

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HEDESAGEN

*Det danske Hedeselskabs
historie 1914-1966*

UNDER

FORVANDLING

NYLDENDAL

HEDESAGEN UNDER FORVANDLING

*Det danske Hedeselskabs
historie 1914-1966*

ERIK HELMER PEDERSEN

HEDESAGEN UNDER FORVANDLING

Det danske Hedeselskabs

historie 1914-1966

Udgivet af Det danske Hedeselskab

I KOMMISSION HOS
GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG A.S.
KØBENHAVN

Hedesagen under forvandling
er udgivet af Det danske Hedeselskab 1971.
Skriften er Intertype Garamond.
Papiret er ekstraglitteret Specialtryk 604 og
omslaget er Micha-offset 608 fra De forenede Papirfabrikker.
Sat og trykt i Silkeborg Bogtrykkeri, Silkeborg,
der også har fremstillet klichéerne.
Indbindingen er foretaget af Chr. Hendriksen & Søn's Bogbinderi, Skive.
Typografisk tilrettelægning, omslag og indbinding
af Mogens Poulsen.

ISBN 8700 21411 6 hft.

ISBN 8700 21412 4 ib.

*Udgivet med støtte af
Carlsbergfondet*

<i>C. Hedeskovbrug på landbrugets betingelser</i>	467
Pionerånden påkaldes i plantningsarbejdet	467
Fra småplantningssag til landøkonomisk landskabspleje	479

IV. NATURPLEJE OG ARRONDERING AF JORD- OG SKOVBRUGSAREALET 1959-66 485

V. DET DANSKE HEDESELSKAB SOM ORGANISATION: FORM OG INDHOLD

<i>A. Den folkelige baggrund</i>	497
Love bliver til vedtægter	497
Medlemskreds og repræsentanter	499
<i>B. Administrativ opbygning</i>	505
Bestyrelsens sammensætning	505
Administrationen som arbejdende system	511
Debatten i forbindelse med valg af Hedeselskabets øverste ledelse	515
Hedeselskabets »hus« og dets daglige beboere - funktionærerne .	534
<i>C. Økonomi og politik</i>	542
En flydende grænse: statstilskud over for egne midler	542
Opgaveformulering og PR-virksomhed	549

VI. AFSLUTNING

Opsummerende bemærkninger	569
Summary	584
Kilde- og litteraturfortegnelse	597
Registre	605

J. C. Christensen som forstlig autoritet	317
Hegnspanlægning, et forstligt eller landøkonomisk anliggende? . . .	330

II. HEDESELSKABET SOM DIREKTORAT FOR KRISETIDS-
FORANSTALTNINGER 1933-1946

A. <i>Dræning og afvandingsarbejder. Beskæftigelsesarbejde eller landbrugsforanstaltning?</i>	347
En revolution inden for grundforbedringslovgivningen . . .	347
Travlhed i de forskellige afdelinger efter 1933	356
B. <i>Kulturteknikken vinder terræn</i>	365
Hovedafvandingerne som vandløbslovgivningens stedbarn . .	365
Landvindingsloven, et led i regeringens beskæftigelsesplan . .	371
Krigsårene bliver en fremgangstid for Hedeselskabets grundforbedringsvirksomhed	378
C. <i>De marginale arealer bliver påny betydningsfulde</i>	393
Brænde eller korn fra den jyske hede?	393
Systematisk læplantning som værn mod arbejdsløsheden . . .	408
Hedeplantagerne nedsables i besættelsens år	421
Tørvegravningens trælse hverdagshistorie forvandles til et eventyr	430

III. HEDESELSKABET I LANDBRUGETS TJENESTE UNDER DANMARKS
INDUSTRIEVOLUTION 1946-59

A. <i>Hvad indad tabes, skal udad vindes - eller Landvinding på søterritoriet</i>	441
Landvinding er ikke nødhjælpsarbejde, men udtryk for en national opgave	441
Grundforbedringsarbejdet under skiftende konjunkturer	450
B. <i>Landøkonomisk forskning med henblik på marginale arealer</i> . .	457
Brændselsanalyserne skaffer laboratoriet besvær - og penge . .	457
Hedens fortid og fremtid	461

J. C. Christensens »Hedekommission«	157
Statens Grundforbedringsudvalg oprettes	159
Hedekommissionen juli 1919 - januar 1920	162
April 1919 - april 1920. Et arbejdsår for Statens Grundforbedringsvæsen	174
Grundforbedringsvæsenets og Hedeselskabets kappestrid om sønderjydernes gunst	181
Hedekommissionen og Madsen-Mygdal foretrækker Hedeselskabet fremfor Statens Grundforbedringsvæsen	192
Westergaards endelige sejr	202
Westh bliver vandløbskommissær	208
<i>D. Den statslige grundforbedringsindsats under den første grundforbedringslov 1921-32</i>	<i>214</i>
Westh får sin grundforbedringslov gennemført - og kan gå	214
Westergaard som Hedeselskabets grundforbedringschef	226
<i>E. Samarbejdet Hedeselskabet - mergelselskaber 1913-33</i>	<i>237</i>
Mergling, et følsomt konjunkturbarometer	237
Fortrinsretten sejrer over andelsprincippet	247
<i>F. Moserne og deres udnyttelse</i>	<i>254</i>
Alle vil ud i moserne	254
De store mosearealers fremtid	264
<i>G. Ingeniørvidenskab i landbrugets tjeneste - eller kulturteknik</i>	<i>272</i>
Kr. Thomsen, en stor organisator og travl tekniker	272
»Hedeselskabets sidste Fiasko«	276
Vellykkede inddæmnings- og digearbejder på Nordfyn	283
Den nye landsdels behov for kulturteknik	290
<i>H. Hedesagen i stampe 1914-33</i>	<i>296</i>
Heden som nåleskov, agerjord eller lynghede?	296
Hedeplantagerne i medgang og modgang	306

Indhold

Forord	9
Indledning	13

I. GRUNDFORBEDRING OG HEDESAG 1913-33

<i>A. Th. Claudi Westh's tanker om grundforbedring i Hedeselskabets regi</i>	27
Dræning får stigende betydning for landbrugets modernisering	27
Mosesagens hamskifte	30
Westh's konsulentvirksomhed for Landbokommissionen af 1911	46
Landhusholdningselskabet nedsætter et »vandudvalg«	54
Westh's sidste appel til H. H. Lüttichau december 1915	61
Hedesagens mænd ønsker ikke en »hedekommission«	64
Vandudvalget støtter Kr. Thomsens kulturtekniske reformtanker	72
<i>B. Grundforbedring som jordpolitisk og samfundsmæssig faktor 1917-18</i>	79
Helt nye initiativer sætter fart i udviklingen	79
Vandudvalget august-december 1917. Endnu et underudvalg	94
Et offentligt grundforbedringsinitiativ i en krisesituation	111
Statens eller landbrugets grundforbedringsvirksomhed?	126
<i>C. Statens Grundforbedringsvæsen 1918-22</i>	134
»Det nye Væsen«s første (og famlende) skridt	134
Hedeselskabet - en landbrugsorganisation?	137
Stærke brydninger	146
Grundforbedringslån påny aktuelle	149

Forord

Hermed fremlægges 2. og sidste bind af den skildring af Det danske Hedeselskabs historie, som man besluttede at udgive i anledning af selskabets 100-års jubilæum i 1966.

Værkets første del for perioden fra selskabets grundlæggelse i 1866 til 1. verdenskrigs udbrud i 1914 forelå i 1966 under titlen »Det indvundne Danmark«. Denne del var udarbejdet af universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang. På grund af et stærkt forøget arbejdspress i forbindelse med sin virksomhed som lektor i landbohistorie ved Københavns Universitet kunne dr. Skrubbeltrang imidlertid ikke påtage sig at udarbejde den efterfølgende skildring, men henledte i stedet opmærksomheden på sin tidligere elev, amanuensis ved Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet, cand. mag. Erik Helmer Pedersen, der erklærede sig villig til at påtage sig opgaven.

Det danske Hedeselskab takker amanuensis, cand. mag. Erik Helmer Pedersen, fordi han påtog sig den krævende opgave. Hedeselskabets historiske relationer er hermed søgt klarlagt fra selskabets start i 1866 helt op til vor tid.

Det danske Hedeselskab bragte i forordet til 1. bind Carlsbergfondet en hjertelig tak for fondets støtte til udgivelsen af dette historiske værk. Hedeselskabet gentager her sin tak. Carlsbergfondets støtte har været afgørende for at sagen kunne gennemføres.

DET DANSKE HEDESELSKAB

Da jeg for fire år siden påtog mig den opgave at videreføre fremstillingen af Det danske Hedeselskabs nyere og nyeste historie – med det forbehold, som også gjaldt for bind I: at nationaløkonomiske beregninger over opdyrk-

ningens og landvindingens betydning for den økonomiske udvikling søgtes løst på anden måde – skete det ikke uden betænkeligheder. Indrømmet: opgaven var i sig selv svært tillokkende, men jeg overså ikke, at dansk landbohistories førstemand, universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang med bogen om »Det indvundne Danmark« havde sat en standard, som det ikke ville være let at leve op til. Ej heller var jeg blind for de vanskeligheder, der kan melde sig, når man arbejder med et samtidshistorisk stof. Det skulle snart vise sig, at vanskelighederne ikke var mindre end antaget. Der kom dog en slags bog ud af det, og her ved vejs ende føler jeg trang til at sige tak til de enkeltpersoner og institutioner, som på forskellig måde har ydet mig værdifuld hjælp og assistance og derved bidraget til at lette arbejdet for mig.

Min tak gælder først og fremmest min lærer, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang, fordi han i tillid til mine evner som landbohistoriker turde betro mig opgaven. Under arbejdet har hans interesse og hjælpsomhed været af største betydning, og senest har Fridlev Skrubbeltrang midt i sin travle hverdag fundet tid til at gennemlæse manuskriptet. Det har vundet adskilligt i klarhed og sproglig nuancering takket være hans indtrængende og skarpsindige »nærlæsning«. Jeg takker Det danske Hedeselskab, fordi det beredvilligt accepterede dr. Skrubbeltrangs forslag om at lade mig udarbejde nærværende skildring. Når jeg har haft det privilegium at kunne arbejde helt på egen hånd uden påbud og anvisninger af nogen art, skyldes det afdøde direktør Fr. Heicks liberale og forstående holdning. Venlighed og hjælpsomhed, kombineret med en intuitiv sans for en samtidshistorikers arbejdsvilkår, prægede direktør Heicks holdning til mig lige fra den første drøftelse i august 1967. I bedste overensstemmelse med denne holdning har selskabets hovedkontor ydet mig en overordentlig omfattende og værdifuld hjælp ved arbejdet. Kontorchef, cand. jur. B. Dalberg-Larsen har til enhver tid stået mig bi med råd og dåd, når vejen skulle banes til arkiver uden for Hedeselskabets område; ekspeditionssekretær, frk. Herdis Otkjær har i kraft af sit enestående kendskab til personer og sagsområder i relation til Hedeselskabet været mig til største nytte i efterforskningsarbejdet, og overassistent, fru Aase Johansen har fra først til sidst været parat til at skubbe andet arbejde

til side, når støvede arkivalier skulle bjærges frem fra gemmerne, når et eller andet sagsforhold skulle klarlægges – eller når håndskrevne lapper skulle forvandles til et for andre læseligt manuskript. Bedre og mere elskværdig medhjælp kunne jeg ikke have fået! På et tidligt tidspunkt blev konsulent Th. Th. Hove som leder af Hedeselskabets bibliotek og museum udpeget som mit faste holdepunkt i Viborg, og senest har konsulenten påtaget sig det ingenlunde taknemlige arbejde at finde frem til et anvendeligt billedmateriale. Takket være konsulent Hoves utrættelige efterforskningsarbejde og i kraft af hans imødekommende holdning over for en yngre forfatterkollega har samarbejdet forløbet sikkert og effektivt. Det må i denne forbindelse nævnes, at redaktør Harald Skodshøj er ophavsmand til over halvdelen af billederne fra 1930'erne og til i dag. – På denne baggrund af glæde og tilfredshed er det med dyb vemod, jeg nu (sept. 1971) må konstatere, at Fr. Heick ikke nåede at se det endelige resultat af de fælles anstrengelser. Den 12. maj 1971 havde bogens tilrettelægger og dens forfatter en drøftelse med direktør Heick om praktiske problemer i forbindelse med udgivelsen. Lidet kunne vi da ane, at det skulle blive hans sidste arbejdsdag! Fra dette møde som fra mange andre i årenes løb vil jeg bevare mindet om en topleder, der nok havde sin dag fuldt optaget, men som alligevel udstrålede ro og venlighed med en sjælden evne til at finde den rigtige løsning på et besværligt problem - som oftest under et uimodståeligt opbud af lune og smittende humør.

I løbet af perioden har tre historiestuderende: nuværende cand. art. Niels-Knud Liebgott, nuværende kandidatstipendiat, mag. art. Leif Szomlajski samt stud. mag. art. Inge-Birgit Larsen ydet mig fortrinlig bistand ved det grundlæggende udskrivningsarbejde. Gang på gang har jeg med beundring og taknemlighed kunnet konstatere, at en vagt udformet efterforskningsopgave blev løst på rent ud forbilledlig vis. Mine tre medhjælpere har naturligvis intet ansvar for, hvordan jeg så har udnyttet undersøgelsesresultaterne! Ved indsamlingsarbejdet på arkiver og biblioteker har mine medarbejdere og jeg mødt stor hjælpsomhed. Især vil jeg fremhæve Erhvervsarkivet i Århus. Her forefindes en effektiv og kontant arbejdsform, der netop går det skridt videre at forvandle arkivbistand fra mekanisk ekspeditions-

arbejde til egentlig forskningsassistance – ved at kommentere arkivaliernes formentlige brugsværdi i forhold til den påtænkte undersøgelse. Landbrugsministeriet og Statens Planteavlsskontor åbnede beredvilligt lokale arkiver for mig, da det stod klart, at arbejdet måtte udstrækkes til også at omfatte disse institutioners »arbejdende sager«.

I den indledende kommentar til litteraturlisten har jeg nævnt de personer, der i samtaler og ved brevveksling har stillet deres viden om personer og sagsforhold til rådighed for mig. Desuagtet vil jeg gerne på dette sted rette en tak til afdøde direktør C. E. Flensborgs hustru, fru Eva Flensborg, og til fhv. direktør Niels Basse, fordi de med største hjælpsomhed og uden forbehold af nogen art ville yde mig en såre værdifuld bistand.

To af mine kolleger og venner, amanuensis, cand. mag. Ove Hornby og museumsinspektør, cand. art. Jørgen Steen Jensen har gjort mig den store tjeneste at læse manuskriptet igennem. Jeg takker dem, fordi de gennem deres kommentarer har forbedret fremstillingen på mange punkter.

Til sidst en hjertelig tak til de tre i Nærum, fordi de i så lang tid accepterede arbejdet med Hedeselskabets historie som en meget væsentlig del af vort daglige liv.

ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

Det danske Hedeselskabs »Årsberetning 1965/66« ved direktør Fr. Heick fremtræder som en mindre bog på 124 sider med nydeligt grønt omslag, hvor Johannes Bæchs stregtegning af hovedbygningens søjleindrammede indgangsportal ligesom foregriber indholdets faste, afbalancerede struktur i traditionens sikre ly. I fem hovedafsnit plus talmæssige oversigter og sammenfattende betragtninger behandles i alt 45 forskellige arbejds- og emneområder, der spænder fra kritiske betragtninger over plantagernes (urimeligt høje) ejendomsskatter til kortfattede rapporter om undersøgelse af mergellejer i jyske amter. Går vi til periodens andet yderpunkt i det sidste fredsår 1914, leder man forgæves efter en samlet beretning. Spredt omkring i Hedeselskabets Tidsskrift blandt illustrerede artikler om så avancerede emner som en motorplov på Karup-fladen, Grindsteds første jernbanetog¹ 20. maj 1914 og en form for u-landsstøtte: danske tørveværker til det zaristiske Rusland finder vi de enkelte afdelingers årsberetninger, fordelt på fem hovedområder og ca. 40 enkeltemner. Blandt disse nævnes i flæng: kritiske betragtninger over plantagernes (urimeligt høje) ejendomsskatter og kortfattede rapporter om undersøgelser af mergellejer i jyske amter. Måske er det ikke helt i flæng, men parallellen er på mange måder slående.

Og parallellen kan føres videre. Man genfinder en lang række betegnelser inden for den organisatoriske opbygning, kun enkelte retskrivningsproblemer adskiller i virkeligheden. Ud over repræsentantskab og bestyrelse møder vi hovedkontoret i Viborg, det øverste koordinationsorgan for selskabets virksomhed. Det ledes nu som dengang af en kontorchef, men i 1914 var kontorchefen forstkandidat, nu jurist. Den administrative og økonomiske

1. Lokomotivet er bygget 1868 af Robert Stephenson & Co. i Newcastle. Efter sine mange ture på den jyske hede har lokomotiv H 40, »Jacob«, nu fundet et fristed på Teknisk Museum i Helsingør.

forvaltning tæller i 1966 langt flere mennesker, i stedet for kassererens håndskrevne hoved- og kassebøger med deres sirlige opregning af indtægts- og udgiftsposter af højst trecifret størrelsesorden møder vi nu EDB-maskiner, hvor øvede operatører på øjeblikke kan fremtrylle regnskabsspecifikationer med millionbeløb på debet- og kreditsiden. En virksomhed, der beskæftiger sig med jordbrugets og skovbrugets kulturtilstand, må i det 20. århundrede råde over et moderne laboratorium. Såvel 1914- som 1966-laboratoriet arbejder med brændselsanalyser, jordbundsanalyser samt mergel- og kalkundersøgelser, men hvor en enkelt person dengang kunne klare 2-300 analyser pr. år, kan en kombination af dygtige laboranter og kompliceret apparatur klare langt mere end 100.000 analyser og desuden overkomme undersøgelser af mere speciel art: vandanalyser, iltsvind gennem dambrug og systematiske undersøgelser af Viborg-søernes indbydende (?) vand.

Hovedkontoret af 1914 havde såvel administrative som forstlige opgaver. Plantningsvirksomhedens ledelse bor stadig på Hjultorvet i Viborg, men ikke i nogle få kontorer i selve bygningen. Nu råder man over en hel stribe kontorer i en nyopført sidefløj, hvorfra man administrerer 49 plantager med i alt 19 planteskoler og diverse maskincentraler samt en mangfoldighed af privatejede, oftest små plantager. Den egentlige ledelse af plantningsafdelingen lå i 1914 hos to sideordnede organisationer, 1. og 2. plantageadministration med hjemsted i henholdsvis Viborg og Birkebæk. De to plantageadministrationer rådede i 1914 over 26 plantager på i alt 6.415 ha med tilhørende 11 planteskoler. I løbet af perioden 1866-1914 fik Hedeselskabet oprettet ca. 71.600 ha fredskovsplantager, godt 50 år senere var tallet kun steget til 105.186 ha. Til gengæld kan plantningsafdelingens årsberetning af 1966 fremvise en hel del nymodens ting som skovtræforædling, gødningsforsøg og plantageregulering. Gennem de såkaldte plantningsforeninger, fortrinsvis i Jylland, forvalter Hedeselskabet nu som dengang et statstilskud til indkøb af læplanter. I alt 9.507 modtagere fik i 1914 2,3 mill. løvtræer og 8,2 mill. nåletræer med et tilskud på 38.225 kr. (af en pris på 118.056 kr.), i 1966 får 7.908 modtagere 2,4 mill. løvtræer og 5,3 mill. nåletræer, og tilskudsbeløbet er 218.850 kr. (af en pris på 1.530.543 kr.). Herud-

over får man dog nu et beløb på 2,7 mill. kr. til diverse læplantningsformål.

Går man fra skovbrugets til jordbrugets andel af Hedeselskabets virksomhed, møder man straks identiske betegnelser: Mose- og Engafdelingen, der er agronomernes (landbrugskandidaternes) domæne, Kulturteknisk Afdeling, hvor ingeniørerne huserer med regnestok og tegnepapir, og begrebet »moseindustri«, der i 1914 havde sin egen afdeling. Tørvegravning er åbenbart ikke længere et betydningsfuldt element i dansk brændselsforsyning. Hvor man i 1966 taler om »grundforbedring« og »landvinding«, nøjes man i 1914 med »vandløbsreguleringer«, »vandstandsreguleringer« og »kunstige afvandinger«. I mellemtiden har man fået nye opgaver som rensning af drænrør og dræntekniske undersøgelser, mose- og engspecialisterne af 1914 excellerede til gengæld i mosekultivering og udstrakt vejledningsvirksomhed i form af »kulturplaner«. Et net af distriktskontorer afslører, at Mose- og Engafdelingen nu dækker hele landet, i 1914 var en landinspektør i København ene om at klare Øernes grundforbedringsproblemer, og så udførte han ovenikøbet arbejde for Kulturteknisk Afdeling. Ingeniørerne har ikke udfoldet samme tendens til knopskydning, siden 1914 er der kun oprettet kontorer i Slagelse og i Kolding. Datidens kulturteknikere så det som den store opgave at aflede »skadeligt vand«, hvorved man forstod ganske almindeligt (rent) vand, der blot sinkede eller hindrede landbrugsarbejdet. Nu er man gået i gang med at bekæmpe en anden form for skadeligt vand, nemlig det højst urene spildevand. »Prisbillige biologiske rensningsanlæg« til et overslagsbeløb på 23 mill. kr. figurerer i 1966 på Kulturteknisk Afdelings arbejdsplan. Mergeltransport på flyttelige spor, de såkaldte »sporbaner« var i 1914 en yderst omfattende opgave for Hedeselskabets mergelafdeling, i 1966 konstaterer afdelingen, at mergelarbejdet »atter er gået noget tilbage«. Derimod udkøres der gødningskalk i tusinder af tons - på lastbiler, naturligvis. Begrebet »banetransport« er sporløst forsvundet.

Skulle en historiker i et anfald af overmod have opfattet det som en overkommelig opgave at trække nogle factsprægede forbindelseslinjer fra 1914 til 1966, må en sådan statusoversigt virke umiddelbart afsvalende. Og andre betænkeligheder melder sig snart. Hvor beretningen fra 1913-14 samt

referatet af repræsentantskabets forhandlinger er præget af en lang række detaljer om Hedeselskabets indre virksomhed, såsom ansættelser, afskedigelser, lønnings- og pensionsforhold, medlemsagitation o.s.v., er 1966-beretningen og referatet af det tilsluttende årsmøde karakteriseret af en udadvendt holdning, livet bag murene er skærmet mod læsernes nysgerrighed. Og det er ikke længere bestyrelsesformanden, der aflægger beretning, men direktøren. Hvem var forresten direktør i 1914? Trods en åben bekendelse til traditionen er Hedeselskabet af 1966 afgjort ikke identisk med selskabet af samme navn godt 50 år tidligere.

Man når hurtigt til den erkendelse, at det er umuligt i en sammenfattende oversigt over selskabets nyere historie at dække alle tænkelige sags- og emneområder. I en landsomfattende virksomhed med hundreder af ansatte, der til hverdag udøver en højst forskelligartet indsats med forvaltning, projektering, rådgivning, vejledning o.s.v. er en væsentlig del af virksomhedens historie simpelthen beretningen om de titusind enkeltsagers skæbne, og det er til syvende og sidst monumentet over Det danske Hedeselskabs indsats. Men skal en undersøgelse af disse enkeltsager have nogen historisk værdi, må hvert tilfælde studeres i sin konkrete sammenhæng og kildeudsagnene vurderes under denne synsvinkel. Man kan naturligvis foretage en opsummering af enkeltsagerne og herigennem nå frem til en talmæssig oversigt. Rent bortset fra statistikkens (og dermed historikerens) afmagt over for beretninger, der er opgjort på højst forskelligt grundlag, vil man i fortolkningsituationen stå over for den vanskelighed, at mønstret til syvende og sidst kun lader sig begribe ud fra et nøjere kendskab til virksomhedens »politiske« linje. Det er helt åbenbart, at en organisation som Hedeselskabet, der ikke har en erhvervsmæssig placering i samfundets økonomiske liv, men tværtimod har påtaget sig (eller fået tildelt) marginalområder som hedens beplantning, vandafledning, mosekultivering og inddæmningsarbejder, nødvendigvis må bero sig på såvel erhvervs- som samfundspolitisk støtte. Udover en direkte opgaveformulering er problemet naturligvis at skaffe de økonomiske midler - i det omfang man ikke har kunnet tilbyde en assistance på markedsøkonomiske vilkår - og med bevillingsspørgsmålet melder kontrolproblemet sig med det samme. De bevilgende myndigheder

i et moderne samfund ønsker selvsagt indseende med, hvorledes pengene rent faktisk anvendes. Over for dette krav vil repræsentantskabet afgjort forsøge at fastholde dets oprindelige indflydelse med det resultat, at den daglige ledelse i sin balancegang mellem de to poler placerer sig i en bedre position som et slags kompromis i debatten om selskabets ledelsesform og fremtidsopgaver. Det er denne aldrig helt afsluttede dialog, der står i centrum for nærværende undersøgelse. Hvem formulerede de nye opgaver, hvorledes blev de realiseret, og hvilken indflydelse fik de på Hedeselskabets indre struktur?

I første række er det samspillet mellem den oprindelige hedesag, d.v.s. hedens beplantning og læplantningsarbejdet, og mosekultiveringen i dens mere moderne form, grundforbedringsvirksomheden (vanding, afvanding og mergling), der må interessere i en sådan selskabspolitisk undersøgelse. Hertil er knyttet navnene på to betydningsfulde personer i selskabets nyere historie, skovrider Chr. Dalgas og moseingeniør Th. Claudi Westh. Fridlev Skrubbeltrangs undersøgelse »Det indvundne Danmark« viser klart, at de to markante skikkelser lige siden Enrico Dalgas' død i 1894 stod ret skarpt over for hinanden, såvel fagligt som personligt, og det er da hensigten at vise, hvorledes dette modsætningsforhold klarlægger Hedeselskabets indre krise under 1. verdenskrig, hvorledes de to fløje søger forbundsfæller fra politisk hold, og hvilke konsekvenser det får i forhold til sagsområderne og ledelsen. Når andre kredse tager parti i en konfliktfyldt situation, vil det som regel ske ud fra lige så selviske motiver, og for de oprindelige debattører kan der ske det ubehagelige, at forbundsfællerne i virkeligheden drager størst fordel af nyordningen.

I 1932/33 inddrages Hedeselskabet i Stauning-Munch regeringens krisepolitik. Det måtte virke som en art »blodtransfusion« efter 1920'ernes modgang i skyggen af en stram finanspolitik. Det trøstesløse syn af lange rækker arbejdsløse foran kontrolsteder og firmaers personalekontorer ansporede myndigheder, filantropiske sammenslutninger og privatpersoner til uventet opfindsomhed, når det gjaldt om at finde frem til hidtil oversete beskæftigelsesmuligheder. Brobygning, anlæg af grønne stier i hovedstadsområdets naturskønne yderdistrikter og idrætsanlæg over det ganske land er kun

enkelte eksempler på kriseforanstaltningernes mangfoldighed. Hedeselskabets andel var mindre iøjnefaldende, omend de romantiske hedeflader stadig udøvede en næsten magisk tiltrækningskraft. Inddæmnings- og tørlægningsarbejder, dræning, læplantning og plantgearbejder havde imidlertid en »produktiv« virkning, som de pågældende erhverv i sidste instans nød godt af, og det vil derfor være nærliggende at undersøge, hvorledes Hedeselskabet afbalancerede de beskæftigelsesmæssige og de produktive interesser. Helt ekstraordinære kriseforanstaltninger som pligthugst og tørvegravning er en udadskillelig del af tidens særprægede erhvervsudøvelse, og her tilfaldt der Hedeselskabet den lidet taknemlige opgave at være formidler mellem en regulativudstedende samfundsmagt og det til tider lidt barske liv i moser og plantager.

Efter Besættelsestidens unormalt blide vinde for et krisetidssdirektorat kom en genopbygningsfase, som samtidig blev *landbrugs*landet Danmarks sidste storhedstid. Etageejendomme og parcelhuse lagde sig som klodser i et stivnet legetøjsspil hen over frugtbare som ufrugtbare arealer, og stod en enkelt høj eller bakke i vejen for fremskridtet, var der altid en bulldozer ved hånden. Efter Hedeselskabets hele udviklingsforløb måtte man vente at finde det på landmændenes side i denne i længden ulige kamp, men spørgsmålet melder sig dernæst, om selskabet i erkendelse af situationens uafvendelige karakter forsøgte at foruddiskontere sin rolle i industrisamfundets fagre ny verden. Uanset svaret på dette spørgsmål må man retfærdigvis forsøge at se, i hvilket omfang det lykkedes Hedeselskabet at fastholde beskæftigelsesarbejdernes produktive virkninger. Industrialiseringsbølgen påvirkede jo i høj grad landbruget gennem en mekanisering og rationalisering, hvorved tidligere tiders skarpe skel mellem det egentlige landbrugsareal og de marginale jorder blev udjævnet. Her var grundforbedring og forsøgsvirksomhed (sammen med gødskning) simpelthen de væsentligste forudsætninger, og Hedeselskabet kunne i høj grad tilgodese landbrugets ønsker i disse spørgsmål. I denne sammenhæng må man også drøfte, hvorledes hedeskovbruget stod sig under jordbrugets ekspansion mod plantningssagens tidligere domæne, de tilbageværende rester af den jyske hede.

Ved indgangen til 1960'erne, det årti, da et dynamisk samfund kuld-

kastede alle tilvante normer og reaktionsmønstre, blev Hedeselskabet også konfronteret med en ny tids krav. Forsigtigt og afventende, som det har været selskabets natur gennem det meste af sin nyere historie, tog man efterhånden udfordringen op uden dog på nogen måde at kaste vrage på det fasttømrede solidaritetsforhold med det tidligere hovederhverv, landbruget. Beretningen herom kan kun blive en foreløbig skitse, eftersom en uafsluttet proces ifølge sagens natur ikke kan ses i et rimeligt perspektiv.

Det er allerede påpeget, at Hedeselskabet trods respekten for nedarvede traditioner har udvist stor fleksibilitet og tilpasningsevne i sin udadvendte virksomhed. I et administrativt apparat må man vente en endnu mere udtalt sans for velkendte mønstre, men er den ydre form stadig fastholdt, kan indholdet næsten umærkeligt have skiftet karakter. Det væsentligste spørgsmål vil naturligvis være, hvor den afgørende indflydelse til enhver tid har været placeret, og på hvilken måde statsmagtens voksende rolle har haft konsekvenser for ledelsesstrukturen. En organisations evne til at tilpasse sig ændrede vilkår viser sig først og fremmest i et subtilt spil mellem det formelle og det reelle plan, og det er ikke en absolut forudsætning, at de implicerede parter til enhver tid har gjort sig situationen bevidst. I sidste instans er det også gennem forskellige former for informations- og oplysningsvirksomhed («public relations» på nydansk) muligt at fastholde et traditionelt billede af enhed og kontinuitet udadtil som indadtil.

På det tekniske og faglige område frembyder de forskellige sagsområder alvorlige, men ikke uoverstigelige vanskeligheder for historikeren. Man må erkende, at ens faglige skoling ikke slår til, hvis man eksempelvis skulle afveje to alternative forslag til hedeopdyrkning eller -beplantning mod hinanden eller tage stilling til spørgsmålet om 11 eller 22 meters drænf afstand på sandede jorder. Det indebærer naturligvis, at man ikke kan gå ind på en kvalitativ sammenligning mellem Hedeselskabets og »konkurrerende« organisationers indsats. Set ud fra Statsskovvæsenets eller Klitvæsenets synspunkt kan det føles uretfærdigt, at læserne muligvis vil sætte lighedstegn mellem Hedeselskabet og hedeskovbruget. Ligeså vil landinspektører og entreprenører måske synes, at Hedeselskabets indsats på grundforbedringsområdet er en anelse overvurderet. Sagen er imidlertid den, at det ikke

er hedeskovbrugets eller grundforbedringens historie, der skal skrives, men *Hedeselskabets* og dermed dets aktiviteter på de berørte områder. I Viborg har man naturligvis altid haft kendskab til lignende aktiviteter rundt om i landet, men kun undtagelsesvis har selskabet lagt sin linje an efter denne omstændighed. Afgørende har til enhver tid været de »politiske« hensyn i et snævert samspil med klienter, erhvervsorganisationer (i videste forstand) og bevillingsmyndigheder. Forholdet til Statens Grundforbedringsvæsen, der indtager en helt central rolle i fremstillingen, belyser bedre end noget andet eksempel Hedeselskabets holdning, når nye foretagender efter Hedeselskabets mening gik lidt for tæt på dets normale arbejdsfelt. Det må derfor være rimeligt kun at medinddrage de rent tekniske og faglige problemer i det omfang, de influerer på den selskabspolitiske linje.

Der knytter sig specielle problemer til virksomhedshistorie eller selskabspolitisk historie, især når firmaet (selskabet) lever i bedste velgående med en traditionsbevidst linje i dets forhold til omverdenen. Problemerne bliver ikke mindre, jo nærmere man kommer op mod nutiden, og det ømtålelige forhold: hensynet til nulevende personer trænger sig stærkere og stærkere på. Når det drejer sig om en historisk undersøgelse og ikke et bredt anlagt festskrift, kan historikeren naturligvis ikke slække på de faglige krav, man normalt stiller til en videnskabelig undersøgelse. Ud fra en relevant problemstilling må han undersøge de foreliggende kildeudsagn og derefter vurdere den stedfundne udvikling i hovedtræk. Herved vil der let fremkomme resultater og synspunkter, der afviger fra den hævdevundne linje, og der vil tilsvarende ske omvurderinger af personers indsats i fortid og nutid. Historikeren er dog ikke en slags jurist, der efter nøje prøvelse af »anklage« og »forsvar« afsiger en *dom*, og hvor kendelsen efter behag kan anvendes af parter med divergerende synspunkter. Ej heller bør den mulighed udelukkes, at andre historikere ud fra nye problemstillinger kan ændre de fremsatte konklusioner. Da der under denne undersøgelse har været ubegrænset adgang til Hedeselskabets og de berørte myndigheders arkiver, og da der *ikke* har foreligget noget direktiv for arbejdets omfang og rækkevidde, har alene problemstillingen og hensynet til nulevende personer været afgørende for mulige begrænsninger. Sidstnævnte hensyn er ikke tilgodeset ved

bevidst udeladelse af betydningsfulde enkeltræk, men der er tilstræbt en nuancering i fremstillingen og en vis varsomhed i konklusionerne, når det drejer sig om uafsluttede forløb. Historikeren kan næppe og bør næppe frasi-ge sig et personligt engagement i forhold til en undersøgelse, især når gen-standen er nulevende og i høj grad nærværende i samfundsdebatten. Dette engagement kan sikkert eftervises forskellige steder, f. eks. i spørgsmålet om Hedeselskabets rolle i naturfredningen eller landskabsplejen. Man kan så kun håbe, at engagementet ikke har bøjet problemstillingen eller farvet for- tolkningen på højst uvidenskabelig vis!

Det blev nævnt ovenfor, at alle relevante arkiver har stået til rådighed for undersøgelsen, efterhånden som problemerne trængte sig på. Der må her indskydes den måske selvfølgelige bemærkning, at arkiverne langt fra har kunnet give svar på alle spørgsmål. I stedet for solide brevpakker med skriftfæstnet indhold har den (for historikeren) ulyksalige telefon skabt ganske alvorlige huller i vor viden om bestemte hændelsesforløb. Den per-sonlige kontakt har både før og efter Edison-Bell epoken haft afgørende betydning, når vanskelige spørgsmål stod foran en løsning, og kun und-tagelsesvis har der foreligget et notat om modstridende synspunkter, højst om forhandlingens resultat. En nærmere redegørelse for de anvendte kilder og kildegrupper vil fremkomme i de konkluderende afsnit, men en foreløbig præsentation af de vigtigste kilder kan måske belyse problemstillingen nærmere. Hedeselskabets arkivsystem er i hele perioden decentraliseret op-bygget, således at hver enkelt afdeling eller distriktskontor råder over sit eget arkiv. For en selskabspolitisk undersøgelse har hovedkontorets og afde-lingernes arkiver størst interesse, idet man her må vente at finde aktstykker vedrørende den indre beslutningsproces og den hertil sluttende korrespon-dance med Landbrugsministeriet, de bevilgende myndigheder, sideordnede organisationer o.s.v. I protokollerne for repræsentantskabets årsmøder finder man de mest direkte udtryk for den indre meningsdannelse, bestyrelsesproto-kollernes karakter af beslutningsreferater afdækker ikke de divergerende synspunkter. I perioden op til 1933 og da især tiden 1914-21, hvor besty-relsens kommitterede i tidsrummet mellem to bestyrelsesmøder lod de vig-tigste sager cirkulere mellem bestyrelsens medlemmer, giver de enkelte

vota og udtalelser værdifulde oplysninger om bestyrelsesmedlemmernes personlige stillingtagen. Den bagved liggende grundholdning fremgår dog som regel kun indirekte, da bestyrelsesmedlemmerne udmærket kendte de forskellige synspunkter. I korrespondancen med overordnede myndigheder møder vi den officielle linje, hvor selskabet forsøger at skabe balance mellem de tildelte (eller foreslåede) opgaver og så de nødvendige bevillinger. Myndighedernes reaktion herpå kompletterer billedet af den officielle linje, men interne papirer i Landbrugsministeriets journalsager, Finansudvalgets forhandlingsprotokoller, referater af rigsdagens forhandlinger samt papirer i »konkurrerende« organisationers arkiver viser naturligvis også, hvorledes man i hverdags sprogets karske tone vurderer Viborgs udspil og initiativer. Den samme dobbelthed findes i privatarkiver tilhørende personer med tilknytning til Hedeselskabet, og da først og fremmest i Th. Claudi Westh's overordentligt omfattende og værdifulde arkiv. Brat og uformidlet finder man midt i stakke af formelle papirer vidnesbyrd om personlige modsætningsforhold af dybtgående karakter. Hedekommissionen af juni 1919, der (oprindeligt) havde til opgave at drage en grænse mellem Hedeselskabets og Statens Grundforbedringsvæsens opgaver, blev det centrale forum for det uundgåelige sammenstød mellem tilhængere af hedesagen (i snæver forstand) og de personer, der ville gøre den landøkonomiske virksomhed til det centrale element. På grund af kommissionens specielle opgave og begivenhederne omkring regeringsskiftet 1920 fremlagde den aldrig en betænkning, men til alt held er referaterne af selve kommissionens forhandlinger bevaret i Westh's arkiv. Midt i kampens hede er synspunkterne her ført frem i tilspidset form, udsagnene får ofte karakter af en påstand-mod-påstand. Ud fra sin problemstilling og sin kritiske grundholdning må historikeren så forsøge at vurdere udsagnenes udtalte (og uudtalte) holdning og bestemme deres anvendelighed og vægt i den givne sammenhæng. Trods den kritiske grundholdning kan en historiker i en erhvervshistorisk undersøgelse let lade sig lede af en velvillig forhåndsindstilling til sit undersøgelsesobjekt. Nærværende forfatter har forsøgt at fastholde en kritisk holdning til materialet, måske vil en og anden finde, at holdningen undertiden har været *for* kritisk.

De anførte synspunkter gælder i første række det utrykte materiale, men

den kritiske grundindstilling er principielt den samme, når det drejer sig om trykt (offentlig publiceret) materiale. Hedeselskabets Tidsskrift påkalder sig størst opmærksomhed i denne forbindelse, da det ifølge sagens natur udtrykker den officielle linje og desuden indeholder et omfattende fagligt materiale. Tidsskriftets journalistiske ansigtsløftning i periodens anden del har naturligvis krævet sin modydelse i form af færre enkeltheder og mindre præcision - megen journalistik er en slags proportionsforskydning - men man kommer ikke uden om, at det på mange måder er en hovedkilde vedrørende Hedeselskabets historie. På de punkter, hvor det har været muligt at kontrollere tidsskriftets oplysninger ud fra andet materiale, f. eks. i spørgsmålet om interne kontra publicerede referater af repræsentantskabets årsmøder, har der ikke vist sig væsentlige afvigelser. Tidsskriftets begrænsning ligger snarest i det stof, man ikke har bragt. Aviserne er også inddraget i undersøgelsen, delvis gennem Hedeselskabets store samling af udklipsbøger. Her råder naturligvis pressens lov, men hyppigt har aviserne bragt indlæg og modindlæg fra stridende parter i en eller anden debat om Hedeselskabet og dets arbejde. En sekundær kilde, når det drejer sig om Hedeselskabets faktiske udvikling, men naturligvis primær, når man skal placere selskabet i den offentlige debat! I forbindelse med avisernes stillingtagen til Hedeselskabet og dets virksomhed kunne man rejse det spørgsmål, om man forenklet sagt kan placere selskabets tilhængere på en af de politiske fløje og da i første række den traditionelt landbrugsvenlige fløj (Venstre og i mindre grad Det konservative Folkeparti). Tanken må hurtigt afvises, Hedeselskabet har i virkeligheden haft størst politisk medvind under radikale og socialdemokratiske landbrugsministre. Tidssomstændighederne må naturligvis tages i betragtning, men som *arbejdsskabende* institution - i særdeleshed i områder med begrænsede beskæftigelsesmuligheder - må et hedeselskab nyde en arbejderregerings bevågenhed.

Et blik på indholdsfortegnelsen viser umiddelbart, at fremstillingen i første række koncentrerer sig om perioden 1914-33 og især årene 1914-22 med udtalt interesse for omstændighederne omkring Th. Claudi Westh's grundforbedringskampagne, hvorved »Statens Grundforbedringsvæsen« nævnes mindst lige så hyppigt som »Det danske Hedeselskab« - som histo-

rien egentlig skulle handle om! En selskabspolitisk undersøgelse må imidlertid koncentrere sig om de væsentligste punkter i udviklingen, og da vil en detaljeret kortlægning af det udviklede handlingsforløb 1917-21 være uundgåelig. Der var ikke alene sat et spørgsmålstegn ved Hedeselskabets fortsatte eksistens, begivenhederne kastede skygger langt ind i dets dagligliv helt op til nutiden og hindrede en uhildet vurdering af hovedpersonernes rolle og motiver. Det tæller naturligvis også med, at kildematerialet takket være Westh's arkiv tillader én at gå i detaljer på disse punkter, medens man i periodens anden del må bero sig på mere officielt materiale uden større mulighed for at trænge bag om det ydre mønster.

De anførte synspunkter skulle tjene til en første indføring i periodens problematik og antyde de overvejelser, der har været bestemmende for bogens disposition og materialets anvendelse. Det må erkendes, at der kun er tale om yderst grove omrids, men forhåbentlig kan de hen ad vejen tjene som nyttige afmærkningspæle på rejsen ind i hede- og moselandskabets besværlige og ofte farefulde terræn.

I

GRUNDFORBEDRING OG HEDESAG 1913-1933

A. Th. Claudi Westh's tanker om grundforbedring i Hedeselskabets regi

Dræning får stigende betydning for landbrugets modernisering

I forbindelse med Det danske Hedeselskabs historie – og da særlig dens ældre del – støder man ofte på en række sammenfattende navneord med endelsen »-sagen«, såsom *hedesagen*, *plantningssagen*, *mergelsagen* o.s.v. Omend dette ikke er et isoleret fænomen, jfr. sådanne udtryk som *kvindesagen*, *forsvarssagen* m. fl., møder man det påfaldende ofte i tilknytning til Hedeselskabets virksomhed. Læseren (eller tilhøreren) stilles da over for et begreb, der nok har et vist betydningsindhold, men nok så meget spiller på udefinerede værdiforestillinger. Derved hæves hele forholdet op over det nøgterne, jordbundne miljø til en mere ideel sfære, og man kan da slå bro over den kløft, der evt. måtte vise sig mellem sagsforholdets økonomisk-praktiske side og så en vrangvillig, muligvis uforstående omverdens inkvisitoriske spørgsmål.

Men netop i forbindelse med hele spørgsmålet om selskabets virksomhed på grundforbedringsområdet møder man ret sjældent denne betegnelse, snarere det mere neutrale »grundforbedringsspørgsmålet«. Skyldes det nu, at grundforbedring som »sag« betragtes i mere end én forstand var for jordbunden, eller arbejdede de drivende kræfter med en realistisk målsætning i nøje samklang med landbrugserhvervets helt kontante interesser? Kunne sådanne erhvervsinteresser uden videre forenes med hele samfundets tarv, uden at man tabte det egentlige mål af syne? Der rejser sig herved en række spørgsmål, der vil blive forsøgt besvaret i det følgende.

Når Landbokommissionen af 1960 i sin betænkning om grundforbedring ikke ofrede mange ord på en egentlig definition af selve begrebet udover en juridisk og lovmæssig afgrænsning i forhold til andre sagsområder, må det vel skyldes en fornemmelse af, at evt. interesserede havde en klar fornemmelse af betydningsindholdet.¹ Men havde en af forrige tiders landbokom-

1. Betænkning om grundforbedring, passim.

missioner anvendt ordet »grundforbedring«, ville det have krævet en nærmere forklaring. Datidens landmænd og landøkonomer stod ofte, i hvert fald for det mindre landbrugs vedkommende, over for helt fundamentale spørgsmål som markernes indhegning, deres opdeling og anvendelse og dertil problemer omkring afledning af oversvømmede arealer som følge af regn- og smeltevand. Aktive indgreb til forbedring af jordens kulturtilstand måtte så komme i anden række, og deres driftsøkonomiske berettigelse var måske ikke umiddelbart indlysende for den tids landmænd. I de sidste årtier af forrige århundrede ændredes dog billedet afgørende. Kornlandbruget blev omdannet til et *kvæg*landbrug på delvis industriel basis, hvorfor man måtte give de nye foderafgrøder bedst mulige vækstbetingelser gennem bedre jordbehandling, bedre gødskning – og gennem grundforbedring, først og fremmest mergling og regulering af fugtighedsforholdene. Fra århundredets midte eller mere præcist december 1848 begyndte man herhjemme at eksperimentere med afledning af »skadeligt overfladevand«, som det ofte benævntes, idet man tog en teknologisk nyskabelse i brug, det brændte lerrør eller »drænrøret«. Det var som så ofte før i landbrugets udvikling England, der havde vist vejen, og den danske foregangsmand på området, godsejer *A. Valentiner* (1803-1868) på Gjeddesdal ved Tåstrup, hentede faktisk sine 5.000 stk. 5/4" rør på den anden side Nordsøen.² Gjeddesdal-eksperimentet fandt hurtigt efterfølgere, f. eks. Frijsenborg i Østjylland og Orupgård på Falster. Landhusholdningsselskabet fulgte sædvanen tro den aktuelle sag op, fik oversat eller fremskaffet vejledninger og fik uddannet »lærlinge«, medens regeringen gennem vandløbsloven af 17-1-1859 sørgede for de lovgivningsmæssige rammer ved at pålægge lodsejere at modtage oven fra kommende dræningsvand på samme måde som overfladevand, ligesom man måtte føre hovedledninger gennem en anden mands jord.³ Det nye initiativ slog godt an. Statistisk Bureau opgjorde de første tyve års dræningsindsats til 363.000 tdr. land eller knapt 8% af det dyrkede areal.⁴

Den opmærksomme læser kunne dog ikke undgå at lægge mærke til den

2. Hannemann: Vejledning, p. 3.

3. Op. cit., p. 5.

4. Stat. Tabelværk, 3. rk. 11. og 27. bd. (1868 og 1874).

Gamle drænrør og arbejdsredskaber på Hedeselskabets museum.

påfaldende forskel mellem Sorø amts næsten 20% og de jyske amter Ringkøbing, Hjørring og Ålborgs knap 1%, uanset om Sorø amt procentvis kunne opvise et større »dyrket areal« end de jyske amter. Man har desuden en stærk fornemmelse af, at de store landbrugsbedrifter dominerede billedet hele århundredet igennem. Men begyndelsen var dog gjort. Hannemanns noget forsinkede vejledning i dræning kunne da koncentrere sig om de tekniske aspekter, medens de økonomiske problemer alene blev anskuet under synsvinklen anlægsomkostninger.⁵ Rentabilitetsproblematikken, til

5. Når Hannemanns bog, der var indleveret som besvarelse af Landhusholdningsselskabets prisopgave af 25-11-1867, først blev udsendt posthumt efter hans tidlige død i 1875, skyldes det uoverensstemmelser med bedømmelseskomitéen i spørgsmålet om drændybde og afstanden mellem ledningerne. Professor L. A. Coldings undersøgelser, publiceret i sammendrag i Tidsskrift for Landøkonomi 5 rk., bd. 6 (1872): Resultaterne af nogle Undersøgelser over Grundvandets Bevægelse i Jorden, understøttede dog efter komitéens opfattelse Hannemanns krav om større dybde og mindre afstand mellem ledningerne på den tungere jord. (Hannemann: Vejledning, forordet).

dato det svageste punkt i alle grundforbedringssager, kom han ikke nærmere ind på.⁶

Grundforbedringsspørgsmålets andet hovedelement, *merglingen*, stod givet stærkere i den almindelige landmands bevidsthed århundredet igennem end afvandingen.⁷ Men alligevel kan man også her tale om en teknologisk betinget »revolution«, der på længere sigt skulle udjævne skellet mellem områder med og uden lokale mergelforekomster. Man anlagde simpelt hen mergelsporbaner, baseret på lokalt samvirke, og som bekendt var det her Hedeselskabet, der fra 1870'ernes slutning gik forrest i denne udvikling.⁸

Mosesagens hamskifte

Dræning og mergling var i 1890'erne så almindeligt accepterede elementer i landbrugstekniske og landøkonomiske overvejelser, at de kunne få særlige kapitler i en fremstilling af jordbrugers grundlag og udvikling i Danmark.⁹ Men det kneb stadig med at få sammensvejet de tekniske og landbrugsmæssige synspunkter til en sådan helhed, at »grundforbedring« uden videre kunne accepteres af erhvervets store flertal. Hedeselskabets landbrugsmæssige hovedsigte var stadig de marginale arealer, Jyllands store hede- og mosestrækninger. Enrico Dalgas' arvtager på dette område, ingeniøren og landøkonomen *T.h. Claudi Westh* (1868-1955) måtte efter mesterens død i 1894 mobilisere alle sine kræfter på at varetage selskabets interesser i forhold til de delvis modstridende synspunkter, der gjorde sig gældende inden for »mosesagen«.¹⁰ Det var svært at afveje *moseindustriens* og mose-

6. Små 100 år senere måtte Landbokommissionen af 1960 erkende, at dette spørgsmål endnu ikke kunne besvares ud fra danske forsøg (betænkningens kap. IV).

7. I A. G. Wiimhs *Den praktiserende Landmands Haandbog* (1826) drøftes af grundforbedringsemner kun mergling og jordblanding. Retfærdigvis bør dog indrømmes, at 2. udgave (1828) har et tillæg, hvor han let mismodig gør status over landbrugers aktuelle tilstand. Eksempelvis forsømmer man »Jordernes behøvende Vandgravning og Cultivering«.

8. *Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark*, p. 305ff og p. 441ff.

9. Westermann: *Landmandsbogen I*, kap. 2-3. Afsnittene er skrevet af ing. S. Brøndsted, der i årene 1870-1893 var Hedeselskabets kanal- og engingeniør.

Überørt hedestrækning i Donslund mellem Hegnsvig og Hovborg. Foto aug. 1961.

kultiveringens interesser mod hinanden, så længe man ikke på basis af systematiske moseundersøgelser og forsøgsvirksomhed havde skabt klarhed over spørgsmålets hele omfang og karakter, og så længe der rådede et uafklaret

10. Skrubbeltrang: Det indbundne Danmark, p. 414ff, sml. Westh: Træk vedrørende Rahbek og Moseindustrien. Hedeselskabets Tidsskrift 1910: 387ff.

forhold til Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur og til det nyoprettede Statens Planteavljudvalg (1898). Trods koordineringsbestræbelser som f. eks. Fællesudvalget for Mosedyrkning (1899-1908) med dansk landbrugsvidenskabs førende ekspert inden for mose-, planteavl- og grundforbedringsområdet, *T. Westermann* (1852-1935) som formand lykkedes det aldrig at etablere et gnidningsfrit samarbejde, og fra 1908-09 overtog Hedeselskabet stort set hele mosesagen.¹¹ Det er højst troligt, at modpartens repræsentanter undertiden må have opfattet Westh's holdning i dette spørgsmål som let tvetydig. Forklaringen kan være den, at han ikke indadtil kunne placere mosesagen i forhold til selskabets andre arbejdsområder. Til rent saglige divergencer må føjes et udtalt modsætningsforhold til andre topfolk i Hedeselskabet, først og fremmest plantningsafdelingens leder, *Chr. Dalgas* (1862-1939), en søn af *Enrico Dalgas*.¹²

Lykkedes det altså ikke at fremme mosesagen som helhed, havde der dog af Hedeselskabets oprindelige virksomhed på mosekultiveringens og engvandingens område udkrystalliseret sig to nye sagsområder: kulturteknisk anlægsvirksomhed¹³ og grundforbedringsarbejder på den egentlige landbrugsjord eller »agermarken«, som man mere poetisk benævnte denne del af landbrugsarealet. Da Hedeselskabets årsberetning for 1904 forelå, var de store ingeniørmæssige arbejder samlet under en »Kulturteknisk Afdeling«, der med ingeniør *Kr. Thomsen* (1874-1918) som leder var ligestillet med Westh's Mose- og Engafdeling. Westh havde principielt den opfattelse, at den sagkundskab på det landøkonomiske område, som han og hans medarbejdere repræsenterede som landbrugskandidater, måtte være højeste instans i alle grundforbedrings- og landvindingsspørgsmål, da det dog

11. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 429ff.

12. Op. cit., p. 434.

13. Kulturteknisk anlægsvirksomhed er her forstået som planlægning og udførelse af bygnings- og ingeniørarbejder, der er nødvendige for at imødekomme landbrugets eller myndighedernes krav til et bestemt områdes kultur- eller naturtilstand.

Chr. Dalgas i Birkebæk plantage 1914. 16-årig blanding af rødgran og *abies nobilis*.

Ingeniør Kristian Thomsen (1874-1918). Leder af Kulturteknisk Afdeling 1904-1918.

drejede sig om at forbedre eller muliggøre jordens landbrugsmæssige anvendelse.¹⁴

Atter trak Westh det korteste strå – med det resultat, at modsætningen mellem ingeniører og agronomer for lange tider blev et permanent træk i selskabets indre »klima«. I 1908 forsøgte bestyrelsen at afgrænse de to afdelingers arbejdsområder i forhold til hinanden. Westh fik alle detailanlæg vedrørende afvanding og vanding samt vandløbsreguleringer, hvor omkostningerne ikke oversteg 5.000 kr., medens Thomsen fik alle vandløbsreguleringer af mere omfattende art med den tilføjelse, at vedkommende distriktsbestyrer, der jo hørte under Westh's afdeling, skulle have mindst 8 dages varsel og i øvrigt være enig i projektet.¹⁵ Da Kulturteknisk Afdeling i 1911-12 løb ind i voldsom batalje med den temperamentsfulde distriktsbestyrer i Ålborg-distriktet *V. Mertz Nielsen* (1873-1951), ønskede Thomsen 1908-overenskomsten revideret, således at Kulturteknisk Afdeling også fik adgang til at udføre dræningsarbejder og i øvrigt blev overdraget de

14. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 420.

15. Aftale af 10-10-1908. Mose- og Engafd.s arkiv, jfr. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 428.

sager, som distriktsbestyreren ikke kunne overkomme. Thomsen gik så langt som til at hævde, at 1908-overenskomsten slet ikke omfattede dræning, men kun detailafvanding! Hertil kunne Westh svare, at »Teknisk Afdeling« – bemærk den sproglige finesse fra moseingeniørens side - burde koncentrere sig om at yde *teknisk* bistand, når dette var påkrævet og ønsket. Intet arbejde burde i øvrigt påbegyndes, uden at Mose- og Engafdelingen forinden var blevet taget med på råd.¹⁶ Sagen endte med, at man blev stående ved 1908-overenskomsten.

Det er tidligere betonet, at Hedeselskabets interesse i spørgsmålet om jordens kultivering oprindelig var rettet mod områder uden for det dyrkede areal: enge, kærjorder, moser og lignende.¹⁷ Den organisatoriske ramme, der oprindelig udgjordes af afdelingens hovedkontor samt mosestationerne, blev efterhånden udvidet med *mosedistrikter* (4 i Jylland og 1 på Øerne). Det lader sig næppe påvise, hvornår man overskred grænsen til »agermarken«, eller hvornår mosekulturen i Westh's bevidsthed blev et side- eller underordnet led i forhold til grundforbedringen. Men det er påfaldende, at en »sag«s tekniske udfordring aldrig interesserede Westh ret stærkt. Hans opmærksomhed var i langt højere grad rettet mod dens organisatoriske problemer, men vel at mærke i et socialt og politisk perspektiv. To skriftlige indlæg fra slutningen af halvfemserne belyser denne dualisme. Hans »Plan for Mosesagens Fremme og Organisation«, udarbejdet 1897-98, har som ledende princip »en fast og fremadskridende Ordning af hele Sagen«.¹⁸ I tre hovedafsnit med tilhørende underpunkter redegør Westh derefter på baggrund af en analyse af sagsforholdet for de personelmæssige og materielle krav, som en sådan ordning vil indebære. Forslaget munder så meget passende ud i et forslag til organisation og administration, og læseren er ikke et øjeblik i tvivl om, hvem der er tiltænkt rollen som administrerende direktør

16. Bestyrelsesbreve for 1912. Brevveksling mellem Westh, dir. Bech og Thomsen nov. 1911 - marts 1912.

17. Se ovenfor p. 30.

18. Westh: Plan for Mosesagens Fremme og Organisation, forordet. Planen har som påskrift: »Konfidentielt. Nærværende Plan maa ikke udlaanes eller gives til andre end den, til hvem den sendes«. Westh's arkiv.

Distriktsbestyrer Niels Basse inspicerer Hedeselskabets mosestation i Værh enge.
Foto 1926.

– med en cand. polyt. som teknisk sagkyndig. Og denne leder skal ikke kontrolleres af et moseudvalg, nej, et sådant organ bør være »fagligt raadgivende« og herudover holde en snæver kontakt til landbrugets organisationer gennem repræsentanter fra landboforeningernes landsdelsorganisationer.¹⁹ Sagens bredere perspektiv tages op små to år senere i en artikel om mosekultiveringens finansielle side.²⁰ Ud fra den officielle statistiks tal for »enge« og »kær«, ca. 530.000 tdr. land, beregner han det årlige merudbyttes værdi efter endt kultivering til ca. 42 mill. kr. Man skal ikke forholde de oprindelige moseejere denne gevinst, men det er en forudsætning, at 1. prioritetsindehaverne, kreditforeningerne, lader udlånsgrænsen følge arealernes vær-

19. Op. cit., p. 18.

20. Westh i Kreditforenings-Tidende nr. 4/1899 om forhøjelse af kreditforeningslån som tilskud til kultivering af enge og moser.

distigning, efter at Hedeselskabet på forhånd har udtalt sig om projektet. Denne grundtanke kan efter Westh's opfattelse også overføres på områder som grundforbedring, hedeopdyrkning m. v.

Udover at disse to oplæg i et kort begreb viser to hovedtræk i Westh's sammensatte natur: de vidtstræbende ambitioner og hans engagement i samsfundsanliggender, anslår de også et tema, der senere skulle blive en kongstanke hos ham. Med støtte i Dalgas' »testamente« fremhævede han gang på gang, at man skulle indlede et organisatorisk samarbejde med alle landøkonomiske foreninger, medens Chr. Dalgas – med held – advokerede for en mere uafhængig holdning, der naturligvis ikke udelukkede en velvillig stillingtagen til de fremsatte ønsker. Man kan hertil sige, at det med Westh's hele fortid og uddannelse måtte falde ham naturligt at drage landboforeningerne ind i et snævrere samarbejde, men dertil må man uvivlsomt føje de impulser, han fik gennem sin lærervirksomhed på Asmildkloster Landbrugsskole under den senere venstrelandstingsmand og landbrugsminister *H. Hauchs* (1876-1957) på én gang myndige og inciterende ledelse. Desuden virkede Westh i flere år som bestyrelsesmedlem i Viborg Amts landøkonomiske Selskab.

I 1910 indgik Hedeselskabet som et naturligt led i distriktsbestyrer Aage Feilbergs arbejde på Øerne, som var indledt i 1907, en aftale med De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift. Aftalen tog særlig sigte på dræningsarbejder, idet man for vandstandsreguleringer mente at kunne bero sig på den hidtidige ordning. Hedeselskabet påtog sig at »iscenesætte og lede Forarbejderne og udarbejde Projekt . . .« Hvis udgifterne hertil oversteg 3 kr. pr. td. land, måtte Hedeselskabet klare overskridelsen. Det skulle også søge arbejderne fremmet, men var derefter ude af billedet bortset fra overtilsynet.²¹ I Mose- og Engafdelingens beretning for 1909, der af »personlige Grunde« først forelå maj 1911,²² kunne West da også notere, at interessen

21. Overenskomst af 15-4-1910. Afskrift i bestyrelsesbreve for 1913.

22. Hedeselskabets 'Tidsskrift 1911: 125f. Dette forhold gav iøvrigt Westergaard lejlighed til i et brev til Westh 23-4-1911 (Mose- og Engafds arkiv nr. 357, 26-4-1911 at stille et lidt grovkornet spørgsmål om årsberetningerne: »Kommer de i Tidsskriftet og da hvornaar? Eller skal alle Landets Tørv først tælles og beskrives«?

Forstander på Asmildkloster Landbrugsskole (1908-34) H. Hauch. I tiden 1918-53 var Hauch medlem af Landstinget, 1950-51 landbrugsminister. Medlemskabet af Hedeselskabets bestyrelse 1921-31 (1930-31 næstformand) er kun et enkelt eksempel på de tillidshverv, der i tidens løb blev ham overdraget.

for dræning »var vokset ganske overordentlig stærkt« siden beretningen for 1908.²³ Han fastslog, at Hedeselskabet naturligtvis var indstillet på at yde den fornødne bistand. Landmændene havde nu nemmet så mange af mosekultiveringens grundsætninger, at Hedeselskabets vejledning i stigende grad kunne rettes imod vandafledning. Det springende punkt i Hedeselskabets bistanndsordning vedrørende mosekultivering og almindelig grundforbedring, ja i det hele taget dets vejledende virksomhed på alle områder, var dog spørgsmålet om betalingen herfor. Dette spørgsmål vil blive behandlet i sin helhed andetsteds,²⁴ her skal kun nævnes, at man netop i 1911 præciserede reglerne for bistand til mose- og engkultur samt moseindustri.²⁵ Hovedprincippet var, at man ydede gratis vejledning, når det kunne ske »lejlighedsvis«, dog mod fri vognbefordring. Ønskedes vejledningen udført med det samme, måtte Hedeselskabet have refunderet dets befordringsudgifter samt dagpenge (4 kr. pr. dag).

23. Hedeselskabets Tidsskrift 1909: 285.

24. Se nedenfor p. 542ff.

25. Hedeselskabets Tidsskrift 1911: 109f.

Når dette spørgsmål blev så aktuelt i disse år, hænger det for det første sammen med nedskæringerne i Hedeselskabets statstilskud.²⁶ For det andet afdækker det tydeligt en indre modsætning mellem Westh og så at sige resten af de ledende personer i spørgsmålet om refusioner. Over for Westh's nuancerede stillingtagen: at man ved alle former for støtte og hjælp til landmænd måtte graduere efter vedkommendes økonomiske situation og faktiske muligheder for at få den fornødne assistance,²⁷ hævdede personer som ingeniør Kr. Thomsen og Chr. Dalgas princippet om gratis assistance. Her blev de kraftigt bakket op af distriktsbestyreren i Herning (distrikt III) *Jens Westergaard* (1866-1932), der fra 1909 var Hedebrugets forretningsfører og fra 1913-1924 venstre-folketingsmand i Herningkredsen. I et brev til direktør Bech beklager han sig over, at hovedkontoret mod hans ønske har opkrævet 53 kr. for udarbejdelse af en reguleringsplan for en bæk. Denne fremgangsmåde gør ham »bitterlig ondt, dels for de fattige Hedeboender, og dels fordi det rækker stærkt ved Hedeselskabets Grundvold - gratis, velvillig og paalidelig Vejledning i alle Forhold . . .«.²⁸ Få måneder senere gik Westergaard dog den mere regelrette vej til Westh, idet han erklærede, at en omlægning af refusionsreglerne ville ændre Hedeselskabets karakter, »og navnlig under vore nuværende kritiske Forhold stærke Selskabet og dets Virksomhed, mere, end det kan taale . . .«²⁹

I realiteten var divergensen mellem de to landbrugskandidater af langt dyberegående art. I 1899 havde Westergaard, noget uovervejende må det vist siges, forsøgt et stormløb mod Westh i form af en klage over såvel dennes ledelse af Mose- og Engafdelingen som forholdet til moseassistenterne. Kla-

26. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 454f.

27. Jfr. Westh's syn på mergeltransport-tilskuddet (Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark p. 465).

28. Westergaard til Bech 28-11-1911. Bestyrelsesbreve for 1912. Inden han går over til et mindre væsentligt spørgsmål, siger han undskyldende: »Naa, det var ikke for at komme ind paa disse Ting i Dag, at jeg har tilladt mig at tilskrive Kammerherren«. Sagen blev faktisk udskudt og derved formentlig ophævet, jfr. Bechs brev til ktch. Johansen 24-12-1912. Bestyrelsesbreve for 1912, nr. 20.

29. Westergaard til Westh 8-3-1912. Mose- og Engafd.s indgåede breve nr. 124, 13-3-1912.

gen blev indgivet via den daværende præst i Ølgod, E. K. Thyssen, der var medlem af repræsentantskabet og 1908-1921 bestyrelsesmedlem, og ifølge Westh's optegnelser fik Westergaard-Thyssen-alliancen forstander Ludvig Schrøders helhjertede støtte. Da Westh efter en rum tids forløb fik klagen til udtalelse, kunne han tilbagevise den punkt for punkt, og Westergaard måtte i et brev til sin chef 9-11-1899 erkende, at hans klageskrivelse af 23-5-1899 »i sin Form med Rette kan betragtes som indeholdende uberetigede personlige Insinuationer . . . ligesom jeg erkender, at den Maade, hvorpaa jeg har ført Sagen frem, er baade ukorrekt og illoyal . . .«.³⁰ I de følgende år var forholdet meget labilt, Westh følte sig flere gange krænket over Westergaard-udtalelser, der i bedste fald kan betegnes som grovkornet spas. Dertil kom et politisk modsætningsforhold. Westh var en af Det radikale Venstres stiftere i 1905 og bevarede livet igennem en nær kontakt til partiets ledende kreds uden dog at nå helt ind i indercirklen – Westergaard var en ligeså helhjertet venstremand med udtalt gammelliberale synspunkter, blev som nævnt folketingsmand, men nåede heller ikke helt til tops. Omkring årsskiftet 1910-11 udvekslede de to modstandere synspunkter omkring spørgsmålet statstilskud til hedeopdyrkning. Westh udarbejdede et »fortroligt« notat om sagen og indledte det let patetisk med en selvoplevet hændelse. En dag kom en ældre, forslidt mand op på hans kontor og beklagede sig over, at kommunen ikke ville påtage sig en garanti for et statslån til hedeopdyrkning.³¹ Westh kunne ikke hjælpe ham, manden var *for* fattig. Som Westh så det, var sagen en oplagt parallel til mergelselskabernes manglende solidaritet over for de mindstbemidlede, når det gjaldt langvejstransporter af mergel. Hedebrugets statstilskud burde snarere anvendes som *nybyggerlån*.³² Den lille mands (selvforskyldte?) skæbne afficerede dog ikke

30. Hele sagen findes i et særligt omslag i Westh's arkiv. Af notater i sagen fra 1948 fremgår tydeligt, at »Affæren Westergaard«, som den benævnes, stadig har optaget ham.

31. Fra 1896 stillede staten 20.000 kr. til rådighed til rentebærende udlån til hede-kommuner til videre udlån til opdyrkning af heder og moser (Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark p. 417).

32. Redegørelse af 17-12-1910. Westh's arkiv. Det fremgår ikke, hvornår den er sendt til Westergaard.

Hedeselskabets »mosefolk« holder møde på Hotel Royal i Århus 1906. Fra venstre ses: Sekretær C. Steensen-Leth, bestyrer på Hesselvig Enggård I. N. A. Helms, assistent P. Pedersen-Hjerk, assistent J. Westergaard, ingeniør Th. Claudi Westh, assistent H. Rømer, assistent V. Mertz Nielsen, assistent N. P. Klintø.

Westergaard. »Kan man laane Penge ud til en mand, der efter al Sandsynlighed ikke kan betale dem tilbage«? Måske kunne man dog undertiden gå lidt længere ud med lånet, og statskassen kunne passende tage en del af et eventuelt tab. Han sluttede med en advarsel: »Rent moralsk set er der den Fare ved de let tilgængelige og billige Laan, at de maaske snarere fremmer end hæmmer Lysten til at stifte Gæld...«.

Trods Westergaards (og dermed Hedebrugets) let afvisende holdning forsøgte Westh flere gange i 1912-13 at vinde gehør for sine synspunkter om

ændrede betingelser for opnåelse af »hedelån« ud fra det princip, at eventuelle tab burde fordeles ligeligt på stat, kommune og lodsejerssammenslutningen. Overskriften »Laan og Tilskud til Fremme af Grundforbedringsarbejder, særlig i Landets magre Egne« og hele den skitserede forretningsgang ved lånenes effektivering foregriber i sig selv på væsentlige punkter hans senere arbejder vedrørende grundforbedring i almindelighed.³³

Det er tidligere nævnt, at Hedeselskabet og de sjællandske landboforeninger i 1910 indgik i et tættere samarbejde med særlig henblik på dræning.³⁴ På grund af netop dette distrikts særlige status med tilknytning til både Mose- og Engafdelingen og Kulturteknisk Afdeling er det dog ikke muligt at se, hvorledes dette initiativ umiddelbart satte sig spor i afdelingernes årlige statusrapporter i Hedeselskabets Tidsskrift. Et indlæg i Nationaltidende, dateret 13-8-1912, af godsinspektør J. Spang, Rosenfelt, kan imidlertid opfattes som en mild kritik af de hidtidige bestræbelser. Ifølge brevskriveren burde Aage Feilberg have assistance for at kunne klare de foreliggende opgaver, og staten måtte træde til med tilstrækkeligt store bevillinger; skete det ikke, »saa vil Følgen utvivlsomt blive den, at Interessen for Sagen svækkes«. Nogle måneder i forvejen havde Chr. Dalgas i et foredrag i Landhusholdningsselskabet om emnet: »Hedeselskabets Forhold til Landbruget« præciseret, at Hedeselskabet faktisk samarbejdede med landbrugets organisationer,³⁵ men en henvendelse fra De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift godt og vel et års tid senere kan kun opfattes som en uddybning af Spangs kritik.³⁶

33. Westh's arkiv. Læg mrk. »Hedelaanene ca. 1912«. Skrivelse til Hedeselskabets bestyrelse er dateret 14-10-1912 og 17-1-1913. Det bør bemærkes, at Hedeselskabet som sådan støttede Westergaard og derved Hedebruget, jfr. et brev fra Chr. Dalgas til bestyrelsen 9-8-1912. C. D. var Hedeselskabets repræsentant i Hedebrugets bestyrelse og havde som sådan overværet dets generalforsamling. Han fremsendte nu referat af denne og bemærkede, at »Distriktsbestyrer Westergaard som Hedebrugets Forretningsfører med megen Dygtighed og med en heldig Haand bestrider den ham givne Ledelse i god Samstemning med Hedeselskabet«. (Bestyrelsesbreve B. 164, 25-8-1912).

34. Se ovenfor, p. 37.

35. Tidsskrift for Landøkonomi 1912, p. 464ff.

36. Brev af 25-11-1913. Hedeselskabet til de sjæll. landboforeninger 10-12-1913. Bestyrelsesbreve for 1913.

Man klager over, at der i adskillige tilfælde »hengaar meget lang Tid, undertiden Aar og Dag« mellem en anmodning og arbejdets udførelse. Herved udføres meget dræningsarbejde uden sagkyndig forundersøgelse. I sit svar understregede Hedeselskabet, at utilstrækkelige bevillinger var årsag til personale manglen, der yderligere accentueredes af det stigende behov for assistance.

Udover en voksende interesse i de allerede etablerede distrikter kom der i 1913 to mere vidtgående henvendelser til Hedeselskabet, den ene fra Fælleslandboforeningen for Nordslesvig i februar,³⁷ den anden fra De fynske Landboforeninger i december.³⁸ Nordslesvig-henvendelsen resulterede i, at den unge landbrugskandidat *Mikael Steffensen* (1887-1917) fra Styding fra 1-5-1913 ansattes som moseassistent med Nordslesvig som kommende virksomhedsområde på basis af en aftale, der blev indgået på et møde i Viborg 31-8-1912. Verdenskrigen og i forbindelse hermed Mikael Steffensens tragiske død i november 1917 under udøvelse af sin påtvungne militærtjeneste satte dog en stopper for disse bestræbelser. Den fynske henvendelse førte til, at Hedeselskabets bestyrelse den 22-10-1915 udvidede Mose- og Engafdelingens distriktsordning, idet man oprettede to nye distrikter: Fyns stift (nr. VI) og Vejle amt (nr. V).³⁹ Samtidig regulerede man de hidtidige distriktsgrænser, også pr. 1-1-1916.⁴⁰ Den første distriktsbestyrer i Vejle blev landbrugskandidat *Fridlev Thøgersen* (1883-1951), der var blevet ansat ved hovedkontoret i 1910. Viborg-distriktet (nr. II) blev overdraget landbrugskandidat *Niels Basse*, der samtidig var sekretær for afdelingslederen (og i øvrigt også ansat 1910). Sammen med den lidt ældre leder af mergelafdelingen, landbrugskandidat *J. P. Olesen* (1879-1959) udgjorde Thøgersen og Basse det faglige fundament for en mulig virkeliggørelse af deres chefs vidtrækkende planer.

37. Brev af 27-2-1913. Bestyrelsesbreve B. 65 28-2-1913 Sml. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 435f.

38. Brev af 5-12-1913. Bestyrelsesbreve nr. 4660 10-12-1913, Hedeselskabet til de fynske landboforeninger 9-12-1913.

39. Hedeselskabets bestyrelsesprotokol for 12-5-1915, pkt. 6, jf. Westh's skrivelse til bestyrelsen 27-4-1915.

40. Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 362 f.

Th. Claudi Westh's nærmeste medarbejdere under grundforbedringsvirksomhedens opbygning i tiden omkring 1. verdenskrig.

J. P. Olesen

Ansæt i Hedeselskabet 1905. Leder af Mergelafdelingen 1918-49.

Som det formentlig er fremgået af det foregående, havde Westh efterhånden koncentreret sin opmærksomhed omkring grundforbedringsspørgsmålet, medens Mosesagen tilsvarende trådte i baggrunden. Udover de mere personlige forhold, der havde været medvirkende hertil, kan fremdrages en række andre faktorer. Først og fremmest landbrugets produktionsomlægning fra overvejende vegetabiliske til animalske landbrugsvarer, der atter som forudsætning havde en større produktivitet inden for samme areal. Løsenet var tidligere såning og derved længere vækstperiode plus bedre jordstruktur til benefice for mere ømfindtlige afgrøder. Landmændene kunne naturligvis gå til landinspektører, private entreprenører og lignende med deres ønskeseddel, men for mange var det mere betryggende (og billigere) at få Hedeselskabet ind i billedet. Statsmagten var som regel lydhør over for landbrugets problemer, uanset hvilket parti der stod for styret. Som vi skal se, spillede de ledende mænd i selskabet bevidst på politiske forbindelser. Chr. Dalgas og Westergaard støttede sig til venstremanden J. C. Christensen (og

Niels Basse

Ansæt i Hedeselskabet 1910. Leder af Mose- og Engafdelingen 1924-43, direktør 1943-1959. Foto 1939.

Fridlev Thøgersen

Ansæt i Hedeselskabet 1910. Leder af Afdelingen for undersøgelser og forsøg 1922-1949. Foto 1940.

senere socialdemokraten K. M. Klausen), medens Westh åbent vedkendte sig sit tilførsforhold til en mere »venstreorienteret« linje.

Da Det radikale Venstre efteråret 1909 skulle danne regering for første gang, var der kræfter i partiet, der alvorligt overvejede Westh som et emne til landbrugsminister-posten.⁴¹ Det blev dog husmanden *Poul Christensen* (1854-1935), der trådte ind i regeringen som modvægt mod den københavnske akademiker-gruppe. Westh kunne jo heller ikke støtte sig på et rigsdagsmandat. Nu blev det første ministerium Zahle kun et mellemspil (okt. 1909-juli 1910), og der foreligger intet vidnesbyrd om, at Westh skulle have overvejet et større initiativ inden for »sine« sagsområder, næsten tværtimod.⁴²

41. Brev fra overretssagfører O. Gulmann, Århus, til Westh 28-10-1909. Westh's arkiv.

42. Godsejer Carl Bechs udnævnelse til Hedeselskabets direktør samme efterår følte Westh åbenbart som et personligt nederlag, og det tog ham måneder at komme gennem denne krise, jfr. breve fra partifæller okt.-dec. 1909. Westh's arkiv.

Da Zahle den 21. juni 1913 præsenterede sit 2. ministerium for kongen, var Westh's stilling inden for Hedeselskabet blevet endnu mere udsat. Man må nok have nederlaget på repræsentantskabsmødet i 1912 og Chr. Dalgas' forfremmelse den følgende september⁴³ i erindring, når man vurderer Westh's udspil på grundforbedringsområdet 1913.

Westh's konsulentvirksomhed for Landhokommissionen af 1911

Ved grundlovsfesten i Hjørring den 5. juni 1913 holdt Westh et foredrag over emnet »Nyt Land«, efter at Vendsyssel Tidende i en præsentationsartikel den 31/5 havde introduceret »Mose- og Engkulturens ledende Mand, Th. Claudi Westh«. Bladet karakteriserede her Westh som »en overordentlig nyttig mand i Danmarks Arbejde for paa Landbrugets Omraade at vinde indad, hvad vi for et halvt hundrede Aar siden tabte udad . . .«.

I sit foredrag tog Westh (bevidst?) denne tråd op, idet han drog parallel-ler mellem Enrico Dalgas' realistiske og dog optimistiske syn på hedesagen og nutidens situation. Dalgas søgte ikke »at trumfe Folk ud paa Heden, men man søgte at lære at forstaa at skabe Betingelser for Hedens Opdyrkning, og saa kom Befolkningen af sig selv . . .«.⁴⁴ Westh undså sig heller ikke for at give sit besyv med i et spørgsmål, der ellers var tabu for ham: plantnings-sagen, selv om det udelukkende skete med reference til hans egne sagsom-råder. Han fremhævede meget stærkt, at jorden må bringes i kultur, før den tilplantes, ellers springer lyngen sejrrikt frem igen. På læplantningsområdet luftede han kætterske tanker om løvtræernes sejrsgang på lidt bedre jorder. Han gik stærkt ind for nord-sydgående hegn uden huller, og atter her var nøgle-begrebet en forudgående kultivering af jorden incl. mergling. Et andet hovedkrav var plantningers vedligeholdelse og pasning, »thi det er ikke at vinde nyt Land at trække en Plovfure i lyngklædt eller ukrudtsfyldt Jord, deri at plante nogle fortørrede Planter og saa for Resten lade staa til . . .«. Sit »hedepolitiske« foredrag rundede Westh af med en instruktiv gennem-

43. Jfr. nedenfor p. 515.

44. Formentlig en hentydning til Chr. Dalgas' kolonatstanker jfr. nedenfor p. 302.

gang af Hedeselskabets øvrige arbejdsområder. Merglingen blev her fremhævet som det afgørende i hedens historie. Han brugte ikke ordet »grundforbedring«, men talte om »vandafledning«, hvis mål var at overvinde den kolde og sure jord. Han sluttede med en hyldest til den lokale befolkning; uden dens offervilje og lyse tro på det grundlæggende arbejdes betydning var det hele forgæves.⁴⁵

Ved at læse referatet af talen har Chr. Dalgas sikkert følt sig gået for nær, læplantning var jo *hans* sagsområde. I hvert fald blev moseingeniøren ved det næste bestyrelsesmøde anmodet om »for Fremtiden at konferere med Kommitteret Dalgas, naar han vil tale om Forstvæsen...«. ⁴⁶ Westh ville dog stå inde for hvert ord i foredraget, det var formentlig bestyrelsens hensigt, at han skulle give udtryk for sin egen mening og ikke for andres opfattelse, erklærede han. ⁴⁷ Westh må åbenbart have følt, at to »næser« med få måneders mellemrum næppe var befordrende for samarbejdsklimaet – og for hans egen sindsligevægt. Dog måtte han endnu sluge en bitter pille. Han var ved at lægge sidste hånd på sin bog om grundforbedring, ⁴⁸ og til afsnittet om læplantning ville han gerne bruge nogle klichéer i Hedeselskabets besiddelse. Kategorisk nej fra Chr. Dalgas, medmindre han først fik lejlighed til at gennemse det pågældende afsnit! Da Westh fandt en sådan fremgangsmåde for sårende, frafaldt han ønsket. ⁴⁹ Små fjorten dage senere forelå så et »reglementeret« udspil fra Westh: Måtte han påtage sig et arbejde for Landbokommissionen af 1911, der havde udbedt sig en redegørelse over landbrugets driftskredit? ⁵⁰ Det fik han lov til, både i mundtlig og skriftlig

45. Foredraget er refereret (formentlig direkte afskrevet efter manuskript!) i Land- og Skovbrugsbladet for 28-8 og 4-9-1913.

46. Protokol for bestyrelsesmøde 12-9-1913, pkt. 14.

47. Udateret kladder til brev til bestyrelsen. Westh's arkiv.

48. Th. Claudi Westh: Grundforbedringsarbejder i Jordbruget, passim.

49. Westh til bestyrelsen 17-11-1913. Bestyrelsesbreve for 1913 nr. 432/1913. Westh undgik Chr. Dalgas' indblanding ved at bruge illustrationer af anden oprindelse, bl. a. fra Ribe Amts vestre Landboforeninger. Disse foreningers planteavlskonsulent var Niels Esbjerg, Chr. Dalgas' modpart i læplantningsspørgsmål, jfr. nedenfor p. 330ff.

50. Westh til bestyrelsen 29-11-1913. Bestyrelsesbreve for 1913, Hedeselskabet nr. 4506/1913.

form med den karakteristiske tilføjelse: »Det følger af sig selv, at Ingeniør Westh optræder paa egne og ikke paa Selskabets Vegne«. ⁵¹ Landbokommis- sionen havde overdraget dette spørgsmål til et særligt udvalg, der bl. a. bestod af formanden for De jyske Landboforeningers Planteavlsudvalg, den senere venstre-folketingsmand *V. Pinholt* ⁵² og den sjællandske husmands- leder og radikale folketingsmand *Niels Frederiksen* (1874-1951). Udvalgets sekretær var fuldmægtig, senere departementschef i Landbrugsministeriet *H. Waage* (1868-1937). Udover Westh's bidrag havde man bedt den born- holmske husmand *Jens M. Henriksen* (1871-1953), Ibsker ved Svaneke, om et responsum på baggrund af de derværende husmandsforeningers bane- brydende arbejde på dette felt siden 1909.

Henriksen, der i perioden 1909-1918 var De Bornholmske Husmands- foreningers formand og derefter sekretær for landsorganisationen, ⁵³ kunne allerede i december 1913 komme med sin redegørelse. Her blev grund- forbedringsspørgsmålet sat i forbindelse med problemerne omkring de høje jordpriser; når husmændene nødvendigvis måtte nøjes med den ringere jord, meldte der sig straks et krav om grundforbedring. Foreningernes særlige grundforbedringsfond, der dels var tilvejebragt ved frivillig garantitegning, dels ved sparekasselån (mod bestyrelsesmedlemmernes personlige kaution!), kunne yde et lån til grundforbedringsarbejder på højst 200 kr., at tilbage- betale over 5 år efter et års afdragsfrihed. Et kontroludvalg på 3 mand skulle undersøge hvert enkelt andragende og herunder tage stilling til kalktrangen,

51. Bestyrelsens sanktion af 11-12-1913, B. 309/13, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 20-2-1914 pkt. W.

52. *Anton Vilhelm Pinholt* (1869-1940) havde sideløbende med sin karriere i Klit- væsenet (klitinspektør 1926-39) en politisk og en organisationsmæssig løbebane. Via sogneråd og amtsråd nåede han til Folketinget 1920 (-1935) som repræsentant for Varde-kredsen, 1926 medlem af finansudvalget. 1927-29 dets formand. Organi- satorisk førte formandsskabet for Ribe Amts vestre Landboforeninger ham som nævnt over den jyske regional-forening til Statens Planteavlsudvalg 1915 (formand 1919-25) og næstformandsskabet i Landbokommisjonen 1911-1920. Hans hold- ning til Hedeselskabet vil blive belyst i forbindelse med Statens Grundforbedrings- væsen.

53. Skrubbeltrang: Den danske Husmand, I, p. 314.

endvidere skulle der foreligge en udarbejdet plan for arbejdet. Spørgsmålet om egentlige *driftslån* havde man ikke kunnet gøre noget ved trods et udtalt behov herfor.⁵⁴

Landbokommissionen havde i første omgang bedt Westh om at udrede problemerne i forbindelse med driftskreditte og nærmere bestemt hele problemkomplekset omkring långivningen til såvel egentlige grundforbedringsarbejder som de nødvendige investeringer i selve driften. I februar blev kommissoriet udvidet til også at omfatte egentlige *tilskud* til grundforbedringsarbejder. To uger senere kunne Westh aflevere sin betænkning. I den lange række af større redegørelser fra hans hånd indtager den en særstilling. Den er nok ret detaljeret og en anelse bred i fremstillingen (og nogle læsere bliver måske lidt stødt over stoffets hårdnakkede disposition i hoved-, under- og bipunkter med tilhørende digressioner!), men i modsætning til senere indlæg mærkes her fra først til sidst en disciplinerende kraft, der udspringer af et dybt engagement i emnet. Ledetråden har givet været: Vi har et påtrængende problem, der kun kan løses ved, at samfundet radikalt regulerer sagen ovenfra efter en samlet *plan* og på baggrund af en samlet *lov*. Fuldt bevidst styrede han uden om de principielle opfattelser, der netop var fremme i disse år om »Ejendomsformer og Kapitalens Forhold«, selv om han som politiker bekendte sig til Georgeismens idéer.

Westh koncentrerer hele sin opmærksomhed omkring grundforbedrings-spørgsmålet. Heri medregner han foruden sine egne områder mergling og »Fugtighedsforholdenes Regulering« også læplantning og anlæg af skov. Stort set underkender han den hidtidige lovgivning og almindelige praksis på området, fordi den ikke tager højde for den lille mand og hans problemer, og fordi den ikke i tilstrækkelig grad er nuanceret ud fra et egnsudviklings-princip. Det gælder i særlig grad læplantnings-tilskuddet, der kun burde gives i magre og træfattige egne. Det offentlige burde gå ind som udlignende faktor mellem de vanskeligt stillede landmænd og deres kreditorer, fordi en større investering i driftsforbedringer først ville svare rente

54. J. M. Henriksen til Landbokommissionen af 1911 12-12-1913. Kopi i Westh's arkiv.

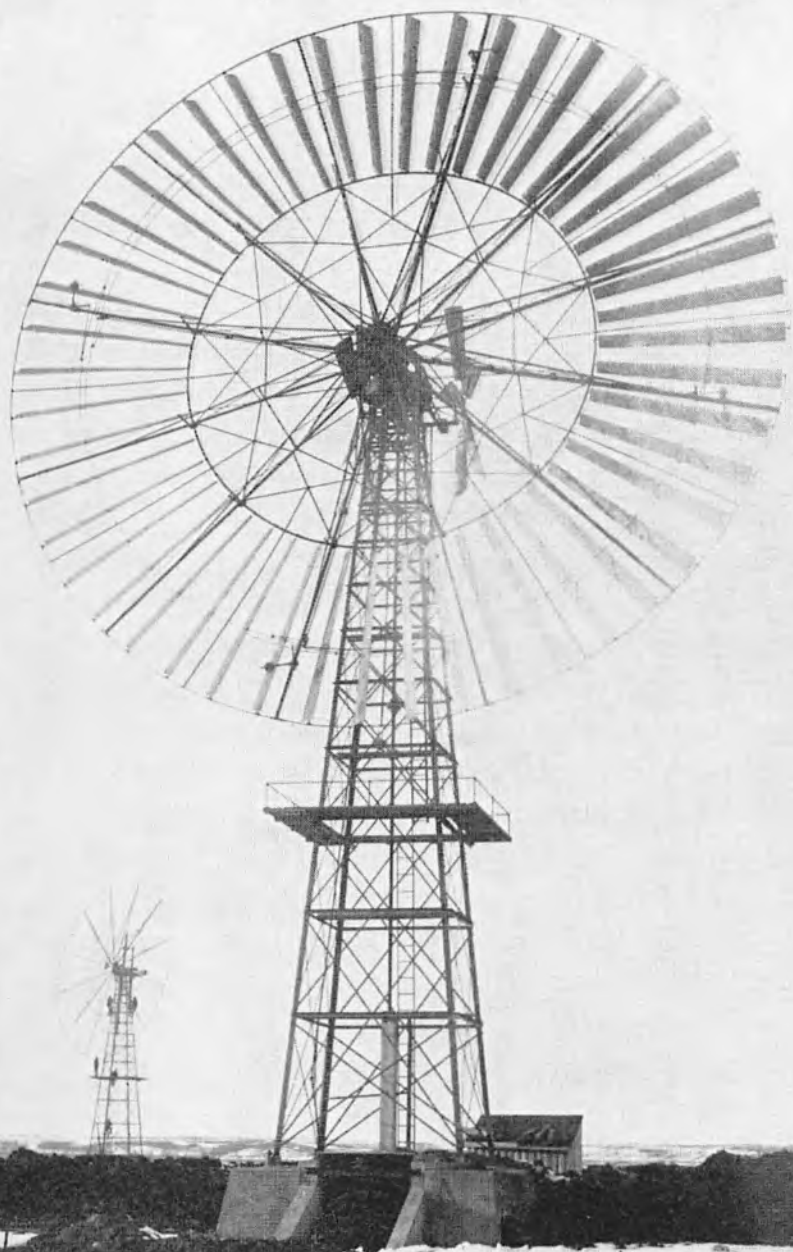
efter en rum tid. Westh ønsker dog at fastholde systemet omkring anlæg og drift af mergelspor, men udbygget med en ordening, hvorefter kommunerne får opkrævningspligt for udlæg for leveret mergel til et andelsselskabs medlemmer mod fortrins- og udpantningsret som for skatter. Desuden skal statskassen yde rentefri lån til sådanne kommuner, hvor oprettelse af mergelspor, der jo hviler på levering af mergel til *bele* ejendommen på én gang, har sat enkelte aftagere i en særdeles vanskelig situation. I spørgsmålet om fugtighedsforholdenes regulering ønsker han kommunernes udlignende rolle i spørgsmålet om regulering af fælles *offentlige* hoved afløb, jfr. vandløbsloven af 1880, par. 24.3, udvidet til også at omfatte regulering af *private* vandløb samt privat vandstandsregulering på den enkelte jordlod, mod at kommunen får lov til at udpante sådanne beløb på samme måde som skatter.⁵⁵

Allerhelst vil Westh dog gå så vidt, at staten finansierer vandstandsregulering og dræning, mod at lodsejeren permanent forrenter dette beløb. Herved undgår man »den triste Kendsgerning, at de Mænd og Slægtled, der fører Landets Kultur fremad, saa ofte maa tilbringe deres Liv med at svare ikke alene Renter, men ogsaa Afdrag af de Midler, der er anvendt til Fremgangen«.

Hedebrugets tilskudspraksis ønsker han ændret til en trindelt låneordning, der er synkroniseret med opdyrkningens forløb. Lån gennem landøkonomiske foreninger, jfr. det bornholmske eksempel, afvises, fordi de ikke spiller nogen nævneværdig rolle. I sin konklusion opsummerer han sine synspunkter vedrørende udlånsområdet uden dog at gå nærmere ind på finansierings-siden og det nødvendige administrationsapparat. Egentlige driftslån skal være kortfristede, grundforbedringslån skal være afdragsfri i 5 - 10 år og derefter kort afdragetid, idet det forudsættes, at landmændene i så fald kan

55. En sådan fremgangsmåde var anvist i lov nr. 88 af 30-4-1909, paragraf 2, om anlæg af et havdige fra Vester Vedsted til Store Darum i Ribe amt.

Vandstandsregulering i Assentoft enge ved Randers fjord 1919. I baggrunden ses vindmotoren i Tjæreby-Vestrup enge.

få en omprioritering i stand. Og først og sidst: Der må være en *plan* for arbejdet, og det må følges op med en *kontrol* – og man må have de store landbrugsorganisationer ind i billedet.⁵⁶

Allerede i april 1914 kunne driftskredit-udvalget fremkomme med sin betænkning.⁵⁷ Det fremgår af indledningen, at Westh og J. M. Henriksen har været indkaldt til nærmere drøftelser, og Westh skrev formentlig også et udkast til betænkningen, der stort set gik igennem. Pedersen-Nyskov gav dog kun betinget tilslutning, og et mindretal: Moesgaard-Kjeldsen og Waage ville først tage endelig stilling, når Landbokommissionen havde behandlet beskatnings- og besiddelsesformerne. Betænkningen munder ikke ud i et lovforslag, måske fordi man ikke vil foregribe selve kommissionens arbejde.

Der indledes med nogle generelle betragtninger, der særlig sigter mod grundforbedringslånene. Den finansielle side skal hvile i sig selv gennem det offentliges foranstaltninger. De nuværende foranstaltninger på området skal ikke bortfalde på én gang, men skal indpasses i lovgivningen. Grundforbedringslån bør gives samme fortrinsstilling ved eventuel udpankning som kommunale skatter; derved rækker man en hjælpende hånd til ubemidlede landmænd, der ikke er blevet optaget i solidariske foreninger. Dernæst går man over til selve forslaget, der er opdelt i to hovedafsnit om henholdsvis lån og tilskud. Inden for lånene skelner man mellem grundforbedringslån og driftslån. Til første gruppe henregner man naturligt nok grundforbedringsarbejder som afvanding, vanding, mergling og nyopdyrkning af »raa Jord« og nyplantning, men desuden nyopførelse af driftsbygninger, hvorimod driftslån kun omfatter driftsinventar og besætning. I begge tilfælde formidles de gennem solidariske foreninger, »dog fortrinsvis til mindre og mindre velstillede Jordbrugere«. Den solidariske hæftelse gælder dog kun sådanne lån. Danmarks Hypotekbank varetager administrationen,

56. Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 111 ff. Som nævnt nedenfor kom Westh's afhandling først i tidsskriftet godt tre år efter, at den var afleveret til Landbokommissionen.

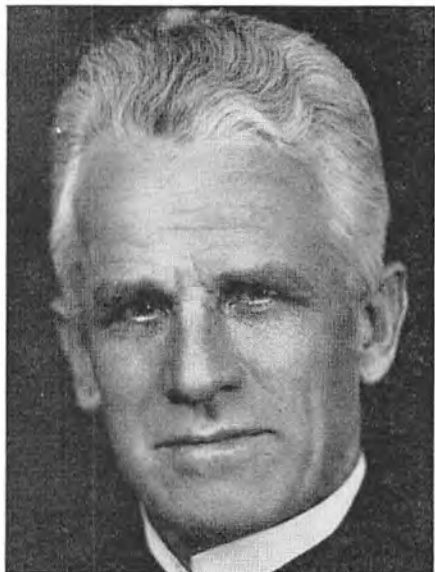
57. Betænkning fra Landbokommissionens Udvalg angaaende Driftskredit, dateret 4-4-1913. Westh's arkiv.

mens Landbrugsministeriet skal godkende og føre tilsyn med foreningerne. Det mest radikale skridt tages dog i forbindelse med grundforbedringslånene: De kan være afdragsfri i 5 år, hvorefter beløbet afdrages over 10 år. Renten skal sikre Hypotekbanken mod eventuelle tab, idet banken skaffer de fornødne midler mod en statslig garantifond på indtil 20 millioner kr. I spørgsmålet om egentlige tilskud er man straks mere forsigtig, idet kun anlæg af fredskov, læplantning og mergeltransport kan komme i betragtning. Man vil yde 1/3 af udgifterne til jordbehandling, køb af planter og selve plantningen som tilskud til anlæg af fredskov, og anlægget kan registreres som fredskov (med tilhørende fredskovstilskud), hvis det tilplantes i løbet af 30 år. Læplantningstilskuddet ydes kun til magre og træfattige egne i form af højst 50% af prisen på almindelige planter, leveret gennem foreninger, der underkaster sig »det af Landbrugsministeren foreskrevne Tilsyn«. Endelig foreslår udvalget, at man i spørgsmålet om tilskud til mergel- og eventuel gødningstransport yder indtil 7/10 af den normale fragt på bane og skib. Til renteudgifter i forbindelse med låntagning til anlæg af mergelspor vil man yde 2% til solidariske foreninger.⁵⁸

Betænkningen må karakteriseres som en sejr for de Westh'ske idéer og tanker. Sammenlignet med hans udkast var der kun tale om få afvigelser.⁵⁹ Nu lå der foran Landbokommissionens medlemmer et forslag til en virkelig nydannelse, der kunne danne basis for et storstilet fremstød inden for et vigtigt felt i det moderne landbrug. Og samtidig understregede forslaget den centrale position, som problemerne omkring det »lille brug« nu indtog inden for jordlovgivningens mål og midler. Såvel politikerne som den moderne landmand kunne finde inspiration i Westh's tanker, når de så at sige fra hver sin ende angreb grundforbedringsproblematikken. Tilbage stod så kun mellemstadiet: et sådant fremskridts organisatoriske tilhørsforhold med alt, hvad det indebar vedr. opgavernes prioritering, planlægningen, hensynet til nærbeslægtede områder inden for vandløbsadministrationen o. lign. og (ikke

58. Som note 57.

59. Westh ville også yde driftslån til istandsættelse af driftsbygninger; desuden skulle bestemmelsen omkring Hypotekbankens statsgaranti på 20 mill. ikke udvides med adverbiet »indtil...«. Udkastet findes i Westh's arkiv.

H. C. Larsen. I henved 40 år administrativ leder af Statens Planteavlsvudvalg og en forgrundsskikkelse inden for landbrugets faglige organisationer. Afslog i 1919 at blive Landbrugsrådets kontorchef.

at forglemme) hedesagen som helhed. Problemet måtte for Westh aftegne sig helt klart: Kunne han vinde gehør for sine tanker i Hedeselskabet, eller måtte han endnu engang lide nederlag?

Landhusholdningsselskabet nedsætter et »vandudvalg«

I mellemtiden havde der imidlertid aftegnet sig et nyt initiativ inden for området. Formanden for Statens Planteavlsvudvalg, professor T. Westermann og udvalgets sekretær, landbrugskandidat *H. C. Larsen*⁶⁰ (1870-1955) havde i kraft af deres stilling inden for Landhusholdningsselskabet – Westermann var præsident i selskabet siden 1910, og H. C. Larsen dets kasserer – fået dets tilslutning til, at der blev nedsat et udvalg, der skulle stille forslag til

60. H. C. Larsen blev landbrugskandidat 1891, assisterede Westermann med karforsøgene på Landbohøjskolens landbrugsafdeling, 1898 kasserer og assistent i Statens Planteavlsvudvalg, 1903 sekretær og kontorchef 1916-1938. Desuden var han kasserer for Landhusholdningsselskabet 1895-1915, herefter statens tilsynsførende med statstilskud til de landøkonomiske foreninger, jfr. Landbrugsministeriets regler af 28-5-1915.

fremme af jordens grundforbedring ved afvanding og vanding, det såkaldte »Vandudvalg«. Kun én ting står i den forbindelse fast, nemlig at såvel Westermann som H. C. Larsen fra deres hele virksomhedsområde måtte nære en dybtgående interesse for grundforbedring som en vigtig forudsætning for planteavlens fremme.

Om de så i konsekvens af de beskedne resultater af det hidtidige samarbejde med Hedeselskabet ville dreje udviklingen ind i helt andre baner eller måske ligefrem gå på tværs af den fremstormende Westh, må stå hen. Der har åbenbart været vanskeligheder med at få planerne virkeliggjort, for først den 30-1-1914 kunne man udsende skrivelse til Hedeselskabet og De samvirkende danske Landboforeninger om at indtræde i et sådant udvalg.⁶¹ Hedeselskabet skulle have tre medlemmer, Landboforeningerne og Landhusholdningsselskabet hver to. Professor i kulturteknik ved Landbohøjskolen, C. L. Feilberg, blev udvalgets sekretær efter at have afslået at være Landhusholdningsselskabets repræsentant i udvalget.⁶² I den nærmere begrundelse for initiativet henviste man til en undersøgelse, foretaget af de sjællandske landboforeninger, der viste, at ca. 16,8% af ager- og engarealet var »vandlidende« trods – tilføjer man høfligt – Hedeselskabets meget betydelige arbejde på området.

Da skrivelserne kom i cirkulation blandt Hedeselskabets bestyrelsesmedlemmer, noterede Lüttichau 7-2-1914, at han havde været med til at drøfte sagen i Landhusholdningsselskabet, og at d'herre Westh og Thomsen var genstand »for udsøgt Ros for deres Arbejde«. Det var da nærliggende for ham at foreslå Hedeselskabet repræsenteret ved disse to specialister plus Chr. Dalgas, og dette accepterede Thyssen.⁶³ De samvirkende danske Landboforeninger valgte godsejer Ad. Tesdorpf, Pandbjerg, og jægermester F.

61. Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 3/1914, 3/1-1914 Landhusholdningsselskabets arkiv, jfr. Hedeselskabets bestyrelsesbreve for 1914, B. 30, 14-2-1914.

62. Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 2/1914, 30-1-1914 - Feilbergs afslag, nr. 47 4/1914, 5-2-1914. Landhusholdningsselskabets arkiv.

63. Hedeselskabet til Landhusholdningsselskabet 20-2-1914. Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 5/1914, Landhusholdningsselskabets arkiv, jfr. Hedeselskabets bestyrelsesprotokol for 20-2-1914, pkt. 1. a. 20. (B 30).

Skov, Tybrind⁶⁴ (død 1915 og erstattet af forpagter G. F. Schroll, Odense,) medens Landhusholdningsselskabet selv udpegede landinspektør L. Schmidt⁶⁵ og Westermann.

I begyndelsen af maj kunne Landhusholdningsselskabet så udsende indbydelse til Vandudvalgets første møde den 27-5-1914.⁶⁶ Alle medlemmer var til stede. Fra Hedeselskabet mødte tre mænd: hedesagens nidkære vogter Chr. Dalgas, teknikkenes korrekte tjener Kr. Thomsen og »mose- og engkulturens ledende mand« Th. Claudi Westh. Kun et enkelt bånd forbandt dem: deres ansættelse i samme institution; herudover kan man bedst betegne trojkaen som tre stærke kræfter, der trak hver sin vej. Som dagsorden for mødet forelå en emneliste, der nærmest i stikordsform trak væsentlige sider af spørgsmålet frem, såsom sagens betydning, den nødvendige oplysningsvirksomhed, bistand ved projekternes virkeliggørelse og lovgivningens eventuelle revision. I sin indledning lagde Westermann op til, at udvalgets resultat måtte blive en indstilling til de implicerede institutioner via Landhusholdningsselskabet.

Med sin sædvanlige kampgejst ønskede Chr. Dalgas straks dette spørgsmål præciseret nærmere, da Hedeselskabets stilling ville være afhængig heraf. (På sit eksemplar af emnelisten noterede Westh: »Dalgas: lang Udv. (ikling) ang. Hedeselskabet og »Faderen«). Ifølge Chr. Dalgas kunne arbejdet med fordel munde ud i en støtteaktion for øgede bevillinger til Hedeselskabet. Dernæst var det Westh's tur til at bringe et kontroversielt emne på bane. Han savnede Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur, f. eks. repræsenteret ved statskonsulent Fr. Hansen – og så repræsentanter for husmandsforeningerne, især i det vigtige spørgsmål om grundforbedringslån. Han fik her støtte af sine kolleger, Westermann mente dog ikke, at præsidiet ville

64. De samvirkende danske Landboforeninger til Landhusholdningsselskabet 31-3-1914, Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 6/1914. Landhusholdningsselskabets arkiv.

65. Landhusholdningsselskabet til Schmidt 4-4-1914 registratur-nr. 47 7/1914 - Schmidt til Landhusholdningsselskabet 11-4-1914, registratur-nr. 47 8/1914. Landhusholdningsselskabets arkiv.

66. Landhusholdningsselskabet til udvalgets medlemmer 5-5-1914, registratur-nr. 47 10/1914. Landhusholdningsselskabets arkiv.

skifte mening på det punkt, og Skov (Landboforeningernes repræsentant) fandt ligefrem, at de ikke kunne tilføre udvalget sagkundskab af nogen værdi. Tesdorpf, der sandheden i ære var en anelse mere imødekommende, sagde fortrøstningsfuldt: »Husmændenes Interesser vil iøvrigt under de foreliggende politiske Forhold sikkert blive varetaget fuldt ud«. Til sidst lovede Westermann at gå til præsidiet endnu engang. Herfra ledtes samtalen ind på udvalget og dets opgaver. Skov og Chr. Dalgas talte Hedeselskabets sag; landinspektør Schmidt luftede sin stands interesser (selvom Hedeselskabet skulle udarbejde dræningsplaner, kunne landinspektørerne sagtens klare opmålingsarbejder, ja selv udarbejde dræningsplaner ved mindre arbejder;)⁶⁷ Thomsen fik støtte til sin (og Hedeselskabets) opfattelse: at kunstig afvanding blev sidestillet med naturlig, og at begrebet »private Vandløb« skulle udgå af vandløbsloven af 1880; Westh advokerede for grundforbedringslån med indbygget forrentningsmulighed, medens Westermann ønskede de vandsyge arealer lagt ind på Danmarkskortet.⁶⁸ I begyndelsen af august blev landboforeningernes regionale sammenslutninger da også anmodet om at fremskaffe sådanne kort, medens Danmarks geologiske Undersøgelser på sin side skulle give oplysninger om grundvandets højde med henblik på udnyttelse i tørkeperioder.

Da Vandudvalget mødtes igen den 28. august 1914, var situationen en helt anden end i maj. Kanontordenen fra de tyske arméers ilmarch gennem Belgien og de nordøstfranske sletter – ovenikøbet midt i høsttiden – og videre mod Paris og andre centrale mål i Frankrigs hjerte, samt zartropperens midlertidige indtrængen i Østprøjsen nåede ganske vist ikke til Landhusholdningsselskabets mødesal i lokalerne på Vestre Boulevard 34, men en storkrigs uundgåelige ledsagefænomen, inflationen, var allerede en uafviselig realitet. Den internationale vareudvekslings komplicerede væv af uendeligt mange forbindelsestråde blev brutalt sønderflænget af krigs-

67. I referatets oprindelige udformning havde referenten givet Schmidts udtalelser en drejning derhen, at Hedeselskabet altid udarbejdede dræningsplaner. Dette fik Schmidt rettet på mødet 28-8-1914.

68. Referat af Vandudvalgets møde 27-5-1914. Westh's arkiv cf. Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 14c/1914. Landhusholdningsselskabets arkiv.

begivenhederne, der atter afspejlede sig i en abnorm efterspørgsel på en række livsnødvendige varer. De enkelte samfund blev derfor ikke alene stillet over for drastiske prisstigninger, men også forsyningsvanskeligheder af varierende størrelsesorden. Den danske regering valgte da at få hånd i hanke med disse forhold gennem en bemyndigelseslovgivning («7. August-Loven») og gennem nedsættelse af en særlig prisreguleringskommission («Den overordentlige Kommission»). Landbruget blev da konfronteret med to hovedhensyn, der til tider var vanskelige at forlige. Det ene var erhvervets hævdevundne ret til at udnytte de foreliggende afsætningsmuligheder, det andet var det øvrige samfunds krav om de nødvendige levnedsmidler til en pris, der var afpasset efter de enkelte samfundsgruppers indtjeningsmuligheder. Denne fundamentale og i grunden uløselige konflikt var næppe klart aftegnet for deltagerne i mødet den 28-8-1914; til gengæld kunne de uden større vanskelighed forestille sig det pres, der *måtte* komme på landbrugets produktionsapparat. I forlængelse af en sådan situation ville der givet rejse sig krav om en centraliseret, effektiv indsats på grundforbedringsområdet. Bag referatets nøgterne, saglige tone spores da også en ærlig vilje til et snævert samarbejde om de emner, der var fastlagt i kommissoriet.

Westermann havde indledningsvis det ubehagelige hverv at overbringe præsidiets afslag på Westh's ønske om at få husmændene repræsenteret i udvalget. Man kunne dog frit tilkalde sagkyndige, tilføjede han. Straks derpå gik man så i gang med at klarlægge en række drænings-tekniske detaljer såsom drændybder, klassifikation af jordstrukturer, en eventuel revision af Coldings formel i spørgsmålet om dybde og afstand,⁶⁹ konkrete undersøgelser og forsøg og endelig Thomsens planer om at få klarlagt vandføringen i de danske vandløb – altså i ét begreb at få teknologien gjort til et smidigt instrument for de landøkonomiske overvejelser. Allerede ved mødet i maj havde man luftet visse tanker om et par sagkyndige underudvalg, og efter Westermanns forslag nedsatte man to:

- a. et for agronomisk-tekniske forsøg (Westermann, C. L. Feilberg, Thomsen og som tilkaldt sagkyndig Aage Feilberg) og

69. Se ovenfor p. 29, note 5.

- b. et for juridisk-økonomiske forhold (Thomsen, Schmidt, Tesdorpf, C. L. Feilberg og som indkaldt sagkyndig etatsråd C. V. B. Hansen).

Det kan undre, at Westh ikke kom direkte med i arbejdet, i særdeleshed drøftelserne i underudvalg b, *da* han dog trods alt var den mest artikulerede foregangsmand på dette område, *da* underudvalget netop skulle beskæftige sig med låneproblematikken (og Westh ikke forholdt Vandudvalget den oplysning, at der i Landbokommissionen allerede forelå et sådant forslag), og *da* Westh's indsats på det forsøgsmæssige område næppe stod mål med hans juridisk-økonomiske. Dette sidste bekræftede Vandudvalget da også ved at indvælge distriktsbestyrer Aage Feilberg i underudvalg a, da han i almindelighed blev regnet for ekspert på det kulturtekniske område.⁷⁰

Hidtil havde Chr. Dalgas kunnet forholde sig afventende over for disse ekspert-betonede spørgsmål. Men Westermann havde endnu et punkt på programmet, nemlig at man *inden* arbejdet i underudvalgene skulle drøfte »Spørgsmaalet om eventuel Statsunderstøttelse til og Statsadministration af kulturtekniske Foretagender paa ren principiel Maade . . .«, som det hedder i referatet, idet formanden bl. a. med støtte i gode erfaringer fra Sverige og Prøjsen gik ind for sådanne tanker.

Dette vendte Chr. Dalgas sig kraftigt imod; arbejdet i underudvalgene måtte gå forud for sådanne drøftelser. I mellemtiden burde Vandudvalget yde Hedeselskabet en konkret støtte i dets krav om flere bevillinger. Westermann fandt dette ønske ganske »extraordinært« og tvivlede på, om Landhus-

70. Landinspektør, distriktsbestyrer *Aage Feilberg* (1873-1943) en søn af kulturteknikeren P. B. Feilberg, Søborg, var fra 1907 leder af Hedeselskabets kulturtekniske arbejde på Øerne. Feilberg udarbejdede flere vejledninger, håndbøger og lignende med henblik på gennemførelse af grundforbedringsarbejder og foretog i 1915 en undersøgelse af dræningens rentabilitet, faktisk det eneste danske bidrag på området. I 1918 blev han lektor i kulturteknik ved Landbohøjskolen. Hans forhold til Westh var næppe særlig hjerteligt. I et brev til ingeniør Thomsen 11-3-1916 (Teknisk Afdelings arkiv) foreslår han følgende kriterium til afgørelse i spørgsmålet om dræningens tilhørsforhold: En undersøgelse vil snart vise, »hvor der er mest teknisk og praktisk Viden og Forstaaelse, og Afgjørelsen vil næppe blive vanskelig . . .«.

holdningsselskabet ville støtte det. Alene Skov tilsagde Chr. Dalgas sin fulde bistand. På forlangende af formanden og Thomsen formulerede Chr. Dalgas en opfordring fra Vandudvalget til Landhusholdningsselskabet om at gå ind for, at Hedeselskabet fik de bevillinger, »der er ønskelige og nødvendige« for at imødekomme kravene til selskabet ud fra dets nuværende regler.⁷¹ Medlemmerne accepterede stiltiende dette forslag.⁷² Denne tankegang blev senere fulgt op af Hedeselskabet, bl. a. på grundlag af en henvendelse til Hedeselskabet fra de sjællandske landboforeninger om at søge dræningsmestre uddannet på Sjælland.⁷³ Landhusholdningsselskabet fandt det dog ukorrekt, at et andet selskab søgte om midler til Hedeselskabet, men ville i stedet give sin anbefaling til en anmodning fra Hedeselskabet til landbrugsministeren om statstilskud til de af Vandudvalget angivne foranstaltninger.⁷⁴ Hedeselskabet fastholdt dog sit forslag og fik støtte af et af præsidiets medlemmer, fhv. direktør Carl Bech, Engelsholm, selv om han dog efter en drøftelse med Hedeselskabet i december 1914 måtte beklage, at Hedeselskabet ikke var meget for at gå ind i samarbejde med de landøkonomiske foreninger.⁷⁵ Næsten et år senere end august-mødet kunne Landhusholdningsselskabet så rykke ud med en anbefaling af Vandudvalgets støtte til Hedeselskabets bevillingsønsker.⁷⁶

Ved udgangen af 1914 herskede der altså fred på grundforbedringsområdet, i hvert fald overfladisk set, og Hedeselskabet (Chr. Dalgas) havde

71. Chr. Dalgas måtte dog acceptere, at Thomsen gik ind for Westermanns tanker, ligesom denne lod læse højt af artikler om emnet i Hedeselskabets Tidsskrift.

72. Referat af Vandudvalgets møde 28-8-1914. Westh's arkiv.

73. Chr. Dalgas til Westermann 6-10-1914. Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 23/1914, Landhusholdningsselskabets arkiv - Lüttichau til Landhusholdningsselskabet 7-10-1914 (Landhusholdningsselskabets arkiv), bl. a. med baggrund i en henvendelse fra greve Frederik Moltke, Bregentved, til Hedeselskabet.

74. Landhusholdningsselskabet til Lüttichau 13-10-1914. Koncept dateret 10-10-1914, registratur-nr. 47 25/1914, Landhusholdningsselskabets arkiv.

75. Hedeselskabet til Landhusholdningsselskabet 26-11-1914 registratur-nr. 47 28/1914. H. Hertel (Landhusholdningsselskabets sekretær) til præsidiet 27-11-1914. Beck til sekretariatet 25-5-1915. Alle i Landhusholdningsselskabets arkiv.

76. Landhusholdningsselskabet (til Landbrugsministeriet) 13-6-1915 registratur-nr. 47 3/1915. Koncept i Landhusholdningsselskabets arkiv.

bevaret sin bevægelsesfrihed. Men flere steder ulmede spørgsmålet; Westh's »kætterske« tanker lod sig ikke undertrykke i længden. I sine mørke stunder kunne han søge opmuntring i Westermanns tanker om et statsinitiativ på området, selv om samme professor næppe drømte om et »Statens Grundforbedringsvæsen« med Westh som direktør.

Westh's sidste appel til H. H. Lüttichau december 1915

Efter de nye skuffelser, som Vandudvalget havde beredt Westh ved de to første møder, kom han ud i en lang depressionsperiode. En brevveksling med det nye bestyrelsesmedlem, sagfører A. Olesen, Nørresundby, vidner klart herom. Denne brevveksling er i overvejende grad præget af Westh's mylder af idéer; her skal kun fremdrages de hovedpunkter, der har berøring med grundforbedringssagen.⁷⁷ Westh's første klagepunkt går ud på, at man har underkastet ham censur. Olesens svar er typisk for Nørresundbysagføreren, Westh skal ved lejlighed bringe disse ting frem for bestyrelsen, idet han formaner: »Ved sindig Fremfærd naaes der efterhaanden frem«. ⁷⁸ Men det var jo netop dér, at tingene låste sig fast for Westh. Hedeselskabets bestyrelsesmøder bruges til ligegyldige småting, ikke virkelige fremstød, klager Westh nogle måneder senere. Et så vigtigt punkt som Hedeselskabets grundforbedringsvirksomhed ledes af »en Mand, hvis Arbejdsevne og Arbejdslyst stækkes af Smaating«. Atter her må Olesen formane: »Jeg beder Dem være vaagen m. H. t. den økonomiske Balance, thi denne har for Selskabet – mere end nogensinde – afgjørende Betydning«. ⁷⁹

Ganske vist fik Westh oprettet sit Vejle-distrikt fra 1-1-1916, men Thomsen i den konkurrerende afdeling fik en tekniker (landinspektør K. H. Nielsen) placeret i et nyt ø-distrikt i Odense som mosedistriktsbestyrer (altså under Westh) og som ingeniørassistent (under Thomsen).⁸⁰ Den store

77. Sagfører Olesen var jo *jurist*; man skal passe på ikke at binde sig for hårdt!

78. Olesen til Westh 31-12-1914. Westh's arkiv.

79. Westh til Olesen 11-4-1915. Olesen til Westh 16-4-1915. Westh's arkiv.

80. Se ovenfor p. 43. Westh frygtede en overgang, at man med Odense-planerne havde slået Vejle ud.

plantagefejde mellem Chr. Dalgas og d'herrer Prytz, H. Hauch m. fl., som bølgede frem og tilbage sensommeren 1915, gjorde yderligere Westh gram i hu; som han så det, måtte der nu etableres et samarbejde mellem forstfolk og agronomer, fordi sidstnævnte bedre forstod jorden og dens mangler. Alene en agronom kunne imødegå udtalelserne om hedebladernes manglende evne til at give granskov.⁸¹ Det er forståeligt, at Olesen nu forsøgte at lede Westh's synspunkter ind i en mere »konstruktiv« bane, men først måtte Lüttichau ind i billedet.⁸² Westh var dog skeptisk; når han selv havde talt med Lüttichau, havde han kun fået »et medlidende Smil«.⁸³ Men en sådan opfordring, kombineret med Olesens gæstfrihed mod ægteparret Westh i begyndelsen af august 1915, fik Westh til at udforme et vidtgående forslag til en reorganisering af vedtægter, repræsentantskab og bestyrelse samt en omlægning af arbejdet.⁸⁴

Ifølge dette forslag ville grundforbedringsvirksomheden såvel som andre landøkonomiske aktiviteter blive henlagt under en særlig direktør og kunne hente organisationsmæssig støtte i landbo- og husmandsforeningernes repræsentanter i repræsentantskabet (1/2 af pladserne). Olesen er givet blevet lidt forskrækket ved at se disse tanker,⁸⁵ og selv da Westh yderligere havde præciseret sit synspunkt: at de landøkonomiske foreninger i forbindelse med deres vejledende og belærende virksomhed skulle stille special-institutioner, in casu Hedeselskabet, over for konkrete opgaver, der atter skulle samles »hos een, der forstaar Formaalet med det hele og ser Enheden deri...«,⁸⁶ svigtede Olesen et vigtigt bestyrelsesmøde 22-10-1915. Dermed var hele initiativet ifølge Westh overgået til »en vis gejstlig Mand« (Thyssen) og hans kreds.⁸⁷ Alligevel gik Westh videre med sine tanker.

81. Westh til Olesen, formentlig medio juli 1915 (koncept). Olesen til Westh 29-7-1915. Westh's arkiv.

82. Som note 80.

83. Westh til Olesen 2-8-1915. Koncept i Westh's arkiv.

84. Westh til Olesen 18-8-1915. Koncept i Westh's arkiv.

85. I et brev til Westh 24-8-1915 ønsker han nærmere motivering »til disse unægtelig vidtgaende Forslag«. Westh's arkiv.

86. Westh til Olesen 12-9-1915. Koncept i Westh's arkiv.

87. Westh til Olesen 23-10-1915. Koncept i Westh's arkiv.

H. H. Lüttichau til Tjele var ikke ukendt med at modtage breve fra Hedeselskabets afdelingsledere og allermindst fra Westh. Ofte må han have følt et vist ubehag ved at blive stillet over for påtrængende problemer, ikke mindst når de sådan kom ind ad en sidedør. Hvad ville provsten nede i Ølgod og den temperamentsfulde Chr. Dalgas mon sige? Men da landpostbudet formentlig torsdag den 2-12-1915 bragte et nyt, tungt brev fra Westh, forestillede Lüttichau sig næppe, at det var »oprørerens« uigenkaldeligt sidste udspil over for Hedeselskabet. »Dette er en Redegørelse«, skriver Westh, »hvori jeg har lagt mine bedste Kræfter for at søge at vise, at det, der gærer i mig, *ikke* er personlig »Utilfredshed«, men Ønsket om at gøre Virksomheden og Hedeselskabet til noget, saa stort og betydende som muligt«. Hovedtemaet er atter og atter den utilfredshed med Hedeselskabet, som gærer i de egentlige landbrugsorganisationer. Men hvad sker, da udviklingen på grundforbedringsområdet stiller nye udfordringer? Blot det at man betragter denne udvikling som farlig for Hedeselskabet og dets sag. Denne situation kan kun imødegås, ved at landbrugsorganisationernes bedste folk får sæde i repræsentantskab og bestyrelse – og Westh foreslår 5 ledige pladser i repræsentantskabet besat med 3 husmandsledere plus gård-ejer Kr. Tovborg Jensen, Klostermølle, og forstander H. Hauch. Endvidere foreslår han, at administrationen deles op i to hovedområder, hver med sin direktør, nemlig forstsvæsen og landøkonomisk virksomhed. I sammenligning hermed må eventuelle personlige hensyn og vanskeligheder »blive henviste til den underordnede Plads, som de bør have«. ⁸⁸

Lüttichaus umiddelbare reaktion er ikke kendt, desværre, for det kunne være interessant at høre hans mening om at få 5 Westh-tilhængere fra landbrugets venstrefløj ind i ledelsen. Men da bestyrelsens formand nogle måneder senere i anledning af 50-års jubilæet, hvis clou skulle være Christian den X's besøg på Hjortsballehøje, opsøgte Westh for at bevæge denne til at modtage en dekoration, fik Westh samtalen drejet ind på de forhold, der

88. Westh til Lüttichau 1-12-1915 bilagt en redegørelse dateret 30-11-1915. Kopi i Westh's arkiv. Westh brugte i øvrigt denne redegørelse som et hovedpunkt i sin redegørelse til Hedekommissionen af juni 1919, se nedenfor p. 147f.

lå ham så stærkt på sinde. Bortset fra det principielle i sagen kunne Westh under »de foreliggende Omstændigheder« ikke tage imod et ridderkors; i stedet kunne han ønske en anerkendelse for sit arbejde og det ansvar, der var pålagt ham. »Naiv og sangvinsk, som jeg er, udviklede jeg atter for ham, hvor urigtig for Sagen Ordningen nu er...«. Lüttichau erklærede da, at han gerne ville have landbrugsfolk ind i repræsentantskabet samt tage spørgsmålet om ændring af ledelsen op til fornyet overvejelse.⁸⁹

Disse udtalelser, der jo ret beset ikke er særlig konkrete og vel først og fremmest skulle tjene til at »berolige« den utilfredse afdelingsleder, har dog ikke sat sig spor i bestyrelsesprotokollen, og Westh's breve til sagfører Olesen de kommende måneder vidner da også om, at grænsen for hans tålmodighed var overskredet – så meget mere som han følte Westergaard-Chr. Dalgas alliancen »med Thyssen som Fadder« som en stadig mere ubehagelig realitet.⁹⁰ Nu måtte sagen løftes ud af Hedeselskabets regi og ind i en anden sammenhæng med støtte fra ledende personer i nabo-institutioner, fra landbopolitikere – og fra betydningsfulde personer i Hedeselskabet, der ligesom Westh følte sig i modsætning til den hårdnakket fulgte linje i selskabets politik.

Hedesagens mænd ønsker ikke en »bedekommission«

Med fuld tilslutning fra begge rigsdagens ting havde den radikale regering iværksat et reguleringssystem, der på en gang skulle sikre de nødvendige forsyninger og samtidig dæmme op for de værste prisstigninger.⁹¹ Samtidig tilfaldt der udenrigsstyrelsen det delikate hverv at afbalancere udenrigshandelens fordeling og sammensætning med landets sårbare stilling i et væbnet stormagtsopgør.⁹² Klogeligt forsøgte man at få de store erhvervsorganisationer og disses ledere til at påtage sig et medansvar; det var (og er) en utaknemlig opgave at gå imod borgernes elementære ønske om at sælge deres

89. Westh til Olesen 23-4-1916. Koncept i Westh's arkiv.

90. Se for eksempel Westh's brev til Olesen 20-9-1916. Koncept i Westh's arkiv.

91. Se ovenfor p. 57f.

92. Erik Scavenius: Dansk Udenrigspolitik, p. 28ff.

varer og tjenesteydelser til højeste pris. Her lykkedes det især landboforeningerne at opretholde en vis bevægelsesfrihed, medens husmandsforeningerne mere følte sig bundet til at støtte de efter tidens målestok ret så rigoristiske foranstaltninger. Udover det politiske og sociale tilhørsforhold havde husmændene som *kornforbrugende* landmænd heller ikke samme interesse som *kornsælgende* i spørgsmålet om kornpriserne. I august 1915 oprettede indenrigsminister Ove Rode en fællesrepræsentation »Landbrugsraadet« med repræsentanter for de store landbrugsorganisationer. Dette organ skulle afløse de tidligere fællesmøder, som siden 1913 blev afholdt under Landhusholdningsselskabets auspicer. Efter få måneders virksomhed blev rådet dog ophævet; dets flertal kunne ikke afstemme rådets linje med regeringens opfattelse.

Udover de store brudflader, som her blev afdækket mellem landbrugets forskellige lag, manifesterede der sig på forskellig vis en fundamental forskel mellem den gennem generationer hævdundne »gammelliberale« opfattelse, og en ny tids stærkere betoning af samfundets, *statens* rolle i det økonomiske liv. Når man tidligere havde påkaldt staten i erhvervsanliggender, var det som regel som »sponsor«, selve forvaltningen af midlerne og dermed en væsentlig del af politikken på området varetoges direkte af hvervene selv eller af »private«⁹³ organisationer med en patriotisk, filantropisk målsætning. Den organisatoriske udvikling inden for planteavl i de sidste årtier af det 19. århundrede, hvor staten ubestridt fik monopol på området, var her en markant undtagelse. Tovtrækkeriet mellem Statens Planteavlsudvalg og Hedeselskabet om mosesagens videre udvikling var derfor et forvarsel om det uundgåelige sammenstød mellem statsvirksomheder og private organisationer. Westermans udtalelse på mødet 28-8-1914 kan derfor opfattes som en bevidst videreførelse af denne linje, hvorved også Chr. Dalgas' skarpe reaktion bliver mere forståelig. I 1915 var de landøkonomiske foreningers økonomiske forvaltning af statstilskudet blevet lagt i faste rammer. Tilskuddet blev fastsat til 50% af nærmere specificerede udgiftsposter, og regnskaberne skulle indsendes til en regnskabsmæssig kontrol hos

93. Om brugen af udtrykket »privat« se nedenfor p. 542ff.

statens tilsynsførende på dette område, sekretær, senere kontorchef H. C. Larsen.

Hele denne situation og da især den ændrede grundindstilling til forholdet erhverv contra statsmagt, sådan som det mest markant kom til udtryk hos Ove Rode, kunne ikke undgå at påvirke de personer lige under topplanet, der følte sig i modsætning til den herskende linje inden for vedkommende organisation eller sagsområdet som helhed. For at afrunde billedet må man naturligvis indføje deres personlige ambitioner, selv om de nok selv ville henvise disse til en ret beskedent plads i billedet – modsat deres modstandere.

Når Westh i årene efter Hedeselskabets forlægning fra Århus til Viborg kom til møde i De jydsk Landboforeningers Planteavljudvalg kunne han være sikker på at få sig en sludder med formanden, klitplantør V. Pinholt fra Vejers. Som type lignede de næppe hinanden; hvor Westh var »naiv« og »sangvinsk«, var Pinholt velovervejet og realistisk. Begge havde et åbent blik for landbrugets hele situation og de krav, den stillede. Westh's horisont rakte nok videst, til gengæld kunne Pinholt afgrænse områder og mål, der skulle nås inden for en given tidsramme. Deres livsforløb og øjeblikkelige situation havde derimod slående ligheder. I begyndelsen af 1890'erne startede de deres karriere i et egnsudviklingsorgan: Westh i Hedeselskabet, Pinholt i Klitvæsenet. Begge satte de sig en politisk og organisations-politisk karriere. Trods forskellig partitilhørsforhold (i hvert fald efter 1905!) var de begge »radikale« i deres jordpolitiske opfattelse.⁹⁴ Og endelig måtte de begge se i øjnene, at de ikke var på bølgelængde med den herskende linje på ansættelsesstedet. Meget tyder i hvert fald på, at Pinholts forhold til den fungerende klitinspektør, overklitfoged P. F. J. Bang, ikke var særlig hjerteligt.⁹⁵ De to »oprørere« kunne endelig forenes i et konkret grundforbedringsspørgsmål, idet de begge havde andel i De jydsk Landboforeningers initiativ til at kortlægge vandlidende arealer i Jylland, begyndende med tre sogne. Pinholts egen forening, Ribe Amts vestre Landboforening, Varde,

94. Se ovenfor p. 48ff.

95. Jfr. et brev fra ingeniør A. Poulsen ved Statens Kyst- og Havnevæsen i Lemvig til Westh 30-11-1916, hvor der tales om Pinholts lidt spændte forhold til den fungerende klitinspektør Bang. Westh's arkiv.

3. april 1907 åbnedes Hedeselskabets nye kontorer i Kreditforeningens gamle bygning på Hjultorvet i Viborg.

rejste sagen i et brev af 1-6-1914, og Westh havde støttet den aktivt og stillet Hedeselskabet støtte i udsigt.⁹⁶ I mellemtiden var Pinholt blevet medlem af Statens Planteavlsudvalg (1915) og havde yderligere mulighed for at fremme et udenoms-organisatorisk initiativ. Efteråret 1916 var planen klar: Med H. Hauchs og landbrugsminister Kr. Pedersens aktive støtte skulle der nedsættes en kommission »til Overvejelse af Statens og de af Staten støttede Foranstaltninger til Fremme af Skovplantning paa Heder og Klitter, Sandflugtens Dæmpning, samt Jords Opdyrkning og Grundforbedring, her-

96. Westh til Hedeselskabet 2-10-1914. Mose- og Engafds arkiv.

Den radikale jordpolitiker
Kristjan Pedersen.
Landbrugsminister 1913-20.
Foto 1920.

under bl. a. Vandstandsregulering, Mergling, Læplantning...⁹⁷ Pinholt bearbejdede landbrugsminister Kr. Pedersen og den nyudnævnte »kontrolminister« J. C. Christensen i København. Westh forberedte hele sagen, lavede udkast til kommissorium og overvejede kommissionens sammensætning.⁹⁸ I slutningen af oktober syntes sagen at være klar, Pinholt bestilte 25-10 kommissoriet og ville have Hauch og Westh til Vejers, »helst allerede søndag. (29/10)«. ⁹⁹ Westh's overvejelser i så henseende er delvis gengivet ovenfor; hertil kan føjes det egentlige kommissorium at udrede den hidtidige udvikling og den nuværende stilling i »faglig, økonomisk og administrativ (organisatorisk) Henseende og at stille Forslag til eventuelt ønskelige Forandringer eller til nye Foranstaltninger...«¹⁰⁰ I tilslutning hertil har Westh filosoferet lidt over kommissionens muligheder i realistisk erkendelse af medlemmernes tilbøjelighed til at fremme egne organisationers synspunkter.

97. Jfr. udateret koncept i Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 3260/1915. Westh havde udarbejdet koncept hertil, jfr. et eksemplar i Westh's arkiv.

98. Pinholt til Westh 12-10-1916. Westh's arkiv.

99. Pinholt til Westh 25-10-1916. Westh's arkiv.

100. Udateret koncept med notat om sagen i Westh's arkiv.

Det bedste vil derfor være, om kommissionen »stiller sig paa et ophøjet Stade og uden Hensyn til noget andet stræber efter at skaffe et fuldstændigt Grundlag for kommende Tiders Arbejde...«.

Allerede den 24-10 var sagen dog så langt fremme, at Landbrugsministeriet kunne forelægge sagen for Folketingets finansudvalg. Man arbejdede foreløbig med et udvalg på 9 mand:

1. Folketingsmand, husmand Niels Frederiksen.
2. Forsøgsleder Fr. Hansen, Askov, (statskonsulent i planteavl for Jylland).
3. Forstander H. Hauch.
4. Skovrider J. Helms, Silkeborg, (statsskovvæsenet).
5. Husmand Chr. Johansen (formand for De samvirkende jyske Husmandsforeninger).
6. Kontorchef H. C. Larsen, Landbrugsministeriets tilsynsførende med planteavlsbevillinger.
7. Folketingsmand P. Th. Nielsen (næstformand for De jyske Landboforeninger).
8. Pinholt.
9. Westh.

Senere indføjedes nr. 10: Skovrider G. Morville, Viborg. Stort set havde ministeriet antaget Westh's udkast, men som nyt arbejdsområde indføjte lovgivningen på området samt præciseret, at overvejelserne skulle munde ud i en betænkning.

Når et ministerium dengang som nu nedsætter en kommission til drøftelse af et vanskeligt og indviklet spørgsmål, vil man som regel ud for de enkelte kommissionsmedlemmer præcisere, hvilke organisationer og institutioner de repræsenterer. Dette savnes her, de få eksempler på markering af tilhørsforhold er snarere »adresse«-angivelser. Westh, der ikke fik accepteret alle sine medlemsforslag,¹⁰¹ var slet ikke så fordringsløs. På et afrevet kalenderblad

101. Westh havde foruden de nævnte medlemmer foreslået Søren Brorsen, P. Jeppesen fra husmandsforeningerne, husmand Jens Jensen, Als, K. Tovborg Jensen og H. H. *Lüttichau*. Udateret notat i Westh's arkiv.

for marts har han bl. a. noteret: »Helms – Hedeskovbruget, Pinholt – Klitvæsenet, Westh – Kulturteknik, Hauch og Brorsen – Landboforeningerne. Kr. Johansen og Jeppesen: Husmandsforeningerne«. Dette forhold rører ved det mest ømtålelige problem, nemlig at man uanset nok så gode hensigter var gået uden om vedkommende institutioners ledende personer og dermed havde lagt op til et vældigt bråvallaslag. Westh kunne nok så mange gange pege på »sagen«, modparten ville lige så stædigt påberåbe sig »autoriteten« på området. Havde man drømt om at holde sagen hemmelig, indtil man kunne præsentere omverdenen for et *fait accompli*, måtte man dog se i øjnene, at J. C. Christensen som medlem af Folketingets finansudvalg og som regeringsmedlem ikke kunne holdes udenfor.

Folketingets finansudvalg behandlede som nævnt sagen på mødet den 24-10 – hvor P. Th. Nielsen var sygemeldt – og igen den 9-11, hvor man gik med til at nedsætte en sådan kommission »under Forudsætning af, at der tages tilbørligt Hensyn til de Synspunkter, der om denne Sag er fremsatte af Finansudvalget«. ¹⁰² Endvidere havde kommissoriet i udvalgets skrivelse fået en ret summarisk form samt en tilføjelse af, at kommissionen kunne tilkalde eksperter både på det praktiske og det teoretiske område.

I de følgende november-dage opstod flere betæneligheder vedrørende medlemsspørgsmålet. Kr. Pedersens ministerkolleger ønskede enten Jens Holdgaard eller Tovborg Jensen ind, og valget faldt på sidstnævnte. ¹⁰³ Men søndag den 19-11 eksploderede en bombe. Berlingske Tidende kunne meddele, at Landbrugsministeriet agtede at nedsætte en hede- og klitkommission med en række navngivne personer som medlemmer. Ilsomt underskrev Lütichau et brev, dateret 22-11, til *Landbrugsministeren*, hvor man under henvisning til »den overordentlige Velvilje, som det høje Ministerium og ikke mindst Ministeren personligt altid har vist overfor Hedeselskabet«, bad om en drøftelse med ministeren, idet man desuden fandt, at selskabet ikke var tilstrækkelig repræsenteret ved d'herrer Westh og Morville. Såvel

102. Finansudvalgets forhandlingsprotokol 1916-17, p. 9 og 14 samt skrivelse til Landbrugsministeriet af 9-11-1916, Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 3260/1916.

103. Pinholt til Westh 13-11 og 15-11-1916. Westh's arkiv.

Lüttichau som Chr. Dalgas og om muligt landstingsmand Holger Petersen burde optages.¹⁰⁴ Hedebrugets formand, dommer V. Esmann fandt det rent ud sagt »meget grinagtigt«, at hans selskab heller ikke var repræsenteret.¹⁰⁵ Westh kunne kun svare, at han for sin part fra første færd havde været imod Hedebrugets grundprincip: tilskud til alle. Som interesseorganisation i stedet for landbrugsorganisation kunne Hedebruget ikke »være Deltager i en objektiv Kommission«.¹⁰⁶

Lüttichau og Chr. Dalgas lod det dog ikke forblive ved en skriftlig henvendelse. De opsøgte Kr. Pedersen personlig og udøste i den anledning deres – givet retfærdige – harme over Westh (og Morville).¹⁰⁷ Kr. Pedersen imødekom delvis Hedeselskabets repræsentationsønsker ved at stille Lüttichau et mandat i udsigt. Lüttichau betingede sig dog betænkningstid til den 4/12.¹⁰⁸ Desuden havde Chr. Dalgas naturligt nok medinddraget sin ældre ven og plantagekompagnon, den københavnske grosserer og jyske plantningsmand, landstingsmand *Holger Petersen* (1843-1917), der i 1897 blev medlem af Hedeselskabets repræsentantskab og 1910 dets næstformand. Som medlem af Landstingets finansudvalg fik han åbenbart sat en stopper for sagens videre udvikling.¹⁰⁹ Skovrider Morvilles »nødskrig« til Westh den 28/11... »Det haster efter min Mening, idet der vist bliver

104. Hedeselskabet til Landbrugsministeren 22-11-1916. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 3260/1916.

105. Esmann til Westh 20-11-1916. Westh's arkiv.

106. Westh til Esmann. Udateret koncept. Westh's arkiv.

107. »Dette at D. (algas) og L. (üttichau) rejser til København over Hals og Hoved og optræder nervøse og ubeherskede, maa vel dog forøge Krp.s (Kr. Pedersens) Appetit paa hele Sagen«, kommenterer Hauch henvendelsen i et brev til Westh 28-11-1916. Westh's arkiv.

108. Notat af 27-11 på Hedeselskabets brev af 22-11. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 3260/1916.

109. Den relevante forhandlingsprotokol for Landstingets finansudvalg synes ikke bevaret og kunne sikkert heller ikke give nogen faste holdepunkter på grund af sådanne protokollers meget summariske udsagn. De radikale blade erklærede dog rent ud, at Landstingets finansudvalg ikke ville bevilge penge til kommissionen. »Det betragter dens Nedsættelse som en Fornærmelse mod Hedeselskabet!«, hedder det i et udklip fra december 1916.

gjort alt for at spænde mig ud« var forgæves, Westh's planer om en resolution fra landbo- og husmandsforeningerne som protest mod den seneste udvikling nåede næppe længere end til skrivebordet.¹¹⁰ Det sidste modtræk: en appel til Ove Rode fik ingen virkning, først ved nytårstid fik Westh et kort svar, hvori det hed, at sagen strandede i Landstinget samtidig med, at Rode fik brevet fra Viborg. Derfor blev der ingen anledning til at støtte Westh's »velbegrandede Ønsker«.¹¹¹

Pinholts og Westh's store planer om at iværksætte et afgørende fremstød mod Danmarks store og små pletter af ufrugtbar jord syntes nu uhjælpelig strandet. Spørgsmålet kunne åbenbart ikke løftes op over institutionsplanets barske virkelighed (og de to hovedpersoner var for dybt forankret i netop denne virkelighed til at kunne række så højt!). Når Landstinget havde sagt nej, var der næppe meget at vente sig fra den kant under den herskende »borgfred«, sådan som den var blevet fastsat i september 1916 efter »det vestindiske uvejr«, d.v.s. planerne om at sælge De vestindiske Øer. I Vandudvalget var der afgjort ikke stemning for at støtte et initiativ fra Westh – formentlig det eneste, som Westermann og Chr. Dalgas kunne blive enige om. De hævdvundne organisationers og institutioners afgrænsede verden ville atter genvinde roen, medmindre ude fra kommende impulser effektivt skabte en helt ny situation.

Vandudvalget støtter Kr. Thomsens kulturtekniske reformtanker

I den begivenhedsrige sommer 1914 havde Vandudvalget som nævnt indledt sine drøftelser. På plenarmødet den 28. august havde man nedsat de to underudvalg, »a« og »b« med hver sin specifikke opgave, henholdsvis agronomisk-tekniske og juridisk-økonomiske forhold. Ingeniør Thomsen og professor Feilberg deltog i begge underudvalg, den sidste som sekretær.

110. Udkastet findes i Westh's arkiv. Det indeholder de velkendte argumenter, men rammer nok noget centralt i Westh's hele situation, når det blandt andet hedder, at Hedeselskabet sætter skovplantning forud for den landøkonomiske virksomhed.

111. Ove Rode til Westh (ultimo dec. 1916) (jfr. nytårønsker!). Westh's arkiv.

Grosserer, landstingsmand
Holger Petersen.

Det var desuden Westermanns idé at omgå modstanden mod husmandsforeningernes deltagelse i Vandudvalgets arbejde ved at tilbyde dem repræsentation i underudvalg b. Jægermester Skov kunne dog heller ikke acceptere et sådant forslag,¹¹² men forinden havde De samvirkende danske Husmandsforeninger betakket sig efter at have gjort sig bekendt med arbejdsplanen.¹¹³ Snart derefter døde Skov og blev som nævnt erstattet af forpagter G. F. Schroll, Odense.¹¹⁴ Underudvalg a fik en flyvende start i forhold til paralleludvalget. Det konstituerede sig samme dag, det blev nedsat, og rettede straks opmærksomheden på tre hovedproblemer: 1) en række grundlæggende forsøg i forbindelse med afvanding, 2) vandforbruget ved forskellige vandingsmåder og 3) en række systematiske undersøgelser af vandførin-

112. C. L. Feilberg til Westh 1-3-1915. Westh's arkiv.

113. De samvirkende danske Husmandsforeninger til Landhusholdningsselskabet 8-1-1915, citat efter Vandudvalgets betænkning, indledningen, p. 3.

114. Landhusholdningsselskabet til De samvirkende danske Landboforeninger 3-3-1915, Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 1/1915. De samvirkende danske Landboforeninger til Landhusholdningsselskabet 20-3-1915. Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 47 2/1915. Landhusholdningsselskabets arkiv.

gen i danske vandløb. Til sidstnævnte formål havde Thomsen foreslået, at Hedeselskabet fik bevilget en tre-årig bevilling på i alt 12.000 kr., og fik i september 1915 underudvalgets støtte hertil.

Underudvalg b kom derimod først i gang med sit arbejde den 27-5-1915. Her indskrænkede man sig til to hovedområder, nemlig ændringer i vandløbslovgivningen og fremskaffelse af billige grundforbedringslån. Men den drivende kraft i underudvalget, ingeniør Kr. Thomsen, havde dog næppe ligget på den lade side i den mellemliggende periode. Allerede 8-7-1915 kunne underudvalget fremsætte fire udtalelser om afvandings- og vandingsinteressentskaber, om ændringer i loven af 30-12-1858 om landvæsenskommissioner, om en henvendelse til Landbrugsministeriet vedrørende forholdet mellem jernbaneinteresser og afvandingsprojekter og endelig betragtninger over den form, hvorunder man bør yde statshjælp til grundforbedringsarbejder. Det må dog erindres, at C. V. B. Hansen og Kr. Thomsen for det første punkts vedkommende stort set kunne bero sig på et forslag, udarbejdet i 1910 og derefter officielt fremsendt til Landbrugsministeriet af Hedeselskabets bestyrelse. Udover Vandudvalgets få ændringer på et møde 8-9-1915 undergik netop dette forslag en vis ændring inden dets endelige redaktion. Tre lodsejere i Rødby fremkom nemlig i marts 1916 med et forslag om et tillæg til vandløbsloven af 1880 om nærmere regler for pumpelag i tilslutning til kunstige afvandinger. Forslag til lov om dannelse af offentlige interessentskaber for afvandings- og vandingsanlæg tager primært sigte på at få større vandlidende arealer med tilsvarende bredere ejerforhold afvandet, hvis der kan skabes 2/3 flertal herfor (såvel tal- som arealmæssigt). Nægter en lodsejer alligevel at deltage, skal selskabet udkøbe hans areal mod fuld erstatning (altså ekspropriation). De administrative og judicielle funktioner under sagens behandling varetages af sognerådene samt landvæsenskommissioner (og eventuelt overlandvæsenskommissioner). De påliggende bidrag kan udpantes og har samme fortrinsret som kommunale skatter,

Ingeniør F. Techt Hansen foretager undersøgelse af vandføringen i Lomose å ved Hunseby. Søren Hansen passer vandstandsbrættet, mens ingeniøren noterer hastighedsmålerens resultater.

idet alle relevante oplysninger tinglyses for såvel selskabet som den enkelte ejendom.¹¹⁵ Et sognerådsmedlem, der ikke har interesse i afvandingen, skal være medlem af interessentskabets bestyrelse. Formålet ligger her klart for dagen: den velkendte lodsejermodstand ved sådanne projekter skal afvejes efter faste retningslinjer. Selskabets officielle stempel og hele den foreskrevne retsprocedure er vel tænkt som en garanti, der kan forvandle tvivlrådige lodsejere til positivt interesserede.

Herved havde underudvalget lagt endnu en opgave over på den i forvejen bredt favnende institution, landvæsenskommissionen, således som denne var udformet i loven af 30-12-1858. Men samtidig foreslog man en radikal ændring af denne lov. Den hidtidige praksis, hvorefter amtmanden udpeger stedets dommer som formand for landvæsenskommissioner, ønsker man erstattet af en ordning med to faste landvæsensdommere for henholdsvis Øerne og Jylland, idet de skal være formænd i samtlige landvæsenskommissioner. 2. og sidste instans skal tilsvarende udgøres af en kgl. udnævnt overladvæsensdommer, bistået af fire ministerielt udnævnte landvæsenskommissærer og en teknisk sagkyndig. Man understreger dog, at man ikke ønsker at erstatte det danske vandløbsretssystem med en administrativ ordning efter tysk mønster,¹¹⁶ baggrunden er blot den erfaring, at de hidtil udpegede kommissionsformænd ofte lægger for megen vægt på formelle hensyn, og desuden magter de ikke altid at afveje de forskellige interesser mod hinanden.¹¹⁷ Man har en fornemmelse af, at de lokale retsbetjente ikke altid har haft et åbent blik for et givet projekts fortræffelighed.

Ved eventuelle interessekonflikter mellem jernbaneanlæg og vandløbsprojekter havde man hidtil fulgt en forordning af 5-3-1845, der fastsatte nærmere bestemmelser for gennemløb, broer, vidde, dybde etc. Underudval-

115. Vandudvalgets betænkning, bilag nr. 4, p. 33ff.

116. I bemærkningerne til lovforslaget mener man dog, at forslaget fra 1910 delvis var udformet med mønster i den prøjsiske vandløbslov af 1879, der bygger på centraladministrativ godkendelse og tilsyn. Man ønsker dog stadig at bibeholde de særlige vandsynsmænd og landvæsenskommissioner i den danske lovgivning - trods fristelsen fra en ny prøjsisk vandløbslov af 7-4-1913.

117. Vandudvalgets betænkning, bilag 5, p. 46ff.

get foreslog nu en henvendelse til Landbrugsministeriet, hvor man gik ind for, at 1880-vandløbslovens bestemmelser fandt anvendelse ved anlæg af kommende jernbaner.¹¹⁸

Vandudvalget gik som nævnt ovenfor i sit møde 8-9-1915 ind for alle tre forslag, og efter drøftelse i Landhusholdningsselskabets præsidium i november kunne man ekspedere denne sag videre til Landbrugsministeriet.¹¹⁹ Derimod kom underudvalget ikke igennem med sin »Udtalelse om den Form, hvorunder Statshjælp til Grundforbedringer bør ydes«. ¹²⁰ Heri hedder det bl. a., at der ved 1880-loven og underudvalgets forslag om interessentskaber er skabt gode finansieringsmuligheder. Ønsker man at gå videre, kan det ske i form af statslån til enkeltmand, således som Landbokommissionen af 1911 har foreslået det. Desuden kan man genindføre den ved 1880-loven ikke opretholdt bestemmelse fra loven af 17-1-1859 om statstilskud til udarbejdelse af plan og overslag til fællesanlæg.¹²¹ Når 1880-loven var karrig på dette punkt, hænger det nok sammen med det daværende statstilskud til Hedeselskabet på 12.000 kr., og da disse forudsætninger stadig er til stede, skal man blot sørge for, at bevillingerne til Hedeselskabet »er af en passende Størrelse, saa at dette Selskab ser sig i Stand til at yde sin Assistance i den Udstrækning, hvortil der er Trang«. Forudsætningen for at yde lån overhovedet må være, at Hedeselskabet eller en ministerielt godkendt tekniker accepterer planen og udtaler sig om det forventede merudbytte af ejendommen.

Efter disse fremstød kom der ikke meget mere ud af de to underudvalgs arbejde. 1916 var et stille år for såvel Vandudvalget selv som dets underudvalg. Og det indirekte bebudede fremstød mod de vandlidende arealer lod stadig vente på sig. Selve kernen i grundforbedringssspørgsmålet – afvandingen af den egentlige landbrugsjord – havde måttet give plads for i denne hen-

118. Op. cit., bilag 6, p. 53ff.

119. Westermann til præsidiat 29-10-1915. Landhusholdningsselskabet til Landbrugsministeriet 4-12-1915, registratur-nr. 47 7-8/1915. Landhusholdningsselskabets arkiv.

120. Underudvalg b's beretning af august 1915, Westh's arkiv.

121. Jfr. ovenfor p. 28. Den pågældende bestemmelses bortfald forklarer man ved en henvisning til det daværende statstilskud til Hedeselskabet på 12.000 kr.

seende marginale problemer, såsom kunstig afvanding af større områder. Her træder kulturtekniske synspunkter frem med Kr. Thomsen som primus motor, antagelig med planteavlseksperter T. Westermanns helhjertede støtte. For Chr. Dalgas måtte situationen stort set betegnes som uafgjort. Efter lange og trælse forhandlinger havde Hedeselskabet fået en vagt formuleret støtte fra Landhusholdningsselskabet, men begivenhederne i november 1916 viste med al ønskelig tydelighed, at selskabets relation til ressourceministeren trængte til en »grundforbedring«.

B. Grundforbedring som jordpolitisk og samfundsmæssig faktor 1917-18

Helt nye initiativer sætter fart i udviklingen

I udenrigspolitisk perspektiv måtte de indre hændelser i Danmark fra august 1914 og til udgangen af 1916 tegne sig noget inferiøre og uvirkelige. Og dog – for den tids danskere var spørgsmålet som den anden junigrundlov, salget af De vestindiske Øer, Højres forvandling til Det konservative Folkeparti og »Rugmaksimalen«, d.v.s. den maksimalpris på rug, der blev gennemført 31-12-1914, den rent umiddelbare realitet, en virkelighed, som var mere livsnær end begivenhederne på krigsskuepladsen. Og bag denne virkelighed lurede et spørgsmål: de sociale modsætninger, som dyrtiden yderligere uddybede.

Ville krigsbegivenhederne hertil føje et afgørende slag mod vor livsnerve, landbrugseksperten, med påfølgende arbejdsløshed, kunne låget med et ryge af denne heksekedel. Man havde fra ansvarlig politisk hold søgt at råde bod på de værste skævheder i kapløbet priser-lønninger, men som regel i konsekvens af en allerede foreliggende situation. Egentlig planlægning over for *en tænkt situation* hørte til undtagelserne.

Ved årsskiftet 1916-17 ventede den hele verden spændt på resultatet af USA's fredsmæglende indsats. Man blev dog skuffet. De allierede fandt modpartens fredsvilje for spinkel, til gengæld havde Tyskland en ny strategi klar i form af den uindskrænkede ubådskrig, der blev en realitet den 1. februar 1917. Hvert eneste skib, der gik til eller fra allieret havn, ville ubarmhjertigt blive sendt til havsens bund, uanset om det medførte amerikanske kanoner eller dansk smør. Da det første chok havde sat sig, indledte statsmaskineriet en febrilsk aktivitet i nær kontakt med erhvervslivet for at være rustet til at imødegå den værste tænkelige situation, Danmarks totale isolering. Det forliste landbrugsråd genopstod i ændret udgave som Det staaende Landbrugsudvalg med folk fra landbo- og husmandsforeningerne samt prisreguleringskommissionen. Landhusholdningsselskabet og Andelsudvalget, der var med

i perioden 1915-16, blev ikke indbudt denne gang. Man ønskede åbenbart en handlekraftig organisation, der kunne spille på en talstærk og vidt forgre- net medlemsskare. For dette udvalg som for landbruget som helhed måtte landbrugsjordens maksimale udnyttelse i de kommende forårsmåneder stå som den største udfordring. Hvad kunne man gøre for at opnå en maksimal produktion? To væsentlige svar herpå blev det norske salpeter og grundfor- bedringsarbejdet.

Fra Hedeselskabets side kunne man næppe vente et ekstraordinært frem- stød på dette område, i hvert fald ikke i den Westh'ske betydning af ordet. Den officielle linje, som næppe blev tilstrækkeligt tydeligt artikulert, havde nærmest som forudsætning, at grundforbedringsarbejdet voksede op nede- fra. Landbruget skulle fremsætte dets ønsker over for selskabets lokale repræsentanter, distriktsbestyrerne, der så atter skulle yde den fornødne vej- ledning og udarbejde planer. Distrikternes bidrag til årsberetninger og situationsrapporter om arbejdet i almindelighed skulle så danne den nød- vendige baggrund for Hedeselskabets bevillingsønsker til myndighederne i København, normalt i juni-juli med henblik på finansloven for det kom- mende år; i specielle tilfælde dog på tillægsbevillingen for det allerede på- begyndte finansår. Med andre ord: En udvikling, der eksempelvis blev opgjort i februar 1917 for året 1916, ville normalt først kunne få et bevil- lingsmæssigt resultat fra 1-4-1918 at regne. Og det administrative apparat fungerede ikke knirkefrit. Ålborg-distriktet lå i evindeligt kiv med Teknisk Afdeling, og regelmæssigt hvert andet år måtte »Mertz Nielsen sagen« for i et bestyrelsesmøde.¹ Med udgangspunkt i 5.000-kr.'s reglen fra 1908 kunne man strides om et projekts rettelige »departement«, hvorvidt dræning var »detailafvanding« (under Mose- og Engafdelingen) eller »afvanding ved rørledning« (under Kulturteknisk Afdeling), og om en distriktsbestyrer, der samtidig var amtsvandløbsinspektør (som i Mertz Niensens tilfælde), kunne stå helt frit i sidstnævnte funktion, eller om Kulturteknisk Afdeling havde krav på at blive betegnet som amtsvandløbsinspektørens sideordnede myn-

1. 1912-14-16 - og så er de mindre sammenstød slet ikke medregnet. Se i øvrigt oven- for p. 34.

dighed.² Westh havde nok ret, når han hævdede, at der ikke gik nogen virkelig grænse mellem de to sagsområder;³ begge sigtede mod en forbedring af landbrugserhvervets produktionsforhold, men hans standsmæssige selvfølelse gik på den anden side for vidt, når han hævdede landøkonomens absolutte suverænitet i slige sager. Man forstår bestyrelsen, når den efter supplerende udtalelser fra parterne simpelthen henlagde sagen.⁴ Mere kuriøst er et tilfælde fra januar 1917, hvor Kr. Thomsen hæftede betegnelsen »litterært Tyveri« på den omstændighed, at Mose- og Engafdelingen havde ladet trykke konditioner for jord- og dræningsarbejde m. v. på grundlag af Kulturteknisk Afdelings tryksager.⁵

På distriktsplanet kunne man på debetsiden notere et modsætningsforhold mellem Pedersen Hjerik i distrikt IV (Sydvestjylland) og Westergaard i distrikt III (Midt- og Vestjylland). Pedersen Hjerik følte sig med rette eller urette krænket over sin kollegas mere begunstigede stilling, måske havde det sin forklaring i, at han (Pedersen Hjerik) fulgte kommandovejen over for sin chef, lød spørgsmålet gang på gang.⁶ Krigens følgesvend, boligmanglen, bevirkede, at Thøgersen først 3/4 år efter sin udnævnelse kunne rykke ind på Jellingevej nr. 9 i Vejle. Odense-kontoret var plaget af startvanskeligheder, fordi den oprindeligt udpegede bestyrer ikke var interesseret i at overtage stillingen. Først fra 1-5-1918 kunne landbrugskandidat Axel Pedersen overtage dette job. Aage Feilbergs muligheder for at imødekomme de sjællandske landmænds krav var næppe blevet større siden uroen i 1912.⁷ Og nævnte Jens Westergaard måtte være mere end 100% arbejdsom, om han skulle få tid til personlig at fremme mose- og grundforbedringsvirk-

2. Thomsen til bestyrelsen 2-11-1914 - Westh's replik hertil af s.d. - Bestyrelsesbreve for 1914.
3. Thomsen til bestyrelsen 16-3-1916, Westh til bestyrelsen 31-3-1916. Bestyrelsesbreve for 1916, B. 107, 6-5-1916.
4. Bestyrelsesprotokol for bestyrelsesmøde 22-23/5-1916, pkt. 13.
5. Westh til bestyrelsen, koncept dateret 16-1-1917. Westh's arkiv.
6. Forholdet er belyst i en række breve fra Pedersen Hjerik til Westh 1915-16. Westh's arkiv.
7. Se ovenfor p. 42f.

somheden, når først Hedebruget, Folketinget og det nye hedeopdykningsinitiativ, »Dansk Opdyknings-selskab«, også skulle tilgodeses. Sidstnævnte initiativ hører hjemme i anden sammenhæng,⁸ men det bør dog nævnes her, at Westh fra første færd meldte sig som projektets modstander nr. 1. »Jeg havde haabet«, skriver han 22-2-1917 til Westergaard, »at De vilde staa udenfor Bestyrelsen. Det udsendte Prospekt taler ikke om Philantropi og Lønningen af Bestyrelsens Medlemmer ej heller . . .«.⁹ Udover den sociale problematik så Westh i forslaget et uheldigt forsøg på at sprede kræfterne til skade for det store, centralt dirigerede grundforbedringsfremstød inden for det dyrkede areal. Westh havde langt fra opgivet sine tanker om en »hedekommission«. Ove Rode var stadig inde i billedet,¹⁰ og sagfører Olesen fik driftskreditbetænkningen som nytårslæsning. I sin svarskrivelse konstaterede Olesen dog, at der næppe var større mulighed for at få stablet en ny kommission på benene, og var den gamle forresten tilstrækkelig alsidigt sammensat?¹¹ Til gengæld gik Olesen stærkt ind for, at Pinholt og H. H. Lüttichau skulle finde hinanden som bølgebrydere for en forståelse mellem Hedeselskabet og repræsentanter for landbruget. Han så i alle tilfælde nødt »en Vandring bort fra den faglige Indsigt, som Hedeselskabet besidder«. Fortrøstningsfuld (eller urolig?) slutter han: »Jeg stoler paa, at De ikke trættes«. ¹² Westh var ikke kørt træt, selv om Olesen og han nok så forskelligt på årsag-virkningsforholdet.

I slutningen af april 1917 kunne han fremlægge et nyt forslag om en hedekommission.¹³ Hvor 1916-forslaget opererer med en tre-punkts udvikling: den hidtidige udvikling på området, administrationsapparatets øjeblikkelige opbygning og i konsekvens heraf *eventuelt* nye foranstaltninger,¹⁴ er

8. Se nedenfor p. 300.

9. Westh til Westergaard 22-2-1917. Koncept i Westh's arkiv.

10. Ove Rode til Westh 13-1-1917. Westh's arkiv. Westh fik besked på at komme til byen en dag, hvor der var rigsdagsmøde for at få sagen sat i gang.

11. Olesen til Westh 14-1-1917. Westh's arkiv.

12. Olesen til Westh 3-2-1917. Westh's arkiv.

13. Koncept mrk. »Sendt 25/4 17« i Westh's arkiv. Formentlig sendt til Landbrugsministeren.

14. Se ovenfor p. 68.

hans nye forslag mere enkelt, idet der udtrykkeligt henvises til den helt ekstraordinære udnyttelse af plantager, moser, mergelforekomster, kort sagt landbrugets hele produktionsapparat. På basis af en oversigt over den hidtidige indsats skal kommissionen fremkomme med forslag vedrørende det fremtidige arbejde og dets organisation. Det fælles løsen må være en ordning, hvor alle de implicerede organisationer samarbejder. Kommissionen skulle sammensættes af tre sagkyndige inden for beplantning i hedeegne, i klitvæsen og kulturteknik samt folk fra landbrugets organisationer, Landbrugsministeriet m. fl. Westh havde her klogeligt undladt en skjult polemik mod sine »modstandere«, nu var det »sagen«, det gjaldt og ikke personerne. Og snart efter fik hans langvarige kamp en kraftig, ja måske afgørende støtte, omend den kom fra et uventet hold.

I begyndelsen af maj udsendte Dansk Ingeniørforening en opfordring til en række landbrugs- og ingeniørforeninger om at lade sig repræsentere ved et møde i Ingeniørforeningens lokaler. Ud fra næsten 25 års erfaring i praktisk kulturteknik i Estland og andre Østersø-provinser ville kulturinspektør *J. C. Johansen*¹⁵ holde et foredrag om »Kulturteknikkens Fremtidsopgaver«. Foredraget ville munde ud i et forslag om at nedsætte en kommission, og foredragsholderen ville gå ind for, at det danske samfund nu løste disse opgaver på moderne måde og under skyldig hensyntagen til den ekstraordinære situation. Hedeselskabet besluttede at sende Kr. Thomsen og Chr. Dalgas, hvorimod Westh var forhindret, som det lakonisk hedder i bestyrelsesprotokollen.¹⁶ Westh havde i øvrigt modtaget en opfordring fra Land-

15. Kulturinspektør *Jens Christian Johansen* (1868-1929) blev cand. polyt. (bygningingeniør) 1892. Samme efterår fik han ansættelse som kulturtekniker i Ruslands Østersø-provinser, fra 1901-10 distrikts-kulturinspektør og 1910-19 (-15) landskulturinspektør for guvernementet Estland. Kom på grund af det tyske angreb på Østfronten i 1915 tilbage til Danmark, hvor han bl. a. holdt forelæsninger i kulturteknik på Landbohøjskolen. Efter sin indsats i Statens Grundforbedrivsvæsen tog han i juli 1918 tilbage til Estland og virkede her til sin død som dansk generalkonsul i Reval. Samtidig drev han en privat ingeniør- og handelsvirksomhed. Han var broder til Hedeselskabets kontorchef i perioden 1893-1912, P. Th. Johansen (1860-1912).

16. Protokol for bestyrelsesmøde 23-5-1917, pkt. 1.e, B. 101/1917, 15/5-1917.

husholdningsselskabet om at repræsentere dette på mødet i sin egenskab af medlem af Vandudvalget.¹⁷

Da deltagerne satte sig til rette i Ingeniørforeningens lokaler onsdag den 9. maj 1917, kunne det nok falde en og anden lidt svært at tænke på fremtidens problemer på baggrund af situationens seneste udvikling, såsom u-bådskrigen og den overhængende fare for fransk sammenbrud efter general Nivelles totalt mislykkede forårsfelttog. Men ikke desto mindre fik mødedeltagerne døren slået op på vid gab for det danske landbrugs fremtidsperspektiver. Johansen præciserede, at vilkårene for vort landbrug ville være helt anderledes efter krigen, fordi mange lande i den forløbne periode havde bestræbt sig på at blive selvforsynende. Til disse afsætningsvanskeligheder ville han føje et mere spartansk forbrug, medens produktionsomkostningerne ville stige grundet på dyrere arbejdskraft, kunstgødning og foderstoffer. Da der i dansk landbrug er en dårlig balance mellem indkøb af råprodukter (fodermidler plus kunstgødning) og jordarealernes udnyttelse, vil en krise for det intensive, industrialiserede landbrug falde tilbage på jorden og dens produktionsevne. Derfor må man »sikre Maksimalafgrøder paa alle vore Jorder«, og det oplagte middel er kulturteknikken eller med et mere søgt udtryk: »meliorationsarbejderne«. Desværre ser det ud, som om Danmark mangler en storstilet, landsomfattende plan for dette arbejde, for tilvejebringelse af den fornødne kapital og for løsningen af de tekniske problemer. »Arbejdernes Rækkefølge og Tilbliven er vist for meget afhængig af rent tilfældige Omstændigheder...«. Ved forårstide er de danske jorder sure og våde, og hen på sommeren truer tørken med at ødelægge afgrøderne. Der foreligger dermed to hovedopgaver: 1) dræning af al vandsyg agerjord og 2) kunstig vanding af tørre arealer. Over for danske rentabilitetsberegninger, der opererer med 20% af dræningsomkost-

17. Landhusholdningsselskabet til Westh 5-5-1917. Westh's arkiv.

Regnkanon anvendt ved kunstig vanding i St. Jynde vad 1945. Ved hjælp af en pumpe føres vandet under højt og konstant tryk til den roterende spreder og slynges i meget findelt form over et cirkelformet areal.

ningerne, sætter han sine erfaringer fra Rusland, der lyder på 30%. I spørgsmålet om kunstig vanding, der i særlig grad har betydning i kritiske tørkeperioder på lette jorder, peger tyske undersøgelser på en udbyttestigning på mindst 25% plus en stabilisering af høstudbyttet, for så vidt man anvender et moderne sprøjtesystem. Et sådant til en anskaffelsespris af ca. 16.000 kr. (÷ kraftanlæg!) kan præstere en regulær »regn« på 30 mm i løbet af fem timer. Men forudsætningen for at gribe sagen effektivt an må være at tilvejebringe en samlet oversigt over de vandlidende arealer, en nærliggende opgave for staten. Grundlæggende forsøg og undersøgelser må afklare sådanne spørgsmål som drænledningernes indbyrdes afstand og gravemaskinens rentabilitet inden for dette anvendelsesområde. På finansieringssiden har staten dog intet at gøre, mener Johansen, her skal man i stedet have en meliorationsbank med støtte fra samtlige landbrugskreditinstitutioner, medens det rent tekniske og forretningsmæssige ved selve udførelsen varetages af private entreprenører. Ved et intimt samarbejde mellem Landbohøjskolen og Polyteknisk Lærestalt kan der arrangeres et-års kurser for henholdsvis landinspektører og ingeniører, så der tilvejebringes de fornødne kulturteknikere og kulturingeniører. Og Johansen lod så sit foredrag klinge ud i en opfordring til Ingeniørforeningen om at nedsætte en kommission med repræsentation for de institutioner, der er interesseret i dette spørgsmål.

Kr. Thomsen og Chr. Dalgas har sikkert mange gange under foredraget let uroligt spurgt sig selv: »Hvordan kommer Hedeselskabet egentlig ind i billedet?« I hvert fald tog de ordet først i den efterfølgende diskussion og pegede samstemmende på Hedeselskabets indsats. Thomsen tog afstand fra tanken om kunstig vanding, rentabiliteten var for ringe. Uddannelsesproblemet tænkte han sig løst ved, at man på Lærestalten fik særlige docenter i landbrugsfag i tilslutning til bygningsingeniørernes uddannelse. Chr. Dalgas var betænkelig ved at overføre erfaringer fra ét land til et andet og måtte ud fra personlig erfaring mene, at vor normale årsregn på 700 mm var tilstrækkelig, blot jorden var ren, velforsynet med nærende gødningsstoffer og beskyttet mod den udtørrende vind. Professor ved Landbohøjskolen T. Westermann fandt, at kulturteknikere skulle have deres tekniske uddannelse ved Lærestalten og den agronomiske ved Landbohøj-

skolen. Johansens forslag om en meliorationskommission blev afvist af samtlige diskussionsdeltagere; Feilberg ville i stedet foreslå, at Ingeniørforeningen fik repræsentanter i Vandudvalget. Til slut rundede foreningens formand, telefondirektør Fr. Johannsen, mødet af med at erklære, at selv om det nok var lidt dristigt, ville foreningen antagelig nedsætte en kommission; til gengæld måtte man så trække store vekslere på J. C. Johansen og de tilstedeværende repræsentanter.¹⁸

Hvad Westh gentagne gange havde forsøgt uden større held lykkedes på én gang for udenlands-danskeren J. C. Johansen. Grundforbedringsopgavens mål blev løftet ud af problematikken omkring de marginale jorder og de hertil knyttede organisationer og ind i en egentlig landbrugssammenhæng, hvor det skulle løses som et teknisk betonet planteavlsobjekt på basis af empiriske undersøgelser og egentlige forsøg. Og med den skitserede arbejdsfordeling mellem stat, kreditororganisationer og de private entreprenører var hele den private teknikersektor rykket stærkt ind i billedet, foredraget blev da også holdt i Dansk Ingeniørforening. Chr. Dalgas satte dog fingeren på et ømt punkt, da han advarede mod at sammenligne russiske (estniske) forhold med danske. For Johansens indre blik aftegnede sig snarere et russisk og østprøjsk storgodssystem end det »blandede« ejendomsforhold i Danmark med den politiske og erhvervsmæssige indflydelse fordelt over et tilsvarende bredt spektrum modsat en mere eller mindre enevældig centraladministration.

Der foreligger ikke noget vidnesbyrd om, at J. C. Johansen og Westh kendte hinanden før august 1917, men de mange indstregninger og bemærkninger i marginen på Westh's eksemplar af Johansens foredrag viser utvetydigt, at de fremførte synspunkter har mødt et modtageligt sind. Modsningsvis kunne Johansen ikke i foråret 1917 vide besked med Westh's syn på dette spørgsmål, eftersom dennes grundforbedringsresponsum af februar 1914¹⁹ først blev publiceret i Hedeselskabets Tidsskrift juni 1917 og senere i 2. del af Landbokommissionen af 1911's betænkning (1920). Derimod

18. Foredraget er optrykt i *Ingeniøren*, nr. 39, 16-5-1917.

19. Se ovenfor p. 49f.

måtte Johansen være bekendt med Landbokkommissionens betænkning over samme emne med tilhørende udkast til lovforslag, jfr. 1. del af kommissionens betænkning, der kom i 1916.²⁰ Efter nogle indledende betragtninger om landbrugets prioritetsgæld gik man nærmere ind på kreditforholdene. I teoretisk forstand drog kommissionen et ret afgjort skel mellem »Grundkrediten« (de almindelige prioritetslån med underpant i fast ejendom) og »Driftskrediten« (kortfristede lån, eksempelvis baseret på solidarisk hæftelse), men ihvorvel man henførte grundforbedringslån til sidstnævnte kategori, erkendte man, at der snarere var tale om langsomt amortisable lån som i spørgsmålet om grundkredit. Hele kommissionen var enig på dette punkt, men delte sig i to lejre på behæftelsesspørgsmålet. »Første Mindretal«: (professor V. Falbe-Hansen (Venstre-landstingsmand), V. Pinholt, Niels Frederiksen (rad. folketingsmand), C. Moesgaard-Kjeldsen (rad. folketingsmand), Hans Rasmussen (soc.dem. folketingsmand) kontorchef K. Riis-Hansen og S. Svendsen (Venstre-folketingsmand) gik ind for, at lånene fik en fortrinstillig som kommunale skatter og derved forud for de egentlige prioriteter med den begrundelse, at de sædvanlige kreditinstitutioner ikke var indstillet på at finansiere grundforbedringsarbejder gennem almindelige prioritetslån. Det var dog en afgørende forudsætning, at der i hvert enkelt tilfælde lå en forudgående sagkyndig undersøgelse, planlægning og rentabilitetsberegning til grund for låneandragendet. »En forstandig anlagt og godt udført Grundforbedring vil normalt forøge Jordens Værdi mere, end hvad den har kostet at udføre«, lød 1. mindretals hovedargument. »Andet Mindretal« (direktør L. P. Broberg, J. C. Døcker (konservativ landstingsmand), lensgreve C. C. Holstein-Holsteinborg, N. Jensen-Toustrup (Venstre-landstingsmand), N.

20. Det tidligere kommissionsmedlem, landbrugsminister Kr. Pedersen (i 1913 afløst af Moesgaard-Kjeldsen) rykkede 4-1-1916 noget utålmodigt for et forslag om »en Ordning af Driftsllaan og Grundforbedringsllaan eller i det mindste... nogen Antydning af, paa hvilken Maade disse Spørgsmaal efter Kommissionens Overvejelser formenes at kunne tænkes løste«. 14 dage senere kunne kommissionen fremsende betænkning om landbrugets kreditforhold og former for brug af jord i offentlig eje. Der manglede blot nogle bilag, som ikke var færdige, men som eventuelt senere kunne eftersendes. Herimellem var åbenbart Westh's godt to år gamle betænkning om grundforbedringslån.

Pedersen-Nyskov (Venstre-folketingsmand), Jørgen Pedersen (Venstre-landstingsmand) og kreditforeningsdirektør, grev E. Reventlow) måtte dog afvise at give lånene denne fortrinnsstilling, da man ikke med 100% sikkerhed kunne skønne over værdistigningen, ligesom den relativt korte løbetid efter mindretallets opfattelse snarere forøgede risikoen. I givet fald burde staten påtage sig denne risiko. Kommissionens udkast til en lov om grundforbedringslån fulgte Falbe-Hansen-gruppens tankegang. På baggrund af en indledende definition, hvorefter grundforbedringslån ydes til afvandings- og vandingsanlæg, digeanlæg, mergling samt opdyrkning af rå og uopdyrkede jorder, skitserer man i en række punkter en procedure, hvor vedkommende landbrugsorganisation (landbo- og husmandsforeninger velsagtens) står som planlæggende og sagsforberedende myndighed. Via en af Landbrugsministeriets tilsynsmænd fremsendes sagen til »Landsudvalget for Grundforbedringslån« der på landsbasis koordinerer hele spørgsmålet. Kongeriget Danmarks Hypotekbank bevilger lånet og foretager en a-conto udbetaling i kasseobligationer i takt med arbejdets udførelse. For at sikre obligationerne en kurs omkring pari må man sætte renten relativt højt. Afdragstiden er 10 år, eventuelt med en forudgående 5 års afdragsfri periode. Hvert enkelt lån må ikke overstige 1500 kr. og højst 20% af differencen mellem vurderingssum og prioritetsgæld. Administrationen af lånene »betales foreløbig af Staten«. I bemærkningerne siger Landbokommissionen, at landbrugsorganisationerne gennem deres sagkyndige konsulenter »bedst og paalideligst kan udarbejde de fornødne Planer og Overslag m. v., og at disse Foreninger, da saadanne Arbejder maa antages at ligge indenfor deres Formaal, ogsaa vil være villige til at paatage sig Ulejligheden«. 1500 kr.'s-grænsen motiveres med, at lånene derved kommer de små og middelstore ejendomme til gode, »da disse har størst social Betydning«.²¹

Men Hypotekbanken skal også involveres i spørgsmålet om driftskredit. I et særligt lovforslag skitserer Landbokommissionen en ordning, hvorefter der til driftsforbedringer i landejendomme med op til 15.000 kr.'s ejendoms-skyld kan ydes lån på højst 400 kr., at afdrage over 4 år og eventuelt efter

21. Landbokommissionens betænkning, I, p. 24f.

et års afdragsfrihed. Da lånsøgeren skal være medlem af en solidarisk låneforening, der hæfter én for alle og alle for én, er der herved skabt basis for et administrativt system, hvis højere led udgøres af de tidligere nævnte tilsynsmænd og Hypotekbanken. Staten bevilger på finansloven 1 million kroner årligt i 5 år til dette formål.²²

En sammenligning med driftskredit-udvalgets betænkning²³ viser klart, at Landbokommissionen, i hvert fald dens »1. mindretal«, et langt stykke hen ad vejen fulgte udvalgets intentioner. Inden for grundforbedringssektoren strøg man ganske vist lån til opførelse af driftsbygninger; til gengæld forenkledede man forretningsgangen ved at gøre det muligt at opnå lån på individuel basis og ved at holde de kommunale myndigheder uden for hele proceduren. I modsætning til driftslånene, der får karakterer af egentlige statslån, og hvor Hypotekbanken blot er administrativt toporgan, træder staten ikke direkte ind på finansieringssiden, åbenbart ud fra den betragtning, at så godt funderede (og højt forrentede) obligationer let kan afsættes på kreditmarkedet uden egentlig statsgaranti. I administrativ henseende går Landbokommissionen også mere radikalt til værks end udvalget, dels ved at etablere et særligt landsudvalg, dels ved at placere de landøkonomiske foreninger og dermed disses konsulenter centralt i billedet. Man bør dog næppe opfatte dette som en total underkendelse af Hedeselskabets indsats på grundforbedringsområdet, idet 1500 kr.s-grænsen sætter snævre rammer for arbejdets art og omfang og dermed ikke nødvendiggør en egentlig »ekspert-bistand«.

Når Kr. Pedersen rykkede sine tidligere kolleger i Landbokommissionen for et udspil i driftskreditspørgsmålet, lå der sikkert en ærlig vilje bag – nu skulle man række en hjælpende hånd til de svagest stillede i landbrugets kreds. Efteråret 1916 havde hans embedsmænd da også et »Forslag til Lov om Grundforbedringslaan og Drifts-laan« klar til fremsættelse i rigsdagen.²⁴ »1. mindretal« havde sejret, dets radikale holdning fandt udpræget genklang i lovteksten. Kun på to punkter gik ministeriet en anden vej: Man kan ikke

22. Landbokommissionens betænkning, I, p. 30ff.

23. Se ovenfor p. 52f.

24. På sag Landvæsensjournal 1921/1152¹ findes et antal eksemplarer af et sådant forslag, mrk. »Ordentlig Samling 1916-17«.

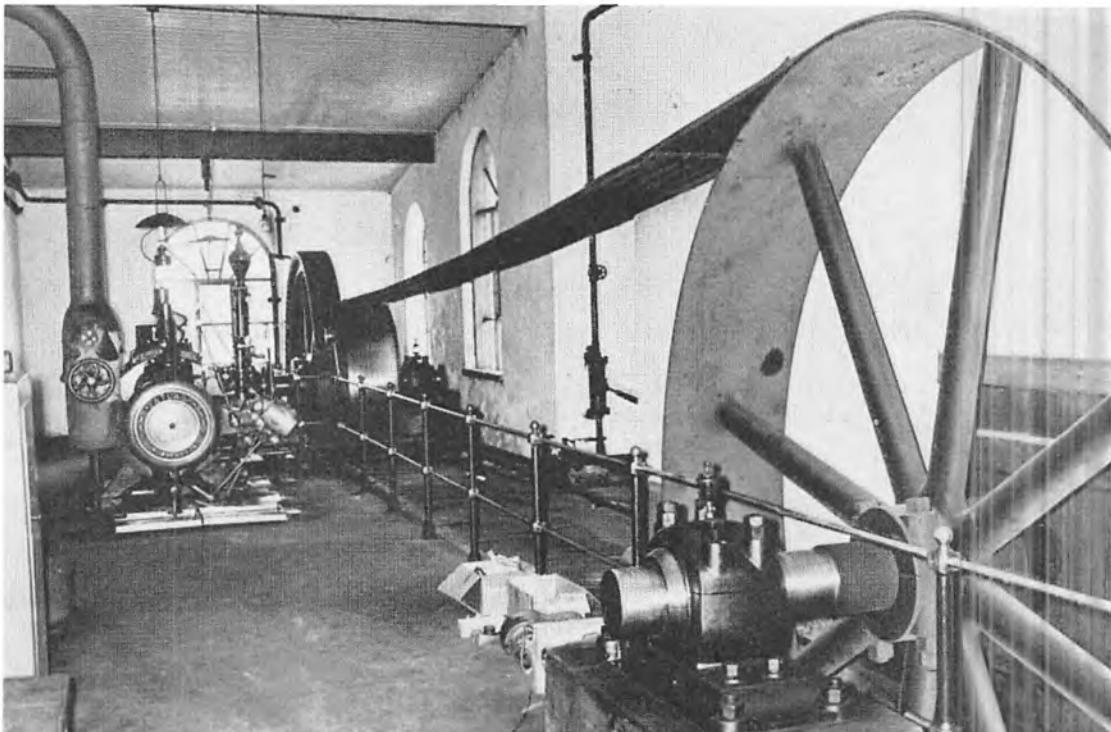
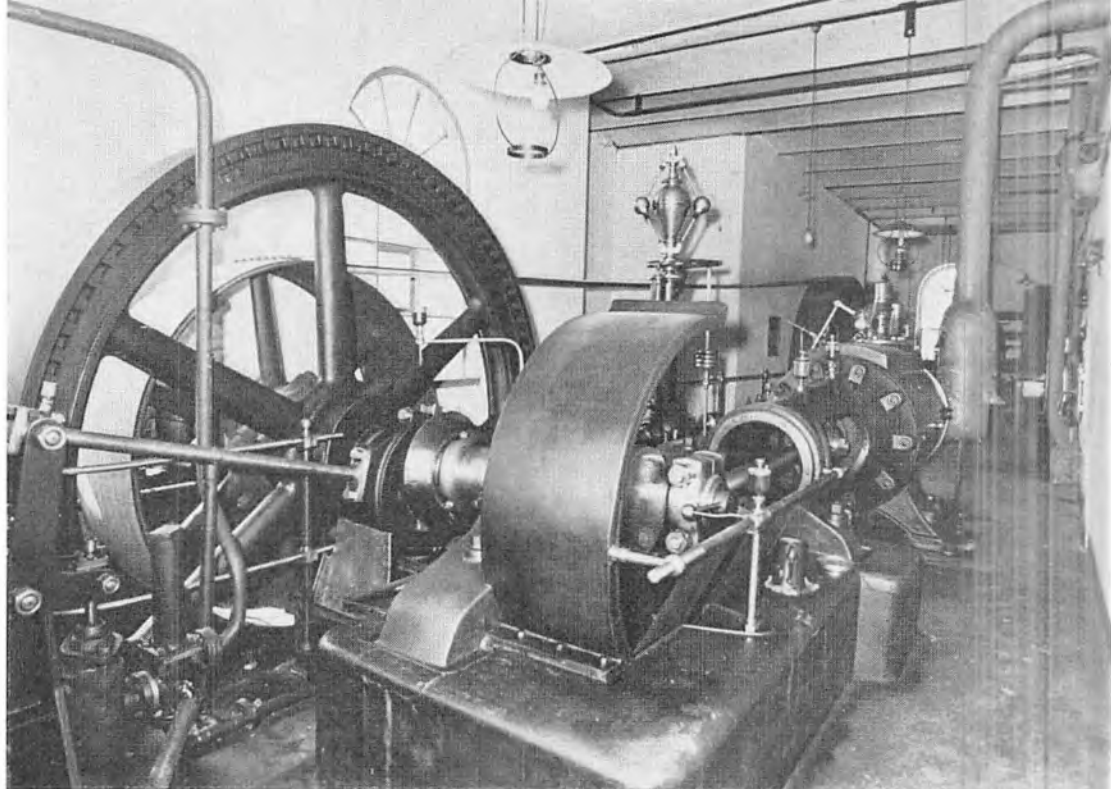
pålægge de landøkonomiske foreninger at udarbejde planer og overslag, her må man indskrænke sig til en erklæring, og i spørgsmålet om driftslån kræver man fuldt solidarisk ansvar og ikke som af kommissionen foreslået en øvre grænse på 800 kr. »Landsudvalget for Grundforbedring« blev på tre mand med honorar til formanden, medens der for hver amtsrådsreds skulle udpeges en »tilsynsmand«. For hver af de to typer lån opretter Hypotekbanken en »lånekasse«, der får en årlig statsgaranti på 1 million kroner for driftslån. Renten for sidstnævnte lån beregnes ud fra foregående års gennemsnitskurser for Hypotekbankens almindelige obligationer plus ½%.

Men de skønne planer strandede, antagelig på et af de farlige skær, som regeringen Zahle netop i denne rigsdagssamling ellers søgte at styre udenom. Forslaget kom ikke engang på rigsdagens bord, og det ligger nær at antage, at der er en sammenhæng med Westh-Pinholt kommissionens skæbne.²⁵ Til gengæld kunne Vandudvalget notere en sejr, idet et »Forslag til Lov om Dannelse af offentlige Interessentskaber for Afvandings- og Vandingsanlæg«, fremsat i Landstinget 9-3-1917, små tre måneder senere var gået igennem begge ting, ganske vist i en noget ændret skikkelse. Rødby-folkenes forslag om at løse problemerne i sammenhæng med vandløbsloven af 1880 vandt bifald hos landstingsudvalget, idet man dog fandt, at digeloven af 1874 mere passende kunne være forbillede. Her fandtes nemlig regler for oprettelse af pumpelag, når der var behov for at fjerne vandet inden for digerne. Og i samme lovs paragraf 6 var åbnet mulighed for at lade en landvæsenskommission afgøre det prekære spørgsmål om tvangsfordeling af udgifterne.²⁶ Kr. Pedersen erklærede, at ministeriet helst ville have indarbejdet forslaget i 1880-loven i forbindelse med en almindelig revision af denne, men var vejet tilbage herfor grundet tidsfaktoren.²⁷ Den 2. juni

25. Westh sagde ved Vandudvalgets møde den 26-9-1917, at Landbokommissionens forslag strandede på politiske vanskeligheder fra en bestemt side, hvor man fandt det for radikalt at lade grundforbedringslån gå forud for eksisterende prioritetslån, jfr. nedenfor p. 178.

26. Venstremanden O. Kragh (endnu med h!) i Landstinget ved lovens 1. behandling 14-3-1917. Landstingets forhandlinger spalte 935ff.

27. Kr. Pedersen i Landstinget s. d. Ibid.

Atvanding af Bøtø Nor på Falster - af i dag. Det nye pumpehus i Marrebæk, hvor seks elektriske pumper kan udpumpe godt 6000 liter pr. sekund og herved befri et område på ca. 77 km² for »skadeligt overfladevand«. Anlægget blev taget i brug i december 1967.

Tv.: Afvanding af Bøtø Nor på Falster – af i går. Det gamle pumpehus i Marrebæk, hvor en dampmaskine på ca. 100 hk ved hjælp af en »snegl« på 1½ m i diameter kunne oppumpe 1500 l/sek. Nationalmuseets mølleudvalg vil søge at genetablere anlægget i fordums glans og storhed.

fik pumpelagsloven kongens underskrift i form af et tillæg til vandløbsloven af 1880.²⁸

I juni 1917 var situationen set ud fra Westh's synspunkt da i al korthed denne, at vejen lå åben for et *kulturteknisk* fremstød mod de 17.-18.000 tdr. land vandlidende arealer ved Rødby fjord og ved Nakskov samt mange andre langs de danske kyster og indskæringer. På »vandkrigens« indre front havde J. C. Johansen skitseret en slagplan, hvor det private initiativ spillede en fremtrædende rolle. Samtidig lod det forventede lovgivningsinitiativ vente på sig. Hvad var så mere naturligt end at lade offentligheden få del i *hans* overvejelser vedrørende dette tema? I det selvsamme nummer af Hedeselskabets Tidsskrift, hvor Chr. Dalgas skrev en dybtfølt nekrolog over venen Holger Petersen, kom første del af Westh's »afhandling« og i næste nummer den resterende del.²⁹ Midt i kampen for sin hjertesag fik han dog også tid til at tænke på sit udgangspunkt, de tusinder af tønder land enge, moser og kærjorder. I en redegørelse, dateret 17-8-1917, opfordrede han landmændene til en ekstra indsats på disse arealer gennem omhyggelig pløjning, gennem dræning, hvor man bl.a. afskærer trykvandet fra omliggende bakkedrag, og endelig ved anvendelse af kaligødning og superfosfat. Herved skaber man en passende baggrund for næste års udsæd, hvor Westh anbefaler ren, stivstrået havre som garanti for en god høst, og man undgår at komme i klemme som følge af mulig mangel på udlægsfrø.

Vandudvalget august-december 1917. Endnu et underudvalg

Mødet i Ingeniørforeningen den 9. maj fik en for alle parter tilfredsstillende udgang. Professor Feilbergs forslag om at optage repræsentanter for foreningen i Vandudvalget fik Landhusholdningsselskabets tilslutning, og den 10/8 kunne de udpegede repræsentanter J. C. Johansen og professor Georg Schøn-weller rundsende en redegørelse til Vandudvalgets medlemmer om deres

28. Lov nr. 341 af 2-6-1917: Lov om Tillæg til Lov om Vands Afledning og Afbenyttelse af 28-5-1880.

29. Hedeselskabets Tidsskrift nr. 11/1917, 10-6-1917 og nr. 12/1917, 25-6-1917, i begge tilfælde bagest i tidsskriftet. Sml. ovenfor p. 49ff.

syn på grundforbedringsspørgsmålet i Danmark. Da de forinden havde haft lejlighed til at gennemse Vandudvalgets mødeprotokoller,³⁰ kunne de styre direkte ind mod sagens kerne, sådan som *de* så den. Resolut byggede de bro mellem de to hidtil adskilte områder i grundforbedringsspørgsmålet: den juridiske og tekniske side, som Vandudvalget hovedsageligt holdt sig til, og den økonomiske og jordpolitiske, som Landbokommissionen arbejdede med. De lagde hovedvægten på sidstnævnte og fandt i den anledning Westh's netop publicerede fremstilling i Hedeselskabets Tidsskrift »instruktiv«; den viste, at man måtte »tilstræbe en radikal Nyordning«. De var helt enige med Landbokommissionen om dens forslag til en sådan ordning, blot skulle landsudvalget have sagkyndige medarbejdere, der atter kunne fungere som centralledelse for de sagkyndige i de enkelte amtskredse. De gik derfor ind for en lønnet grundforbedringskommission direkte under Landbrugsministeriet, bestående af en kulturingeniør (formand), en agronom, en maskiningeniør og en statsøkonom. Under denne kommission skulle så henlægges alle spørgsmål vedrørende landbrugets grundforbedring, samtidig med at den skulle tage sig af oplysnings- og forsøgsarbejde, fremskaffe det fornødne statistiske materiale m. v.³¹

Hermed var omridset af et statsligt grundforbedringsvæsen klart aftegnet. Ud fra Westermanns oprindelige grundtanke, sådan som han fremstillede den på Vandudvalgets møde den 28. august 1914,³² at staten måtte have en central rolle i grundforbedringsspørgsmålet og i nær tilknytning til Westh-Pinholt linjen i Landbokommissionen var her draget den fulde konsekvens af tanken om et statsligt koordineringsorgan på området. Westh måtte kunne give tanken sin helhjertede støtte bortset fra et enkelt punkt; at netop en kulturingeniør skulle være formand!

Vandudvalget drøftede sagen på et møde kort tid efter. Medlemmerne kunne sagtens blive enige om, at grundforbedring var et særdeles vigtigt, ja ligefrem et moralsk spørgsmål. Landmanden havde mange penge mellem

30. Som desværre ikke synes at være bevaret!

31. Skrivelse af 10-8-1917 fra Johansen og Schönweller. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 188 2/11-1917.

32. Se ovenfor p. 59.

hænderne nu, og ofte blev de ikke anvendt fornuftigt, mente Johansen. Her havde grundforbedring klart en mission. Men så var enigheden også brudt. Chr. Dalgas stillede Johansen det nærgående spørgsmål, om han havde set på grundforbedringsarbejder i Jylland. Hvis det tidligere havde skortet på Hedeselskabets assistance her, var situationen nu bedret, delvis på grund af Vandudvalgets indsats. Han fandt i det hele taget, at dette udvalg virksomhed helt igennem havde været præget af støtte til Hedeselskabet, og han troede ikke, at Hedeselskabet nu skulle afløses af en anden institution. Udspurgt så direkte måtte Johansen bekende, at han ikke havde været i Jylland de sidste 10 år; det var dog ikke tempoet, men selve *fremgangsmåden*, han stillede sig skeptisk overfor. Når det drejede sig om umiddelbart virkende foranstaltninger, var det uheldigt at yde gratis bistand. En og samme institution burde ikke være såvel udførende som kontrollerende. »Hedeselskabet maa stilles lig med private Ingeniører i en vis Konkurrencekamp, som vil være til Gavn for Udviklingen...«. Og han kunne berolige Chr. Dalgas med, at Hedeselskabet ikke skulle afløses af nogen anden institution eller på nogen måde beskæres, der var nok at gøre for alle. Efter Johansens opfattelse skulle der til grundforbedring bruges 100 millioner kroner over 20 år fordelt på afvanding og dræning af 300.000 ha, engvanding 50.000 ha og sprøjtevanding 20.000 ha.³³

De to repræsentanter for Dansk Ingeniørforening viste imidlertid ikke alle deres kort på nævnte møde. Men den næste dag kunne de udsende et gennearbejdet forslag om en grundforbedringskommission, udtrykt gennem et forslag til »Lov om Fremme af og Kontrol med Landbrugets Grundforbedringer«. Emnet blev her defineret som »alle Forholdsregler, som direkte eller indirekte have til Formaal at forbedre den til Have-, Land- og Skovbrug benyttede Jord...«. Kommissionens arbejdsområde og beføjelser følger nøje Johansens og Schönwellers tidligere forslag, indtil videre skal der dog nedsættes en hurtigt arbejdende, midlertidig kommission på tre mand, (en kulturingeniør, en agronom og en statsøkonom), som får til op-

33. Referat af Vandudvalgets møde 22-8-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 188, 2/11-1917.

gave at forberede hele sagen. Man vil »ikke i Øjeblikket« beskære de eksisterende institutioner, men grundforbedringskommissionen skal dog senere overtage så meget som muligt af disse institutioners kontrollerende virksomhed.³⁴

Efter en foreløbig drøftelse på bestyrelsesmødet den 31-8-1917 havde Hedeselskabet den 22-9 i et brev til Vandudvalget gjort sin stilling klar. Der er ikke tilstrækkelig anledning til at danne kommissionen, fordi Hedeselskabet gennem sine specialister har et forgrenet virksomhedsnet ud over hele landet. Man har tilstrækkeligt personale og tager i øvrigt nu refusioner for sine direkte udgifter, »nemlig hvor det skønnes, at der er Anledning dertil...«. Meget à propos takker man Vandudvalget for dets loyale arbejde for Hedeselskabet, således som det manifesterede sig i 1915.³⁵

Desværre kender vi ikke mulige nuancer i Hedeselskabets stillingtagen, men det står klart, at Kr. Thomsen- og Chr. Dalgas-linjen havde sejret. Westh deltog – uvist af hvilken grund³⁶ – ikke i august-mødet, men stod ikke udelt på d’herrer Johansens og Schönwellers side, sådan som han præciserede sin opfattelse på Vandudvalgets næste møde den 26-9.³⁷ Efter først at have gjort »den formelle Bemærkning«, at hensynet til Hedeselskabet naturligvis ikke måtte have nogen indflydelse på forhandlingernes udfald (intet under, at Hedeselskabets eksemplar af mødereferatet netop på dette sted er markeret med en tyk streg!), fremsatte han adskillige kritiske kommentarer, bl. a. fordi forslaget ikke tog hensyn til de landøkonomiske foreninger og til Landbokommissionens forslag om grunforbedringskredit. Han havde dog sympati for tanken om en »alsidig, sagkyndig Kommission med pas-

34. Johansen og Schönweller til Vandudvalget 23-8-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 188 af 2/11-1917.

35. D. v. s. Landhusholdningsselskabets skrivelse til Landbrugsministeriet 13-6-1915, hvor man anbefalede at støtte Hedeselskabet, jvf. ovenfor p. 60, note 76.

36. Westh's helbred var i disse år noget vaklende, jfr. forskellige bemærkninger i bestyrelsesprotokollen. Se Kr. Pedersens bemærkning ved finanslovdebatten 24-10-1917, jfr. nedenfor p. 106.

37. Denne gang var Chr. Dalgas ikke til stede, skønt han i et brev til Feilberg 7-9-17 havde henstillet, at mødet ikke blev holdt før den 26-9. Måske ønskede han at stå frit, hvis mødet gav tilslutning til Johansen-Schönweller.

sende Magtmidler«. Westermann hævdede uimodsagt, at Hedeselskabet ikke for øjeblikket udøvede den kontrolvirksomhed, der var tiltænkt kommissionen. Gennem mange år havde tempoet i grundforbedringsarbejder været for ringe, og mange arbejder var sikkert udført for dårligt.

Naturligvis måtte ingeniør Thomsen principielt holde sig til Hedeselskabets skrivelse, men erkendte dog, at kvaliteten i grundforbedringsarbejder ofte lod meget tilbage at ønske, som regel var det dog landmændenes egen skyld. Med udgangspunkt i et forslag fra Westh, hvor denne gik ind for en ulønnet kommission med lønnet medhjælp, fik Thomsen udvalgets tilslutning til at nedsætte et *underudvalg*, bestående af Johansen, Westh og en jurist eller statsøkonom. På baggrund af en oversigt over vandlidende arealer, som Hedeselskabet formentlig kunne fremskaffe, skulle underudvalget udarbejde en samlet plan for arbejdet. Hvis Hedeselskabet ville påtage sig denne ulejlighed, ville man støtte selskabet i en bevillingsansøgning.³⁸ Vandudvalget sendte da også en officiel anmodning til Hedeselskabet herom, idet man meddelte, at man ud fra en erkendelse af selskabets stigende arbejde på grundforbedringsområdet havde afstået fra, i hvert fald foreløbig, at få nedsat en fast kommission.³⁹

Efter den seneste udvikling lå det unægteligt op til Hedeselskabet at fremkomme med et udspil. – Ser man bort fra de indre modsætninger, lå den største vanskelighed nok i at skaffe den fornødne opbakning bag en ekstraordinær bevillingsansøgning til Landbrugsministeriet og alligevel yde sin skærv til fremskridtets linje, sådan som den kom til udtryk i Vandudvalgets store flertal. For Westh aftegnede sagen sig givet med samme dobbelthed, omend med modsat vægtfordeling. Det måtte være helt oplagt for ham, at arbejdet i underudvalget lå i direkte forlængelse af hans kongstanke; på den anden side virkede han dog stadig i Hedeselskabets tjeneste. Han havde bragt sig selv i en lidt uheldig situation ved først at antage, at underudvalgets medlemmer fik løn for deres arbejde, og da så den retfærdige harme

38. Referat af Vandudvalgets møde 26-9-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 96/17-11-1917.

39. Vandudvalget til Hedeselskabet 1-10-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 196 17-11-1917.

væltede ind over ham fra Chr. Dalgas – Thyssen fløjen, ønskede ordet »løn-
nede« erstattet med »ulønnede« i referatet af 26/9-mødet.⁴⁰ Vi kan ikke i
detaljer følge udviklingen fra 2-13/10, den periode, da bestyrelse og de
ledende funktionærer skulle afgøre Hedeselskabets stillingtagen. De forskel-
lige – desværre udaterede – kladder fra Westh's hånd afspejler dog tydeligt
hovedlinjen – fra en indrømmelse af at tempoet i arbejdet kan »sættes
meget betydeligt op«, og at man skal forlade den afventende holdning og
gå over til at slå på tromme for storstilet afvanding efter en samlet plan,⁴¹
til et krav om at få at vide, hvad planen for underudvalgets arbejde går ud
på, og at man nok vil påtage sig det ønskede undersøgelsesarbejde, hvis man
får en henvendelse herom fra Landhusholdningsselskabet. Desuden ønsker
man en bevilling på 30.000 kr. til dette arbejde.⁴² Samtidig beder man
Landbrugsministeriet om 10.000 kr. ekstra grundet de stigende krav til sel-
skabet, »ikke mindst paa Grundforbedringsomraadet«. De 6.000 kr. skal
bruges til aflønning af to assistenter, der allerede er løst ansat ved Mose- og
Engafdelingen, og til en assistent ved Teknisk Afdeling.⁴³

I sin fremsendelsesmotivering til Lüttichau og de øvrige bestyrelsesmed-
lemmer den 13/10 understregede Chr. Dalgas, at skrivelserne var i nøje
overensstemmelse med forhandlingerne med Thomsen og Westh. Bortset fra

40. At der er tale om et taktisk tilbagetog, ses af at han i en koncept til Hedeselskabets
indstilling til Vandudvalget opholder sig ved, om en af selskabets ledende funk-
tionærer kan påtage sig et sådant lønnet arbejde, jfr. i øvrigt hans egen og Johansens
indstilling af 2-10-1917 til Landhusholdningsselskabet om en bevilling på 12.000
kroner. (Landhusholdningsselskabets registratur-nr. 49 9/1917/2/10-1917, Land-
husholdningsselskabets arkiv). Tilbagetøget kunne evt. dækkes ved at tale om en
ulønnet kommission med *lønnet* medhjælp!

41. Westh's forskellige udkast findes dels i Hedeselskabets bestyrelsesbreve for 1917
under B. 188, 2/11-1917, dels i hans eget arkiv. På et af udkastene har Westh i en
resigneret stund noteret: »Er vistnok forandret?«

42. Hedeselskabet til Vandudvalget 13-10-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 196,
2-11-1917.

43. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 13-10-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B.
188, 2/11-1917. Bevillingen på 30.000 kr., som Landhusholdningsselskabet altså
skal støtte, tænker man at bruge til aflønning af 10 assistenter, der skal foretage
den store landsomfattende undersøgelse.

at man stærkt må betvivle dette, viser Lüttichaus påtegning, at han selv har spillet en aktiv rolle. Ifølge denne har han først underskrevet efter gentagne konferencer med Chr. Dalgas og hovedkontoret, til gengæld tror han nu, at »Sagen maaske kan komme i en fornuftig Gænge«. Endvidere overvejede han at tage den med på Landhusholdningsselskabets møde den 23/10. Da sagen nåede til Ølgod, affødte den et par bidske kommentarer fra provsten. Det er naturligvis Westh, der er synderen; skal han for en tid fratræde sin stilling for at varetage underudvalgets arbejde, »saa vil det jo være en Sag, der nøjere maa forhandles...«. Stærkt oprørt over disse triste udsigter har han åbenbart sat sig rigtigt ind i sagen. I et P.S. oplyser han, at han først nu ser referatet af mødet 26/9 og må »beklage Ing. Westh's Optræden, som jeg synes er imod, hvad der under hans egen Medvirkning i denne Sag er fremkommen fra Hedeselskabet«. Olesens kommentar er som sædvanlig yderst kortfattet: ...»venter at Hofjægerm. (esteren) kan møde 23. ds.«⁴⁴

Inden dette møde havde Landhusholdningsselskabet dog taget et ret vidtgående skridt. I en indstilling om en mindre bevilling til finansiering af underudvalgets virksomhed understregede man, at de ubenyttede og dårligt udnyttede arealer var for store »i Forhold til Landets Størrelse, dets Indbyggerantal og Kulturtrin«. Det skyldtes for det første statens manglende initiativ på området og for det andet landmændenes passivitet. Trods Hedeselskabets »udmærkede Virksomhed« var her opgaver nok for alle, så meget mere som krigssituationen dels havde frembragt en udstrakt penge- rigelighed, dels skabt risiko for arbejdsløshed inden for byggefagene og industrien.

Som tidligere nævnt herskede der stor usikkerhed om underudvalgets opgaver og hele status. Westh og Johansen ønskede en bevilling på 12.000 kr., men Landhusholdningsselskabet reducerede dette beløb til 3.000 kr. og tilkendegav derved, at der ikke blev tale om et lønnet arbejde.⁴⁵ I stedet foreslog man Hedeselskabet, at Johansen tog en tur til Viborg for at drøfte

44. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 188, 2-11-1917.

45. Landhusholdningsselskabet til Landbrugsministeriet 22-10-1917. Landvæsensjournal 2807/1917.

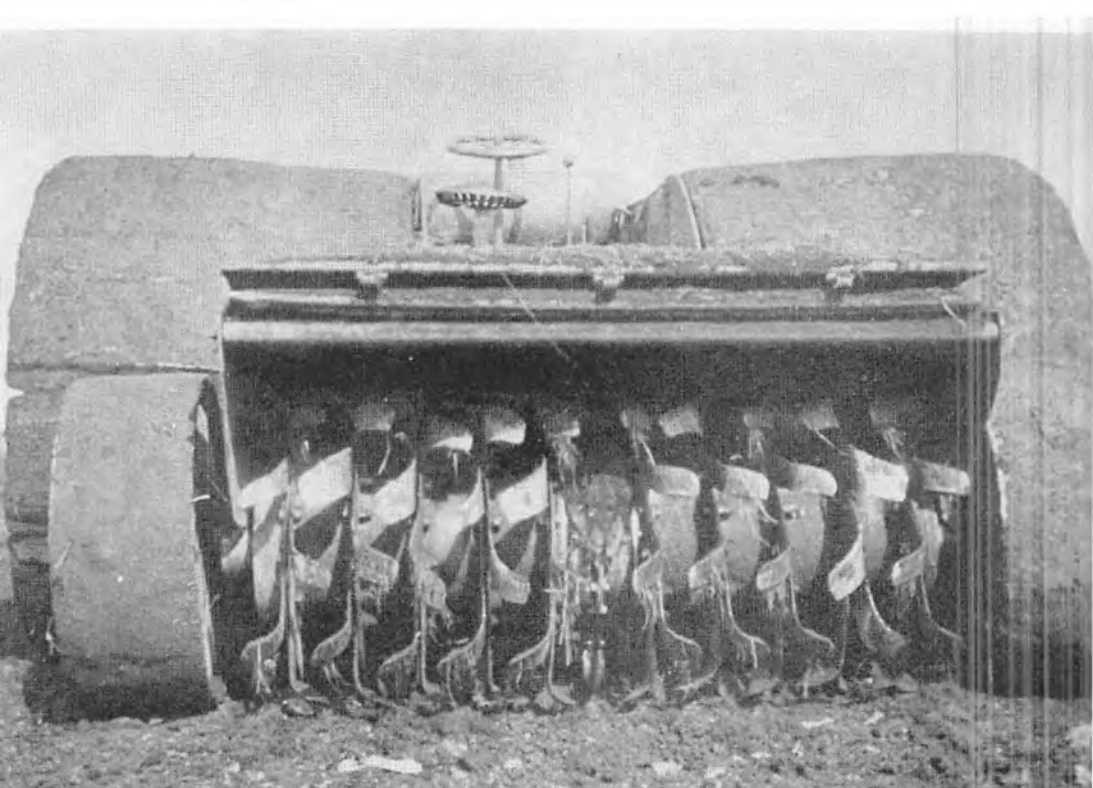
sagen med Westh.⁴⁶ Chr. Dalgas satte derefter en sagscirkulation i gang, der skulle give svære dønninger i bestyrelsen. I et udkast til besvarelse, dateret 2/11, der desværre ikke er bevaret, afviste han en mundtlig forhandling, før end man havde fået underudvalgets stilling nærmere præciseret, jfr. skrivelsen af 13/10. Lüttichau fandt indholdet rigtigt, men bemærkede: »Kan Formen gøres blødere uden Skade paa Indholdet, har jeg intet derimod«. Thyssen påtog sig en sådan »blødgøring« uden dog at indblæse for megen venlighed. Men nu var sagfører Olesen tilstrækkelig opirret til at tage et klart standpunkt. Der var ingen grund til at modsætte sig en mundtlig forhandling, da en sådan efter Vandudvalgets opfattelse, jfr. skrivelsen af 30/10, var en forudsætning for at nå frem til en plan for underudvalgets arbejde. Endelig skulle underudvalget jo ikke aflønnes, medens det modsatte var forudsætningen for Hedeselskabets skrivelse af 13/10.

Over for juristens klarhjernede analyse gav Lüttichau køb på den mundtlige forhandling, men ønskede så præciseret, at underudvalget ikke var nedsat ved Hedeselskabets medvirkning. Personlig kunne han »aldeles ikke se Nødvendigheden af et saadant Udvalg, og Prof. Westermann fandt tilslut (formentlig på mødet 23/10) ikke anden Motivering, end at noget skulde der jo laves«. Da provst Thyssen var af samme opfattelse, noterede Olesen (med blyant): »Efter at være overstemt kan jeg afholde mig fra yderligere Udtalelser«. Og skrivelsen til Vandudvalget var da også afgået fire dage tidligere.⁴⁷

Med Lüttichaus ovennævnte udtalelse in mente kan man opfatte selskabets stædige krav om at få underudvalgets opgaver nærmere præciseret som et forsøg på at afsløre sagen i al dens ynkkelighed. Men faktisk blev det en boomerang. Westh og Johansen blev herved presset til at tage principiel stilling til hovedproblemet: om man i den foreliggende situation burde foreslå en særlig grundforbedringsindsats fra *det offentliges side*, og hvordan et sådant arbejde i givet fald skulle organiseres. Sådant formulerede Westh

46. Landhusholdningsselskabet til Hedeselskabet 30-10-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 196, 17-11-1917.

47. Hedeselskabet til Landhusholdningsselskabet (Vandudvalget) 10-11-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 196 17-11-1917.

Lanz-fræser, der anvendtes ved opdyrkning af St. Vildmose.

spørgsmålet, da han af Vandudvalget blev afæsket et udkast til et svar på Hedeselskabets brev af 10/11. Dette gik direkte over i Vandudvalgets skrivelse, samtidig med at man tilføjede et helt nyt argument. Man vedlagde simpelthen et eksemplar af et brev fra Landbrugsministeriet, dateret 20/11-1917, hvor ministeriet redegjorde for overvejelserne om at udnytte tørvene i de store højmoser i Nordjylland (Vildmoserne), idet man eventuelt ville skride til ekspropriation. I den anledning bad man Landhusholdningsselskabet om at lade Vandudvalget indsende forslag til en plan for arbejdet, d.v.s. tørvfremstilling med efterfølgende landbrugsudnyttelse. Arbejdet skulle påbegyndes næste år.⁴⁸

Stillet over for dette konkrete udspil måtte Hedeselskabet gøre sin stilling

48. Vandudvalget til Hedeselskabet 24-11-1917. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 196 17-11-1917. Westh's udtalelser er dateret 19-11-1917. (Westh's arkiv).

Fræseren i arbejde i St. Vildmose 1923.

op, ikke mindst med henblik på det snart forestående møde i Vandudvalget. Man udarbejdede derfor en svarskrivelse, hvor man ganske godt harmoniserede det ellers så udtalte modsætningsforhold. Indtil videre, hedder det bl. a. i svaret, vil man lade sig repræsentere (underforstået »officielt«) i underudvalget. Man citerer derefter ordret Vandudvalgets (Westh's) egen formulering med to meget sigende indskud af typen: »Udover Hedeselskabets Virksomhed paa dette Omraade...«. Underudvalget skal derefter udvides med ingeniør Thomsen og eventuelt med lederen af den moseindustrielle afdeling (her tænkes sikkert på aspekterne i forbindelse med Vildmose-spørgsmålet). Endelig er det en selvfølge, at enhver bevilling til underudvalget drøftes i selve Vandudvalget.⁴⁹ Man ofrede dog ikke et frimærke på sagen, Chr. Dalgas puttede brevet i lommen til senere brug.

49. Hedeselskabet til Vandudvalget ultimo nov. 1917. Udateret kopi i Hedeselskabets kopibog for 1917 nr. 12686, p. 72.

Nu skulle tingene være under kontrol. I forvejen havde man fået Landhusholdningsselskabets støtte til en bevillingsansøgning på de 30.000 kr. til samlede undersøgelser, heraf de 5.000 kr. straks.⁵⁰ Vandudvalgets næste møde var berammet til 5/12, og her kunne de resterende »løse ender« fortøjres sikkert i den jyske jord. Lidet kunne man ane, at selskabets enfant terrible havde taget et afgørende skridt til at forlægge sin virksomhed til hovedstaden.

Som tidligere nævnt går det som en rød tråd gennem alle Westh's indlæg om nærværende emne, at den påtænkte centralledelse, der byggede på et nært samarbejde med de landøkonomiske foreninger, kun kunne løse sin opgave, såfremt lederen var handlekraftig, udadvendt og meget lidt bureaukratisk i sin grundindstilling, kort sagt modelleret over Westh's opfattelse af personen Th. Claudi Westh. Ved sin side skulle han så have et udvalg af erhvervspolitiske og politiske topledere, der kunne danne resonansbund for lederens storlinede tanker og visioner. Da Westh den 26-9-17 med Thomsens formentlig utilsigtede støtte pludselig så sig selv hævet til en position, der med lidt fantasi lod sig forvandle til den attråede stilling, måtte det være hans første indskydelse at knytte tråden tilbage til Landbokommissionens arbejde for denne sag og da først og fremmest lovgrundlaget for en egentlig statslig indsats. Desuden var der dukket et nyt moment op, der i sig selv kunne berettige en ekstraordinær indsats på et arbejdskrævende område – arbejdsløsheden, såvel den faktisk erkendte som den af vide kredse frygtede stor-arbejdsløshed i løbet af vinteren 1917-18. På denne baggrund var det uundgåelige sammenstød med Chr. Dalgas og hans mænd i oktober 1917 velsagtens kun af sekundær betydning, hovedsigtet måtte dog være at få noget positivt ud af underudvalgets arbejde. Han genoptog da kontakten med Pinholt, (hvis den da nogensinde havde været afbrudt!), og kampfællen fra 1916 tilsluttede sig da også tanken om at nedsætte et statsligt administrationsudvalg, hvis det da ikke naturligt kunne finde sin plads under

50. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 2-11-1917. Landhusholdningsselskabet til Landbrugsministeriet 6-11-1917. Registratur-nr. 49 9/1917, Landhusholdningsselskabets arkiv.

Statens Planteavlsudvalg (!) Udvalget burde være ulønnet, men måtte have en sekretær, en kulturtekniker som den egentlige udøver af den vedtagne arbejdsplan.⁵¹ Det huede slet ikke Westh, at Statens Planteavlsudvalg skulle komme så centralt ind i billedet. Bortset fra det åbent fremsatte ønske om at placere grundforbedringsudvalget som »rygdækning« for lederens helt frie og selvstændige indsats var Westh helt på det rene med de praktiske vanskeligheder, der kunne opstå i et tæt samarbejde med kontorchef H. C. Larsen. Dette fremgår utvetydigt af en mere personlig efterskrift til et brev til landbrugsminister Kr. Pedersen, hvor Westh foreslog at etablere et centralt grundforbedringsudvalg med en »direktør« som daglig leder af virksomheden.⁵²

Westh karakteriserede her Statens Planteavlsudvalg som en ren forsøgs- virksomhed, der næppe var egnet til at forestå en sag af den art. Den krævede »Aktivitet ude i Befolkningen, megen Bøjelighed og praktisk Bevægelighed«, erklærede han. Det må dog understreges, at han loyalt refererede Pinholts synspunkter. Den nødvendige bevilling kunne være de 30.000 kr., som Hedeselskabet havde bedt om, men gerne forhøjet til 40.000 kr. Udgangspunktet kunne passende være de undersøgelser over vandlidende arealer, som de jyske landboforeninger havde iværksat med Hauch, planteavlskonsulent M. K. Kristensen og Westh som initiativtagere. Set i et videre perspektiv ville velsagtens en del af Hedeselskabets bevillinger, såsom mergelfragttilskudet, de 2% rentetilskud til mergelselskaberne m. v. overgå til den nye institution, sluttede Westh sin henvendelse.

Selv om dette brev fra Westh til Kr. Pedersen er det eneste bevarede af sin slags,⁵³ forekommer det højst troligt, at de to politiske meningsfæller ofte har udvekslet synspunkter, både i mundtlig og skriftlig form. Ud fra denne tankegang kan man også forklare, hvorfor Westh uden en egentlig baggrundsredegørelse kunne lægge sagen direkte op til landbrugsministerens afgørelse. Bortset fra at Kr. Pedersen kunne henholde sig til Landhushold-

51. Pinholt til Westh 11-11-1917. Westh's arkiv.

52. Westh til Kr. Pedersen (14-11-1917). Udateret koncept i Westh's arkiv, senere forsynet med påtegningen »afs. Kr. P. 14/11 17«.

53. I hvert fald i Westh's arkiv!

Pædagogen og hedepolitikeren
Vilhelm Rasmussen.
Medlem af Folketinget 1915-39.
Foto 1920.

ningsselskabets meget klare tilkendegivelse af 22-10-1917,⁵⁴ lå spørgsmålet jo så temmelig centralt inden for hans eget virkeområde på det jordpolitiske felt, og rigsdagens landbrugsinteresserede medlemmer skulle nok vide at lufte yndlingstemaet: en 100% udnyttelse af det samlede landbrugsareal. Udover »grundforbedring« var »hedeopdyrkning« et tilbagevendende tema, og Westergaards tidligere omtalte »Dansk Opdyrkningsselskab« havde fået ikke så få aflæggere, der påkaldte sig politisk opmærksomhed. Den socialdemokratiske folketingsmand for Københavns 10. valgkreds, pædagogen og højskolemanden *Vilhelm Rasmussen*, (1869-1939) forespurgte ved finanslovsforslagets 1. behandling 17-10-1917 Kr. Pedersen, om et projekt for opdyrkning af ca. 1000 ha i Hvilsom kommune ved Hobro kunne påregne statsstøtte.⁵⁵ Hertil kunne landbrugsministeren så oplyse, at Hedeselskabet var blevet bedt om en udtalelse herom, men endnu ikke havde svaret på grund af Westh's sygdom.⁵⁶ Da aviserne samtidig vrimgledede med løst underbyggede meddelelser om hedeopdyrkningens muligheder, følte Westh sig

54. Jfr. ovenfor p. 100, note 45.

55. Folketingets forhandlinger 1917-18, sp. 240f.

56. Finanslovsforslagets 1. behandling 24-10-1917. Ibid., sp. 767.

Skræpløjning af hede efter afbrænding.
Dejbjerg plantage nordvest for Skjern 1934.

foranlediget til at ramme en pæl gennem alle de skønne visioner. De dårlige jorder må have tilført kalk, mergel og kunstgødning for overhovedet at give udbytte, belærer Westh. Da disse stoffer for tiden er en mangelvare, må agerjorden have 1. prioritet. Nok kan man afhjælpe arbejdsløshed gennem hede- og moseopdyrkning, men også her må den egentlige grundforbedring af den vandlidende, men potentielt gode jord bære førsteprisen.⁵⁷ Da den utrættelige Vilh. Rasmussen under finanslovsforslagets 2. behandling atter bragte emnet på bane, gik Kr. Pedersen i brechen for disse synspunkter, som han lidt fejlagtigt også tillagde Westergaard.⁵⁸ Hedebrugets forretningsfører måtte da fastholde, at man ikke skulle undlade hedeopdyrkning af mangel på gødning. Tværtimod var den jo her en forudsætning, som tilfældet ikke

57. Udtalelse af 25-11-1917. Westh's arkiv.

58. Finanslovsforslagets 2. behandling 14-1-1918. Folketingets forhandlinger 1917-18, sp. 2344f. og 2358f.

var på agerjorden. Taktiker som han var, foretrak han dog at gemme sine egentlige synspunkter vedrørende Hedeselskabets og Hedebrugets fremtidsopgaver til en senere lejlighed.⁵⁹

Efter maj-foredraget var J. C. Johansen blevet en kendt mand i de kredse, der mere eller mindre direkte var impliceret i grundforbedringsspørgsmålet. Selv om han i denne forbindelse repræsenterede den private entreprenør- og ingeniørvirksomhed, hvis interesse for sagen kunne fortolkes på højst forskellig måde, havde han dog i løbet af få måneder slået sit navn fast som en autoritet på området. Som det var at vente, blev der fra forskellige sider stillet spørgsmål om hans personlige motiver; han var jo trods alt udlandsdanser på midlertidigt besøg i det gamle land. Skulle han blot tjene sig en formue eller en lidt billig berømmelse, inden det storrussiske rige atter kunne gøre brug af hans erfaring og indsigt?

På denne baggrund måtte det være ham magtpåliggende at alliere sig med den mand, der repræsenterede sagsområdet her i landet i dets snævre sammenhæng med jordlovgivningen som helhed. Så snart Johansen gennem Vandudvalgets formand havde modtaget en kopi af Hedeselskabets skrivelse af 10-11-1917,⁶⁰ satte han sig i forbindelse med Westh og annoncerede sin ankomst 16-11-1917.⁶¹ Et og andet kunne tyde på, at Westh på forhånd stillede sig lidt skeptisk over for den fremmedartede skikkelse på »sit« domæne, men isen tøde hurtigt op. I løbet af week-end'en 17-18/11 og de næste par dage drøftede de rent foreløbigt tingene og mødtes så en lille uge senere i København, hvor de bl. a. gennem Westermann blev koblet ind på Vildmose-sagen med henblik på at forberede spørgsmålet til Vandudvalgets førstkommende møde. Johansen veg end ikke tilbage for et kort rekognosceringstogt til selve åstedet, ledsaget af Westh's gode støtte i Nordjylland, distriktsbestyrer Mertz Nielsen.⁶²

Hermed var alt klar til mødet 5/12. De to »kæmpende« parter: Chr. Dalgas og Kr. Thomsen contra Westh og Johansen havde forberedt sig

59. Ibid., sp. 2366.

60. Jfr. ovenfor p. 101, note 47.

61. Johansen til Westh 15-11-1917. Westh's arkiv.

62. Jfr. Westh's redegørelse på Vandudvalgets møde 5-12-1917.

grundigt og havde tilmed et par trumfer i baghånden. Så snart Westermann havde informeret udvalget om udviklingen siden 26/9, spillede Chr. Dalgas sin trumf ud: Den skrivelse fra Hedeselskabets bestyrelse, hvor man opstillede selskabets betingelser for medvirken i Underudvalgets arbejde.⁶³ Da Westermann indvendte, at de tilstedeværende normalt repræsenterede deres institutioner under fuldmagt, hævdede Chr. Dalgas bestyrelsens ret til at udtale sig direkte og uden om sine repræsentanter. Thomsen tog lidt afstand fra sin overordnede ved at erklære, at eftersom Underudvalget ikke skulle lønnes, var forudsætningen ændret. Temperaturen steg nu adskillige grader. »Efter en længere Diskussion, som man senere enedes om ikke at lade referere...«, trak Chr. Dalgas skrivelsen tilbage. En klar udtalelse fra Westermann om, at Underudvalget *ikke* skulle sættes ind på Vildmose-sagen, ændrede ifølge Chr. Dalgas forudsætningen for bestyrelsens standpunkt. Også i næste spørgsmål stod han alene. Vandudvalget vedtog at svare positivt på ministeriets henvendelse om Vildmosernes eventuelle anvendelse. Men nu var turen kommet til Underudvalget og dets opgave. Westh skulle forelægge dette spørgsmål, men bad forinden om ordret referat. Hvis en og anden løftede brynene en anelse forbavset, fik man snart forklaringen. Han ønskede at fremsætte nogle personlige betragtninger om sin snart 25-årige virksomhed ved selskabet inden for grundforbedringsområdet. Gang på gang havde han hævdet det grundsynspunkt, at Hedeselskabet måtte holde sig i nøjeste forbindelse med udviklingen inden for landbrugets organisationer. Det lå ham fjernt at gøre resultatet af disse anstrengelser op her og nu, men ville blot bemærke, at han for dette standpunkt havde »høstet grumme lidt Forstaaelse og overmaade megen Utak...«. Det var end ikke lykkedes at få husmandsforeningerne repræsenteret i Vandudvalget. Oprindeligt havde han været skeptisk indstillet over for Johansens og Schönwelters planer, men gik dog ved mødet i september ind i arbejdet, fordi det lykkedes at få medinddraget hensynet til landbrugets øjeblikkelige situation og problemerne omkring sagens organisatoriske løsning. Over for det omfattende opgavekompleks skelnede han mellem de øjeblikkelige og de frem-

63. Jfr. ovenfor p. 102f., note 49.

tidige opgaver. De sidste havde man af »formelle som af reelle Grunde« ikke gjort noget ved endnu, hvorimod man straks kunne (og burde) tage fat på dræning og mergling i storstilet målestok inden for den egentlige agerjord. Hedeselskabet og private entreprenører påhvilede det her at udarbejde de fornødne planer og overslag, det ville næppe volde vanskeligheder. Westh rundede så sit indlæg af med at fremdrage finansieringsproblemerne. Ganske vist var der netop nu en del penge blandt landmændene, men denne udvikling var gået de mindre jordbrugere forbi. Man måtte derfor »uopholdeligt« fremsende en indstilling til Landbrugsministeriet om at søge bevilget mindst 1 million kroner i form af statslån til grundforbedringsarbejder. Sagens hastende karakter motiveredes bl. a. med, at arbejderne allerede skulle iværksættes sidst på vinteren, derved kunne man også imødegå den truende arbejdsløshed.⁶⁴

Det var Vandudvalgets sidste møde i sin oprindelige skikkelse. Chr. Dalgas og ingeniør Thomsen trak sig tilbage, den første blev senere afløst af Lüttichau, medens Thomsen fik et come-back som medlem af Underudvalget. Mødet 5-12-1917 betød det endelige opgør mellem Westh og Hedeselskabet, og selv om man tager højde for temperamenternes noget voldsomme udfoldelse,⁶⁵ er det lidt vanskeligt at se, hvordan et fortsat samarbejde skulle kunne opretholdes. Når Westh så åbent bragte Hedeselskabets indre problemer frem for et større forum, er det nærliggende heri at se en antydning af, at et statsligt grundforbedringsinitiativ var under alvorlig overvejelse. På den anden side var det på daværende tidspunkt næppe tanken, at det skulle ske på bekostning af Hedeselskabets bevillinger, idet landbrugsministeren en uge senere bad Folketingets finansudvalg om yderligere 6.000 kr. til mose- og engkultur, i alt 46.500 kr., og 4.000 kr. ekstra til kanal- og vandstandsregulering, i alt 17.500 kr., på finansloven for 1918-19.⁶⁶ Begrundel-

64. Referat af Vandudvalgets møde 5-12-1917. Landhusholdningsselskabets registraturnr. 49 12/1917, Landhusholdningsselskabets arkiv.

65. I følge Westh's opfattelse lavede Chr. Dalgas ligefrem »Skandale« på mødet! Udateret notat i Westh's arkiv.

66. Landbrugsministeriet til Folketingets finansudvalg 12-12-1917. Folketingets forhandlinger 1917-18, tillæg B, sp. 377.

sen var holdt i generelle vendinger, ligesom man udtrykkelig henviste til »de nuværende Forhold«. Samme lidt vage motivering brugte Hedeselskabet i øvrigt selv i en redegørelse for sit syn på grundforbedring som våben imod arbejdsløsheden. Det var især inddigninger og vandløbsreguleringer, man her tænkte på, og som eksempel fremdrog man Darum-Tjæreborg diget og fem projekter for digearbejder langs Gudenå og Randers fjord. Vandløbsreguleringer var udmærkede foranstaltninger, når blot lodsejerne gennem en eller anden offentlig sikringsordning fik en vis garanti mod urimelige fordyrelser som følge af prisstigninger.⁶⁷

Et offentligt grundforbedringsinitiativ i en krisesituation

Det er tidligere antydnet, at landbrugsminister Kr. Pedersen aktivt var gået ind i grundforbedringsspørgsmålet.⁶⁸ Snart efter modtagelsen af Landhusholdningsselskabets indstilling af 22-10-1917 bad han Folketingets finansudvalg om en bevilling for såvel 1917-18 som 1918-19 til selskabets arbejde for denne sag.⁶⁹

Fra Folketingets finansudvalg var såvel landbrugsministeren som hans ministerkolleger i begyndelsen af oktober blevet tilsagt til et fælles samråd med begge tings finansudvalg den 23-11-1917 med det ene emne: »Iværksættelse af Statsarbejder til Afhjælpning af Arbejdsløsheden«. Hver minister mødte da op med hver sin liste over mulige emner, og som nr. 3 hos Kr. Pedersen figurerede »Afvandingsanlæg«. Overalt kunne man konstatere en stigende interesse for grundforbedringsarbejder, og i konsekvens heraf var der i de senere år fra forskellig side udført et stort arbejde for at lede sagen ind i et nyt spor. Landbrugsministeriet havde dog hele tiden savnet en sag-

67. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 9-12-1917. Bestyrelsesbreve for 1917. Skrivelsen byggede på en indstilling fra Thomsen af 22-11-1917, hvor han også skitserede en plan for Vildmosernes tørvemæssige udnyttelse gennem de eksisterende tørvbaner og ved oprettelse af »Oplandslektricitetscentraler«, hvor de lette tørv blev brugt som brændsel.

68. Se ovenfor p. 105.

69. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1917-18, p. 12, møde 15-11-1917. (Landbrugsministerens skrivelse er dateret 9-11-1917).

Darum-Tjæreborg havdige 1927. Slusen for Sneum å.

kyndig assistance inden for dette specielle område, og skulle der nu være tale om en virkelig indsats, var det en forudsætning, at ministeriet kunne trække på en sådan institution. Hedeselskabet skulle som hidtil yde vejledning til de landmænd, der anmodede det herom, medens den nye institution skulle fremskaffe en oversigt over vandlidende arealer, fremme grundforbedringsarbejder i samarbejde med landbrugets organisationer, varetage afvanding af statsejede arealer samt øve tilsyn med anvendelsen af statstilskud til grundforbedringsarbejder. Konkret foreslog man i overensstemmelse med Landbokommissionens betænkning, at man oprettede »Statens Grundforbedringsudvalg«, bestående af tre medlemmer: et fra landboforeningerne, et fra husmandsforeningerne og en formand, udpeget af landbrugsministeren. Det

Darum-Tjæreborg havdige. Skred i diget 14/8 1927.

påhvilede også ministeren at udpege en leder af virksomheden. Udgifterne anslag man rent foreløbigt til 30.000 kr.⁷⁰

I den efterfølgende diskussion blev dette forslag ikke drøftet nærmere, bortset fra et par spørgsmål, der med lidt god vilje lader sig rubricere under dette emne. Der skulle gå næsten en måned efter modtagelsen af Landbrugsministeriets brev af 9-11-1917, før Kr. Pedersen blev kaldt til samråd om spørgsmålet.⁷¹ Sagen var da yderligere blevet kompliceret ved, at Udvalget af 7-2-1917 vedrørende statsskovenes eng- og mosearealer i mellemtiden

70. Trykt referat af fællesmødet 23-11-1917 i Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1917-18.

71. Op. cit. p. 40.

havde fremsat ønske om henholdsvis 24.000 kr. og 46.000 kr. på tillægsbevillingsloven for 1917-18 og finansloven for 1918-19. Alligevel bad Kr. Pedersen om 10.000 kr. på tillægsbevillingsloven for 1917-18 til udvalgets forberedende arbejder, et forslag han senere udvidede til også at omfatte 35.000 kr. på finansloven for 1918-19.⁷² Han forelagde selv skrivelsen, der på en del punkter var mindre prægnant end redegørelsen på fællesmødet den 23/11, måske fordi man havde en anelse (eller måske mere!) om, at finansudvalget nok ville tage idéen om et statsligt grundforbedringsinitiativ til sit bryst, men omfavnelsen kunne tænkes at blive vel kraftig. Nu betones samarbejdet med Planteavlsudvalget, med Hedeselskabet og Hedebruget og naturligvis med landbrugsorganisationerne noget stærkere, og udvalgets sammensætning præciseres ikke nærmere. I stedet for en »leder« tales der om »de fornødne sagkyndige«. De hidtidige organisationer måtte bevare deres lokale forsøg og undersøgelser samt den faglige vejledning til landmændene, herunder også forarbejder og planlægning af kulturteknisk art.

Westh kunne selv have (under)skrevet novemberredøgørelsen og kunne vel også tiltræde hovedlinjen i brevet til finansudvalget, men her var man åbenbart informeret om Planteavlsudvalgets eventuelle rolle i sagen. Emil Rasmussen havde jo her en »dobbelstilling«, og eftersom han denne gang ikke glimrede ved sit (hyppige) fravær, *kan* det være ham, der bragte dette moment ind i forhandlingerne. Landbrugsministeren erklærede sig da også villig til at forhandle med Planteavlsudvalget herom. På samme møde forhandlede man også en henvendelse fra Hedeselskabet, hvor det slog til lyd for en ordning med »fikserede« bidrag fra de implicerede lodsejere, således at evt. prisoverskridelser blev dækket ind af det offentlige, jfr. i øvrigt skrivelsen af 9/12-1917.⁷³ Finansudvalget drøftede hele spørgsmålet på sit møde den følgende dag, og K. M. Klausen fik da tilslutning til, at man kun ville gå med til 10.000 kr. for 1917-18 til Statens Planteavlsudvalg, og at

72. Landbrugsministeren til Folketingets Finansudvalg 17-12-1917. Landvæsensjournal 2874/1917, cf. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1917-18, p. 54 (møde 18-12-1917).

73. Jfr. ovenfor p. 111, note 67.

man i øvrigt straks i det nye år ønskede samråd med ministeren om Hedeselskabets grundforbedringsarbejder.⁷⁴

Såfremt meddelelsen ikke allerede var nået frem til Viborg, kunne et brev fra J. C. Johansen lillejuleaftensdag give Westh en forsmag på julens glæder. H. C. Larsen havde netop givet brevskriveren en opmuntrende meddelelse: Finansudvalget var definitivt gået ind for de 35.000 kr. til Statens Planteavlsudvalg, medens Landbrugsrådet havde anbefalet Vildmose-sagen »paa det varmeste«. To gode julegaver, slår Johansen fast, »selv om Formerne maaske bliver lidt anderledes, end De og jeg gjerne vilde have dem – men jeg er vel den af os, der er længst fra at faa mit fulde Ønske opnaaet . . .«. ⁷⁵ Da de på et tidligt tidspunkt havde delt opgaven mellem sig, sådan at Westh tog sig af den »politiske« og Johansen den »saglige« side, kunne de hver for sig arbejde nogenlunde selvstændigt på hver sin del. Fik Westh en relativt fredfyldt juleaften, blev årsskiftet 1917-18 imidlertid ret dramatisk. Johansen måtte meddele, at Westermann lagde stor vægt på at få ingeniør Thomsen ind i Underudvalget og agtede at fremsætte forslag herom på Vandudvalgets næste møde. Hensynsfuldt bad han dog om d'herrer Westh og Johansens mening herom. Johansen var da her af den opfattelse, at man skulle komme professoren i forkøbet, ved at de selv supplerede sig med Thomsen. ⁷⁶ Forståeligt nok var Westh ikke just betaget af denne tanke, men efter Johansens opfattelse var det mulige alternativ simpelthen, at Underudvalget blev ophævet. ⁷⁷

»Den klamme Haand«, som han udtrykte det, havde dog ikke helt lammet Johansens skrivelyst. Trøstigt arbejdede han videre på Underudvalgets »II Thema«, og en af de første dage i det nye år havde han tre lovudkast

74. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1917-18, p. 58, møde 19-12-1917, Finansudvalgets skrivelse til Landbrugsministeriet af samme dato, trykt i Folketingets forhandlinger, tillæg B, sp. 1979 (Betænkning om Lovforslag om Tillægsbevilling for 1917-18).

75. Johansen til Westh 22-12-1917, Westh's arkiv.

76. Johansen til Westh 28-12-1917, Westh's arkiv.

77. Johansen til Westh 31-12-1917, Westh's arkiv. Koncepter til Westh's breve til Johansen i denne vigtige periode er ikke bevaret.

liggende klar på sit skrivebord. Emnerne var landvæsenskommissioner, grundforbedringslån og grundforbedringsvæsenets organisation. At det var de store linjer i emnet, der interesserede Johansen mest, ses af en anmodning til kollegaen i Viborg: Skaf venligst nogle procentangivelser over vandlidende arealer i de tre landsdele plus den kalktrængende jord samt en kalkule over, hvor mange millioner dræning og mergling af disse arealer vil koste ud fra de nuværende priser.⁷⁸ Tre dage senere fik Westh et første udkast, som de kunne drøfte på deres næste møde i København den 10. januar.⁷⁹

Kr. Pedersen var i mellemtiden gået ind på Finansudvalgets »betingelser«. Planteavlsudvalgets formand blev tilkaldt og underrettet om, at ministeriet ville oprette en statslig grundforbedringsvirksomhed, idet man bad Planteavlsudvalget om at påtage sig administrationen heraf. Da Johansen og Westh mødtes med Westermann den 10-1, fik de »i Fortrolighed« denne meddelelse med tilføjelse af, at Underudvalget nu måtte basere sit arbejde på denne nye situation.⁸⁰ Forhåbentlig holdt de to masken, da professoren kom med den store »nyhed«. Til gengæld læste de med nogen undren i aviserne, at Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg »paa Foranledning af Repræsentanter for Hedeselskabet« ville forelægge Landbrugsministeriet et forslag om tilvejebringelse af 1 million kroner til grundforbedringslån – deres eget forslag på det stormomsuste Vandudvalgsmøde 5-12-1917. Efter denne udvikling var de mest stemt for at trække deres forslag tilbage.⁸¹

En god uges tid senere afholdt Statens Planteavlsudvalg et møde, der strakte sig over to dage. Hovedemnet var naturligt nok den nye administrative opgave, som man mod forventning⁸² stillede sig lidt skeptisk overfor. Man foretrak principielt et sagkyndigt udvalg, men accepterede dog tilsidst opgaven. Den nye virksomhed skulle sideordnes forsøgsvirksomheden, såle-

78. Johansen til Westh 2-1-1918, Westh's arkiv.

79. Johansen til Westh 5-1-1918, Westh's arkiv.

80. Vandudvalgets betænkning, bilag nr. 19, p. 60.

81. Westh og Johansen til Westermann. Koncept dateret 14-1-1918. Westh's arkiv.

82. Det var jo Pinholt, som i nov. 1917 over for Westh havde luftet denne mulighed, jfr. ovenfor p. 104f.

des at Planteavlsudvalget administrerede foretagendet og godkendte planer m. v. Organisatorisk skulle den deles op i to afdelinger med hver sin kulturingeniør: en jord- og bygningsingeniør og en ingeniør, der var fortrolig med kulturtekniske arbejder. Senere kunne der være tale om at knytte juridisk sagkundskab til virksomheden. To hovedopgaver lå lige for: Vildmoserne og en samlet oversigt over vandlidende arealer med tilhørende hovedplan for afvanding, fortrinsvis ved fri afstrømning. Som afslutning vedtog man H. C. Larsens udkast til indstilling til ministeriet om to stillinger som kulturingeniør med 6.000 kr. i (årlig) begyndelsesgage.⁸³ Johansen blev tilkaldt hen imod mødets afslutning og blev spurgt, om han ville stille sig til rådighed for 1 måned ad gangen, løn 600 kr., men Johansen forlangte 1.000 kr. ud fra en jævnføring med sin tidligere gage som estnisk kulturinspektør.⁸⁴

Skønt Pinholt i et brev karakteriserede mødets forløb som »godt«, havde Westh dog ingen grund til den helt store optimisme. Der var trods alt en betragtelig afstand mellem dette forslag og hans egne tanker om et grundforbedringsudvalg med en suveræn leder. Desuden var spørgsmålet om Kr. Thomsens medlemskab i Underudvalget blevet højaktuelt, fordi aviserne meddelte, at Thomsen den 6/2-1918 ville holde et foredrag i Landhusholdningsselskabet over emnet: »Vands Afledning og Afbenyttelse«. Johansen kunne her berette, at mødet vistnok var kommet i stand på Carl Bechs foranledning og trods Westermanns modstand.⁸⁵ Hertil kom at Vildmosesagen, hvor der i øvrigt nu forelå et fuldt udarbejdet lovforslag, var ved at køre ind i et skævt spor grundet på vanskelige forhandlinger med mosernes ejere. »H. C. L. (arsen) er i daarligt Humør«, slutter Johansen pessimistisk.⁸⁶ Den 5. februar fremsatte landbrugsministeren et lovforslag om at erhverve 5.000 ha udyrket areal i hver af de to vildmoser, primært for at udnytte tørvefore-

83. Udskrift af Statens Planteavlsudvalgs forhandlingsprotokol for møde 18-19/1-1918 i forhandlingsprotokol for Statens Grundforbedringsvæsen 1918-22 p. 5ff. Westh's arkiv, cf. Statens Planteavlsudvalgs skrivelse til Landbrugsministeriet af 19-1-18, trykt i Folketingets forhandlinger 1917-18, Tillæg B, sp. 1350ff (Ændringsforslag til 3. behandling af finanslovforslag for 1918-19).

84. Johansen til Westh 19-1-1918. Westh's arkiv.

85. Johansen til Westh 22-1-1918. Westh's arkiv.

86. Johansen til Westh 26-1-1918. Westh's arkiv.

komsterne, sekundært med henblik på senere anvendelse som landbrugsareal.⁸⁷

»Mine Herrer! I ethvert Landbrug spiller Forholdene vedrørende Vands rette Afledning og Afbenyttelse en saa afgørende Rolle, at den mer eller mindre heldige Løsning af de herunder hørende Opgaver er et direkte Maal for Landbrugets højere eller lavere Standpunkt. Skadeligt Vands Afledning er saaledes den Grundforbedring, der maa gaa forud for al anden«. Med disse ord indledte Thomsen sit foredrag i Landhusholdningsselskabet 6/2-1918. Klart og præcist påpegede han de vandbygningstekniske forudsætninger for enhver form for afvanding, herunder dræningen. Gennem systematiske afstrømningsmålinger, som Hedeselskabet havde taget op for alvor fra 1917 på basis af en treårig bevilling på i alt 12.000 kr.,⁸⁸ ville man forhåbentlig få et klarere billede af forholdet mellem nedbørsmængden og den faktiske afstrømning gennem vandløbene. De foreløbige resultater viste ret store afvigelser fra den hidtidige antagelse, der opererede med en afstrømningsprocent på ca. $33 \frac{1}{3}$. Ud fra afstrømningskurverne kunne man så atter konstruere vandføringskurver som basis for »rigtige Projekter for Dræninger, Aareguleringer o.s.v.«, som foredragsholderen udtrykte det. Med denne uangribelige redegørelse som springbrædt gik Thomsen over til at tale om vandaflednings-sagen som helhed og især om Hedeselskabets indsats på dette område – fra Dalgas' vandingsenge over selskabets indsats for vandstandsreguleringer til dræningsspørgsmålets store udfordring til nutiden, nemlig manglen på veluddannede fagfolk. Thomsen havde her fået den gode idé at indhente tilbud på en drænings-gravemaskine, der kunne grave 1,8 m dybe og 0,5 - 0,8 m brede render, pris ca. 20.000 kr. Maskinen var for øvrigt udviklet på basis af erfaringer fra skyttegravsetableringen i det fjerne udland. Thomsen gennemgik derefter i store træk den danske vandløbslovgivning og slog herunder til lyd for, at man straks tog fat på forarbejderne til en almindelig revision af hele komplekset. I sin konklusion fastslog han den danske vandløbsrets nationale særart i forhold til vore nabolande; holdt man

87. Folketingets forhandlinger 1917-18, sp. 2921.

88. Jfr. ovenfor, p. 73f.

Afsløring af Chr. D. Lüttichaus statue foran Hedeselskabets hovedkontor i Viborg den 1-9-1918. På talerstolen stiftamtmand Howard Grøn. Lüttichau var i 1866 med til at oprette Hedeselskabet og var 1899-1908 formand for dets bestyrelse.

sig dette moment for øje, måtte man også se med nogen skepsis på bestræbelserne på at overføre disse landes delvise statsorganisation i selve arbejdet til danske forhold. Den oplagte løsning var at forøge bevillingerne til Hedeselskabet, der i hovedsagen varetog arbejdet.

Som det ses, havde foredragsholderen bevæget sig viden om inden for sit emne, men dog bestandig med Hedeselskabet og dets kulturtekniske virksomhed som det samlende midtpunkt. Men i den efterfølgende diskussion var det snarere statens eventuelle rolle i grundforbedringsarbejdet, der optog sindene. Stort set var man enige om, at der tiltrængtes en kraftig indsats, men over for tilhængerne af det statslige initiativ, især Westermann og J. C. Johansen, stod Hedeselskabs-fløjen med ingeniør Thomsen og distriktsbestyrer Feilberg som talsmænd. Carl Bech indtog nærmest en mæglende position, idet han understregede, at man bestemt ikke kunne kritisere Hede-

selskabets tidligere indsats. Efter hans opfattelse var Landhusholdningsselskabet rede til at fremme sagen af al kraft.⁸⁹

Såvel tidspunktet, stedet og selve emnet for Thomsens foredrag var udpræget valgt ud fra en »politisk« vurdering. Man skulle have ventet et indlæg fra Westh i denne sag, men faktisk kom han kun med en enkelt bemærkning af højst saglig beskaffenhed. Men en nærliggende forklaring lå bag. Den næste dag sendte han såvel en ansøgning til Statens Planteavlsudvalg om den ledige stilling som landøkonomisk kulturingeniør »under Landbrugsministeriet« som en afskedsansøgning til Hedeselskabet efter 25-års virksomhed i selskabet. I brevet til Planteavlsudvalget opstillede han tre »betingelser«, hvoraf de to første angik hans alderstillæg (»under Hensynetagen til, at jeg i 25 Aar har virket i ledende Stilling i Hedeselskabet«) og hans pensionsforhold; det tredje og sidste problem vedrørte hans kandidatur til det forestående folketingsvalg, hvor han var opstillet i Viborg-kredsen og ventede at blive valgt. I den anledning bad han om en hurtig afgørelse, fordi de to opgaver var uforenelige, især i virksomhedens første periode.⁹⁰ Ansøgningen om afsked pr. 1/3-1918 var holdt i en yderst forretningsmæssig tone, og som i ovennævnte brev spiller hans pensionsforhold en hovedrolle.⁹¹ Kort og godt bad han om hele sit »tilgodehavende« i selskabets forsørgelseskasse på baggrund af sin mangeårige virksomhed. Vedtægterne for forsørgelseskassen var på dette punkt lidt tvetydige,⁹² men det bør understreges, at bestyrelsen stillede sig imødekommende over for hans ønske. Og her på falderebet summerede man sin anerkendelse af moseingeniørens indsats op i følgende linjer: »Bestyrelsen bringer Dem sin bedste Tak for Deres 25-

89. Thomsens foredrag er trykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1918 p. 221ff og i Hedeselskabets Tidsskrift 1918, p. 61ff. Førstnævnte tidsskrift er dog alene om at bringe den efterfølgende diskussion.

90. Westh til Statens Planteavlsudvalg 7-2-1918, Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 834/1927.

91. Westh til Hedeselskabet 7-2-1918. Koncept i Westh's arkiv.

92. På grund af modstand fra en mindre kreds inden for funktionærgruppen fik Westh først sine 9.000 kroner i 1924, og Hedeselskabet lagde i første omgang selv pengene ud.

aarige Virksomhed i Selskabets Tjeneste«. ⁹³ Efter disse to afgørende dispositioner tog Westh skridtet fuldt ud ved at bede Vandudvalget om at optage ingeniør Thomsen i Underudvalget, samtidig med at man for øjeblikket afstod fra at få rådighed over en jurist eller økonom. ⁹⁴

Alt var nu rede til næste møde i Vandudvalget 20-21/2-1918, hvor Lüttichau ville afløse Chr. Dalgas. Westh og Johansen havde deres oplæg klar og var enige om ikke at lægge deres hovedlinje an som et konkurrenceforhold til Hedeselskabet. Efter Johansens opfattelse var det uklogt at berøve Hedeselskabet alle dets bedste, indarbejdede ledere, da det velsagtens blev stærkt optaget af projekteringsarbejder. ⁹⁵

Det kan ikke nægtes, at mødet 20-21/2-1918 blev lidt af et antiklimaks for Westh (og Johansen). På mødets 1. dag nåede man kun at tiltræde Underudvalgets ønske om Thomsens indtræden, og den følgende dag blev fyldt med alskens fortrædeligheder. Da Westh havde foredraget Underudvalgets betænkning, tog Thomsen forbehold på to principspørgsmål. ⁹⁶ På dette grundlag turde Westermann ikke tage sagen op til realitetsdrøftelse, men sendte den til fornyet behandling i Underudvalget – mod Westh's og Johansens ønske. Den reviderede betænkning skulle så drøftes på Vandudvalgets næste møde den 15. marts. Endelig tilsagde udvalget sin støtte til Lüttichaus ønske om, at Hedeselskabet fik andre 30.000 kr. for det tilfælde, at grundforbedringsvæsenet fik rådighed over det oprindelige beløb, idet

93. Hedeselskabet til Westh 26-2-1918. Westh's arkiv, sml. bestyrelsesprotokol for møde 2-3/5-1918 pkt. 1.m-n. Udviklingen kom åbenbart helt bag på sagfører Olesen; i et brev til Westh 21-2-1918 betegner han dennes skridt som »uforstaaeligt«, men beder i øvrigt om Westh's redegørelse herfor, »jeg vilde dog gjerne se Sagen i fuldt Lys«. (Westh's arkiv).

94. Underudvalget til Vandudvalget 7-2-1918. Koncept i Westh's arkiv, cf. Vandudvalgets betænkning p. 12.

95. Johansen til Westh 13-2-1918, Westh's arkiv. Spørgsmålet var blevet aktuelt, fordi en af Hedeselskabets ledende ingeniører, K. Thalbitzer, indirekte havde vist sin interesse for den ene ingeniørstilling ved at spørge Johansen, om denne var interesseret. Hertil kunne Johansen svare ubetinget nej! Om Thalbitzers ansøgning, se nedenfor p. 123ff.

96. Se nedenfor p. 130f. under omtalen af mødet 15-3-1918.

Hedeselskabet havde regnet med denne bevilling.⁹⁷ I sin yderste konsekvens betød dette tilsagn, at de vandlidende arealer blev kortlagt i to parallelserier, idet de 30.000 kr. til Hedeselskabet udtrykkeligt var motiveret hermed.

Westh var dog ikke den eneste, der den 7-2-1918 satte sit navn under vigtige skrivelser. Efter en relativ kortvarig sagsbehandlingsperiode lå der til landbrugsministerens underskrift en ansøgning til Folketingets finansudvalg om 35.000 kr. til fremme af jordens grundforbedring, idet den i så tilfælde skulle tages op ved finanslovsforslagets 3. behandling. Kr. Pedersen ønskede »en direkte under Ministeriet sorterende, fagkyndig Institution, som kan samle, regulere og fremme Opdyknings- og Grundforbedrings-sagen i nøje Samarbejde med de i Sagen interesserede Organisationer . . .«. De hidtidige organisationer skulle fortsat yde landmændene direkte vejledning, mens den nye institution i så henseende koncentrerede sig om statens virksomhed og områder. Endelig henlå under dens domæne kontrol og tilsyn med statsstøtte til private arbejder. Statens Planteavlsudvalg havde påtaget sig indtil videre at administrere »Statens Grundforbedringsvirksomhed«, sådan som det fremgik af Planteavlsudvalgets skrivelse af 19-1-1918, der vedlagdes som bilag.⁹⁸ Med andre ord en principiel videreførelse af linjen fra efteråret 1917; Planteavlsudvalgets rolle var blot et foreløbigt kompromis.

I mellemtiden havde Planteavlsudvalget behandlet Westh's ansøgning. Alene lønningsproblemet voldte vanskeligheder. H. C. Larsen og Pinholt ville give ham statens topgave, d.v.s. 8.000 kr. efter 16 års anciennitet⁹⁹ (generaldirektører og departementschefer), men i dette tilfælde uden ret til pension (og uden ret til lønnede bierhverv). Westermann frygtede imidlertid forsøgsledernes eventuelle reaktion og fik da gennemtruffet en ordning, hvorefter Westh kun fik halvdelen af sin 25-årige anciennitet tilgodeskrevet. Med en grundløn på 6.000 kr. (lønningslovens par. 1 a for departementschefer o. lign., d.v.s. begyndelseslønnen) fik han derved 3 alderstillæg à 500

97. Referat af Vandudvalgets møde 20-21/2-1918. Westh's arkiv.

98. Folketingets forhandlinger 1917-18, Tillæg B, sp. 1189, 1347 og 1350ff.

99. Jfr. lønningsloven af 22-3-1907, par. 1.

kr., i alt 7.500 kr. Ansættelsen gjaldt fra 1/3-1918, og man ansatte samtidig Johansen som konsulent i tiden 1/3-1/5 for 1.000 kr. pr. måned, således som han havde ønsket. Af hensyn til vælgerforeningen havde Westh ønsket en afgørelse senest 14. februar. Det nåede man lige akkurat; der afgik både telegram og brev til Viborg den 14. Og glad og begejstret kunne Westh takke for meddelelsen, han følte det »som den største Lykke og som en Befrielse« på baggrund af den triste udsigt til en fortsat tilværelse i den Viborg'ske trædemølle.¹⁰⁰ Denne lyriske begejstring smittede åbenbart også af på Planteavlsudvalget. I dets indstilling til Landbrugsministeriet erkendte man, »at ingen dansk Mand, der er villig til at paatage sig Stillingen som ledende landøkonomisk Kulturingeniør ved Statens Grundforbedringsarbejder, er bedre kvalificeret til denne Stilling end Ingeniør Westh...«.¹⁰¹ Den 25-2-1918 kunne Westh betragtes som ansat, og samme dag udløb ansøgningsfristen for stillingen som teknisk kulturingeniør. Der forelå i alt 31 ansøgninger, da Planteavlsudvalget (÷ 2 medlemmer, hvoraf det ene var Emil Rasmussen) drøftede sagen på sit næste to-dages møde. Allerede første dag løb man ind i et modsætningsforhold. Westermann gik meget kraftigt ind for ingeniør K. Thalbitzer fra Hedeselskabet, hvorimod Pinholt ønskede, at Westh og Johansen fik lejlighed til at gennemgå ansøgningerne først. Efter Pinholts opfattelse skulle landøkonomen være ledende i arbejdet, modsat den oprindelige idé med en ligestilling. På mødets 2. dag drøftede man mere indgående de enkelte ansøgere, hvoraf de 17 ikke var særlig egnede, 10 var anvendelige, men næppe i en ledende stilling, og endelig var tre velkvalificerede – den ene var Thalbitzer. Udover denne opgave fik Westh og Johansen en række andre: budgetforslag, en oversigt over de mere påtrængende grundforbedringsarbejder og en foreløbig plan for arbejdet, alt inden næste møde 20-3-1918. Endelig godkendte man et spørgeskema til landbrugsorganisationernes planteavlsudvalg om vandlidende arealer.¹⁰²

100. Westh til H. C. Larsen 15-2-1918. Koncept i Westh's arkiv.

101. Statens Planteavlsudvalg til Landbrugsministeriet 16-2-1918, Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 834/1927.

102. Afskrift af protokol for Statens Planteavlsudvalgs møde 2. og 4-3-1918, Statens Grundforbedringsvæsenets protokol, p. 9ff, Westh's arkiv.

Naturligt nok blev det ingeniøren J. C. Johansen, der – ganske vist med støtte fra Schönweller – påtog sig det lidt delikate hverv at gennemgå ansøgningerne. Om de 17 ansøgere kunne man som sagt sige ikke særlig egnede til kulturteknisk virksomhed (næsten alle var bygningsingeniører), medens resten enten kunne dokumentere erfaringer inden for eller særlig interesse for emnet. I langt de fleste tilfælde lå der en indsats i udlandet til grund herfor – fra Grønland over Kalifornien (eller Vestindien) til Argentina eller som i tilfældet P. Rosenstand Wøldike, der 1894-1897 var ingeniør i Hede-selskabet,¹⁰³ over 25 års erfaringer inden for russisk kulturteknik. Thalbitzer var vel stadig favorit med en anbefaling fra Lüttichau som støtte, men mod ham talte såvel professor Schönwellers vurdering af hans kvalifikationer som Westh og Johansens hovedkrav, at manden ikke alene skulle have interesse for sit fag, men også »for dets samfundsøkonomiske Betydning og for den interesserede Befolkning«.¹⁰⁴ Trods den lidt forsigtige tone stod det dog allerede nu klart, at en outsider var ved at bane sig vej, en kaptajn K. Prytz fra Ingeniørregimentet, der nu var arbejdsbestyrende officer ved Københavns Søfronts Bygningsdistrikt.¹⁰⁵ Man fandt en formel, hvorefter man skulle ansætte flere yngre ingeniører, der kunne vokse sig ind i sådanne stillinger. Da Westermann stadig førte Thalbitzer ind i billedet, blev han »desavoueret« af det øvrige udvalg, som han selv udtrykte det. Når Johansen rejste tilbage til Estland, rådede man ikke over særligt teknisk kyndige, og det gjorde ham »utryg«. Han ville derfor kun fortsætte som formand funktionsperioden ud og vel at mærke kun, hvis der blev nedsat et teknisk »forretningsudvalg«, eventuelt med Prytz som sekretær og kun, hvis der blev ansat en ledende tekniker inden årets udgang.¹⁰⁶

103. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 419.

104. Johansen udtrykte i den anledning sin glæde over Politikens »Portræt af Claudi Westh« (6-3-1918), fordi det indirekte gav et klart billede af de krav, man måtte stille til en sådan kulturingeniør. (Johansen til Westh 6-3-1918, Westh's arkiv).

105. Westh og Johansen til Statens Planteavlsudvalg 4-3 og 19-3-1918. Statens Planteavlsudvalgs journal nr. 39. I/1918, Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

106. Afskrift af protokol for Statens Planteavlsudvalgs møder 20-3 og 27-4-1918 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 12ff. Westh's arkiv.

Brudstrykke af Politikens portræt af
 Claudi Westh 6-3-1918.

Kulturingeniør Claudi Westh.

De store Opdyrkningsarbejder, som det er overdraget Statens Planteavlsudvalg at administrere, har krævet Ansættelse af et Par Kulturteknikere. Den ene Plads er allerede besat, idet Hedeselskabets mangeaarige og højt ansete Medarbejder, Landbrugskandidat *Claudi Westh*, fra 1. Marts har overtaget Stillingen som Kulturingeniør under Statens Planteavlsudvalg.

Hr. *Claudi Westh* har i Aar været ansat i Hedeselskabet i 25 Aar. Han fik i 1893 af Oberstløjtnant Dalgas den Stilling betroet, som han gennem de mange Aar har udfyldt med saa stor Dygtighed. 1918 er derfor et Jubilæumsaar for Hr. *Claudi Westh*. Ved sin Udræden af Hedeselskabet unddrager han sig den traditionelle Jubilæums-Fest, som han ellers vilde have Krav paa. Det er ham sikkert ikke ukært. *Claudi Westh* har aldrig haft Smag for det Traditionelle. Hans Arbejde og hans Tanker fulgte altid de store Linjer. Saaledes ogsaa nu. Hedeselskabet tog hans Ungdom gennem de 25 Aar, Staten lægger nu Beslag paa hans modne Manddom. Kan en god Samfundsborger ønske en smukkere Jubilæum?

Statens eller landbrugets grundforbedringsvirksomhed?

Det var egentlig ikke mangel på opgaver, der prægede den nye institution under Planteavlsudvalget i den problemfyldte startperiode. På den indre front var lokaleforholdene en alvorlig hemsko for arbejdet. Johansen havde sin arbejdsplads i salen på Planteavlsudvalgets kontorer, men da der ustandselig foregik møder, måtte han pakke sammen og begive sig ind på Carl Mariboers kontor. Unægtelig en kontrast til den grandiose stil i »Agrarbankens herlige Bygning« hjemme i Reval. Opmærksomheden samledes hurtigt om nogle lokaler på Rådhuspladsen nr. 45 4. sal i det tidligere hotel »Bristol«. Det kildne punkt var huslejen – 5.000 kr. pr. år plus 1.000 kr. ekstra til brændsel – men da man kunne genudleje to af de 9 værelser og dermed bringe lejen ned på 4.000 kr., nærrede H. C. Larsen efter en konference med Kr. Pedersen ikke betænkeligheder herved. Westh skitserede en kontordameordning, som Johansen var godt tilfreds med. Den ene af de to damer var Johansens niece.

I slutningen af marts lysnede situationen. De første møbler ankom 26/3 kl. 15, og så kunne »Statens Grundforbedringsvæsen« (eller som H. C. Larsen foretrak det, »Statens Grundforbedringsvirksomhed«) for alvor tage fat på arbejdet. Det var i begyndelsen Johansen, der passede kontoret, medens Westh udover afviklingsforretningerne i Viborg måtte tage sig af kulturarbejderne på en række statsejendomme og -arealer, såsom Trundmosen i Odsherred, skovarealer i Nødebo samt Tipperne og Klægbanken i Ringkøbing fjord. Til skovarealerne rådede man over en bevilling på 32.000 kr., oprindeligt givet til udvalget af 7-2-1917,¹⁰⁷ og i begyndelsen af april stillede Landbrugsministeriet 40.000 kr. til rådighed for en teknisk forundersøgelse og planlægning for udnyttelse af Vildmoserne. Johansens breve fra denne tid til den omflakkende Westh viser tydeligt, at netop Vildmose-spørgsmålet stod hans hjerte nær. Under rigsdagens behandling af det oprindelige lovforslag var der efter Johansens opfattelse sket en beklagelig afsvækkelse og det på trods af, at Johansen personligt drøftede sagen med den

107. Jfr. ovenfor p. 113f.

konservative folketingsmand Alex. Foss, der var sit partis ordfører i denne sag. Da det ændrede forslag i begyndelsen af marts aftegnede sig i ubønhørlig realitet, konstaterede Johansen nedslået, »hvor skadelig Politik kan indvirke paa praktiske Sager«. ¹⁰⁸ Og da lovforslaget alligevel strandede, var Finansudvalget meget utilbøjelig til at give landbrugsministeren en bevilling på 40.000 kr. til foreløbige undersøgelser; i stedet henviste man til de 35.000 kr. til Statens Grundforbedringsvæsen på finansloven for 1918-19, eventuelt suppleret gennem beløb på tillægsbevillingsloven. ¹⁰⁹ Formentlig var det strenge Finansudvalgs velvilje over for den slags spørgsmål opbrugt gennem de ekstra 6.000 kr. til mose- og engkultur og 4.000 kr. til vandstandsreguleringer på Hedeselskabets bevillinger på finansloven for 1918-19 (oprindeligt var her afsat 40.500 kr. og 125.000 kr.) – for slet ikke at tale om 59.000 kr. til »ordentlige Udgifter« (samme emner plus småplantninger og hegn), og 1 million kroner til »overordentlige Udgifter« (skovplantning, jordarbejder, vandstandsregulering, inddigninger m. v. til bekæmpelse af arbejdsløsheden) under Hedeselskabets konto på tillægsbevillingsloven for 1917-18. ¹¹⁰ Da Landbrugsministeriet fremsendte disse tillægsbevillingsansøgninger til Finansudvalget, var motiveringen i det første tilfælde, at Hedeselskabet havde fået »et uventet stort Antal« anmodninger, i det andet en skrivelse af 21-1-1918 fra Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg, idet man realistisk tilføjede, at man ikke endnu i detaljer kunne gøre rede for beløbets faktiske anvendelse – det ville man drøfte med Hedeselskabet »eller andre Institutioner«. ¹¹¹ Netop i disse marts-dage havde landbrugsministeren med konseilspræsidentens aktive støtte desuden fået en lov igennem om driftslån til mindre jordbrugere samt mindre erhvervsdrivende, idet der inden for begge sektorer kunne anvendes op til 5 millioner kroner. For landbrugsjendomme måtte ejendomsskylden ikke overstige 15.000 kr., og hvert enkelt lån måtte kun være på 500 kr., afdragsfrit i tre år og derefter at

108. Johansen til Westh 6-3-1918, Westh's arkiv.

109. Folketingets finansudvalgs forhandlingsprotokol for 1917-18 p. 112 (møde 16-3-1918) og p. 118 (møde 19-3-1918).

110. Folketingets forhandlinger 1917-18, Tillæg B, sp. 2749ff.

111. Ibid. sp. 2775ff.

tilbagebetale over 10 år, rente på 4%. Ansøgningen skulle indsendes via sognerådet med den stedlige husmandsforenings eller landboforenings anbefaling. Et landsudvalg med 4 repræsentanter for husmands- og landboforeningerne samt en af ministeriet udpeget formand skulle bedømme ansøgningerne.¹¹² Venstres og Det konservative Folkepartis medlemmer af Finansudvalget havde en række indvendinger mod lovforslaget, bl. a. ønskede man husmandsforeningernes repræsentanter i landsudvalget erstattet af rigsdagsmedlemmer. Her stod dog de radikale og socialdemokraterne sammen om lovforslaget.¹¹³

Var forhandlingerne omkring Kr. Pedersens lovforslag i samlingen 1917-18 præget af skiftende vinde, var ingen i tvivl om vindretningen, da den »radikale« folketingsmand *Rasmus Hansen* (1857-1918)¹¹⁴ som sin gruppes ordfører ved 3. behandling af finanslovforslaget for 1918-19 dvælede lidt ved nr. 67 på Finansudvalgets liste, de 35.000 kr. »til Fremme af Jordens Grundforbedring«. Grundet skadeligt vand, surhed og mangel på kalk var landbrugsjorden i en uheldig tilstand, hvilket alle erkendte, understregede Rasmus Hansen, og fortsatte med patos: »I disse alvorsfulde og sørgelige Tider forstaar man rigtigt, hvilken Betydning det har for Samfundet, at Danmarks Avl og Afgrøde bliver større...«. Når man oprettede en grundforbedringsinstitution, var det dog ikke for at forklejne Hedeselskabets indsats, specielt hvad angik Jylland, præciserede han. Efter Søren Brorsens opfattelse smagte forslaget dog »noget i Retning af Mistillid« til Hedeselskabet, hvad der på baggrund af selskabets fortrinlige indsats og udmærkede samarbejde med landboforeningerne var aldeles ubegrundet. Ingeniør Westh ville næppe blive bedre og dygtigere eller få større arbejds-evne ved at komme i en ny institution, måske skulle der ligefrem etableres et overopsyn med landbrugsorganisationerne og med Hedeselskabet; det

112. Folketingets forhandlinger 1917-18, Tillæg B, sp. 3003 (betænkning 18-3). Forslaget blev lov 20-3-1918 efter én behandling. (Folketingets forhandlinger sp. 4470).

113. Folketingets finansudvalgs forhandlingsprotokol for 1917-18 p. 111 (møde 14-3), p. 113 (møde 16-3), og p. 116f (møde 18-3-1918).

114. Rasmus Hansen var oprindelig venstremand, men stod nu uden for partierne i valggruppe med Det radikale Venstre.

ville stemme smukt med det nuværende system, hvor man byggede den ene etage oven på den anden. Rasmus Hansen fik så ordet igen og fremsatte derefter en udtalelse, som Hedeselskabet og dets talsmænd i de næste 2-3 år stædigt henholdt sig til, når en truende fare nærmede sig: »*Det er ikke Meningen at gribe ind i Hedeselskabets Arbejde; det er Forudsætningen, at dette fremtidig kan foregaa ligesaa frit og selvstændigt som hidtil...*«. ¹¹⁵

Lüttichaus virksomhed som medlem af Vandudvalget blev en kortvarig affære. Mødet den 15-3-1918 blev Vandudvalgets sidste arbejds-session, og Lüttichau kom derfor let igennem sin opgave som Chr. Dalgas' efterfølger. På bordet lå en anelig stak papirer, først og fremmest Westh og Johansens reviderede betænkning af 21-2-1918 samt Thomsens mindretalsbetænkning af 26-2-1918. Stort set fastholdt Westh og Johansen deres oprindelige synspunkter ¹¹⁶ i form af en egentlig betænkning, der mundede ud i tre lovforslag om organisationen for landbrugets grundforbedringsvæsen, om landvæsen-kommissioner og om grundforbedringslån. ¹¹⁷ Betænkningens indledende del bringer ikke nye eller overraskende træk. Hovedsynspunktet kan sammenfattes således: Skal man hurtigt forøge landbrugets produktion og modstandsevne og samtidig afhjælpe den lokale arbejdsløshed i landdistrikterne, er midlet dræning og mergling, fortrinsvis af den gode landbrugsjord. Etablering af dige- og kanalanlæg samt vandstandsregulering virker derimod på længere sigt og tilgodeser først og fremmest byernes arbejdskraftreserve. Det offentlige opgave i dette arbejde består i at fremme forståelsen for sagens økonomiske betydning, sørge for sagkyndig vejledning i form af planer og overslag og endelig skaffe de fornødne penge, hovedsagelig til mindre landmænd. I sidstnævnte spørgsmål bør Vandudvalget indstille til Landbrugsministeriet, at der stilles mindst 1 mill. kr. til rådighed for statslån til sådanne arbejder.

115. Folketingets forhandlinger 1917-18, sp. 3853ff (møde 6-3-1918) Rasmus Hansen var også ordfører, da man ved finanslovsforslagets 2. behandling gik ind for de 10.000 kr. ekstra til Hedeselskabets grundforbedrings- og vandstandsreguleringsarbejder, cf. ovenfor p.

116. Se ovenfor p. 101f.

117. Vandudvalgets betænkning, bilag nr. 19.

Ud fra disse velkendte synspunkter skitserer Westh og Johansen en slags forretningsgang for fremtidige grundforbedringsarbejder. Oplysnings- og forsøgsvirksomheden påhviler offentlige myndigheder uden udgifter for de berørte landmænd, og den faglige vejledning til den enkelte landmand må kunne øges på rimelige vilkår eller endog gratis. Forarbejde og planlægning er hidtil udført overvejende af Hedeselskabet, og det er ønskeligt, om dette fortsætter, men for at fjerne den misstemning, der vitterligt råder i »tekniske Kredse« om Hedeselskabets mere eller mindre monopolagtige stilling på området, bør enhver tekniker med den fornødne uddannelse og erfaring have ret til at udarbejde sådanne planer. Denne autorisation skal meddeles af »en officiel Institution«, og inden projektet sættes i gang, må grundforbedringsteknikeren indhente denne institutions udtalelse om projektets tekniske og økonomiske sider. Hele denne procedure har som forudsætning et statstilskud på 50% af projekteringsudgifterne. Landbokommissionens forslag af januar 1916¹¹⁸ vedrørende et landsudvalg for grundforbedring og Hypotekbankens rolle som låneformidlende institution tages frem igen, suppleret med forslag om oprettelse af et grundforbedringsarkiv, der ikke alene skal være center for pligtmæssig aflevering af projekter, kort og lignende, men også skal yde den nødvendige assistance til de implicerede myndigheder.

Disse mere generelle synspunkter har de to forfattere som tidligere nævnt præciseret i tre lovforslag. På dette punkt vil det være rimeligt at tage Vandudvalgets stillingtagen med ind i billedet. Udvalget motiverer sin ændrede grundindstilling i forhold til de oprindelige forslag fra 1914-15 ud fra de radikale ændringer i landbrugets vilkår og fremtidsmuligheder. Trods denne udtalte vilje til gennemgribende reformer deler udvalget sig alligevel i et »moderat« flertal (Westermann, Lüttichau, Schmidt, Schroll, Tesdorpf og Thomsen), og et »radikalt« mindretal (Westh, Johansen og Schönweller). Begge fløje går principielt ind for at oprette »Landbrugets Grundforbedringsvæsen«, men hvor flertallet ønsker 5 medlemmer i grundforbedringsudvalget (Landbrugsministeriet, Landbohøjskolen, Landhusholdningsselska-

118. Se ovenfor p. 88f.

bet, landboforeningerne og husmandsforeningerne) vil mindretallet nøjes med tre, hvorefter Landbohøjskolen og Landhusholdningsselskabets repræsentation falder bort. Flertallet går i spørgsmålet om det eksekutive organ ind for Westermanns tanke om opdeling af ansvaret på henholdsvis en landøkonom og en bygningsingeniør, mindretallet foretrækker et kulturteknisk råd med en landøkonom, en tekniker og en jurist, hvoraf den ene er direktør og dermed topleder. Der er stort set enighed om de principielle opgaver for den nye institution, men flertallet beskærer dog grundforbedringsudvalgets kontrollerende myndighed, idet kun planer for projekter med statsstøtte skal forelægges udvalget (mindretallet: alle planer for projekter over 300 kr.). Endvidere er Hedeselskabet unddraget enhver form for kontrol, idet den eksisterende ordning bibeholdes. I begge tilfælde er det ingeniør Thomsens mindretalsudtalelse, der har sejret, ligesom han får gennemført, at autorisation kun skal meddeles »fuldt ud kvalificerede Personer«.

Til gengæld sejrer Underudvalget, når det gælder dets tanker om en ændring af loven af 30-12-1858 om landvæsenskommissioner. På linje med Underudvalg b's udtalelse af juli 1915¹¹⁹ ønsker man en juridisk ekspert som dommer i alle landvæsenskommissioner med grundforbedringsudvalget og -arkivet som ressort. Endelig tiltræder Vandudvalget som helhed forslaget til lov om grundforbedringslån, der er en à jourføring af Landbokommissionens forslag af januar 1916, vel at mærke i »Første Mindretals« udgave, idet lånene gives samme fortrinsret som skatter.¹²⁰ (§ 5) Her er det dog i realiteten Landbokommissionens driftskredit-udvalg, der trænger igennem, og det samme gælder § 8 om et statsligt garantifond på 5 mill. kroner.¹²¹ Der kan endvidere ydes grundforbedringslån til fællesanlæg (mod solidarisk eller kommunal garanti), når blot totalsummen ikke overstiger antal interessenter x 1500 kr.

Udover denne konkrete stillingtagen til Underudvalgets forslag kan man forskellige steder i Vandudvalgets betænkning finde spredte bemærkninger om Hedeselskabets fremtidige placering inden for grundforbedringssektoren.

119. Se ovenfor p. 74f.

120. Se ovenfor p. 88f.

121. Se ovenfor p. 52f.

Man ønsker at bevare dets indsats inden for oplysningsvirksomheden, og når det drejer sig om selve arbejdets gennemførelse, vil man i hvert fald i starten anbefale dets bevillingsønsker. På lidt længere sigt vil man dog støtte det private initiativ, idet man tilslutter sig Underudvalgets forslag om at yde et statstilskud på 50% til de landøkonomiske foreningers særlige grundforbedringskonsulenter og til projekteringer foretaget af private autoriserede teknikere, men hvor arbejdet ikke kommer til udførelse.¹²²

Da der ikke foreligger et egentligt referat fra mødet 15-3-1918, er det svært at danne sig et billede af mulige nuancer i de enkelte medlemmers stillingtagen. Meget tyder dog på, at den netop tiltrådte H. H. Lüttichau aldeles ikke var enig med sine kolleger, og at han allerede ved denne lejlighed gav udtryk herfor i et polemisk holdt indlæg.¹²³ En måneds tid senere understreger han i et skarpt formuleret brev sin »Uansvarlighed for de af Udvalget inden min Indtræden skabte Fakta . . .«. Han opfatter flere af de fremsatte forslag som »et ret betydeligt Indgreb i et – om end stærkt statsunderstøttet saa dog – privat Selskab . . .«. Den skjulte hensigt er snarere at skabe nogle stillinger for kulturingeniører med nominelt 6.000 kr. i gage (»i Virkeligheden antagelig en Del højere«) samt at oprette en ny monopoliseret stand, »De autoriserede Teknikere«. Idet han indrømmer, at der herved kan skabes gode indtægter, går han sluttelig ind for, at den nye institution oprettes som underafdeling under Statens Planteavljudvalg.¹²⁴

Opirret over disse udtalelser gik Schönweller og Johansen til Ingeniørforeningen og bad den om at trække sine repræsentanter tilbage fra Vandudvalget, eftersom Lüttichau på en direkte henvendelse blot fortolkede den pågældende passus som »en saglig Begrundelse« og ikke som en fornærmelse.¹²⁵ Det lykkedes dog åbenbart at bilægge stridighederne, da den ende-

122. Vandudvalgets betænkning, p. 25f.

123. Schönwellers og Johansens reaktion på Lüttichaus udtalelser refererer udtrykkeligt til mødet 15-3-1918.

124. H. H. Lüttichau til Vandudvalget 19-4-1918, trykt i Vandudvalgets betænkning, bilag 21, p. 82f.

125. Schönweller og Johansen til Westermann 25-3-1918. Kopi i Westh's arkiv cf. Johansens brev til Westh af samme dato. Westh's arkiv.

lige betænkning forelå i september 1919 med såvel Schönwellers som Johansens underskrift. Til gengæld savnede man her et andet navn – H. H. Lüttichau. Når han ikke ville være med, skyldtes det dels et ønske om at få visse afsnit formuleret noget anderledes, dels at han nu arbejdede videre med spørgsmålet i Hedekommissionen.¹²⁶

Det har åbenbart knebet svært for Vandudvalgets sekretær, C. L. Feilberg, at få skabt en helhed ud af de 5-6 års arbejde på så mange forskellige felter og ud fra så vidt divergerende synspunkter. Han greb da til alle sekretærens universalmiddel: bilagsformen og producerede derefter 27 bilag, hvoraf kun de 11 blev publiceret; resten kunne man få til gennemsyn ved henvendelse til Landhusholdningsselskabets kontor.¹²⁷ Vurderingen af Vandudvalgets »jordpolitiske« betydning må placeres i sin egentlige sammenhæng: publiceringstidspunktet; men set ud fra samspillet med andre bestræbelser på at fremme grundforbedringsspørgsmålet må det konstateres, at Vandudvalget på intet tidspunkt blev det midtsamlende element, der kunne formulere en ny, bæredygtig hovedlinje for arbejdets fremtidige udvikling. I stedet blev det overvejende en tumleplads for velkendte synspunkter og holdninger; de egentlige konstruktive bidrag leverede »teknikerne« Westermann, Thomsen, Westh og Johansen. Med Underudvalget af 26-9-1917 åbnedes pludselig nye perspektiver, men Westh var da i realiteten (klogt og dygtigt støttet af J. C. Johansen) på vej over i en helt ny problemstilling. Bortset fra Thomsens bidrag, især de tidlige fra 1914-15, havde Hedeselskabets bidrag nærmest karakter af afværgereaktioner, vendt mod alle forsøg på at rokke ved selskabets position som pionerorganisation inden for hedesagen og de hermed forbundne sagsområder.

126. Vandudvalgets betænkning, p. 32.

127. Op cit., p. 91. Desværre synes de nu bortkommet.

C. Statens Grundforbedringsvæsen 1918-22

»Det nye Væsen«s første (og fambende) skridt

I løbet af marts måned 1918 havde den nye organisation i de dyre Rådhuspladskontorer nok overvundet de første vanskeligheder af ren praktisk art, men en række vigtige spørgsmål var endnu uløste, såsom personaleforhold, bevillinger, arbejdsopgaver og hele den daglige forretningsgang. Som nævnt var Westh i perioder optaget af arbejde i provinsen, hvorfor Johansen i denne overgangstid måtte tage hånd i hanke med en række konkrete problemer. Westermans ensomme kamp for ingeniør Thalbitzer og Westh's temmelig lunkne indstilling til spørgsmålet om en teknisk ingeniørkollega havde foreløbigt placeret kaptajn Prytz i den ledige stol. Derimod var der enighed om at ansætte en kulturtekniker med landøkonomisk grunduddannelse, og Westh opfordrede her Hedeselskabets distriktsbestyrer i Vejle, Fridlev Thøgersen, til at søge stillingen. Westh og Johansen begrundede i deres indstilling til Planteavlsudvalget valget af Thøgersen med, at han for det første var en dygtig kulturtekniker og for det andet havde medvirket ved de jyske landboforeningers undersøgelser over jorders trang til grundforbedring.¹ Udover arbejdet på statsarealerne og Vildmosesagen, som Johansen og Prytz tog fat på i slutningen af april, ville man den første tid netop indlede disse systematiske undersøgelser i samarbejde med de landøkonomiske foreninger.² På budgettet for 1919/20, som H. C. Larsen efter noget besvær fik halet ud af Westh, havde man af de i alt 69.200 kr. afsat 3.000 kr. til sådanne undersøgelser og forsøg, udover 12.000 kr. til rejseudgifter og 7.000 kr. til instrumenter m. v.³ Westh havde ønsket et noget større beløb,

1. Se ovenfor p. 66f resp. 105.

2. Se for eksempel et interview med Westh i Aalborg Amtstidende 20-4-1918, »Besøg hos Claudi Westh«.

3. Statens Planteavlsudvalg til Landbrugsministeriet 29-6-1918, Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 113 C/1918, Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

først og fremmest til forsøgsvirksomhed, men Westermann havde afvist dette. Et sådant arbejde burde efter hans opfattelse varetages af eller i samarbejde med forsøgslederne. Budgettet skulle udarbejdes af Planteavlskontoret og »Ingeniørkontoret« i forening. Sidstnævnte betegnelse – »Statens Grundforbedringsvæsenes Ingeniørkontor« – fastholdt Westermann og Larsen til Westh's store ærgrelse. Bortset fra den spidse brod i udtrykket – hvad er et ingeniørkontor uden en *rigtig ingeniør* i chefstolen? – blev Westh og hans medarbejdere i egentlig forstand underlagt Planteavlsudvalget, ligesom virksomheden på Rådhuspladsen ikke uden videre kunne opfattes som Statens Grundforbedringsvæsen. Netop i forbindelse med budgetforslaget ønskede Westermann indføjet nogle forbehold: at han ikke fandt den nuværende ordning forsvarlig, at man eventuelt ville overskride bevillingen med et beløb svarende til lønnen til en ung ledende ingeniør, og at formanden på dette grundlag ønskede at trække sig tilbage, senest ved årets udgang.⁴

Efter forslag fra kontorchefen havde man dog medsendt Westh's budgetindstilling – uden kommentarer (»Lad ham tale i sit eget Sprog«!). Her siges klart og tydeligt, at den stedse alvorligere situation stiller ekstraordinære krav til landbrugets produktionsevne, og her vil en systematisk grundforbedringsindsats på basis af egnsvise undersøgelser helt selvfølgelig stå i centrum. Samtidig vil man kunne udnytte ledig arbejdskraft i produktivt øjemed. Her har Statens Grundforbedringsvæsen et stort ansvar og må derfor kunne gøre regning på de fornødne bevillinger.⁵ Westermanns holdning til Westh og de synspunkter, denne stod for, var dog ikke et isoleret fænomen. Ekstrabladet hilste nok »det nye Væsen« velkommen, men understregede, at dets succes ville afhænge af, »om der handles praktisk og »grejt«, som Nordmændene siger, uden alt for mange Omsvøb og alt for videnskabelige Kruseduller . . .«.⁶

4. Westermanns påtegning af 27-6-1918 på H. C. Larsens budgetindstilling. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 113 C/1918. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

5. Statens Grundforbedringsvæsen til Statens Planteavlsudvalg 25-6-1918, Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 113 C/1918, fremsendt til Landbrugsministeriet 29-6-1918. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 834/1927.

6. Ekstrabladet 17-5-1918.

Meningsfællen, det nyvalgte folketingsmedlem Pinholt fandt, at Westh gik for vidt i sine centraliseringsbestræbelser, sådan som de to lovforslag om grundforbedringsvirksomheden var udtryk for. Det overraskede Pinholt, eftersom han fra deres samarbejde i Landbokommissionen mente, at deres synspunkter var sammenfaldende.⁷ I bestræbelserne på at omdanne Underudvalgets betænkning af 21-2-1918 til et brugbart arbejdsgrundlag for den fremtidige virksomhed søgte Johansen at dæmme op for de kritiske røster, bl. a. ved at hæve grænsen for de projekter, som grundforbedringsudvalget skulle have til udtalelse, fra 300 til 1.000 kr. Desuden burde man holde forslaget om en ændret sammensætning af landvæsenskommissioner tilbage, fordi det ville blive vanskeligt at komme igennem med disse tanker. I stedet kunne man give Statens Grundforbedringsvæsen bemyndigelse til at sende en sagkyndig repræsentant til alle forhandlinger vedrørende sådanne sager.⁸ Midt i Vildmosearbejdet fik Johansen tid til fra sit kvarter på Park Hotel, Ålborg, at advare Westh mod at udarbejde forslag om tilskud fra statskassen til grundforbedringsarbejder. Sådanne idéer ville bringe forslagene om selve virksomheden og statslånene i miskredit og fremkalde »heftig Modstand fra en bestemt Side«.⁹ Der var dog på ingen måde tale om en virkelig uoverensstemmelse mellem de to pionerer. Ved Johansens tilstundende hjemrejse til Estland i juli sendte Westh ham et meget personligt og hjerteligt afskedsbrev, som Johansen kvitterede for ved at overdrage Westh et hemmeligt våben i form af en kort betænkning om Statens Grundforbedringsvæsen, at anvende, hvis en alvorligere situation skulle gøre det nødvendigt. Heri går Johansen stærkt ind for institutionens placering direkte under Landbrugsministeriet, idet den manglende plan og uroen omkring arbejdet først og fremmest hidrørte fra Westermanns uvenlige holdning over for institutionens ledende personer og hans mangel på forståelse af den øjeblikkelige situations helt ekstraordinære krav. Johansen slutter med en karakteristik af sine kolleger i grundforbedringsvæsenet, hvor han i omtalen af Westh gentager Planteavljudvalgets meget varme anbefaling af

7. Pinholt til Westh 31-5-1918. Westh's arkiv.

8. Johansens bemærkninger er dateret 22-4-1918. Westh's arkiv.

9. Johansen til Westh 13-5-1918. Westh's arkiv.

denne fra indstillingen af 16-2-1918.¹⁰ Deres samarbejde har givet Johansen »en høj Mening om hans menneskelige og tekniske Egenskaber«. ¹¹

De første måneder i den nye (ønske)stilling kunne altså nok volde Westh adskillige problemer. En indbydelse fra en kreds af venner i Viborg og opland til en afskedsfest for Westh og frue på Hotel Preisler den 22. maj 1918 virkede sikkert som en kærkommen opmuntring midt i alle startvanskelighederne. Det var politiske meningsfæller og personer fra den »progressive« del af borgerskabet, der på denne måde tog afsked med en ånds-fælle. I august var man dog nået så langt, at kontorchef H. C. Larsen kunne sende Planteavlsudvalgets medlemmer Westh og Johansens reviderede grundforbedringsbetænkning, fremsendt til Planteavlskontoret 30-5-1918. Men inden udvalget havde nået at tage stilling til den og til dens forudsætning, oprettelsen af et særligt grundforbedringsudvalg, kom der et nyt brev fra den virksomme kontorchef: Der var indløbet en vigtig skrivelse fra landbrugsministeren, hvori han bad Planteavlsudvalget gå ind i spørgsmålet om Hedeselskabets bevillinger. Under disse omstændigheder måtte tanken om et grundforbedringsudvalg efter Larsens opfattelse komme i anden række.¹²

Hedeselskabet – en landbrugsorganisation?

Efter det kloge modtræk i juni 1917, hvor man ved brug af vedtægternes § 6 fik J. C. Christensen og K. M. Klausen ind i repræsentantskabet,¹³ havde kredsen omkring Chr. Dalgas formentlig set den nære fremtid i øjnene med en vis ro. Det nye initiativ, som Johansen tilførte Vandudvalget, og Westh's intensiverede kampagne for en radikal løsning af grundforbedrings-spørgsmålet kom derfor en smule ubelejligt, idet det dog bør erindres, at oprettelsen af Statens Grundforbedringsvæsen ikke umiddelbart havde bevillings-

10. Jvf. ovenfor p. 123.

11. Johansen til Westh 13-7-1918. Westh's arkiv.

12. H. C. Larsen til Statens Planteavlsudvalg 9-9-1918. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 159/1918. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

13. Se nedenfor p. 502f.

mæssige konsekvenser for Hedeselskabet, – det skulle da lige være i positiv retning! Med de organisatoriske ændringer efter Westh's afgang og oprettelsen af en teknisk filial i Slagelse skulle man være rustet til at tage kampen op med det nye konkurrenceforetagende.¹⁴ Thalbitzers eventuelle overgang syntes usikker, og foreløbig havde Westh kun trukket Fridlev Thøgersen med til København. Repræsentantskabsmødet i 1918, hvor såvel formanden som de tre nye repræsentanter: J. C. Christensen, K. M. Klausen og Mads Lambæk glimrede ved deres fravær, markerede ikke en mere aktiv stillingtagen fra selskabets side. En lidt ejendommelig »orlov« til Chr. Dalgas¹⁵ kan måske opfattes som et tegn på en vis usikkerhed, der naturligt nok blev forvandlet til bestyrtelse, da ministeriets reaktion på selskabets bevillingsønsker vedrørende dets grundforbedringsvirksomhed i 1919/20 forelå i form af kopi af en skrivelse af 6-9-1918 til Statens Planteavlsludvalg. Ministeriet nærede »overvejende Betænkelighed« over for den ansøgte forhøjelse til mose- og engkultur fra 46.500 til 78.000 kr. og til kanal- og vandstandsreguleringer fra 17.500 til 32.000 kr., i alt 49.000 kr., dels fordi anmodningen stort set ikke var motiveret nærmere, dels fordi det var forudsætningen, at statens virksomhed på det pågældende område skulle varetages af Statens Grundforbedringsvæsen. Derfor bad man udvalget om at optage forhandlinger med Hedeselskabet vedrørende en ordning, hvorefter de pågældende sagsområder helt eller delvis blev henlagt under Statens Grundforbedringsvæsen.¹⁶ Denne skrivelse satte selskabets hovedkontor på den anden ende. Modtagelsesdagen – 7/6 – var en lørdag, og Chr. Dalgas, der jo ellers havde orlov, kom kun ind fra Birkebæk om fredagen. Alligevel fik man samme dag chefens underskrift på en fremsendelsesskrivelse til Lüttichau, der allerede om mandagen, efter forudgående forhandlinger med Chr. Dalgas, kommitteret(!) Morville, ingeniør Thomsen og C. E. Flensborg,

14. Sml. nedenfor p. 148f.

15. Chr. Dalgas ønskede i juni 1918 helt op til 2 års ferie som kommitteret - af helbredsgrunde. Morville blev konstitueret i hans sted, men ordningen fik kun tre måneders levetid. (Protokol for bestyrelsesmøde 26-27/6-1918, pkt. 6 og 11, jfr. møde 7-8/11-1918, pkt. 3).

16. Skrivelsen er aftrykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 324.

Hedeselskabet.

En Konflikt med Statens Grund- forbedringsudvalg.

(Privat for Fyns Venstreblad.)

København, Tirsdag.

Der raser for Tiden en haard-
nakket Strid imellem Hedeselska-
bet paa den ene Side og det af Sta-
ten i Fjor nedsatte Grundforbed-
ringsudvalg, der staar i Samarbej-
de med Statens Planteavlsudvalg.
Det er Udvalgets Opgave at føre
Tilsyn med alle de mange Grund-
forbedringsarbejder, Staten yder
Bidrag til, og i det hele taget være
en drivende Kraft i hele det grund-
forbedrende Arbejde. Dette synes
Hedeselskabet ikke om. Det har
jo igennem en lang Aarrække næ-
sten været ene om at planlægge
saadanne større Arbejder og er nu
ked af at have en Statsinstitution
ved Siden af sig, og navnlig har
det meget ondt ved at finde sig i,
at Selskabet skal forelægge sine
Planer for Grundforbedringsudval-
get, før de bringes til Udførelse.
Selskabet finder sig i høj Grad
krænket i sin Værdighed. Sagen
er nu naaet ind til Finansudvalget,
hvor den i de nærmeste Dage skal
til Behandling.

kunne foreslå sine kolleger i bestyrelsen, at man samlede repræsentantskabet til et ekstraordinært møde i København. Tidspunktet ville den kommitterede den næste dag drøfte nærmere i København med formanden, I. P. Aggerholm og rigsdagsmedlemmerne i repræsentantskabet. »Det er rigtigt og nødvendigt nu at handle saaledes«, mente bestyrelsesformanden.¹⁷

Unægtelig en rask beslutning, som rigsdags-repræsentanterne dog fik forpurret. En halv snes dage senere måtte Lüttichau fortælle Thyssen og Olesen, at såvel J. C. Christensen som K. M. Klausen tilrådede at se tiden an, indtil finanslovsforslaget blev fremsat.¹⁸ Chr. Dalgas havde dog under sin hastetur til hovedstaden den 10/9 truffet de rigtige folk, idet Klausen samme dag kunne informere sine kolleger i Finansudvalget om landbrugsministerens reaktion på Hedeselskabets bevillingsønsker. »Ministeriet vil overdrage Arbejderne til det nye Grundforbedringsudvalg«, hedder det i referatet.¹⁹ Og på Finansudvalgets møde næste dag konkretiserede man sin stillingtagen i et krav om, at udvalget og rigsdagen fik rede på, hvorledes de to institutioner, Hedeselskabet og »Grundforbedringsudvalget«, kunne arbejde sammen – al den stund, de behandlede samme sager.²⁰ Samme dag kunne man i Fyns Venstreblad læse en artikel om »en haardnakket Strid«, der for tiden rasede mellem Hedeselskabet og »Grundforbedringsudvalget«. Især skulle Hedeselskabet være utilfreds med at forelægge sine planer til godkendelse og følte i øvrigt dets værdighed krænket. Da bladet gør sig skyldig i samme misforståelse som Finansudvalget – at forveksle »grundforbedringsvæsenet« med »grundforbedringsudvalget« – ligger det nær at antage, at kilden skal søges i selve Finansudvalget.²¹

Selv om udtrykket »en haardnakket Strid« kan henføres under journalistisk sprogbrug, er det dog evident, at Hedeselskabet og dets talsmænd var

17. Hedeselskabets bestyrelsesbreve for 1918, B. 167. 11-9-1918.

18. Lüttichau til Thyssen og Olesen 18-9-1918, *ibid.*

19. Folketingets finansudvalgs forhandlingsprotokol for 1917-18, møde 10-9-1918, p. 159.

20. *Ibid.*

21. Westh er tilbøjelig til at drage samme konklusion i et uafsendt svar til bladet. Westh's arkiv.

opfyldt af harme over sagens udvikling. Westergaard anvendte ganske vist efter eget udsagn »noget elendigt Blæk«, da han den 17/9 sendte en situationsberetning hjem fra rigsdagen, men opnåede alligevel at give en sammenhængende fremstilling af sine ældre kolleger, J. C. Christensen og K. M. Klausens syn på sagen. Man tilrådede at afvente såvel finanslovforslaget som dets 2. behandling, først da var tiden inde til et repræsentantskabsmøde. I mellemtiden kunne man så ved det påtænkte møde med Planteavlsudvalget føle modstanderne på tænderne. Westergaard tilrådede helt og fuldt, at man rettede sig herefter, og der skulle nok vise sig mulighed for »tilgavns at frigøre os for »Statens Grundforbedringsvæsen««. Med de to herrer som fortrup kunne Hedeselskabet føle sig garderet, mente folketingsmanden.²²

Såvel i disse dramatiske septemberdage som i den efterfølgende periode efterlyste man mere eller mindre åbent den egentlige forfatter til den famøse skrivelse. Den var ganske vist paraferet af en fuldmægtig i ministeriet, men indholdet var så »politisk«, at der næppe var tale om et administrativt oplæg fra en sagsbehandlers side. Men hvem var så den skyldige? Westh eller H. C. Larsen eller dem begge i forening?

I Hedeselskabs-kredse mente man sikkert, at Westh var idéens ophavsmand og H. C. Larsen dens iværksætter – og at Kristjan Pedersen lagde navn til. Selv Westh's mangeårige ven og medarbejder Aug. Mentz ironiserede skarpt over »den snart berømte Skrivelse fra Landbrugsministeriet« og følte, at det skridt, der hermed var foretaget, ikke var egnet til at fremme de to venners indbyrdes samarbejde.²³ Under Hedekommissionens forhandlinger vendte og drejede Westh's modstandere skyldsspørgsmålet, indtil H. C. Larsen vedgik forfatterværdigheden, uden at Westh helt blev renset for mistanke.²⁴

Var Fyns Venstreblad overvejende neutral i sin omtale af den »hårnakkede strid«, lagde en række jydsk blade ikke bånd på sig under en heftig kam-

22. Westergaard til Hedeselskabet 17-9-1918. Hovedkontorets arkiv.

23. Mentz til Westh 18-9-1918. Westh's arkiv.

24. Se nedenfor p. 169.

Skal Hedeselskabet ødelægges?

Landbrugsminister Kr. Pedersens og Ingeniør Claudi Wests Bestræbelser.

Som man vil erindre blev den radikale Ingeniør Claudi West, der hidtil havde været ansat under Hedeselskabet, for nogen Tid siden befordret i et Embede under Landbrugsministeriet. Det var lykkedes Minister Kr. Pedersen at faa Rigsdagen med til Oprettelse af et særligt Embede, der skulde varetage Grundforbedringen i Landets forskellige Dele.

Det er nu Hr. Claudi Wests Formaal at søge oprettet et helt Departement, som skal tage sig af alle Spørgsmaal vedrørende Arealers Opdyrkning, Grundforbedring, Afvanding m. v. Og under hans Bestræbelser i denne Retning er han forlængst kommet til at støde sammen med Hedeselskabet. Det er i den senere Tid ofte forefaldet, at der fra Ministeriets Side er grebet forstyrrende ind i Hedeselskabets Dispositioner. Og de Folk, der har med disse Spørgsmaal at gøre, er fuldstændig klar over, at det bliver absolut nødvendigt at faa truffet en Ordning paa disse Omraader.

Imidlertid er man ikke i Tvivl om, hvad Hr. Claudi West ønsker — og hvad han vil søge at faa den skikkelige Kristian Pe-

dersen med til. Han vil frem over Hedeselskabets Lig. Det store Arbejde, der hidtil er udført af Hedeselskabet, ønsker man ind under Landbrugsministeriets Kontrol og Ledelse.

Gennem over 50 Aar har Hedeselskabet imidlertid — under Paa-skønnelse fra alle Sider — udrettet et saa overordentlig stort og godt Arbejde, at det er for godt til at underlægges en ministeriel Embedsmands herskesyge Chikane. I den Strid, som Hedeselskabet sikkert ikke vil vige tilbage for at tage op, vil det blive fulgt med stor Sympati fra saa godt som alle Sider i vort Land. Det turde dog maaske heller ikke være Tvivl underkastet, at de forskellige Opgaver ligger bedre under Hedeselskabets erfarne Ledelse end ved at komme ind under Statens Forsorg. Dette rent bortset fra, at Departementschefen kommer til at hedde Claudi West og Landbrugsministeren er en saa udmærket Mand som Kr. Pedersen.

Paa disse Bestræbelser mærker man den samme Tendens som paa saa mange andre Omraader: Statens stærkere og stærkere In-

pagne mod Westh i slutningen af september. »Vestkysten« kunne i marts 1919 rose sig af at have lagt op hertil gennem en artikel i bladet 25-9-1918: »Skal Hedeselskabet ødelægges?«. Bladet informerede læserne om, at »den radikale Ingeniør Claudi Westh for nogen Tid siden (blev) befordret i et Embede under Landbrugsministeriet . . .« og nu skulle have et helt departement vedrørende opdyrkning, grundforbedring, afvanding etc. Claudi Westh ville nu søge at få »den skikkelige Kristian Pedersen med (her)til. *Han vil frem over Hedeselskabets Lig . . .*«, men Hedeselskabets arbejde er »for godt til at underlægges en ministeriel Embedsmands herskesyge Chikane . . .«. En række blade fulgte trop i lignende vendinger; alene Viborg Stifts Folkeblad (H. Hauchs talerør) tog Westh i forsvar og udpegede Planteavlssudvalget som urostifter. I øvrigt var det naturligt, om ministerium og rigsdag virkelig ville have indsigt i, hvorledes de store Hedeselskabsbevillinger og lignende egentlig blev anvendt, sluttede »Stiften«. ²⁵ Men urobølgen vestfra bredte sig viden om, den gamle hedesagspioner, etatsråd C. B. V. Hansen, mente, at man ved at slå Hedeselskabet i stykker ville ødelægge »reelle og aandelige Værdier for Folket . . .«. ²⁶ Westh så næppe i sig selv den sejrende departementschef. I begyndelsen af oktober konciperede han et (aldrig afsendt) brev til Westermann, hvor han indtrængende gjorde rede for sagens ulyksalige stilling. Til de uheldige faktorer henregnede Westh udviklingen i forhold til Hedeselskabet; ministeren havde oprindeligt sanktioneret Westh's tanke om, at kun selskabets forhold til ministeriet skulle ændres, ikke dets forhold til befolkningen. Når Westh gjorde regnskabet op, måtte han erkende, at der intet var kommet ud af det hele. ²⁷

Hele dette røre afficerede åbenbart ikke H. C. Larsen. I et notat om sagen skitserede han en løsning, hvorefter Planteavlssudvalget overtog Teknisk Afdeling og moseundersøgelserne incl. bevillingen på 6.000 kr. (plus dr.

25. Viborg Stifts Folkeblad 26-9-1918.

26. Berlingske Aftenavis 19-10-1918. Etatsråden var velinformeret, idet han kunne citere 6/9-skrivelsen ordret.

27. Koncept dateret 8-10-1918. Westh's arkiv.

»Vestkysten« går i brechen for Hedeselskabet 25-9-1918.

Mentz!). Hedeselskabet kunne beholde Moseafdelingen på basis af et stats-tilskud på 50%, men man inddrog bevillingerne til forsøg.²⁸ Planteavl-udvalget som helhed indtog dog en mere nuanceret holdning. Ganske vist ville man med umiddelbar virkning overføre de 6.000 kr. til moseundersøgelser og bortskære de 6.500 kr. til vandstandsundersøgelser, men Hedeselskabet skulle dog beholde de oprindelige 40.500 kr. til mose- og engkultur og 17.500 kr. til kanal- og vandstandsreguleringer med den klausul, at selskabet ikke tog nye opgaver op inden for de to områder. På plantningsområdet ville man gå ind for en videreførsel af 50%-tilskuddet til nettoudgifterne ved eventuelle nye arbejder samt en videreførsel af igangsatte arbejder i en 5-årig periode.²⁹

Da Hdeselskabets møderepræsentanter, Lüttichau, Thomsen, Westergaard og Flensborg, den 18-10-1918 kl. 13,30 indfandt sig i udvalgets lokaler på Vestre Boulevard 34 til den med spænding imødesete forhandling, anede de imidlertid intet om disse synspunkter. Til gengæld stod man skulder ved skulder over for den truende fare med Lüttichau og Westergaard som meget determinerede talsmænd. Westermann bød velkommen, lod september-skrivelsen læse højt og forklarede derefter dens hovedtanke nærmere. Udvalget havde søgt analoge forhold, hvor en sag var taget op af private og derefter blev »nationaliseret« på det tidspunkt, hvor arbejdet blev bekostet ved statsmidler. Som eksempel herpå nævnte han nogle havebrugsforsøg i Ribe amts vestre Landboforeninger (hvor Niels Esbjerg jo var konsulent!) og skitse-rede derefter udvalgets oplæg i hovedtræk. Lüttichau mente ikke, at Statens Grundforbedringsvæsen kunne arbejde bedre eller billigere end Hedeselskabet, selv om man naturligvis ved et magtbud kunne ændre forholdene. Efter Westermanns opfattelse ville den tilsigtede ordning ikke begrænse Hedeselskabets virksomhed, såfremt man lod rekvirenterne betale for den ønskede bistand. I modsat fald kunne de private ingeniører ikke konkurrere med Hedeselskabet. Pinholt understregede, at man nok ville begrænse det direkte

28. Udateret notat på journal-nr. 159. B/1918, Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

29. Afskrift af protokollen for Statens Planteavlsudvalgs møde 8-10-1918 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 20f. Westh's arkiv.

statstilskud, men 58.000 kr. var da også en slags penge. Dette tema videreførte H. C. Larsen ud fra sin grundopfattelse: at Hedeselskabet skulle gå ind under de landøkonomiske foreningers 50%'s tilskudsordning, (hvor han jo i parentes bemærket var Landbrugsministeriets tilsynsførende). Westergaard var lidt forbavset over den megen omsorg for Hedeselskabet, men man skulle nødig hæmme det private initiativ. Det var beklageligt, om politiske forhold skulle få indflydelse på Hedeselskabets skæbne, hvortil Westermann replicerede, at selskabet sikkert handlede klogt, da det indvalgte politikere i repræsentantskabet, »men fra et sagligt Standpunkt set maatte disse Valg vække Forundring«.

Også Pinholt og Emil Rasmussen gik i rette med deres folketings-kollega, især beklagede man, at septemberskrivelsen blev overdraget Finansudvalget bag ministerens ryg. Lüttichau kom nu Westergaard til undsætning ved at erklære, at man havde indvalgt politiske repræsentanter, fordi de var interesseret i Hedeselskabet og dets virksomhed. Man havde i øvrigt delvis forladt den gratis vejledning, idet man f. eks. sagde til godsejere, at de gerne måtte betale, hvis de ville. Det indkomne beløb brugte man så til at lette vilkårene for dårligt stillede. Efter endnu et par holmgange mellem de to venstremænd Pinholt og Westergaard sluttede mødet med en advarsel fra Westermann om, at det nye grundforbedringsudvalg næppe var lettere at komme tilrette med end Planteavlsudvalget.³⁰ Dagen efter sendte man Hedeselskabet et referat af mødet samt de fremførte forslag med den ændring, at de 6.500 kr. til afstrømningsundersøgelser ikke var skåret bort. Tilskudsreglerne af 28-5-1915 fortolkede man således, at selskabets indtægter inden for de berørte afdelinger (det direkte statstilskud plus refusionerne) skulle fradrages de samlede udgifter. Af den således fremkomne nettoudgift ville man få de 50% dækket ind gennem et indirekte statstilskud. Ordningen skulle foreløbig gælde for 5 år.³¹

Da finanslovsforslaget for 1919/20 forelå i oktober 1918, havde land

30. Referat af møde 18-10-1918. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 159 E/1918. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

31. Statens Planteavlsudvalg til Hedeselskabet 19-10-1918. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 159 F/1918. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

brugsministeren konsekvent fulgt linjen fra september-skrivelsen. Til Hedeselskabets mose- og engkultur var afsat 46.500 kr. mod de ønskede 78.000 kr. og til kanal og vandstandsreguleringer 17.500 kr. over for de ansøgte 32.000 kr. Nu var tiden altså inde til et energisk modtræk. Ved forslagets 1. behandling henvendte den tidligere agrarpolitiker, venstremanden N. J. Jensen-Flø sig til landbrugsministeren om forholdet mellem Hedeselskabet »og det nye Statsgrundforbedringssystem eller hvad det hedder, vi har faaet«. Han havde kun tillid til Hedeselskabet; lige siden Dalgas' dage havde det udført et godt arbejde. Begge institutioner var »umaadelige dyre«, men Hedeselskabet var på den anden side i stand til at klare arbejdet alene.³² Kr. Pedersen kunne ikke give noget »absolut Svar« herpå, men der var forhandlinger i gang mellem de to institutioner med »al Udsigt til, at de kan blive enige om dette Forhold«.³³ Dagen i forvejen havde ministeren elegant besvaret en henstilling fra Westergaard, der ønskede statsstøtte i form af driftslån til nybyggere på uopdyrket jord og andre. Kr. Pedersen spurgte lidt drillende om Westergaard mente »alle Jordbrugere« og understregede, at når man nu havde fået et grundforbedringsvæsen, var der jo mulighed for at yde hjælp til landmænd, der nok ønskede grundforbedring, men ikke havde midler hertil.

Stærke brydninger

Hjemmelsmanden til Kr. Pedersens ovennævnte udtalelse om mødet 18/10 må dog have loddet stemningen helt forkert. Ganske vist betonedede Lüttichau på det ekstraordinære repræsentantskabsmøde den 21-11-1918 i Wiwells lokaler i København – et bøsseskuds afstand fra Westh's residens – at forhandlingerne foregik »under venskabelige Former«, men dermed var det register udtømt. Man fristes til at sige, at det snarere var den grasserende syndikalist-forskrækkelse end våbenstilstandsglæden, der prægede de 31

32. Folketingets forhandlinger 1918/19, sp. 612, møde 22-10-1918.

33. Op. cit., sp. 1073f. og 1235, møde 29-10-1918.

fremmødte repræsentanter. Syv havde meldt forfald: Jacob Appel, Juel, Kristensen-Randers, Grøn, Esmann, Sørensen-Saksager og Wøldike samt bestyrelsesmedlemmet Olesen. Dette relativt store frafald kan naturligvis skrives på rejsebesværlighedernes (og den spanske syges) konto, men det bør alligevel noteres, at frafaldet ikke ramte Chr. Dalgas-fløjen. Lüttichau indledte med en redegørelse for sagens hidtidige udvikling. Efter hans opfattelse påførte Westh's foretagende Hedeselskabet en ubillig konkurrence på to felter. For det første virkede grundforbedringsvæsenets spørgeskemaer til amterne om trang til grundforbedring som et konkurrencemoment på det arbejdsmæssige område, og for det andet havde Westh og hans folk »saa rigelige Midler, at de kan lønne deres Personale dobbelt saa højt . . .«. Dette forhold stod i ejendommelig kontrast til Rasmus Hansens bekendte forsikring i Folketinget af 6. marts. Svaret herpå fandt Lüttichau i et udkast til resolution til Landbrugsministeriet og Statens Planteavlsudvalg. Af indhold er denne resolution en skarp afvisning af de fremsatte forslag, af form en lidt stiv opmarchingering af retoriske årsagsbisætninger med indledningen » . . . og da . . .«. Bisætningernes nøglebegreber er de oplagte fordele ved »det fri Initiativ« og »Selskabets Bevægelsesfrihed« samt det uforståelige i, at selskabet skal hæmmes i varetagelsen af de store landsopgaver, man har startet »med Statens gode Støtte«. Det leder frem til den konkluderende hovedsætning: en afvisning af Planteavlsudvalgets forslag og en fornyet anmodning til Landbrugsministeriet om at sætte de oprindelige bevillingsønsker ind på finansloven. Resolutionen blev enstemmigt vedtaget efter en kort debat, hvor der blev fremsat ønske om at vælge et udvalg til støtte for bestyrelsen. Sørensen (Vestervig) foreslog her J. C. Christensen, K. M. Klausen og Nyeboe, men J. C. Christensen advarede herimod, da det udefra kunne opfattes som et politisk træk. Det blev derfor afvist, så meget mere, som Lüttichau og især Thyssen var af samme opfattelse. Det blev i denne forbindelse oplyst, at Olesen ikke kendte resolutionens ordlyd, men »var enig i Linierne«. I konsekvens af drøftelserne gav man tilslutning til en skrivelse af 9-11-1918, hvor man med henblik på tillægsbevillingsloven for 1918/19 dels bad om at få udfyldt de lakuner, som de reducerede finanslovsbevillinger for indeværende år havde afstedkommet, dels bad om midler til

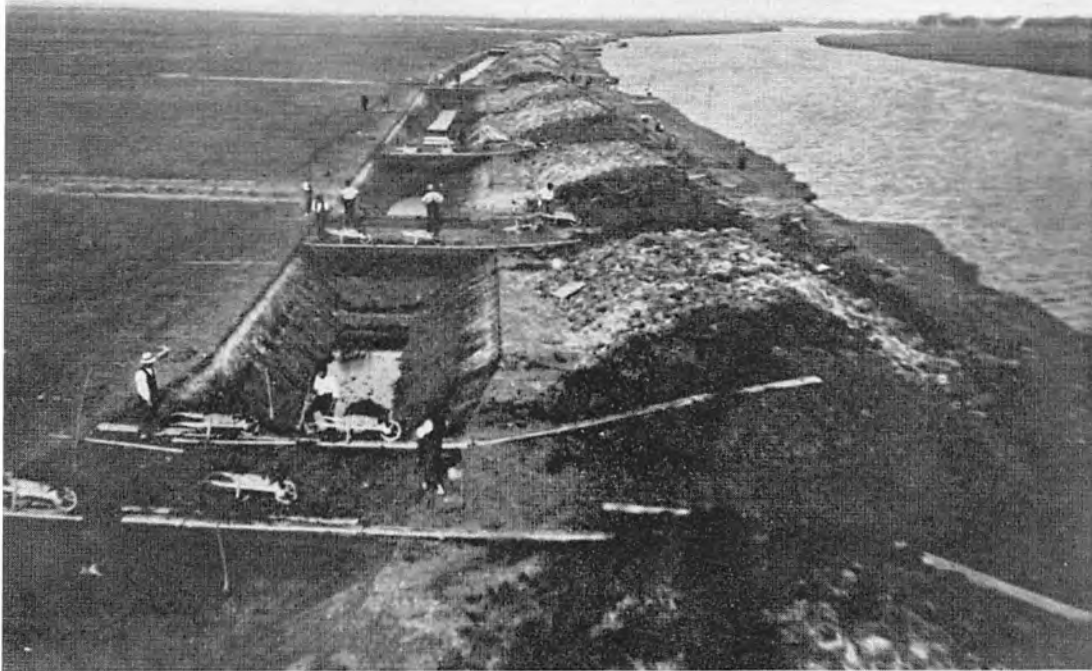
ekstraordinært dyrtidstillæg og midlertidigt løntillæg til funktionærerne.³⁴ Efter at have bevilget funktionærerne en forhøjelse af natdiæterne fra 3 til 5 kr. nåede man frem til sidste punkt på programmet, Westh's pensionsforhold. Man enedes her om at nedsætte et udvalg til at drøfte en eventuel ændring af forsørgelseskassens vedtægter.³⁵

Ved sit næste møde måtte Statens Planteavlsudvalg tage til efterretning, at dets udspil over for Hedeselskabet var blevet pure afvist. I en længere redegørelse til ministeriet betegnede man repræsentantskabets stillingtagen som en total misforståelse af ministeriets og udvalgets intentioner; der var på ingen måde tale om at hindre selskabets bevægelsesfrihed. Man fastholdt dog, at moseundersøgelserne naturligt hørte ind under statens direkte ledelse, bl. a. fordi det var Westermann, der i 1899 i »Fællesudvalget for Mosedyrking« fremkom med idéen hertil.³⁶ Da tørveproblemerne nu helt havde overskygget selve undersøgelsesarbejdet, måtte Statens Grundforbedringsvæsen tage sig af de landøkonomiske og tørvetekniske problemer, Statens Forsøgsvirksomhed forsøgsarbejdet vedrørende mosernes kultur. Eftersom Hedeselskabet nød en »rodfæstet Tillid« i befolkningen, fandt man »det ikke stemmende med Rimelighed og Billighed«, om man i sin helhed henlagde Moseafdelingen og Teknisk Afdeling under staten. Af hensyn til andre landbrugsorganisationers mulighed for at gå ind i arbejdet ønskede man i stedet Hedeselskabet henført under tilskudsordningen af maj 1915. Dermed slettede man henvisningen til private ingeniøres konkurrencevilkår. Ud fra disse præmisser indstillede udvalget, at man ikke fulgte Hedeselskabets ønske om at få finanslovsforslagets 46.500 kr. til mose- og engkultur forhøjet med 31.500 kr., hvorimod man eventuelt kunne gå med til de 12.000 kr. af den ønskede forhøjelse af bevillingen til kanal- og vandstandsreguleringer. Disse

34. Referat af ekstraordinært repræsentantskabsmøde 21-11-1918 i protokol for repræsentantskabet, p. 194f resp. Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 323ff. De to referater, der begge er udfærdiget af Flensborg, stemmer indholdsmæssigt overens, men det ikke-offentliggjorte referat virker mindre blankpoleret i den sproglige udformning.

35. Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 337.

36. Jfr. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 417.

Digebygning i Albæk enge ved Randers fjord. Arbejdet projekteredes og gennemførtes i årene 1918-25. Den to meter dybe fyldegrav skal senere anvendes som hovedafvandingskanal.

12.000 kr. var nemlig motiveret med oprettelse af en teknisk underafdeling i Slagelse.³⁷

Grundforbedringslån påny aktuelle

Som tidligere nævnt havde Johansen og Westh i slutningen af maj til Planteavlsudvalget indsendt en »Betænkning angaaende Fremme af Grundforbedringssagen«,³⁸ som udvalget endnu ikke havde godkendt. I den mel-

37. Statens Planteavlsudvalg til Landbrugsministeriet 28-11-1918. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 159. I/1918.

38. Jfr. ovenfor p. 137.

lempliggende periode syslede Westh især med spørgsmålet om statslån til grundforbedringsarbejder, idet han naturligt nok fulgte linjen op fra Landbokommissionens oplæg i januar 1916.³⁹ Han var dog ikke den eneste, der arbejdede med disse problemer. Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg opfordrede i begyndelsen af oktober Landbrugsministeriet til at tage spørgsmålet om statslån og tilskud til afvandings- og dræningsarbejder op til overvejelse, en opfordring som Kr. Pedersen bad Westh om at omsætte til et lovforslag om grundforbedringslån. I sin indstilling til Planteavlsudvalget tog Westh dog et par forbehold over for 1916-betænkningen, idet denne var baseret på normale tilstande og ikke »de nuværende særlige Forhold«. Derfor foreslog han, at der også blev stillet midler til rådighed for større, samlede arbejder, baseret på solidarisk eller kommunal garanti. Forslaget blev møntet ud i ni paragraffer. Lånegrænse, gældens prioritetsmæssige placering og afdragsperioden følger den hidtidige linje. Et statsligt garantifond på 5 millioner kroner skal sikre obligationerne en pari-kurs. Projekterne udarbejdes af en hertil godkendt landbrugsorganisation, en institution eller en grundforbedringstekniker, og det påhviler Statens Grundforbedringsvæsen at afgive betænkning om hvert enkelt projekt og anbefale lånet samt godkende arbejdet, inden de sidste 25% af lånet udbetales.⁴⁰

Trods Westermanns modstand, stadig med henvisning til savnet af teknisk sagkundskab, og H. C. Larsens lunkne stillingtagen til Westh's principielle synspunkter gik forslaget dog omtrent uændret videre til Landbrugsministeriet. Alene Pinholt gik ind i en realitetsdrøftelse med Westh og fik i forbindelse hermed slettet ordene »en hertil godkendt...« foran udtrykket »landbrugsorganisation« i paragraf 2. Denne ændring faldt Westermann stærkt for brystet, idet »en hversomhelst Landbrugsorganisation« dermed var kvalificeret til at udarbejde planer, endog fremfor alle andre institutioner.⁴¹ Lidt bitter over Planteavlsudvalgets tøvende holdning foreslog Westh, at man nu gav arbejdet et kraftigt skub fremad ved at ned-

39. Jfr. ovenfor p. 88f.

40. Westh til Statens Planteavlsudvalg 29-10-1918. Koncept i Westh's arkiv.

41. Statens Planteavlsudvalg til Landbrugsministeriet 14-11-1918. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 39/1918. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

sætte det ledende grundforbedringsudvalg.⁴² Denne skrivelse tog Planteavlsudvalget blot til efterretning på sit næste møde.⁴³ Ved samme lejlighed udsatte man også den endelige stillingtagen til Westh's plan for gennemførelse af moseundersøgelser på basis af et budget på 21.000 kr., idet man ville afvente sagens overførsel fra Hedeselskabet til Statens Grundforbedringsvæsen og under alle omstændigheder starte med den oprindelige bevilning på 6.000 kr.⁴⁴

Westh fik dog ikke megen tid til at filosofere over situationens noget stødvise udvikling. I slutningen af november 1918 lå der på hans bord en sag til udtalelse, som i et bredere perspektiv kunne stimulere hans egne tanker om grundforbedringsspørgsmålets løsning. Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg var under sin ihærdige udforskning af emner til afhjælpning af arbejdsløsheden standset op ved de muligheder, der frembød sig i Sorø amt for iværksættelse af afvandings- og dræningsarbejde. Man havde i den anledning indkaldt vejassistent *Peder Berntsen* (1869-1935), Fuglebjerg, i tiden 1891-1934 vejassistent ved Sorø amt (og iøvrigt en nevø til politikeren Klaus Berntsen), idet han i sin egenskab af autoriseret »vandløbstekniker« jfr. 1880-lovens paragraf 31, havde ledet størstedelen af de senere års arbejder på området. Efter opfordring fra Arbejdsudvalget skrev Berntsen derefter en redegørelse for »Ønskeligheden af Tilvejebringelse af fornøden teknisk kyndig Medhjælp ved Ledelse af Afvandingsarbejder...«, dateret 31-10-1918, der via Arbejdsudvalget – Landbrugsministeriet - Statens Planteavlsudvalg nåede frem til Westh 29-11-1918.⁴⁵

Trods Hedeselskabets »store og frugtbringende Arbejde, navnlig med vore Hovedvandløb, Pumpeanlæg m. m...« og sin egen personlige indsats pr. bil eller motorcykle, omsat til praktisk handling af 6-7 dræningmestre eller formænd med hver 4-6 arbejdsmænd pr. hold (plus landmændenes egen bistand), må Berntsen dog erkende, at spørgsmålet nu er mere påtræn-

42. Westh til Statens Planteavlsudvalg 8-11-1918. Koncept i Westh's arkiv.

43. Afskrift af protokol for Statens Planteavlsudvalgs møde 19-11-1918 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 24ff. Westh's arkiv.

44. Ibid.

45. Statens Planteavlsudvalg til Statens Grundforbedringsvæsen 28-11-1918. Westh's arkiv.

gende end nogensinde. Desværre er arbejdet stagnerende for tiden på grund af dyrtiden, og det er så meget mere beklageligt, som man nødvendigvis må tilstræbe den maksimale produktion af hensyn til de høje jordpriser. På denne baggrund må det offentlige gå aktivt ind i spørgsmålet gennem følgende foranstaltninger:

1. gratis projektering og tilsyn med arbejdet,
2. tilvejebringelse af pengemidler, særlig til enkeltmandsarbejder,
3. statstilskud, svarende til 50% af arbejdsløshedsunderstøttelsen, når der beskæftiges anviste arbejdsløse,
4. udpegning (og eventuel uddannelse) af kulturteknikere, mindst én mand i hvert amt, for at arbejdet skal kunne gennemføres på 15-20 år. Disse teknikere må kunne findes blandt landboforeningernes konsulenter, blandt landbrugskandidater eller landinspektører, sidstnævnte er jo på forhånd autoriseret i henhold til 1880-loven. Personlig går Berntsen ind for amternes vej- og vandløbsassistenter, henset til deres store praktiske erfaring.

I sin fremsendelsespåtegning af 11-11-1918 hæftede Arbejdsudvalget sig især ved sidstnævnte forslag og henstillede til Landbrugsministeriet, at man gjorde noget effektivt ved spørgsmålet om at uddanne kulturteknikere med henblik på senere ansættelse i amterne.⁴⁶ Samtidig med at han orienterede sin ven og tidligere kollega i Reval om situationens udvikling,⁴⁷ nåede Westh omkring årsskiftet 1918-19 frem til en endelig afklaring af hele gundforbedringsproblematikken og da især den rolle, man burde tildele hans nye organisation heri. En af forudsætningerne herfor, en plan for et samarbejde med landbrugets planteavlskonsulenter vedrørende behovet for

46. Ibid. Arbejdsudvalget havde allerede den 4-10-1918 rejst spørgsmålet om grundforbedringsarbejder over for Landbrugsministeriet, jfr. ovenfor p. 150.

47. Westh anbefalede varmt over for Udenrigsministeriet, at man modtog Johansens tilbud om at virke som dansk generalkonsul; Johansen var »en meget alvorlig og for danske Forhold særdeles interesseret Mand«. Westh til kontorchef I. C. W. Kruse 30-11-1918. Westh's arkiv.

grundforbedringsarbejder – som allerede i marts 1918 fik tilslutning på de provinsielle planteavlsudvalgs fællesmøde – var tilvejebragt i oktober 1918 gennem Planteavlsudvalgets godkendelse af planen.⁴⁸ Arbejdet i marken i 9 landsbyer i Jylland og 3 på Sjælland var allerede i gang i samarbejde med statens forsøgsvirksomheder på området. En anden og for Westh nok så væsentlig forudsætning: oprettelsen af et særligt grundforbedringsudvalg, var dog endnu ikke bragt til veje, selv om Pinholts overtagelse af formandskabet i Planteavlsudvalget efter Westermann ved udgangen af 1918 måske nu ville medføre større lydhørhed over for Westh's diverse projekter.

Selve redegørelsen for »Arbejdsopgaver for Statens Grundforbedringsvæsen« fremtrådte som en à jourføring af Westh og Johansens betænkninger af 21-2-1918 og 30-5-1918 og Westh's eget udkast til arbejdsplan af 20-7-1918.⁴⁹ Det bærende princip, der skulle kæde de 12 hovedopgaver sammen, var ikke ønsket om at skabe bureaukratisk indstillet autoritet på området, men at tjene landbruget og dets interesser. Der var ganske vist en del uafviselige direktoratsopgaver i sammenhæng med statens mere aktive rolle i grundforbedringsarbejdet (respektfuldt opført som punkt 1-4), men de grundlæggende opgaver så Westh i de systematiske undersøgelser og kompletterende undersøgelser efter såkaldte »grundforbedringsmidler«, især mangel og kalk (pkt. 5-6). I forhold til befolkningen var punkt 7, der beskæftigede sig med oplysnings- og organisationsvirksomheden, et centralt anliggende. Den enkelte landmands behov for individuel vejledning skulle varetages af landbrugsorganisationerne under anvendelse af særlige grundforbedringskonsulenter eller af kommunale kulturteknikere (vandløbsinspektørerne). Hedeselskabets indsats på dette område ønskedes koncentreret omkring den planlægning, der havde til opgave at omsætte det konstaterede behov for grundforbedringsarbejde til konkret virkelighed på lige fod med private kulturteknikere. De sidste fem punkter (8-12) spænder fra den ret prosaiske tanke om at oprette et grundforbedringsarkiv til mere højtflyvende idéer om at revidere vandløbslovgivningen og fremskaffe de fornødne mid-

48. Afskrift af protokollen for Statens Planteavlsudvalgs møde 8-10-1918 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 20ff. Westh's arkiv.

49. Jfr. ovenfor p. 149f.

ler til arbejdets udførelse og herunder foretage en samlet vurdering af tilskud til grundforbedring, hedeopdyrkning og læplantning. Som hovedregel gik Westh ind for, at det offentlige altid ydede 50% tilskud til projekteringsarbejder, forudsat at arbejdet faktisk kom til udførelse.⁵⁰

Nu forelå der fra Westh's side et egentligt udspil, som Planteavlsudvalget under sin nye formand kunne tage stilling til. Men allerede det første møde under Pinholts forsæde den 16-1-1919 varslede dårligt for Westh's planer. Hans dristige tanker om en samlet erhvervelse af de to Vildmoser blev vraget til fordel for H. C. Larsens ønske om udelukkende at koncentrere sig om St. Vildmose – hvorefter man af »princielle Grunde« afslog at yde Westh en flyttegodtgørelse på godt 1.000 kr. for flytning til København.⁵¹ Uheldigvis fik Westh også en snært af den spanske syge og måtte sende Thøgersen og Prytz til den vigtige drøftelse af »Ingeniørkontoret«s arbejdsplan. Modparten var kun repræsenteret ved formanden og ét medlem, de øvrige tre (incl. Emil Rasmussen) havde meldt forfald. Planen blev ændret på en del punkter, mest i form af udstregninger i den oprindelige tekst. Resultatet blev på visse punkter en simplificering, på andre en afsvækkelse i konsekvens af Planteavlsudvalgets principielle synspunkter. Endelig strøg man visse forslag helt, såsom Westh's tanker om en samlet lovgivning på grundforbedringsområdet incl. muligheden for ekspropriation af mergel- og kalklejer. Ved samme lejlighed drøftede man budgettet, der på finansloven for 1919/20 var sat til 69.200 kr. Westh's forslag om at forhøje beløbet med 68.300 kr. i forbindelse med finanslovens 3. behandling blev skåret ned til 30.200 kr.⁵²

Men tiden var nu inde til den store oplysningskampagne, der i løbet af de næste tre år skulle føre Westh til godt 30 store møder over det meste af landet med Fyn (og Sønderjylland) som karakteristisk undtagelse. Fore-

50. Arbejdsopgaver for Statens Grundforbedringsvæsen, dateret 29-1-1919. Westh's arkiv.

51. Afskrift af protokollen for Statens Planteavlsudvalgs møde 16-1-1919 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 26ff. Westh's arkiv.

52. Afskrift af protokollen for Statens Planteavlsudvalgs møde 5-2-1919 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 27ff. Westh's arkiv. Sml. Westh's forslag med påførte bemærkninger i Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 35/1919. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

dragsrækken skulle (tilfældigvis?) indledes i Viborg den 7-2-1919 ved de jydsk landboforeningers planteavlsmøde for så at fortsætte i Århus ved planteavlsmødet den næste dag. Som nævnt måtte Westh som så mange andre kapitulere over for tidens store plage, den spanske syge, og Thøgersen blev sendt afsted som substitut, udrustet med et manuskript, hvor Westh stenografisk havde ladet nedfælde sine hovedtanker om emnet. Den bærende hovedtanke var landbrugsorganisationernes nære samvirke i forbindelse med grundforbedringsarbejder inden for samlede, geografiske områder. Her måtte man gå ind i planlægningen gennem særlige assistenter, der kunne udføre arbejdet under Statens Grundforbedringsvæsenes overopsyn. Det egentlige projekteringsarbejde ville man dog i mulig udstrækning overlade til Hedeselskabet, selv om dets indsats nok ville forslå relativt lidt. (Thøgersen bemærkede i en randnote, at denne eftersætning var udeladt i Viborg!).

Over for den uafviselige kendsgerning, at der rundt omkring blev præsteret dræningsarbejde af elendigste kvalitet, svang den sengeliggende Westh sig op på en Blichers højde: En planteavlskonulent med et nivellerinstrument er *ikke* kulturtekniker, »end ikke om han yderligere forsynes med et Par Knæbukser. Der skal ikke saa lidt mere til . . .«. Landboforeningerne havde dog som organisation en central placering i det kommende arbejde, bl. a. i læplantningsspørgsmålet, der måtte løses på egnsbasis. Og endelig kunne foreningerne ved at slutte op om grundforbedringsvæsenets arbejde støtte tanken om en gennemgribende lovgivningsreform på området.⁵³

En uges tid senere var ingeniøren dog så rask, at han selv kunne opflamme de sjællandske landboforeninger til en kraftfuld indsats – i samarbejde med husmandsforeningerne.⁵⁴ Efter yderligere tre landboforeningsforedrag i februar - marts i Roskilde, Nakskov og Kalundborg holdt Westh en pause på fire måneder. Tonen i disse foredrag er mere fri og temperamentsfuld, »Gødningsskalk sælges jo nu igen til Svindler Priser . . . Alt for længe har de (landboforeningerne) siddet og ventet paa, at Hedeselskabet og nu ogsaa Statens Grundforbedringsvæsen skal komme og ordne Grund-

53. Westh's manuskript til foredrag i Viborg og Århus 7-2 og 8-2-1919. Westh's arkiv.

54. Foredraget er refereret i Ugeskrift for Landmænd 6-3-1919, p. 127ff.

forbedringen, det bør nu blive omvendt«,⁵⁵ erklærede han i Roskilde.⁵⁶ Forstander Brink Lassen takkede for »det instruktive og højaktuelle Foredrag«, hvorefter forsamlingen rejste sig.

Men temperamentet havde måske en lidt anden baggrund. I slutningen af februar nedlagde Westh en skarp protest mod Planteavlsudvalgets behandling af såvel hans arbejdsplan som hans vildmosebetrækning. I første tilfælde havde man i udvalgets indstilling af 10-2-1919 til Landbrugsministeriet om grundforbedringsvæsenets forhøjede budget undladt enhver omtale af arbejdsplanens hovedforudsætning: det nye grundforbedringsudvalg; i det andet følte Westh, at den påtænkte vildmosekommission gik for tæt på Statens Grundforbedringsvæsenets opgaver på dette område.⁵⁷ H. C. Larsen fór derefter i blækket med et udkast til reprimande: »Da begge de paa-gældende Skrivelser baade med Hensyn til Form og Indhold kunde tyde paa, at De har misforstaaet Deres Stilling og Forhold til Udvalget . . .«, ville man sende papirerne tilbage til Rådhuspladsen.⁵⁸

Udvalget tog dog sagen mere koldsindigt, man henlagde blot skrivelserne og tog derefter det endelige skridt til at skille sig af med den besværlige Westh ved at indstille til ministeriet, at man nu oprettede »Statens Grundforbedringsudvalg« med repræsentanter for landboforeningerne, husmandsforeningerne, Planteavlsudvalget og Landbohøjskolen. Sidstnævnte blev efter forslag fra professor Ravn indføjet i det oprindelige forslag, der kun opererede med tre myndigheder.⁵⁹ H. C. Larsen erkendte senere over for udvalget, at Westh havde grund til at føle sig lidt stødt, idet han samtidig afslørede, at Kr. Pedersen, Westh og han selv jævnligt havde drøftet hele

55. I flere avisreferater faldt »Statens Grundforbedringsvæsen« ud af denne passus. Westergaard følte derefter udtalelsen som en krænkelse af Hedeselskabet.

56. Manuskripter til disse tre foredrag findes i Westh's arkiv.

57. Westh til Statens Planteavlsudvalg 21-2-1919. Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 12. I/1919. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

58. Ibid.

59. Afskrift af protokol for Statens Planteavlsudvalgs møde 27-2-1919 i Statens Grundforbedringsvæsenets protokol p. 30f. Westh's arkiv.

grundforbedringssagen. Under dette intrikate spil var de gået forkert af hinanden, og Westh var den uheldige part.⁶⁰

J. C. Christensens »Hedekommission«

Finansudvalget havde lige siden den overraskende vending i sagen omkring statens indsats på grundforbedringsområdet med et vågent øje fulgt udviklingen. Efter finanslovsforslagets 1. behandling bad man landbrugsministeren oplyse, på hvilke områder grundforbedringsvæsenets arbejder og opgaver tænkes udvidet i det kommende år og ønskede desuden oplyst, på hvilke betingelser arbejdet blev udført. Som svar herpå fremsendte ministeren en lille måneds tid senere en skrivelse fra Westh, hvori denne i syv punkter skitserede institutionens opgaver – nærmest et udkast til hans endelige »Arbejdsplan«.⁶¹ Det væsentligste fundament for arbejdet lå dog i det allerede fremsendte forslag om grundforbedringslån.⁶² Refusionssatserne blev opgjort til 10 kr. pr. dag, 20 kr. ved arbejde i marken plus befordringsudgifter.⁶³ Finansudvalget indkaldte dernæst landbrugsministeren til samråd om finansloven. J. C. Christensen foreslog her, at man gav Hedeselskabet de ønskede bevillinger samt dyrtids- og løntillæg, og muligvis kunne der blive enighed om at nedsætte en kommission med den opgave at trække en virkelig grænse mellem de to institutioner. Kommissionen skulle sammensættes af en formand, udpeget af ministeren, 3 medlemmer fra »Grundforbedringsudvalget«, 3 fra Hedeselskabet og 8 fra rigsdagen. Kr. Pedersen ønskede dog ikke en kommission og fastholdt nedskæringen på 39.000 kr., hvoraf det vigtigste element var mosekulturen. Det var »rimeligere«, at lægge

60. Westh til Statens Planteavlsudvalg 22-3-1919 samt H. C. Larsens redegørelse af 24-3-1919, Statens Planteavlsudvalgs journal-nr. 12. I/1919. Statens Planteavlsudvalgs arkiv.

61. Jfr. ovenfor p. 153.

62. Jfr. ovenfor p. 150.

63. Landbrugsministeriet til Folketingets Finansudvalg 9-12-1918. Folketingets forhandlinger 1918-19, Tillæg B, sp. 1407, sml. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1918-19, møde 14-11-1918, p. 22.

denne virksomhed ind under »Grundforbedringsudvalget«; ville Hedeselskabet fortsætte på dette felt, måtte det gå ind under 1915-reglerne. »Dette er intet Indgreb mod Hedeselskabets Virksomhed«, erklærede han.⁶⁴

Landbrugsministeren stod altså fast på september-linjen. Men da Finansudvalget påny søgte samråd om Hedeselskabet – stadig efter forslag fra J. C. Christensen – var han stemt for »en fredelig Løsning«, d.v.s. en begrænsning af Hedeselskabets mose- og engkultur og ellers gå ind for selskabets øvrige bevillingsønsker. »Kommissionen var maaske en Udvej«, erklærede han eftertænksomt.⁶⁵ Da listen over ændringsforslag til 3. behandling af finansloven forelå, havde Finansudvalget delt sig på det afgørende spørgsmål om bevillingen til Hedeselskabets mose- og engkultur. Et mindretal: Marott (S), Slengerik (R), Mads Larsen (R), Emil Rasmussen (R) og J. J. Jensen (R) gik ind for en nedskæring på de 6.000 kr. til moseundersøgelser; et flertal bestående af 6 venstremænd, 2 konservative og 3 socialdemokrater (Klausen, Andreasen og Laust Rasmussen) foreslog en forhøjelse på 31.500 kr. Derimod fik selskabet uden spor vrøvl bevillingen til kanal- og vandstandsreguleringer forhøjet med 12.000 kr. til i alt 29.500 kr.⁶⁶ K. M. Klausen motiverede flertallets standpunkt med en kort oversigt over Hedeselskabets arbejde den sidste halve snes år. Hedeselskabet har »gjort uhyre Gavn for vort Land . . . og nyder almindelig Tillid hos den danske Befolkning«, sluttede han⁶⁷ Emil Rasmussen måtte da skyndsomt erklære, at hans parti ikke ville genere Hedeselskabet i dets arbejde, »som vi lige saa godt som andre anerkender som godt og forsvarligt«. Men nu, hvor man var enige om at nedsætte en kommission, ville han foreslå, at man stemte imod forhøjelsen af mosebevillingen på 31.500 kr. (og de ekstra 56.000 kr. til småplantninger og læhegn).⁶⁸ Kr. Pedersen havde heller intet mod en kommission, blot den var overvejende saglig og ikke politisk sammensat. Han

64. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1918-19, møde 19-12-1918, p. 55f.

65. Op. cit., møde 14-2-1919, p. 92. Finansudvalget var endvidere interesseret i detaljer om Statens Grundforbedringsvæsenes arbejde i Vildmose-sagen og om de indvundne erfaringer.

66. Folketingets forhandlinger 1918-19, Tillæg B, sp. 1135.

67. Folketingets forhandlinger 1918-19, sp. 4333ff, møde 25-3-1919.

68. Se nedenfor p. 335f.

måtte fastholde, at staten overtog sin part af arbejdet, og at Hedeselskabet kom ind under 50%-reglen. Pinholt mente, at det relativt let lod sig gøre at drage en grænse mellem Hedeselskabet og Statens Grundforbedringsvæsen, Hedeselskabet ville især få de arbejder, som private bad det om at udføre, Statens Grundforbedringsvæsen ville især få sit virkefelt på statens ejendomme.⁶⁹ Ved afstemningen vedtoges flertallets indstilling om forhøjelsen af Hedeselskabets mosebevilling med 63 stemmer mod 19, de 100.000 kr. til småplantninger og læhegn fik 68 stemmer mod 19.⁷⁰

I slutningen af maj 1919 fik J. C. Christensen endelig sine tanker om en »hedekommission« realiseret. Den skulle som foreslået bestå af 8 rigsdagsmænd, 2 fra hvert parti, 3 fra Planteavlsudvalget og 3 fra Hedeselskabet samt en formand, udpeget af landbrugsministeren.⁷¹

Statens Grundforbedringsudvalg oprettes

Den 22. maj 1919 kunne landstingsmand H. Hauch som formand for det nyoprettede »Statens Grundforbedringsudvalg« (og som De samvirkende danske Landboforeningers repræsentant) byde velkommen til dets første møde. De øvrige medlemmer var Jens Holdgaard for De samvirkende danske Husmandsforeninger, H. C. Larsen for Statens Planteavlsudvalg og professor C. L. Feilberg for Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. Formanden redegjorde for sagens hidtidige forløb og hæftede sig især ved Planteavlsudvalgets indstilling til ministeriet af 28-2-1919, hvor man stillede forslag om oprettelse af et sådant udvalg og samtidig vedlagde udkast til forretningsorden for Statens Grundforbedringsvæsen. Heri bestemmes at de to ledende fagfolk analogt med forsøgslederne som ligestillede får ansvaret for den faglige virksomhed og for overholdelse af budgettet, mens alle andre sager af almen betydning og principiel karakter skal forelægges ud-

69. Folketingets forhandlinger 1918-19, sp. 4337ff, møde 25-3-1919.

70. Ibid.

71. Finansudvalgets forhandlingsprotokol, møde 27-5-1919, p. 126. E. Rasmussen var fraværende. Sml. Finansudvalgets skrivelse af 27-5-1919 til Landbrugsministeriet. Landvæsenjournal 907/1922.

valget som de to ledende fagfolks foresatte. Statens Forsøgsvirksomhed i Plankultur skal varetage de egentlige forsøgsopgaver og videnskabelige undersøgelser vedrørende jordens grundforbedring, eventuelt under medvirkning af vedkommende tjenestemænd ved Statens Grundforbedringsvæsen.⁷²

Det var indlysende, at Westh måtte reagere skarpt på dette forsøg fra H. C. Larsens side på at smugle »Ånden fra 1918« ind ad bagdøren. Han havde da også forsynet Hauch med et andet forslag til forretningsorden, hvor udvalgets medlemmer, idet de repræsenterede almindelige samfundsmæssige synspunkter på grundforbedringssagen, nok havde »Ledelsen af Statens Grundforbedringsvæsen«, men hvor administrationen påhvilede en af de ledende fagmænd, der samtidig skulle være sekretær for grundforbedringsudvalget.⁷³

På næste møde stillede H. C. Larsen og C. L. Feilberg forskellige ændringsforslag, idet de måtte acceptere de generelle principper. Feilberg mente eksempelvis, at han som fagmand måtte have ansvaret for de tekniske spørgsmål og som sådan måtte følge sagernes gang. Westh blev valgt som sekretær for udvalget og blev bedt om at udarbejde et endeligt udkast til forretningsordenen.⁷⁴ Det huede ikke Westh at gå med til et kompromis, hvor »lederen« og den anden ledende fagmand i faglige spørgsmål var ligestillede, d.v.s. at lederen som sådan alene tog sig af administrationen af den samlede virksomhed.⁷⁵ Men Westh måtte dog give køb (i realiteten sejrede Westermann trods sit fravær!); »Statens Grundforbedringsvæsen – Udvalget« fremsendte sidst i juni den reviderede forretningsorden, idet man bad om, at alle skrivelser fra ministeriet blev stilet til »Statens Grundforbedringsvæsen«, ikke til udvalget eller lederen, idet man ønskede at få institutionens

72. Jfr. ovenfor p. 156.

73. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 22-23-5-1919, Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 33ff.

74. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 28-5-1919, Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 40ff.

75. Westh til Hauch 31-5-1919. Brevet ligger i Westh's arkiv.

formelle enhed fastslået.⁷⁶ På skrivelsen noterede Waage: »approberes H. W. (Min.)«.

Også på det andet hovedpunkt: forsøgsvirksomhedens fremtidige rolle i grundforbedringsarbejdet måtte H. C. Larsen trække i land. Westh fik tilslutning til, at kalktrangsundersøgelserne i hvert fald for indeværende år blev gratis, idet man skulle optage en forhandling med Danmarks geologiske Undersøgelser og Statens Planteavlslaboratorium herom. Disse forhandlinger endte ganske vist uden resultat, og Statens Grundforbedringsvæsen måtte da søge at fremskaffe midlerne gennem særlig bevilling, men stort set må man sige, at Westh's tanker om virksomhedens opgaver og målsætning, først og fremmest planerne om et snævert samarbejde med landbo- og husmandsforeningerne og deres kommende grundforbedringskonsulenter, blev mødt med megen velvilje fra udvalgets side. Budgettet for 1920/21 samt bevillingsønsker i forhold til tillægsbevillingsloven for 1919/20 betød også en væsentlig udvidelse i forhold til Planteavlsudvalgets »skrabede« budget af februar 1919,⁷⁷ som Landbrugsministeriet i øvrigt havde afvist. Westh foreslog beløbsrammen hævet fra 68.000 kr. til 102.500 kr. ud fra arbejdsplanens forudsætninger og fik principiel tilslutning hertil med undtagelse af bevillingen til undersøgelse af jordens behov for grundforbedring og til forsøgsvirksomhed. Her ville man afvente Hedekommissionens grænsedragning mellem Hedeselskabet og Statens Grundforbedringsvæsen, selv om H. C. Larsen endeligt måtte se sig besejret på spørgsmålet om gratis undersøgelse af de indsendte jordprøver.⁷⁸ Feilberg ønskede stærkt det planlagte grundforbedringsarkiv og gik desuden ind for, at en samlet plan for afvanding af alle vandlidende arealer blev optaget i arbejdsplanen eller på budgettet. Endelig vedtog man en indstilling om Statens Grundforbedringsvæsens lønningsforhold, som Hauch og Westh den næste dag ville aflevere i ministeriet. Baggrunden herfor var, at Statens Grundforbedringsvæsens

76. Statens Grundforbedringsvæsen til Landbrugsministeriet 27-6-1919. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 834/1927.

77. Se ovenfor p. 154.

78. H. C. Larsen ønskede helst denne bistand henført til 1915-reglerne, d.v.s. med 50% statstilskud.

personale ikke var optaget på det forslag til tjenestemandsløvslov, som finansministeren den 22-7-1919 havde forelagt i Folketinget. Westh og Prytz – de to ledende ingeniører⁷⁹ – blev her (som placeret i 1. klasse) ligestillet med statsbanernes overingeniører (klasse 1. d, 9.600 kr. årligt), men Westh fik som leder et årligt tillæg på 2.000 kr., der hævede ham op på niveau med departementschefer og lignende. Det øvrige personale var derefter indrange- ret i en række klasser, stadig med tjenestemandsløvslovsfor- slagets inddeling som udgangspunkt. Som motivering for denne indstilling hen- viste man til ministeriets accept af 16-7-1919 på institutionens forretningsorden,⁸⁰ som man fortolkede som et »blåt stempel«. ⁸¹

Selv om J. C. Christensens »Hedekommission« nu endelig havde materialiseret sig, stod Westh nu nærmere end nogensinde ved opfyldelsen af en snart 25-årig drøm. Tilmed lå der i hele det sønderjydske område et kæmpe- stort, jomfrueligt areal for en rationel grundforbedringsindsats, hvor en metodisk opbygget plan for arbejdet skulle have alle chancer frem for en traditionel ad hoc-betonet assistance.

Hedekommissionen juli 1919 – januar 1920

I midten af juni 1919 kunne landbrugsministeren udsende meddelelse om, at man havde nedsat »en Kommission til Ordning af Forholdet mellem Det danske Hedeselskab og Statens Grundforbedringsvæsen«. ⁸² Pinholt blev kommissionens formand, og de øvrige medlemmer fordelte sig således: Emil Rasmussen og Jens Holdgaard fra Det radikale Venstre, folketingsmand Peder Kammersgaard og landstingsmand P. J. Olufson fra Socialdemokra-

79. Prytz var blevet ansat af Statens Planteavlsvudvalg.

80. Jfr. ovenfor p. 160.

81. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 30-7-1919 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 45ff. Westh's arkiv. Sml. Statens Grundforbedringsvæsens skrivelse til Landbrugsministeriet 31-7-1919. Kopi i Westh's arkiv.

82. Landbrugsministeren til folketingsmændene Sigvard Olsen og J. C. Christensen samt landstingsmand E. G. Piper 15-6-1919. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 907/1922.

tiet, J. C. Christensen og landstingsmand N. K. Kristensen fra Venstre og fra Det konservative Folkeparti folketingsmand R. Raffnsøe og landstingsmand Peter Olufsen. Statens Planteavlsudvalg udpegede H. Hauch, H. C. Larsen og Westh, medens Hedeselskabet lod valget falde på Lüttichau, Chr. Dalgas og Westergaard. Fuldmægtig J. Wilcke blev sekretær. Med J. C. Christensen som eneste undtagelse må man sige, at partierne ikke ødslede med de store navne i denne sag. Venstre fik i en vis forstand fire mand ind: J. C. Christensen, N. K. Kristensen, Pinholt og Hauch, men da de to sidstnævnte var valgt af andre organisationer, var de næppe i enhver henseende bundet af normal partiloyalitet. Man kan også betvivle, om J. C. Christensen i sit hjertes inderste ønskede sine to yngre rigsdagskolleger med ind i netop denne kommission. De radikale medlemmer var begge husmændenes repræsentanter i Planteavlsudvalget og Statens Grundforbedringsudvalg; Kammergaard og Olufsen havde en fortid i husmandsbevægelsen, medens Raffnsøe og Olufsen som henholdsvis proprietær og godsejer repræsenterede det store landbrugs interesser.

Landbrugsministeriets opfordring til Hedeselskabet om at lade sig repræsentere i Hedekommissionen, dateret (lørdag) den 21-6-1919, nåede netop frem inden Hedeselskabets årlige repræsentantskabsmøde i Herning – Westergaards faste bastion – den 24. og 25-6-1919. Ud fra et formelt synspunkt kunne den altså ikke nå at komme med på den egentlige dagsorden for mødet, men den kom næppe som nogen overraskelse for bestyrelsen og andre i selskabets inderkreds. Da aviserne gennem flere måneder havde omtalt planerne om en sådan kommission, og de næppe kunne være uden interesse for repræsentanterne, følte byfoged Esmann sig foranlediget til at stille spørgsmål herom. Lüttichau kunne bekræfte dette, men mente det måtte være en bestyrelsessag.⁸³ Esmann og Grøn ønskede derimod, at repræsentantskabet udpegede medlemmerne. Herpå tog J. C. Christensen ordet og forklarede, hvorfor han i sin tid havde bedt om at få kommissionen ned-

83. De to referater i henholdsvis Hedeselskabets Tidsskrift og repræsentantskabsprotokollen er her ikke helt overensstemmende. Ifølge Hedeselskabets Tidsskrift var det Aggerholm, der ønskede sagen henlagt under bestyrelsen, ifølge protokollen udtalte Aggerholm sig slet ikke om spørgsmålet.

sat. Der var opstået et modsætningsforhold mellem Hedeselskabet og Statens Grundforbedringsvæsen, idet det viste sig, at de begge udførte samme opgaver. »Kommissionen vil faa stor Indflydelse paa Hedeselskabets Virksomhed«, spåede den tidligere konseilspræsident. Efter at Lüttichau endnu engang havde vedstået sin oprindelige opfattelse, erklærede han, at det ville være bestyrelsen »kært« at dele ansvaret med repræsentantskabet, og drøftelserne blev udsat til næste dag.⁸⁴

Da dørene var blevet lukket efter de ordinære forhandlinger den 25/6, tog man atter fat på det lidt ømtålelige problem. Pastor Therkelsen fik ordet først og foreslog, at man valgte personer, der på én gang var inde i selskabets historie og dog kunne gøre sig gældende: Lüttichau, Chr. Dalgas og endelig den mand, »der paa Tinge egentlig repræsenterer Selskabet, nemlig Westergaard«. Flere advokerede dog for at vælge medlemmer af repræsentantskabet. Det var trods alt »Hovedcentret«, funktionærerne kunne være gode nok, »men kunne ikke se Skoven for Træer« (Nyboe). Over for navne som Strøyberg, Nyboe og Esmann ville provst Thyssen fastholde Chr. Dalgas og Westergaard, og ved den efterfølgende afstemning fik Lüttichau 36 stemmer, Chr. Dalgas 26, Westergaard 25, Strøyberg 7, Esmann 10, Nyboe 3 og Wøldike 1. »Hermed sluttede Mødet«.⁸⁵

Som nævnt havde de jydsk venstreblade gennem længere tid bragt meddelelser om »Radikalismen og Hedeselskabet«, som Herning Folkeblad 26-3-1919 sammenfattede spørgsmålet. Frederikshavn Avis mente 19-6-1919, at Westh brugte sin stilling »til at søge Hedeselskabet undergravet«. Nu ville man danne en kommission i den hensigt at få Hedeselskabet »sat under Reform«, kunne bladet meddele med en rigsdagsmand som kilde. Angrebene på Westh blev så voldsomme, at såvel H. C. Larsen som Westh selv tog til genmæle. Larsen ved at erklære i Vort Landbrug for 3-7-1919, at han som den, der i ministeriet fra første færd havde beskæftiget sig med sagen, kategorisk måtte afvise enhver tanke om Westh's medvirken;

84. Repræsentantskabsprotokol, møde 24-6-1919, pkt. 5, p. 7f. Sml. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 258f.

85. Repræsentantskabsprotokol, møde 25-6-1919, pkt. 17, p. 19f. Sml. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 279.

Westh bad J. C. Christensen udsende en meddelelse om, at han (J. C. C.) havde foreslået kommissionen nedsat, eventuel med tilføjelse af, at man derigennem ville »bringe Grundforbedringsagen i sin Helhed gode Arbejds-vilkaar«. Brevet sluttede med at præcisere, at Herning-aviserne og specielt Herning Folkeblad var endnu mere »ondsindede i deres Facon« end de vedlagte udklip.⁸⁶

På denne baggrund kunne Pinholt byde velkommen til Hedekommissionens 1. møde den 29-7-1919, det første i en række på 21 lange og trættende møder. Rækken kan atter deles op i to perioder, den første på 12 møder i tiden juli 1919 - januar 1920, den anden og sidste november 1920 - november 1921. De politiske begivenheder i marts - april 1920 danner her en afgørende grænse mellem de to perioder. Fra og med 5. maj 1920 hed landbrugsministeren Th. Madsen-Mygdal . . . Kommissionen havde ikke fået et bredt udformet kommissorium. Ud fra en oversigt over statens hidtidige virksomhed til fremme af grundforbedring, hede- og moseopdyrkning samt beplantning skulle den stille forslag om den fremtidige politik på området. Som baggrund herfor henviste man til flere ønsker om, at der blev nedsat en kommission »til Ordning af Forholdet mellem Det danske Hedeselskab og Statens Grundforbedringsvæsen«.⁸⁷ Med rette bemærkede Pinholt, at spørgsmålet jo var meget omfattende, men foreslog at man først drøftede alle spørgsmålene principielt og derefter tog fat på dem hver for sig under tilkaldelse af sagkyndige på området. Han fortrød dog nok senere, at han vovede sig ind på baggrunden for kommissionens nedsættelse. Det førte jo lige tilbage til finanslovsdebatten og atter igen til september-skrivelsen og det hermed forbundne »skyldsspørgsmål« – og det blev faktisk det ene hovedtema for de første møder i juli - august 1919, uden at der fremkom nye aspekter. Det andet hovedtema blev de to konkurrenters budgetter. H. C. Larsen og Pinholt gik kraftigt imod de 30.000 kr. til moseundersøgelser, men var velvilligt indstillet over for forhøjelsen på 24.245 kr. til selskabets almindelige formål og de 5.000 kr. til moseundersøgelser.⁸⁸ Westh

86. Westh til J. C. Christensen 7-7-1919. Kopi i Westh's arkiv.

87. Ordret citat fra Finansudvalgets skrivelse af 27-5-1919, jfr. ovenfor p. 159.

88. Referat af Hedekommissionens møde 5-8-1919, p. 56. Westh's arkiv.

ønskede, at forhandlingerne kom ind i et andet plan, da det ellers ville blive besværligt at være medlem af kommissionen. For sin part ønskede han Hedeselskabets budget nedskåret med 24.000 kr. (under moseundersøgelser), de 10.000 kr. ekstra til småplantninger og hegn⁸⁹ og endelig de 6.500 kr. til systematiske vandføringsmålinger, idet kommissionen først måtte tage en principiel drøftelse af disse spørgsmål.⁹⁰

I budgetproblematikken (som i næsten samtlige spørgsmål) var J. C. Christensen Hedeselskabets egentlige talsmand, idet han såvel dækkede selskabets indre opfattelse som Finansudvalgets syn på forholdet. Chr. Dalgas fungerede også i en slags dobbeltstilling: som J. C. Christensens »sekretariatschef« og som søn af selskabets grundlægger, medens Westergaard sørgede for passende modangreb og andet verbalt krydderi af typen: »Der er tre Slags Løgn: almindelig Løgn, forbandet Løgn og saa Statistik«. Ej heller holdt J. C. Christensen sig tilbage, når der var chance for at kalde et smil frem. Alle mennesker søgte ud i moserne; Finansudvalget havde intet imod, at grundforbedringsvæsenet tog ud i dem,⁹¹ indtil der kom en ordening på tingene, erklærede han og betonedede over for den let inkvisitoriske H. C. Larsen, at når blot bevillingerne til Hedeselskabet blev givet ud i overensstemmelse med selskabets formål og hensigt, »havde Staten ikke større Krav paa Hedeselskabet end den Husmand, der gik ovre paa Bornholm og ikke havde nogen Anelse om Selskabets Existens«. »I det væsentlige« ville han mene, at Hedeselskabets budget kunne holde, derefter kunne man altid se på forholdene hos Westh.⁹² Hauch, der i hvert fald for perioden 1919/20 fremsatte mange kritiske udtalelser om Hedeselskabet, især dets administration, mente, at de 24.000 kr. til moseundersøgelser nok skulle på finanslovsforslaget, men kunne dog tænke sig, at kommissionen senere gav denne bevilling til Statens Grundforbedringsvæsen.⁹³ Den konservative Raffnsøe

89. Se nedenfor p. 338f.

90. Referat af Hedekommissionens møde 5-8-1919, p. 61. Westh's arkiv.

91. På et senere møde konkretiserede han dette nærmere, idet han f.eks. nævnte den geologiske kommission, oldnordisk museum og generalstaben.

92. Referat af Hedekommissionens møde 5-8-1919, p. 52.

93. Ibid. p. 74.

støttede Hedeselskabet, og socialdemokraten Kammersgaard efterlyste som Chr. Dalgas og Westergaard motiverne til oprettelse af det nye væsen, men fandt det »meget rimeligt«, om staten havde indsigt med, hvorledes de store statstilskud blev anvendt.⁹⁴ Resultatet blev en tilslutning til begge institutioners budgetter for 1920-21, bortset fra de 10.000 kr. ekstra til småplantninger og hegn.

Allerede på kommissionens 1. møde havde man drøftet tanken om en »hederejse«, hvor Hedeselskabet kunne fremvise resultaterne af sit arbejde for hedesagen og derved overbevise mere skeptisk indstillede personer. Hauch ivrede for at udsætte rejsen til den følgende sommer, måske fordi han imødeså uønskede resultater! Men den 29. september startede en 4 dages rejse fra Vejle over Varde - Ringkøbing - Herning - Viborg og sluttede så med middag på Tjele. Turen foregik i åbne biler, der dog var forsynet med dæk mod regn. Med hovedvægten på hedeplantager så man på forskellige eksempler på Hedeselskabets virksomhed bortset fra grundforbedring. Kammersgaard gav nok udtryk for en almen opfattelse, når han ved et senere møde dvælede ved turen og de oplevelser, den havde givet, den »havde varmet ham om Hjerteroden«. Med Hedeselskabets bekendte gæstfrihed i erindring tør man antage, at Kammersgaard ikke led nogen materiel nød i de fire dage.

Det fremgår ikke af de bevarede papirer, hvorvidt samtlige medlemmer deltog i hederejsen. Såfremt Hauch og Holdgaard var med, er det troligt, at deres tanker nok så meget befandt sig i København som på den jyske hede. De fire jordlovsforslag fra februar samme år, en lovgivning, der indeholdt vidtgående bestemmelser vedrørende udstykning af lensgodser og præstegårdsjorder som basis for oprettelse af husmandsbrug på jordrentevilkår, nærmede sig den endelige vedtagelse. Såvel Hauch som Holdgaard havde en betydelig andel i det møjsommeligt tilvejebragte kompromis, der 4-10-1919 nåede gennem 3. behandling, og den relativt »grønne« venstre-landstingsmand høstede næppe udelt ros fra sine partifæller i begge ting for dette stykke forhandlingskunst. Og Pinholt var jo medlem af den landbokommission, hvis betænkning dannede grundlag for de omstridte lovforslag.

94. Ibid. p. 77.

Da Hedekommissionen den 23-10-1919 indledte efterårets og vinterens møderække, der overvejende afvikledes i 3-dages sessioner med 15-1-1920 som sidste mødedag, herskede der næppe almindelig idyl mellem de politiske meningsfæller. Og lange og trælse drøftelser forestod. Trods Westergaards mange afstikkere til sit yndlingstema om baggrunden for oprettelsen af Statens Grundforbedringsvæsen holdt man sig stort set til spørgsmål som tilskudsreglerne og lønforholdene. Her var H. C. Larsen på hjemmebane. Med støtte i grundige studier over Hedeselskabets udvikling, især på mosekultiveringsområdet, fulgte han bevægelserne i Hedeselskabets statstilskud gennem årene og konstaterede, at Hedeselskabet og forsøgsvæsenet faktisk optrådte som konkurrenter vedrørende højmosse-forsøg i Knudmose ved Herning. Her måtte staten have eneret og overtage Hedeselskabets andel til favørpris. Westh fandt disse udtalelser »lovlig stærke«; det var ham en hjertesag, at Hedeselskabet fortsatte sine forsøg i Knudmose.⁹⁵ Selv om hans tilhørere nok var lidt trætte af at høre om de fortræffelige tilskudsregler af 28-5-1915, udmalede kontorchefen atter og atter de muligheder, der gemte sig her. Hedeselskabets direkte statstilskud måtte falde bort, idet det blev erstattet af et almindeligt 50% tilskud, eventuelt forøget med et »indirekte« statstilskud, d.v.s., at 50% af refusionsbeløbet blev fratrukket de samlede udgifter, før statstilskuddet blev beregnet.⁹⁶ Endvidere mente han, at lønforholdene hang snævert sammen med dette problem. Lidt frimodigt eksempelificerede han sin kritik af Hedeselskabets lønpolitik ved at fremdrage den kommitteredes løn på 10.400 kr. plus tjenestebolig og indtægter fra gården Birkebæk og ved at understrege Westh's tidligere påvisning af det uheldige i at »dele« lønudgifter til plantningsafdelingens funktionærer mellem Hedeselskabet og private plantageejere. Hauch havde ligeledes en følelse af, at »private Plantageejere, som maaske ovenikøbet var Kapitalister« drog fordel af en sådan ordning.⁹⁷ Hertil svarede J. C. Christensen, at de private plantageejere måske ydede for lidt, men det kunne man jo undersøge

95. Referat af Hedekommissionens møde 23-10-1919, p. 121ff.

96. Ibid., møde 22-10-1919, p. 88ff. Sml. ovenfor p. 145.

97. Ibid., møde 12-11-1919, p. 148.

nu, hvor plantagerne var begyndt at give overskud. Herved var der skabt mulighed for at imødekomme Pinholts gentagne ønske om at få nedsat et udvalg til at behandle tilskudsreglerne og i sammenhæng hermed lønproblemerne. J. C. Christensen mente fortrøstningsfuldt, at man måske ville nå et resultat i vinterens forløb. 8 af de 15 medlemmer kom ind i udvalget; Emil Rasmussen, Olufson, J. C. Christensen, Olufsen, Chr. Dalgas, Westh, H. C. Larsen og Pinholt.⁹⁸

Allerede den næste dag kunne udvalget møde med et resultat, ovenikøbet enstemmigt vedtaget. Ingen af de to organisationer »burde hæmmes« i deres virksomhed, men hvor Westh's grundforbedringsvæsen måtte nøjes med den blotte konstatering, fik Hedeselskabet den ekstra forsikring, at dets »vejledende og planlæggende Virksomhed paa dets forskellige Omraader ikke under nogen Form eller paa nogetsomhelst Tidspunkt i nogen Henseende maa hæmmes...«. ⁹⁹ Udover de allerede anførte beløb på tillægsbevillingsloven for 1919/20 og finansloven 1920/21 skulle Hedeselskabet have en ekstra løn-bevilling på henholdsvis 40.000 kr. og 162.000 kr. Tilsvarende fik Statens Grundforbedringsvæsen 7.500 kr. og 15.000 kr. Chr. Dalgas beskæftigede sig i denne forbindelse med H. C. Larsens (let reviderede) forslag til ny tilskudsordning. Det lå ham stærkt på sinde at få tilvejebragt den fornødne klarhed. »Virksomheden skulle jo føres videre...«, forklarede han. Refusionerne kunne nok sættes i vejret, og det lettede at få fastslået, at refusionsbeløb helt eller delvis indgik i selskabets egne midler. Ad denne omvej nåede han til septemberskrivelsen, som H. C. Larsen nok havde stor andel i. Da dette blev bekræftet, konstaterede Chr. Dalgas, at der lå nogen sandhed i vendingen: »Man merkt die Absicht und wird verstimmt«. (H. C. Larsen: »Fordi jeg har skrevet den«?).¹⁰⁰

På et tidligere tidspunkt havde H. C. Larsen, en anelse trængt i defensiven, erklæret, at Statens Grundforbedringsvæsen skulle varetage *statens* virksomhed på området. Og da stemningen atter var blevet normaliseret

98. Ibid., møde 13-11-1919, p. 164.

99. Ibid., møde 14-11-1919, p. 174ff.

100. Ibid., møde 14-11-1919, p. 194.

efter »de stærkt personlige Tilkendegivelser«, som formanden alvorligt måtte påtale, styrede J. C. Christensen med sin intuitive sans for at udnytte en situations muligheder diskussionen ind på delingstanken. Statens Grundforbedringsvæsen kunne passende klare *statens ejendomme*, hvis man ikke foretrak en geografisk skillelinje. Der var arbejde nok til begge institutioner, og de skulle selvfølgelig begge have statstilskud. Efter anmodning fra Jens Westergaard blev spørgsmålet om Statens Grundforbedringsvæsens opgaver sat på programmet for næste møde.¹⁰¹

Da Hedekommissionen atter gav møde på Christiansborg, fremlagde Westh en større redegørelse, »Arbejdsopgaver og Arbejdsfordeling vedrørende Fremme af Jordens Grundforbedring«. På baggrund af en statistisk undersøgelse fastslog han, at Hedeselskabet i tiden 1908-17 havde medvirket til dræning af 6.000 ha pr. år, i alt 60.000 ha, men heraf skyldtes kun 13.300 ha egentlig detailafvanding, resten, 46.700 ha, hidrørte fra hovedvandløb. Disse tal forslog kun lidt, når ca. 1 million ha måtte betegnes som vandlidende. De kommende års dræningsindsats i det hidtidige tempo an slog han til ca. 3-4.000 ha plus vedligeholdelse (»amortisering«) af ældre dræninger. Jordernes kalktrang var så alvorlig, at 4 millioner vognladninger mergel var påkrævet. Med tallene for statssubventioneret udkørsel af mergel 1908-17 i erindring ville en sådan mergling vare ca. 60 år. Når Hedeselskabet her havde svigtet så afgørende, ville Westh mene, at det dårlige forhold til landbrugets organisationer bar sin store part af skylden. Gang på gang havde han påpeget dette forhold – uden resultat, og mindedes med bitterhed Lüttichaus reaktion på 1915-redegørelsen.¹⁰² Her fik Westh det afgørende bevis på, »at der intet var at opnaa indadtil...«. Udviklingen fra 1915 og til den øjeblikkelige situation fulgte det kendte mønster. Han ville dog gerne indrømme, at Hedeselskabets ledelse med nogen ret kunne føle sig forurolet over september-skrivelsen, men i stedet for at drøfte sagen roligt,

101. Ibid., møde 14-11-1919, p. 199. Chr. Dalgas vurderede situationen sådan, at trods de lange og ofte hårde forhandlinger var Hedeselskabets stilling fastholdt på alle punkter. (C. D. til bestyrelsen 18-11-1919, bestyrelsesbreve for 1919, B. 230, 24-11-1919).

102. Se ovenfor p. 63f.

syntes brevet »til det yderste at være bleven brugt til at styrke den nuværende Ledelse paa Bekostning af Sagens Vel«. Som afslutning på sit indlæg skitserede Westh sin arbejdsplan af januar 1919, idet han først og fremmest ønskede et positivt samarbejde på basis af en arbejdsdeling.¹⁰³

Efter formandens henstilling havde kommissionens medlemmer fået én dags respit til at sætte sig ind i Westh's omfattende redegørelse. Den næste dag tog Lüttichau straks ordet. Westh havde nævnt, at Hedeselskabet i særlig grad gjorde brug af provst Thyssen, Chr. Dalgas og Jens Westergaard. Det var rigtigt – og det havde selskabet været godt tjent med. De spildte ikke deres tid på organisationsmæssigt arbejde »eller paa deres egne Aspirationer eller paa indre Rivninger«. Selv havde Lüttichau ganske rigtigt modtaget et brev fra Westh i december 1915, men i årenes løb havde han mindst fået en snes stykker af samme sort, og de drejede sig næsten altid om Hedeselskabets indre anliggender. Da Lüttichau havde talt færdig, mindede H. C. Larsen ham om la Cours ord på landbrugskongressen i Stockholm i 1897: at den danske landmand »vil være sig selv, men han vil ikke være sig selv nok«. For sin del ville kontorchefen gå ind for, at Hedeselskabet skulle afgive administration og kontrol af statsmidler samt de grundlæggende og systematiske forsøg. Westergaard, der delte Westh's redegørelse op i en samlet del og »et stærkt Overfald paa Hedeselskabet og dets ledende Mænd«, talte meget ironisk om den »stakkels Landboforening og de stakkels Landmænd« i Hjørring amt, der nu skulle belemres med en grundforbedringskonsulent efter det Westh'ske mønster foruden de allerede eksisterende husdyrbrugs-, landbrugs- og havebrugskonsulenter. Landmændenes stigende interesse for grundforbedring hang ikke sammen med en større forståelse for sagen, men de stigende konjunkturer. Han mente som statskonsulent Fr. Hansen, at det var en god idé, man havde fået i Ålborg amt med at lade planteavlskonsulenter tage sig af mindre dræninger, og desuden kunne landmændene stadig selv tage fat uden en egentlig »plan«. Disse udtalelser kaldte Hauch frem. De »rummede en saadan Sum af landøkonomisk Uforstand, at han troede, at Westergaard ville trække dem tilbage«.

103. Referat af Hedekommissionens møde 10-12-1919, p. 202ff.

Selv efterlyste Hauch en organisk forbindelse mellem Hedeselskabet og landboforeningerne på topledelses-planet.¹⁰⁴

Men Westergaard var ikke nedkæmpet. Den følgende dag gennemgik han punkt for punkt Statens Grundforbedringsvæsens arbejdsplan, og alene punkt 8: forsøgsvirksomhed og punkt 10: grundforbedringsarkivet fandt nåde for hans blik. Resten afvistes som totalt overflødigt, Hedeselskabet skulle nok klare de ærter. Statens Grundforbedringsvæsen var et mellemed, der var »overflødigt, skadeligt og dyrt«, – i argumentationens form og indhold fornægtede den rutinerede politiker sig ikke. Partifællen V. Pinholt fandt, at Westergaard havde udtalt sig »paa en meget udfordrende Maade«. Det var ganske rigtigt dyrt at etablere en statsinstitution, men efter det sidste lønningsforslag var Hedeselskabet jo en sådan. Og hvordan lå det egentlig med den påberåbte befolkningstilslutning? De jyske landboforeninger havde 70.000 medlemmer, hvor mange havde Hedeselskabet? En ellers neutral tilhører blandede sig nu i diskussionen. J. P. Olufson fandt, at Hedeselskabets indsats havde været for spredt uden egentlig sangbund i befolkningen, dets ledere var for mimoseagtige, når der var tale om ændringer. Westh's indlæg var et udmærket arbejdsgrundlag, mente Olufson. Også Jens Holdgaard efterlyste et virkeligt samarbejde mellem Hedeselskabet og landbrugsorganisationerne, og Emil Rasmussen anbefalede Lüttichau og Westergaard at følge Chr. Dalgas' eksempel fra Vandudvalget: Når han havde gjort en fadæse, bad han om at få papiret tilbage og lade det udgå af referatet.¹⁰⁵ Efter en kort ordveksling om læplantningsagen blev mødet hævet.

Med sessionen den 14/15-1-1920 sluttede første del af Hedekommissionens virksomhed. Man nedsatte et udvalg på 8 mand til at behandle spørgsmålet om Hedeselskabets statstilskud og opgavernes fordeling mellem de to institutioner, selv om Pinholt stærkt gik ind for at drøfte de to emner hver for sig og måske som et tredje punkt overveje Hedeselskabets indsats på skovbrugsområdet. De otte medlemmer blev: J. C. Christensen, Chr. Dalgas, Westergaard, H. C. Larsen, E. Rasmussen, Hauch, Olufson og Kam-

104. Ibid., møde 11-12-1919, p. 239ff.

105. Ibid., møde 11-12-1919, p. 286f.

mersgaard – altså 3 Hedeselskabs- og 3 Statens Grundforbedringsvæsen-tilhængere med de to »neutrale« socialdemokrater som tungen på vægtskålen. Inden man skiltes, fik man en sidste principdrøftelse af refusions-spørgsmålet. Der var enighed om, at landmændene i de magre hedeegne måtte støttes i deres opdykningsindsats. Drejede det sig derimod om dræning af gammel kulturjord, mente folk som Hauch, Pinholt og Olufson, at udgifterne helt eller delvis måtte dækkes ind gennem refusioner.¹⁰⁶ Mødet endte med et ligefremt skænderi mellem H. C. Larsen - Pinholt og Westergaard om Hedeselskabets kontra statens indsats på forsøgsområdet.

Det var hermed klart, at partiet Venstre stod delt i spørgsmålet. Men Hauch og Pinholt var næppe forberedt på en generaldebat herom, da begge rigsdagsgrupper samledes til møde nogle få dage senere. Man indledte her – med Westergaards ord – en forhandling om »Statens Grundfordærningsvæsen – det er dets officielle Navn her paa Rigsdagen« – »Den kom overraskende for Hauch og Pinholt, og de var saare ilde berørte deraf«.¹⁰⁷ Repræsentanten for Ribe-kredsen, Søren Brorsen, lagde for med et aldeles uforsonligt angreb på Statens Grundforbedringsvæsen. Det ville blive staten en dyr historie og burde følgelig ophæves. Hedeselskabet havde ydet en fortrinlig indsats og burde støttes. Så konsekvent en linje ville J. C. Christensen dog ikke gå ind for. Grundforbedringsvæsenet skulle blot have »anvist sin Plads og sin rette Begrænsning«, medens man skulle støtte Hedeselskabet som »fri Institution«. Over for den massive modvilje måtte Hauch fremdrage nogle positive træk ved Statens Grundforbedringsvæsen, især det faktum at landbo- og husmandsforeningerne gennem valgte repræsentanter havde indflydelse på ledelsen. Der var overhovedet ikke tale om at lægge hindringer i vejen for Hedeselskabet, så længe han var formand for grundforbedringsudvalget.¹⁰⁸ Drøftelserne fortsatte den næste dag og igen den 30/1 – desværre uden referat i protokollen, – men Westergaard kunne dog berette efter mødet 30/1, at »Pinholt og Hauch fik en frygtelig Overhaling i Dag

106. Ibid., møde 14-15/1-1919, p. 295ff.

107. Westergaard til Niels Basse 23-1-1920. Basses arkiv.

108. Protokol for Folketingets Venstre 1917-1920, møde 22-1-1920.

i Partiet, ikke mindst af Pinstруп. Der var ikke én Mand, der støttede dem«. Hauch var der »desværre« ikke. Westergaard opfattede dette som en undvigelsesmanøvre.¹⁰⁰

Dermed var spørgsmålet åbenbart uddebatteret indtil videre. Langt vigtigere spørgsmål som en revision af valgloven, genforeningen og den truende konflikt på arbejdsmarkedet trængte sig på, og muligvis ville der snart komme en afklaring på den politiske situation.

April 1919 – april 1920 - Et arbejdsår for Statens Grundforbedringsvæsen

I grundforbedringsvæsenets arbejdsplan af januar 1919 havde oplysningsvirksomheden fået en central placering.¹¹⁰ Westh's landsomfattende foredragsvirksomhed, der indledtes i februar samme år, var et væsentligt led heri og kunne da også opvise resultater. I konsekvens af foredraget i Roskilde 28-2-1919¹¹¹ oprettede 3 landboforeninger og 3 husmandskredse i Københavns amt et grundforbedringsudvalg på 3 + 3 medlemmer, der traf aftale med Statens Grundforbedringsvæsen om et samarbejde om grundforbedringsarbejder: vandløbsregulering, dræning, mergling, kultivering af enge og moser samt læplantning. Arbejdet skulle organiseres af en grundforbedringskonsulent med domicil på Rådhuspladsen 45⁴ i »fornødent Samarbejde med Planteavlsudvalgene, Planteavlskonsulenterne, Statens Grundforbedringsvæsen, Hedeselskabet o. a.« og omfattede undersøgelse, konkret vejledning og planlægning m. v. Foreningens udgifter vedrørende sidste punkt skulle refunderes med højst 10 kr. pr. ha (5 kr. pr. td. land), ligesom rekvisitent måtte yde frit ophold til konsulenter, betale for medhjælp, pæle o.s.v.¹¹² Ordningen blev en realitet 1. juni 1919, og Westh kunne i september samme år, hvor overenskomsten blev publiceret som vigtig del af en pjeces¹¹³ vedrørende samarbejdet mellem landbrugsorganisationerne og Sta-

109. Westergaard til Niels Basse 30-1-1920. Basses arkiv.

110. Se ovenfor p. 153f.

111. Se ovenfor p. 155f.

112. Jorders Grundforbedring 1. rk. nr. 2, passim.

113. Pjecen er identisk med ovennævnte publikation fra Statens Grundforbedringsvæsen.

Knud mose syd for Herning. Inden afvanding og kultivering fandt sted, blev der gravet mange tørv i mosen.

tens Grundforbedringsvæsen, med tilfredshed notere, at der var indgået anmodning om ca. 30 drænsplaner. Det var dog grundtanken, at lodsejerne skulle organisere sig i solidariske selskaber efter mønster fra et sæt vedtægter for Skovlund dræningsselskab i Ribe amt, dateret 13-5-1919. Westh var sikkert mest tilfreds med paragraf 5, der fastslog det solidariske ansvar, såfremt den i fællesskab tilvejebragte garantifond (10 kr. pr. ha vandlidende areal) ikke dækkede eventuelle tab. Vedtægterne (og hermed de indgåede forpligtelser) kunne tinglyses på ejendommene »næst tidligere Behæftelser«. Der var jo endnu ikke lovhjemmel for en placering *forud* for prioritetsforpligtelser.

Rundt omkring i landet satte disse eksempler sig mange spor. Westh

bidrog stærkt hertil gennem en ny række foredrag (i alt 15) august 1919 - maj 1920. Han startede i løvens hule på Herning Højskolehjem, hvor han forelagde en plan for afvanding af ca. 1.000 ha mose i Knudmose. Tørvefabrikanterne var langt mere interesseret end landmændene med deres engarealer, et forhold som Westergaard lidt drillende dvælede en kende ved – der var store fortjenester i sigte, mente han. Tanken vandt dog tilslutning, og der blev nedsat et udvalg til at gå videre med projektet.¹¹⁴ Grundforbedringsvæsenets nye kampagne blev fulgt med årvågne øjne i Viborg og på Christiansborg. Da Westh's tryksag forelå, fik Westergaard travlt med at udarbejde en tilsvarende pjece »som Modtræk mod det sidste fra Westh fremkomne som jo iøvrigt er i *absolut* Modstrid med hans Bevilling og et frækt Stykke Arbejde, saalænge Kommissionen sidder«. ¹¹⁵ Da P. P. Pinstруп (med et blink i øjet?) spurgte sin folketingskollega, om man til et foredrag om grundforbedring i de jyske landboforeninger skulle engagere Niels Basse eller ingeniør Westh, faldt det ikke Westergaard svært at sige navnet.¹¹⁶ Når Westh stod på talerstolen dette efterår, lød hans stemme stadig mere indtrængende, stadig mere lyrisk i tonefaldet. Letfatteligt forklarede han sine tilhørere i Køgekredsens husmandsforeninger, at man normalt satte som motto over husmandens indsats: »Flid og Nøjsomhed«. Han foretrak: »Viden og Tænksomhed«. Man affandt sig ikke med en syg ko eller en utrivelig gris, hvorfor så vandsyg jord?¹¹⁷ Da Westh januar 1920 som led i en foredragsturné for husmandsforeningernes planteavlsudvalg nåede til Ålborg, var »Stiften« dog ikke synderlig imponeret. I store træk anslog

114. Referat af møde 2-8-1919 i Westh's arkiv. Sml. referat i Herning Folkeblad af samme dato.

115. Westergaard til Niels Basse 18-10-1919. Mose- og Engafdelingen nr. 769 20-10-1919. Pjecen - »Det danske Hedeselskabs Grundforbedringsvirksomhed«, Viborg 1919 - indeholder 2½ side egentlig tekst samt to bilag med oversigt over selskabets virksomhed på disse områder 1908-1919.

116. Westergaard til Niels Basse 21-10-1919. Mose- og Engafdelingen nr. 780 23-10-1919. For en sikkerheds skyld skulle Basse dog ikke røbe over for Pedersen-Dalum, hvem der kom som foredragsholder. - Hauch kunne jo finde på et modtræk!

117. Social-Demokraten 7-1-1920 efter referat i »Husmanden«. Mødet fandt sted 9-11-1919 i Karlslunde.

foredragsholderen samme strenge som Westergaard for kort tid siden i landboforeningerne, mente bladet.¹¹⁸

Med Fridlev Thøgersen som ledende kraft fortsatte man de systematiske undersøgelser om behovet for grundforbedring, man havde indledt året forud (men som i realiteten gik tilbage til en undersøgelse, som konsulent C. P. Lauridsen i 1915 iværksatte i Århus amt for jyske landboforeningers planteavlsudvalg). For 1918 var resultatet 1610 kalktrangsundersøgelser vedrørende godt 7.000 ha, i 1919 nåede man 904 prøver på 4.500 ha. I begge tilfælde viste prøverne en kalktrang på 75-80%. Den laboratoriemæssige del foregik ved Danmarks geologiske Undersøgelser i samarbejde med Statens Planteavlslaboratorium, medens Statens Grundforbedringsvæsen tog sig af undersøgelser angående højdeforhold og vandafledning. Resultaterne heraf ville man videregive i særlige beretninger, men det endelige mål var trods alt at skitser, hvorledes en eventuel afvanding kunne gribes an. Man udarbejdede da også en række planer for egnsvis afvandingsarbejder, samtidig med at man fra november 1919 gik i gang med at besigtige samtlige statsskovdistrikter med henblik på en opdeling i landbrugs- og skovarealer. Dette arbejde skete på baggrund af drøftelser med Direktoratet for Statsskovbruget, idet en undersøgelse, iværksat af Udvalget af 7-2-1917 vedrørende statsskovenes enge og moser, havde vist, at ca. 1.000 ha kunne anvendes som landbrugsjord eller tørveskær. Når man hertil føjer en række direktorats-udtalelser vedrørende Vildmoserne, vandstandsproblemerne omkring Nissum Fjord, landvinding ved Sønderjyllands vestkyst o.s.v., var der næppe megen tid til at sænke slagskibe for de 13-14 personer i Statens Grundforbedringsvæsen.¹¹⁹

Det 4 mand store grundforbedringsudvalg, der havde den øverste ledelse af virksomheden, holdt møde én gang om måneden. Stort set gav man tilslutning til Westh's forslag og indstillinger, men Feilberg og H. C. Larsen ønskede dog at få mere føling med arbejdet inden for de enkelte områder.

118. Aalborg Stiftstidende 14-1-1920.

119. Statens Grundforbedringsvæsens Årsberetning 1918-20, *passim*. (Jorders Grundforbedring I. 4).

Feilberg hævdede, at han som fagmand måtte følge de tekniske arbejder på nærmeste hold og ville ikke affinde sig med, at sådanne spørgsmål blev henlagt til »kollegiale Møder«, som Westh ønskede det. Tonen blev så skarp, at Hauch måtte advare mod en »Udpensling« af de principielle forhold; det ville kun besværliggøre forhandlingerne.¹²⁰ Arbejdsplanen blev flere gange drøftet indgående, men en endelig afklaring kunne jo ikke tilvejebringes, før Hedekommissionen havde afgivet betænkning. Westh og J. C. Johansens Underudvalgs-redegørelse af 21-2-1918 til Vandudvalget, hvis betænkning forelå i september 1919,¹²¹ kunne derfor med en vis ret betragtes som institutionens midlertidige arbejdsgrundlag. Denne i grunden fundamentale usikkerhed mærkedes også på et andet punkt. Folketingets udvalg om tjenestemandslønninger afviste det fremsendte lønningsforslag, også med henvisning til Hedekommissionen, og man var derefter henvist til at søge differencen mellem de oprindelige og de foreslåede lønninger dækket ind via tillægsbevillingsloven.¹²²

Ind imellem de mange drøftelser af faglige og administrative forhold fik Westh dog også lejlighed til at henlede opmærksomheden på de uløste problemer omkring statslån og -tilskud til grundforbedringsarbejder. Bortset fra en vis tilbageholdenhed på september-mødet, der lader sig forklare ud fra den politiske situation umiddelbart før jordlovsforslagernes sidste behandling, stillede såvel Holdgaard som Hauch sig meget positive over for tanken. Holdgaard ville dog understrege, at ministeriet formentlig stod delt på spørgsmålet, idet Zahle og Brandes var imod tanken om at give disse lån fortrinshøjstilling. Landbrugsministeren ville dog nok stå fast på dette

120. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 22. og 24-10-1919 i Statens Grundforbedringsvæsenes protokol p. 57ff. Westh's arkiv.

121. Vandudvalgets møde om betænkningens endelige form førte til en skarp ordveksling mellem Lüttichau og Westh om dennes medlemsskab i Vandudvalget efter 1-3-1918, idet Westh jo oprindeligt var indkaldt som repræsentant for Hedeselskabet. Westermann fastholdt dog, at Westh skulle underskrive betænkningen. Til gengæld nægtede Lüttichau at underskrive, jfr. ovenfor p. 133. (Referat af Vandudvalgets møde 19-5-1919. Westh's arkiv).

122. Se ovenfor p. 161f.

spørgsmål.¹²³ Venstre måtte afvente et lovforslag, erklærede Hauch. Det var ikke nemt at komme med forslag om større statsudgifter, sådan som stemningen nu var, men skulle en sag fremmes, måtte man ikke »lade sig hæmme af finansfilosofiske Overvejelser«.¹²⁴

I slutningen af oktober bad Landbrugsministeriet om grundforbedringsvæsenets bemærkninger til et udkast til lovforslag om grundforbedringslån. Efter 2½ måneders forløb var man klar til at svare, men havde åbenbart så meget på hjerte, at det måtte ske over tre gange. Idet man noterede, at ministeriets forslag var i overensstemmelse med Landbokommissionens første mindretal,¹²⁵ bad man om at få Statens Grundforbedringsvæsen indføjet i lovteksten, ligesom man var interesseret i at få konklusionen på Vandudvalgets betænkning af september 1919 og Planteavljudvalgets indstilling af 14-11-1918¹²⁶ inddraget i bemærkningerne. Udover lovforslagets tentative rammebeløb på 1/2 mill. kroner ønskede man et beløb på 1 mill. kr. stillet til rådighed for solidariske selskaber. Lånene skulle afdrages over 10 år efter 5 års afdragsfrihed, og kommunerne skulle indkræve renter og afdrag og dele eventuelt tab med statskassen. Statens Grundforbedringsvæsen skulle godkende planerne og kontrollere arbejdet. Desuden gik man ind for en tilskudsordning til gennemførelse af grundforbedringsarbejder »under vanskelige Forhold«. Staten skulle yde tilskud inden for en ramme på 200.000 kr. og kommunerne et tilsvarende beløb. Ud fra denne betragtning måtte hede- og moseopdyrkning samt tørlægning af vandarealer i kraft af deres fremtidsperspektiv stilles i anden række. I givet fald ville man have vandløbsloven af 1880 og pumpelagsloven af 1917 med deres regler for midlers tilvejebringelse og sikkerhedsstillelse draget ind i drøftelserne.¹²⁷ Selv om forslagene blev anbefalet »paa det bedste« af Indenrigsministeriets

123. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 22. og 24-10-1919 i Statens Grundforbedringsvæsenens protokol p. 57ff. Westh's arkiv.

124. Ibid., møde 11-12-1919, p. 82f.

125. Se ovenfor p. 88f.

126. Se ovenfor p. 150.

127. Statens Grundforbedringsvæsen til Landbrugsministeriet 16-1, 17-1 og 16-2-1920. Kopi i Westh's arkiv.

Arbejdsudvalg,¹²⁸ måtte Wilcke dog 16-4-1920 notere, at bevillingen til grundforbedringslånene var kørt fast i Finansministeriet. Han var i øvrigt af den opfattelse, at lånene til solidariske selskaber måtte være under fuld kommunalgaranti, og at der i bestemmelsen om godkendelse og kontrol skulle indføjes efter Statens Grundforbedringsvæsen »eller Hedeselskabet« for at »Ministeriet kan holde sig uden for den standende Strid m(e)l(lem) disse 2 Institutioner . . .«.¹²⁹

Det stod efterhånden klart, at den anspændte finansielle situation indtil videre satte en bom for sagens videre udvikling. Og da lønforhandlingerne stadig trak i langdrag, og man ikke engang kunne få en bevilling på 5.000 kr. til det påtænkte grundforbedringsarkiv, måtte Hauch resigneret erkende, at »Guder og Mennesker« ikke havde været institutionen gunstig stemt i denne sag.¹³⁰ Intet under, at Westh i sine foredrag fra denne tid stadigt fremmaner det lokale initiativ og appellerer til folks sunde omdømme og overvejelser på rationelt grundlag, mens Statens Grundforbedringsvæsens placering og opgaver holdes i baggrunden. Dræn den bedste jord og lad de dårligste arealer hvile indtil videre, var hans konklusion.¹³¹ I et brev til J. C. Johansen af 30-3-1920 udtrykker han sig lidt pessimistisk og tilføjer i et P.S., at man er inde i »uoverskuelige politiske Forhold, men jeg haaber da, at det ikke skal skade os her i Institutionen«. Dagen i forvejen havde Christian X – Hedeselskabets høje protektor – afskediget ministeriet Zahle, og to år senere blev Statens Grundforbedringsvæsen ophævet.

128. Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg til Landbrugsministeriet 24-2-1920 journal nr. 259-1920. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 770 4/27-2-1920.

129. Notits af 18-2-1920. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal nr. 770 3+4/1920.

130. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 24-3-1920 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 90ff. Westh's arkiv. Hauch var i denne tid ikke så lidt forarget over Kr. Pedersens holdning. »Det er jo dog paa hans Initiativ, og af ham at Grundforbedringsvæsenet er oprettet, og det maa være hans Pligt at konsolidere Institutionen saa meget som muligt, mens han er Minister«. (Hauch til Westh 16-2-1920. Westh's arkiv).

131. Foredrag om »Syge og sunde Jorder« i Kjellerup 11-3-1920. Manuskript i Westh's arkiv.

Gårdejer Jens Hørlück, Skodborg.
Hørlück var 1941-1953 medlem
af Hedeselskabets bestyrelse. Foto 1940.

*Grundforbedringsvæsenets og Hedeselskabets kappestrid om
sønderjydernes gunst*

Allerede i 1912 havde Hedeselskabet taget indledende skridt til et snævert samarbejde med den nyoprettede organisation »Landeværnet«, idet Mikael Steffensen som konsulent blev knyttet til Landeværnets hede- og moseudvalg.¹³² Der blev i den følgende tid dannet 10 moseselskaber, hvor Hedeselskabet direkte medvirkede i et tilfælde. I februar 1919 modtog Chr. Dalgas en henvendelse fra hede- og moseudvalgets formand, gårdejer *Jens Hørlück* (1879-1952), Skodborg, hvori Hørlück fremsatte ønske om at overføre selskabets virksomhed til Sønderjylland.¹³³ Omtrent samtidig skrev formanden for Fællesforeningen i Nordslesvig, den senere venstre-folketingsmand P. J. Refshauge til Westergaard og henlede opmærksomheden på de mange afvandings- og mosekultiveringsarbejder, der måtte løses i den kommende tid. Brevet mundede som i Hørlücks henvendelse ud i et ønske

132. Se ovenfor p. 43.

133. Chr. Dalgas til Hedeselskabets bestyrelse 10-2-1919. Bestyrelsesbreve B. 42/1919, 14-2-1919. Jens Hørlücks brev af 5-2-1919 synes at være bortkommet.

om, at Hedeselskabet nu gik over Kongeåen, og at Westergaard »ved given Lejlighed« ville have sagen i erindring.¹³⁴ Med henvisning til disse henvendelser og med en afskrift af Refshauges brev som direkte belæg for det fremsatte ønske bad man straks Landbrugsministeriet om en bevilling på 10.000 kr. til aflønning af to landbrugskandidater og en forstassistent til varetagelse af de kommende opgaver i de nye, gamle landsdele.¹³⁵ En måneds tid senere modtog Viborg en officiel henvendelse fra Fælleslandboforeningen gennem dens konsulent, H. Hansen. På et møde i foreningen havde man enstemmigt fremsat ønske om Hedeselskabets medvirken. Et udvalg med konsulenten som formand var udpeget til at forhandle med Hedeselskabet, men man ønskede lang forberedelsestid af hensyn til de vanskelige forhold.¹³⁶

Kontakten med sønderjyderne blev for alvor etableret gennem et bestyrelsesmøde i Ribe den 25-4-1919, hvor H. P. Hanssen og Hørlück var indbudt til en foreløbig drøftelse, hovedsagelig om plantningsvirksomheden. I slutningen af maj »sneg« en mandsstærk delegation, bestående af Chr. Dalgas, provst Thyssen, Chr. Dalgas' søn, den senere statsskovrider i Haderslev distrikt, J. M. Dalgas og assistent, senere skovrider Kr. Fromsejer, sig over grænsen til det gamle land og indledte en tre dages rekognoscering under ledsagelse af Jens Hørlück og konsulent H. Hansen. Selskabet »skumplede i en Bil, der kostede 1 kr. pr. Kilometer«. Som de gode danskere de var, havde de medtaget små opmuntringer i form af »Smør m. m.« og blev overalt modtaget med stor hjertelighed.¹³⁷ Det centrale emne var

134. P. J. Refshauge til Westergard 10-2-1919. Afskrift i Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1951/1920.

135. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 18-2-1919. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1951/1920.

136. Konsulent H. Hansen til Hedeselskabet 8-3-1919. Bestyrelsesbreve for 1919. B. 67, 15-3-1919.

137. Beretning fra Chr. Dalgas til bestyrelsen 30-5-1919 om rekognosceringen 26-28/5-1919. Bestyrelsesbreve for 1919 B. 135 20-6-1919, jfr. Chr. Dalgas: Livserindringer og Erfaringer, p. 55. Delegationen besøgte såvel Åbenrå-folk (H. P. Hanssen) som Flensborg-folk (P. Grau i Sønderborg). Kr. Fromsejer har dog givet en lidt afvigende beretning om turen. Man besøgte ikke P. Grau, men broderen *Andreas Grau*, og smørret fandt anvendelse ved stegning af aborrrer (?) på Detlef Johansens gæstgivergård i Tønder. (Fromsejer: Erindringer, p. 18f.).

naturligvis læ- og skovplantningen, men ingen var i tvivl om, at Westergaard og hans afdeling nærrede en stærk interesse for den sønderjydske grundforbedringssag. På basis af et forhåndstilsagn fra Landbrugsministeriet om en bevilling på 10.000 kr. når alle spørgsmål omkring Sønderjylland var afklaret, antog Hedeselskabet to landbrugskandidater med henblik på den fremtidige virksomhed på mose- og engområdet. Da Thalbitzer i Slagelse erfarede dette, bad han bestyrelsen om at overveje et integreret samarbejde mellem de to afdelinger, eksempelvis ved at de unge moseassistenter fik en ældre tekniker som hjælp og støtte. Herved ville man undgå de sædvanlige samarbejdsvanskeligheder, der førte til forkert anvendelse af arbejdskraften.¹³⁸ På grund af de højst usikre forhold omkring genforeningen blev spørgsmålet udskudt til senere drøftelse.

Var der altså i Viborg et udtalt ønske om at gøre den sønderjydske plantnings- og grundforbedringssag til sin, holdt man også fra Rådhuspladsen 45 et vågent øje med udviklingen syd for Kongeåen. Westh havde jo fra sin tid i Hedeselskabet kontakter til de derværende landbrugsorganisationer, og i slutningen af marts 1919 skrev han, formentlig på baggrund af Fælleslandboforeningens orientering mod landbrugsorganisationer i moderlandet, til konsulent H. Hansen og tilbød at optage unge sønderjyder på et kursus for dræns mestre. Konsulenten svarede høfligt, at krigsfangerne nu kunne vende tilbage til hjemstavnen, i modsat fald ville han gerne have taget mod tilbuddet. Da det var gået stærkt tilbage med landbrugets ydeevne i krigsårene, håbede han på et godt samarbejde med alle de organisationer, »som arbejder for Fremgang i Landbruget«.¹³⁹ Brevet kunne næppe tolkes som andet end en afvisning, og det har formentlig heller ikke opmuntret Westh at læse referatet fra Hedeselskabets årsmøde 24-25/6 1919 i Herning, hvor Lüttichau ikke gjorde nogen hemmelighed af selskabets engagement i spørgsmålet, selv om de nærmere detaljer måtte afvente genforeningen.¹⁴⁰

På grundforbedringsudvalgets møde i oktober 1919 foreslog Westh, at

138. Thalbitzer til bestyrelsen 15-12-1919. Bestyrelsesbreve for 1919, B. 250, 20-12-1919.

139. H. Hansen til Westh 1-4-1919. Westh's arkiv.

140. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 224f. resp. 262f.

Statens Grundforbedringsvæsen gik aktivt ind i spørgsmålet om domænerne i Sønderjylland efter samme mønster som i tilfældet med statsskovenes mose- og engarealer. Han havde tre uger i forvejen deltaget i en sammenkomst i Fredericia, hvor ministeren for sønderjydske anliggender, H. P. Hanssen, havde skitseret en aktiv dansk jordpolitik over for de statsejede arealer i Sønderjylland.¹⁴¹ Dette forslag gav Hauch lejlighed til at rose grundforbedringsvæsenets tilbageholdenhed over for sønderjyderne modsat »den særdeles store Iver, som f. eks. Hedeselskabet udviste . . .«. Snarere skulle Westh, H. C. Larsen og han selv ved hyppig, »eventuelt daglig« påvirkning af Kr. Pedersen få denne til at rejse sagen over for H. P. Hanssens ministerium.¹⁴² Mens plantningssagen på grund af sit snævrere sigte bedre lod sig forberede, måtte grundforbedringen afvente en afklaring af de uløste problemer omkring grænsedragningen, jord- og vandløbslovgivningens »danisering« o.s.v. Men da afstemningsresultaterne forelå februar-marts 1920, kunne man for alvor tage fat på forberedelserne. Statens Grundforbedringsvæsen modtog i begyndelsen af april 1920 en henvendelse fra Fælleslandboforeningen for Nordslesvig ved konsulent Chr. Nielsen, Rødekro, der ønskede en orientering om Statens Grundforbedringsvæsens samarbejde med de kongerigske landboforeninger om kalktrangsundersøgelser. Chr. Nielsen ønskede iværksat store systematiske undersøgelser, men forudså problemer omkring de tyske landmænds deltagelse. De hørte jo ikke med til fremskridtets folk og ville lave vrøvl, især hvis der var udgifter forbundet med sagen.¹⁴³ Statens Grundforbedringsvæsen svarede, at man nok ville få mulighed for at participere i konsulentarbejde udover det sædvanlige korttegnings- og prøveudtagningsarbejde, men at man ønskede en drøftelse med bestyrelsen eller et særligt udvalg.¹⁴⁴

141. Referat i stikordsform af møde i Fredericia 3-4/10/1919. Westh's arkiv.

142. Jfr. note 123. Hauchs blandede følelser kan sikkert forklares ud fra den omstændighed, at Chr. Dalgas netop den 23. oktober 1919 (dagen mellem Statens Grundforbedringsudvalgs to-dages møderække!) havde fået oprettet »A/S Plantningsselskabet Sønderjylland«. Se nedenfor p. 316.

143. Chr. Nielsen til Statens Grundforbedringsvæsen 1-4-1920. Westh's arkiv.

144. Statens Grundforbedringsvæsen til Chr. Nielsen 4-5-1920. Kopi i Westh's arkiv.

Ved et delegeretmøde i Fælleslandboforeningen i begyndelsen af juni gik man ind herfor, og mødet blev senere fastsat til den 27-8-1920 på Hotel Stadt Hamborg i Løgumkloster, idet foreningen i mellemtiden havde nedsat et grundforbedringsudvalg med gårdejer M. Refslund Poulsen, Bovlund, som formand og Chr. Nielsen som sekretær. I mellemtiden var såvel den danske vandløbslovgivning, i særlig grad 1880-loven, som loven af 30-12-1858 om landvæsens- og overlandvæsenskommissioner indført »i de sønderjydske Landsdele«. ¹⁴⁵ Marskdistrikterne indtog dog stadig en særstilling, der beroede på en særlig digelovgivning for de to hertugdømmer fra begyndelsen af det 19. århundrede. Kredsudvalget (amtsrådet) for Haderslev amt fulgte denne danisering op ved 5-7-1920 at ophæve kredsens meliorationskontor og forespurte i den anledning Statens Grundforbedringsvæsen, om det ville videreføre de løbende sager. Westh ville dog først afvente drøftelserne med Fælleslandboforeningen, inden man tog endelig stilling. ¹⁴⁶

Med henblik på mødet i Løgumkloster udarbejdede Westh en redegørelse for sine planer om et storstilet grundforbedringsfremstød i Sønderjylland. Redegørelsen, der var formet som en henvendelse fra Fælleslandboforeningens grundforbedringsudvalg til dens bestyrelse, byggede på Westh's kongstanke om et snævert samarbejde mellem landboforeningen og Statens Grundforbedringsvæsen/Hedeselskabet. Med støtte i grundforbedringsudvalg på såvel landsdels- som amtsplanet skulle der udpeges grundforbedringskonsulenter, som formentlig kunne være identiske med de i henhold til 1880-lovens paragraf 28 påbudte amtsvandinspektører. Når Westh var så ivrig efter at kombinere de to funktioner, hang det sammen med det presserende behov for oprensning og retablering af hele vandløbsnettet i landsdelen. Eventuelt kunne Statens Grundforbedringsvæsen påtage sig denne opgave i en treårig overgangsperiode i samarbejde med amternes grundfor-

145. Lov nr. 333/1920 om Indførelse af dansk Vandløbslovgivning i de sønderjydske Landsdele af 28-6-1920 - Lov nr. 335 om Landvæsenskommissioners og Overlandvæsenskommissioners Sammensætning og Forretningsgang m. m. af 30. December 1858 - i de sønderjydske Landsdele.

146. Haderslev stiftamt, Kredsudvalget, til Statens Grundforbedringsvæsen 13-7-1920. Referat af møde i Haderslev 27-7-1920. Westh's arkiv.

bedringsudvalg. I øvrigt var rollefordelingen mellem de to landsorganisationer den, at Hedeselskabet skulle tage sig af vejledning, planlægning og arbejdsledelse, Statens Grundforbedringsvæsen af de systematiske undersøgelser. 1880-lovens paragraf 24 åbnede mulighed for støtte til kultiveringsarbejder i forbindelse med offentlige vandløb, herudover måtte man rejse spørgsmålet generelt over for myndighederne.¹⁴⁷

Inden Hauch og Westh tog til mødet i Løgumkloster, havde Grundforbedringsudvalget drøftet sagen. Allerede på dette tidspunkt havde der rejst sig kritiske røster om Statens Grundforbedringsvæsens virksomhed i Sønderjylland, selv om man ifølge Westh havde optrådt yderst tilbageholdende. Formanden pointerede, at der måtte arbejdes i føling med landbrugsministeren, hvem han skulle tale med den næste dag.¹⁴⁸ Da man den 27-8-1920 mødtes med Refslund Poulsen-udvalget, stod forholdet Statens Grundforbedringsvæsen-Hedeselskabet i centrum. Hauch måtte indrømme, at der eksisterede et modsætningsforhold, men at man havde talt med Madsen-Mygdal om sagen. Formålet var jo blot at få sat mere fart i det hele, først og fremmest gennem systematiske undersøgelser. Det lykkedes da også af få spørgsmålet presset igennem udvalget og Fælleslandboforeningens bestyrelse i form af en skrivelse, dateret 13-9-1920 til de fire amtsråd om spørgsmålet, hvor man anbefalede sagen i sin helhed og i særlig grad henlede opmærksomheden på amternes forhold til hovedvandløbene.¹⁴⁹ Køreplanen gik herefter ud på, at man skulle drøfte sagen med hvert enkelt amt, men en brevsling mellem Refslund Poulsen og Westh de næste 2-3 måneder viser klart, at det holdt hårdt at få arrangeret disse sammenkomster. Enten var Westh optaget af møder i jyske landboforeninger og i Hedekommissionen, eller også var amterne beskæftiget med andre påtrængende spørgsmål. Først i slutningen af november og begyndelsen af december kunne Westh tage på sin Sønderjyllands-tur – og da var forudsætningerne for sådanne drøf-

147. Westh-redegørelse af aug. 1920. Westh's arkiv.

148. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs møde 18-8-1920. Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 119ff. Westh's arkiv.

149. Referat af mødet 27-8-1920 i Løgumkloster incl. sagens udvikling til 13-9-1920. Chr. Nielsen til Westh 14-9-1920. Westh's arkiv.

telser afgørende ændret gennem Hedekommissionens delingsbeslutning af 17-11-1920.

Grundforbedring var i sommeren og efteråret 1920 et oplagt diskussions-emne, når sønderjydske landmænd samledes til faglige møder, dyrskuer o. lign. Skulle man i hele landsdelen følge det kongerigske mønster og gå over til intensivt landbrug, hvad man slet ikke var enige om, forestod der et stort afvandingsprogram. I denne forbindelse var det mindre afgørende, *hvem* der skulle udføre arbejdet, men *hvad det ville koste*. Når Fælleslandboforeningens formand, domæneforvalter P. J. Refshauge, der i september som venstre-folketingsmand kom ind på rigsdagen som fortaler for Sønderjyllands interesser, kunne underskrive den Westh-inspirerede henvendelse til amterne, lå der ikke en endelig stillingtagen til grund herfor. Og når konsulent H. Hansen ikke kunne afse tid til et så vigtigt møde som drøftelsen i Løgumkloster den 27-8, *kan* det være udtryk for samme afventende holdning. Der var faktisk baggrund herfor. Den 31-7-1920 indeholdt Flensborg Avis, der var Hedeselskabets talerør på samme måde som Chr. Niensens og dermed Statens Grundforbedringsvæsens synspunkter kom frem i »Hejmdal«, en officiøs artikel om »Det danske Hedeselskabs Opgaver i de sønderjydske Landsdele«. Med udgangspunkt i en historisk oversigt over selskabets indsats i kongeriget redegjorde man for den bistand, man kunne tilbyde inden for de enkelte sagsområder. I forbindelse med det kildne spørgsmål omkring betalingen herfor var man i den heldige situation at kunne bruge det forjættende ord »gratis« omend med forskellige modificerende udtryk som »i Almindelighed gratis«, »i Regelen gratis« og »ofte gratis«. Men havde man efter reglerne ret til gratis bistand, ville man dog støtte selskabet gennem refusioner. Inden for grundforbedringsarbejdet kunne man foretage undersøgelse, opmåling og nivellering gratis, hvis det kunne klares ved et enkelt besøg. Efterhånden som man efter aftale med Fælleslandboforeningen fik oprettet lokale kontorer, kunne landmændene henvende sig her med anmodning om assistance. Den næste dag understregede en brevscriber fra Lund, at Hedeselskabet gennem sin 50-årige indsats havde virket »til usigelig Gavn«. Alt dette kunne man få del i ved at melde sig ind i selskabet mod 5 kr. i medlemsbidrag. Længere hen på efteråret

bragte alle de sønderjydske blade en fællesartikel af Westergaard og Thalbitzer om Hedeselskabet og grundforbedringssagen i Nordslesvig. Da selskabet fik et betydeligt statstilskud, kunne man yde en bistand, der var »omtrent gratis, i adskillige Tilfælde endog helt gratis«, og som i Ålborg og Ringkøbing amter kunne Hedeselskabets lokale distriktsbestyrere samtidig virke som amtsvandinspektør, mod at amtet ydede et lille bidrag. Konsulent Nielsen i Rødekro var ganske vist en flittig mand, men alligevel tiltrængtes en indsats på planteavlområdet. Ved at lade Hedeselskabets folk overtage grundforbedringen, kunne man give Nielsen den fornødne medhjælp, idet det jo altid var de store udgifter, der virkede trykkende på sådanne foreninger.¹⁵⁰

Over for dette fremstød, der ikke savnede nationale og politiske overtoner, blev Westh og Chr. Nielsen mere og mere trængt i defensiven. Nielsen forsøgte nok at fastholde, at det var bedre at tage fat på opgaverne straks uden at afvente Hedeselskabets indsats, eftersom selskabet heller ikke nord for Kongeåen kunne overkomme alle anmodninger.¹⁵¹ Men forgæves. Den flere gange udsatte møderække med amterne blev nok gennemført, men kun i to tilfælde – Haderslev og Åbenrå amter – nåede man frem til egentlig forhandling. I Sønderborg havde man slet ikke modtaget brevet, og man måtte derfor opsøge en drænsmeister, der heldigvis var »vel indforstaaet« med planerne.¹⁵² I spørgsmålet om Tønder amt havde amtsassessor P. Chr. Stemann taget et helt selvstændigt initiativ, idet han i slutningen af oktober foreslog, at regeringen nedsatte en særlig afvandings- og grundforbedringskommission for de sønderjydske landsdele.¹⁵³ Da Westh gav møde i Tønder amt den 1-12-1920, blev hans forslag om at ansætte en kulturteknisk uddannet mand som amtsvandinspektør pure afvist. Assessoren ønskede en særlig kommission med myndighed som en landvæsenskommission, og da Westh indvendte, at en sådan kommission jo alligevel måtte råde over

150. Flensborg Avis 10-12-1920.

151. Hejmdal 16-12-1920.

152. Referat af møderne i Haderslev og Åbenrå amter 23-11-1920 og i Sønderborg den følgende dag. Westh's arkiv.

153. Flensborg Avis 28-10-1920.

fagmænd, brød Westergaard ind og meddelte, at Hedeselskabet efterhånden ville ansætte de fornødne folk. Stemmanns kommission skulle først og fremmest vække interesse for sagen. Trods støtte fra grev O. D. Schack fik Westh ikke overbevist Stemmann om det nødvendige i at ansætte en vandinspektør, og Westergaard kunne vende tilbage til rigsdagen med en ny fjer i hatten. Han betroede senere sin underafdelingsleder, at han blev tilkaldt underhånden, og »Westh var ikke saa lidt lang i Ansigtet, da han saa mig til Mødet...«. ¹⁵⁴ Nogle dage derefter sendte han kontoret i Viborg Thalbitzers og sin egen artikel om grundforbedringsagen i Nordslesvig og gav samtidig nogle yderligere detaljer om mødets forløb. Konklusionen var, at Westergaard »slog det i Stykker« for Westh, at Tønder amt allerede havde skrevet til Hedeselskabet, at han selv havde kontaktet de øvrige amter, »og jeg tror, det endnu lader sig rette...«. ¹⁵⁵ En statusrapport fra Refslund Poulsen en god måneds tid senere om drøftelserne med amterne og landboforeningerne var da også nedslående. Alle forsikrede om den største velvilje, men de ville ikke betale en krone ekstra i den anledning. »Der er gaaet Politik i Historien«, mente han; det eneste positive var måske, at Hedeselskabet nu anstrengte sig endnu mere, end tilfældet ellers ville være. ¹⁵⁶

I de næste 2-3 måneder forsøgte Statens Grundforbedringsvæsen at få Åbenrå og Sønderborg amter til at kombinere stillingen som amtsvandinspektør og grundforbedringskonsulent, og man tilbød beredvilligt at dække en broderlig del af udgifterne hertil. Hedeselskabets tilbud virkede dog langt mere dragende på sønderjyderne. I begyndelsen af januar traf Hedeselskabet og Tønder amt aftale om, at Hedeselskabet snarest skulle oprette en kulturteknisk underafdeling i Tønder med to ingeniører og en konstruktør, idet lederen (ingeniør J. Braae) skulle være amtsrådets konsulent i alle afvandingssager. Hertil skulle amtet yde lokaler, rengøring, varme, lys og telefon samt op til 10.000 kr. i direkte udgiftsandel. Westergaard fik

154. Westergaard til Niels Basse 4-12-1920. Mose- og Engafdelingen nr. 834, 6-12-1920.

155. Westergaard til Niels Basse 9-12-1920. Mose- og Engafdelingen nr. 853, 9-12-1920, Basse holdt 18-12 et foredrag i de Sundeved'ske landboforeninger om »Grundforbedringsarbejder«.

156. Refslund Poulsen til Westh 15-1-1921. Westh's arkiv.

Hedeselskabets kontor i Tønder. Efter at staten havde overtaget den tidligere tyske landbrugsskolebygning, blev den stillet til rådighed for Hedeselskabet. Foto 1964.

samtidig landbrugsministerens forhåndstilsagn om velvillig behandling af en ansøgning om midler til dette formål.¹⁵⁷ Men også Stemann opsøgte indflydelsesrige kredse i København, og i slutningen af februar kunne han besvare Westh's »rykkerbreve« med den oplysning, at der nu var dannet en særlig grundforbedringskommission for Tønder amt med i alt 8 medlemmer: Stemann, 5 fra amtet, 1 fra landboforeningerne og 1 fra husmandsforeningerne plus forskellige teknisk sagkyndige.¹⁵⁸ Haderslev amt fik sin

157. Tønder-sagen findes i bestyrelsesbreve for 1921. B. 17, 8-2-1921.

158. P. Chr. Stemann til Westh 25-2-1921. Westh's arkiv.

ordning pr. 1-4-1921, idet en kulturtekniker fra Hedeselskabet samtidig blev amtsvandinspektør. Amtet skulle ligeledes bekoste kontorholdet og udrede indtil 1.500 kr. årligt til 50% af lønning og rejseudgifter.¹⁵⁹ Valget faldt her på assistent Th. P. Nielsen, der allerede i maj 1920 af Westergaard fik ordre til at holde sig klar og fra oktober fik midlertidigt kontor i Løgumkloster. Herfra måtte han sporenstregs begive sig til Haderslev og dér overtage en virksomhed, som tidligere blev bestridt af tre teknikere, hvortil kom at de fleste planer blev udarbejdet af Deutsche Landeskulturgesellschaft i Berlin. Westergaard lovede ham ved overtagelsesforretningen to assistenter til hjælp, men først efter 12 års forløb fik han en vis aflastning.¹⁶⁰ Den tredje og sidste grundforbedringsfilial i Sønderjylland blev Åbenrå amt med N. Klintø som distriktsbestyrer og amtsvandinspektør.¹⁶¹ Inden årets udgang var Sønderjylland indkorporeret i Hedeselskabets distriktsinddeling, bortset fra Sønderborg amt, der først gradvis kom ind i arbejdet.

Kappestriden blev altså klart vundet af Hedeselskabet, alene af den simple grund, at det kunne tilbyde en konkret indsats på basis af en fasttømret organisation og med tilstrækkelige midler til at udføre arbejdet som en egentlig landbrugsstøtte. På denne baggrund synede Westh's ressourcer kun lidet, og det sønderjydske landbrugs vaklende holdning til grundforbedring overhovedet gav ikke tilstrækkelig opbakning til et egentligt genrejningsprogram, baseret på systematiske undersøgelser. Og Westh var en »død« mand inden for sagsområdet som helhed, da amterne var klar til forhandling.

159. Haderslev-sagen findes i bestyrelsesbreve for 1921. B. 27, 1-3-1921. Amtsassessor Smith kæmpede dog bravt for Westh, men landboforeningerne ville ikke af med penge til en amtsvandinspektør (Westergaard til Niels Basse 11-11-1921, Mose- og Engafdelingen nr. 47, 18-1-1921).
160. Redegørelse i brev af 6-6-1935 fra distriktsbestyrer Th. P. Nielsen til bestyrelsen i anledning af et kommende avancement i Mose- og Engafdelingen. Bestyrelsesbreve for 1935.
161. Protokol for bestyrelsesmøde 2-4-1921 pkt. 11 resp. protokol for bestyrelsesmøde 30-12-1921 pkt. 4.

*Hedekommissionen og Madsen-Mygdal foretrækker Hedeselskabet
frem for Statens Grundforbedringsvæsen*

Hedekommissionens første møderække sluttede som tidligere nævnt¹⁶² med, at man nedsatte et underudvalg, »det økonomiske udvalg«, der skulle forsøge at trække en holdbar grænse mellem Statens Grundforbedringsvæsens og Hedeselskabets arbejdsområder samt drøfte problemerne omkring Hedeselskabets statstilskud. Disse spørgsmål lå ganske vist centralt for kommissionen som helhed, men da man næppe kunne nå frem til enighed in plenum, lød det jo meget fornuftigt at lade et »underudvalg« tage sig af sagen. Hedeselskabet blev bestemt ikke forfordelt i spørgsmålet om »underudvalgets« sammensætning, foruden J. C. Christensen kom såvel Chr. Dalgas som Westergaard med – modparten blev henvist til indirekte repræsentation via Hauch og H. C. Larsen. Derved slap man uden om Westh, der på de mest ubelejlige tidspunkter luftede sine tanker om et landsomfattende grundforbedringsinitiativ. Hedekommissionens forhandlinger i 2. og sidste fase fra november 1920 til november 1921 kom herved til at foregå på to delvis parallelle planer: den egentlige kommissions 8 sessioner og det økonomiske udvalgs mere uformelle drøftelser. Alene kommissionens møder er refereret; det er derfor ikke muligt i detaljer at følge sagens gang i det mindre forum. Det er så meget mere ærgerligt, som underudvalget nu var det sted, hvor de egentlige beslutninger blev truffet. Kommissionens forhandlinger sker i to overraskende ryk. I november 1920 bifalder man på det første møde efter den politiske omvæltning i foråret en indstilling fra det økonomiske udvalg, hvorefter Statens Grundforbedringsvæsen stort set forvises til statens ejendomme – i april 1921 ophæver man Statens Grundforbedringsvæsen på betingelse af, at repræsentanter for Landbrugsministeriet samt landbo- og husmandsforeningerne optages i Hedeselskabets bestyrelse. De mellemliggende og efterfølgende drøftelser former sig nærmest som en ophedet meningsudveksling om Hedeselskabets indsats på læplantnings- og mergelområdet.

162. Se ovenfor p. 172f.

I februar 1920 havde H. C. Larsen udarbejdet et nyt forslag til »Regler for Ydelse af Statstilskud til Det danske Hedeselskab til Fremme af Grundforbedringsarbejder i Landbruget«, idet det økonomiske udvalg skulle have en drøftelse herom sidst på måneden. Det var stadig 1915-reglerne for planteavlsregnskaberne, der styrede kontorchefens pen. Selskabet var berettiget til et statstilskud på op til 50% af dets samlede udgifter til grundforbedringsarbejder incl. disses andel af administrationsomkostningerne, de øvrige 50% skulle dækkes gennem refusioner eller egne midler. I tilfælde, hvor udgifterne ville virke prohibitive, kunne Hedeselskabet på basis af et særligt statstilskud dække en større andel af udgifterne, afpasset efter de pågældende lodsejeres skatteindtægt. Endvidere kunne selskabet overføre dele af det faste statstilskud til dets almindelige formål til grundforbedringssektoren, mod at det løbende tilskud blev reduceret tilsvarende. Forslagsstilleren erkendte, at statskassen ud fra tallene på finansoven for 1919/20 kun ville spare en 7-8.000 kr.; til gengæld ville man undgå det stadigt stigende krav om statstilskud, der i længden ville kræve »et ganske anderledes effektivt Tilsyn og en langt mere indgaaende Kontrol med Bevillingernes Anvendelse...«. Gennem større refusioner kom landmændene til at betale for assistancen, men det gjorde de sikkert gerne, eftersom grundforbedringsarbejdet jo automatisk forøgede jordens værdi.¹⁶³ Landbrugets egne organisationer var konsekvent holdt uden for proceduren, bortset fra at de generelle regler for refusionsydelsen skulle fastsættes efter samråd med organisationernes fællesforeninger. Dette forhold fandt Westh uheldigt; når dertil kom, at Hedeselskabet nok skulle støttes, men ikke dermed udelukke andre fra grundforbedringsområdet var sagen i det hele taget »overmaade vanskelig«. Han så helst, at landbrugsorganisationerne afgjorde, hvem der skulle have særstilling vedrørende betalingen. Fuldt tilskud burde som hovedregel ydes »i magre, lidet kultiverede Egne« og »under særligt vanskelige Forhold«. Forundersøgelse og planlægning kunne ske gennem land-

163. Udateret forslag til »Regler for ydelse af Statstilskud...« indgået til Hedeselskabet 8-2-1920. Hovedkontorets arkiv.

brugsorganisationerne, Hedeselskabet, Statens Grundforbedringsvæsen eller godkendte teknikere.¹⁶⁴

Det økonomiske udvalg holdt møde den 24-2-1920, hvor man skulle drøfte H. C. Larsens nye forslag samt delingen mellem de to konkurrenter. Mødet er ikke refereret, men Westh's notitser om sagen fra denne periode vidner klart om en vis ængstelse over for udviklingen. Man måtte se at komme ud over kampen mellem institutionerne, idet der herved skete for megen skade, mente han.¹⁶⁵ Også H. C. Larsen ytrede sig om delingstanken ud fra det hovedsynspunkt, han tidligere havde givet udtryk for:¹⁶⁶ at Statens Grundforbedringsvæsen først og fremmest skulle varetage statens opgaver på området som en slags direktorat under ministeriet. Herudover lå dets anden hovedopgave inden for de systematiske undersøgelser, ud fra hvilke man kunne »skitsere Mulighederne for Trangens Afhjælpning...«. Hedeselskabet skulle på sin side ikke »hæmmes« i at fortsætte og videreudvikle dets hele virksomhed på mose- og vandstandsreguleringens område bortset fra moseundersøgelserne, der skulle overgå til forsøgsvirksomheden.¹⁶⁷

Det stod nogenlunde klart hen på vinteren 1919/20, at Hedeselskabet var ved at vinde terræn på grundforbedringsvæsenets bekostning. Dernæst kom »systemskiftet«, der indvarsledes med regeringen Zahles afsked den 29. marts. Godt en måneds tid senere satte en ny mand sig tilrette i Landbrugsministeriets chefstol, statsindgrebenes og reguleringspolitikens fjende nr. 1, *Th. Madsen-Mygdal*. Statens Grundforbedringsvæsen fik ganske vist den opmuntring, at de tre ledende fagmænd blev fastansat pr. 1-4-1920, men Hauch konstaterede alligevel ved grundforbedringsudvalgets 14. møde den 16-6-1920, at Hedekommissionen lå som et tryk over virksomheden; den nye minister udviste stadig den samme »afventende, uangribelige Holdning«.¹⁶⁸ Man arbejdede videre med de store opgaver, først og fremmest de

164. Westh-notat af 12-2-1920. Westh's arkiv.

165. Notitser dateret 25-2- og 26-2-1920 i Westh's arkiv.

166. Se ovenfor p. 169.

167. H. C. Larsen til Hedekommissionens økonomiske udvalg 3-3-1920. Westh's arkiv.

168. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 14. møde 16-6-1920 i Statens Grundforbedringsvæsenens protokol, p. 112ff. Westh's arkiv.

systematiske undersøgelser, forberedte næste fremstød vedrørende grundforbedringslån og optog nye emner, såsom et forslag om en arealtælling på grundlag af jordbundsforhold og trang til grundforbedring. Forslaget, der var udformet i samarbejde med landbo- og husmandsforeningerne, byggede på en begrænsning af det traditionelle grundlag, jordens benyttelse, til tre hovedgrupper: 1) den dyrkede jord, 2) vedvarende græs og 3) lyngklædte arealer med tilhørende undergrupper, hvor man spurgte om jordbund og det eventuelle behov for grundforbedring.¹⁶⁹ I juli kom henvendelsen fra Haderslev amt, der for alvor inspirerede Westh til et stort anlagt projekt for Sønderjyllands landbrugsmæssige genopbygning. Desuden overvejede han påny at gå ind i politik, og det er påfaldende, at hans grundforbedringsforedrag i denne tid i særlig grad beskæftigede sig med husmændenes problemer. »Er Husmændene som Landbrugere særligt interesserede i Grundforbedring af Jorden?« Sådan lød overskriften på en artikel i »Husmanden«, og det retoriske spørgsmål besvarede Westh naturligt nok med et eftertrykkeligt »ja«. Flid og nøjsomhed gjorde det ikke alene, et moderne landbrug krævede nok så meget indsigt og forståelse.¹⁷⁰ Instinktivt følte Kr. Pedersens gamle forbundsfælle, at der forestod afgørelser, hvor en bred vennekreds ikke var at foragte.

Den første forsmag på de nye signaler i Slotsholmsgade nr. 10 fik man netop i det sønderjydske spørgsmål, hvor Hauch trods gentagne samtaler med Madsen-Mygdal ikke fik antydning af tilslutning fra dennes side.¹⁷¹ Drøftelserne i Løgumkloster i slutningen af august vakte åbenbart en misstemning, som Westh i et brev til Pinholt 5-10-1920 forsøgte at imødegå med henvisning til drøftelserne med Madsen-Mygdal.¹⁷² Omtrent samtidig forelå J. C. Christensen-gruppens forslag til deling af opgaverne inden for

169. Statens Grundforbedringsvæsens årsberetning 1918-20. Jorders Grundforbedring I. 4, 1921, p. 40f.

170. Artikel i »Husmanden« nr. 41, 10-10-1920.

171. Hauchs udtalelser på Statens Grundforbedringsudvalgs 15. møde 18-8-1920 (Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 119ff.) demonstrerer klart den usikre situation i forhold til Madsen-Mygdal.

172. Westh til Pinholt 5-10-1920. Koncept i Westh's arkiv. Folketingets finansudvalg tog i øvrigt en tur til Sønderjylland i dagene 10-15/10-20.

grundforbedringssektoren. Gruppen fandt, at Hedeselskabets virksomhed ikke på nogen måde burde beskæres, sådan som Rasmus Hansen jo også i sin tid havde understreget. Hvis man gik over til at kræve refusioner i det foreslåede omfang, ville man lamme selskabets virksomhed. Kun hvor det drejede sig om større arbejder uden for de egentlige hedeegne, ville man overveje en ændring. Befolkningen og Hedeselskabet skulle nok finde hinanden i spørgsmålet om grundforbedring. Tilsvarende gik vejen til et samarbejde med landbrugets organisationer over selskabets repræsentantskab, idet foreningerne ved at indmelde sig i selskabet fik den fornødne indflydelse. På denne baggrund ville Statens Grundforbedringsvæsens fortsatte tilstedeværelse på Hedeselskabets arbejdsområde kun skabe forvirring, hvorfor man ville foreslå, at statsvirksomheden fik tre opgaver: 1) grundforbedring på statens ejendomme, 2) oprettelse og drift af et grundforbedringsarkiv og 3) administration af grundforbedringslån.¹⁷³ Stillet over for disse lidt triste udsigter kom Westh med en anden version, som Hauch syntes godt om.¹⁷⁴ Her blev opgaverne opdelt i tre grupper: I. Statens Grundforbedringsvæsens opgaver, II. Hedeselskabets tilsvarende og III. Fællesopgaver. Under gruppe I hørte systematiske undersøgelser og forsøg, som forfatteren karakteriserede som væsenets vigtigste opgaver. Fællesopgaverne bestod i oplysningsvirksomhed og praktisk støtte og hjælp til landbrugsorganisationerne. Endelig skitseredes nogle punkter, der i givet fald kunne bruges som kompromismateriale i Hedekommissionen.

Da det økonomiske underudvalg sidst i oktober vedtog arbejdsfordelingen, blev resultatet en slags kompromis mellem de to standpunkter. Statens Grundforbedringsvæsen fik udover de tre opgaver, som J. C. Christensen-gruppen havde foreslået, lov til at yde landbrugets organisationer bistand ved systematiske undersøgelser efter landbrugsministerens nærmere bestemmelse i hvert enkelt tilfælde, hvorefter det i store træk kunne skitsere mulig-

173. Udateret forslag til arbejdsdeling mellem Hedeselskabet og Statens Grundforbedringsvæsen. Westh's arkiv. Må henføres til begyndelsen af okt. 1920, idet Westh's bemærkninger hertil er dateret 5. og 8-10-1920.

174. Westh til Pinholt 8-10-1920. Koncept i Westh's arkiv. Redegørelsen er dateret 5. og 8-10-1920, jfr. note 173.

hederne for at imødekomme behovet. Ønskede man undtagelsesvis at udarbejde planer, måtte man indhente Hedeselskabets billigelse.¹⁷⁵

Hedekommissionen blev nu indkaldt til sit første møde i 3/4 år. H. C. Larsen forsøgte her at løsne spændetrøjen lidt; i det mindste ville han gerne opfatte arbejdsdelingen som en opfordring til Statens Grundforbedringsvæsen om at tage arbejdet op med fuld kraft. Men J. C. Christensen kunne ikke strække sig videre, da de kredse, han repræsenterede, havde ønsket at tilintetgøre Statens Grundforbedringsvæsen. Det havde han modsat sig; Statens Grundforbedringsvæsen havde en opgave, man skulle blot afgrænse den nærmere. Såvel Hauch som Holdgaard betoned, at der var tale om et kompromis, sidstnævnte med den tilføjelse, at Statens Grundforbedringsvæsen var bundet »temmelig haardt«.¹⁷⁶ Derefter gik man direkte over til at drøfte et andet stridsspørgsmål, nemlig læ- og småplantningssagen.¹⁷⁷ Denne lidt spage principdrøftelse kan forklares ud fra det forudgående udvalgsarbejde, men det må erindres, at »magtbalancen« i selve kommissionen i mere end én forstand var forrykket. Valget den 26-4-1920 havde ikke alene erstattet Kr. Pedersen med Madsen-Mygdal, men også berøvet Emil Rasmussen hans rigsdagsmandat – og det opvejedes næppe ved, at den konservative P. Olufsen også var gledet ud. Selv Holdgaard havde været uden for nummer et par måneder i forbindelse med landstingsvalgene. For jordlovsudvalgsmedlemmerne Emil Rasmussen, Holdgaard og J. P. Olufson gjaldt det nu om at fastholde og virkeliggøre 1919-lovgivningen, og i denne sammenhæng måtte nærværende problemer træde noget i baggrunden. Kommissionens og det økonomiske udvalgs sekretær, J. Wilcke, skelede formentlig til de departementale interesser i sagen og måtte forudse en permanent friktionsmulighed i et uafklaret delingsforhold mellem de to »direktorer«. Wilcke var ej heller en udtalt beundrer af Westh.

Landbrugsministeriet måtte dog i første omgang sluge kamelen og meddelte derfor Statens Grundforbedringsvæsen, at man var »sindet« at følge

175. »Genpart slaaet den 28-10-1920 efter udateret Konzept. Vedtaget med de foretagne Ændringer ved Hedekommissionens Udvalgsmøde den 27-10-1920«. Westh's arkiv.

176. Referat af Hedekommissionens møde 17-11-1920.

177. Se nedenfor p. 338f.

Hedekommissionens indstilling.¹⁷⁸ Provsbladene gjorde et stort nummer ud af meddelelsen, men i venstrebladenes version var der åbenbart sket en vis omredigering i »væsenet«s favør til Westergaards store harme. Straks gik han til Pinstруп, der blev »meget forbitret« og alarmerede Madsen-Mygdal. En ny meddelelse udgik fra ministeriet; nu gjaldt det blot om at holde redaktør Bertelsen på Folkebladet i ørene, formanede Westergaard sin underafdelingsleder.¹⁷⁹ Samme Westergaard havde en streng tid sidst på året 1920, idet han som tidligere nævnt snart måtte instruere Viborg, snart holde galden flydende hos sine rigsdagsvenner, snart duellere med sin gamle chef i det sønderjydske. Intet under at Viborg-kontoret måtte sende den fraværende afdelingsleder den ene kasse cigarer efter den anden. En anden begunstiget kombattant, Chr. Dalgas, overvejede at publicere nyheden i sit tidskrift med en slet dult triumf i form af et meget sigende »kun« foran opregningen af Westh-institutionens opgaver. Ved beslutsom indsats lykkedes det dog Basse at få meddelelsen holdt i et neutralt tonefald.¹⁸⁰

I sine møder i januar og februar 1921 fortsatte Hedekommissionen sine drøftelser af tilskudsreglerne inden for læplantningen. Efter at have tilvejebragt en ordning på dette område, tog man fat på tre andre sagsområder: administrationen af mergelbanetilskudet, hvor man enedes om ikke at pille ved den eksisterende ordning, vandstandsreguleringen, hvor Hedeselskabet ifølge formandens resumé var inde på den rigtige vej, og endelig moseforsøg. De langspundne redegørelser trættede åbenbart kirkeministeren, der gang på gang underholdt kommissionen med personlige reminiscenser og opbyggelige historier. I særlig grad dvælede han ved en af de første sager, han havde haft med at gøre, en tidsbestemt bevilling til Danmarks geologiske Undersøgelser, som stadig skulle fornyes. Det gik nok med denne sag

178. Landbrugsministeriet til Statens Grundforbedringsvæsen 29-11-1919, cit. efter Statens Grundforbedringsvæsens protokol for udvalgsrådet 10-12-1921.

179. Westergaard til Niels Basse 26-11-1920. Mose- og Engafdelingens arkiv nr. 816, 29-11-1920. Den vrede rigsdagsmand mistænkte Hauch for at stå bag meddelelsen.

180. Niels Basse til Chr. Dalgas 9-12-1920. Kopi i Basses arkiv. Dog indeholdt meddelelsen i Hedeselskabets Tidsskrift nr. 23/1920 en meget sigende fremhævelse (*uden Udarbejdelse af Planer*), der imidlertid udgik i den endelige version i Hedeselskabets Tidsskrift nr. 2/1921.

som med Andræs målinger over jordradien fra 1853, ...«de maalte stadig paa Jordradien, men helt nøjagtig kunde de aldrig faa den maalt...«. Nej, så var japanerne anderledes fremsynede. Ville de f. eks. engang have fat i Korea, sendte de blot en geologisk undersøgelseskommission derover for at klarlægge spørgsmålet. Måske havde den gamle politiker et andet formål med sine historier. Det kunne ikke skjules, at afgørelsens dag nærmede sig for Statens Grundforbedringsvæsen. Westergaards tone blev mere og mere utålmodig, og på et møde den 13-4-1921 tørnede han og Westh sammen i en forbitret ordveksling om sammenstødene i Sønderjylland og i Århus amt, hvor Hedeselskabet i efteråret 1920 accepterede en anmodning fra amtets landøkonomiske selskab om at oprette et kontor under Mose- og Engafdelingen, samtidig med at Westh advokerede for et fælles grundforbedringsudvalg for hele amtet.¹⁸¹ I denne situation kunne J. C. Christensen ikke i længden fastholde afgørelsen af 17-11-1920, – hvis han da nogensinde havde troet på den. I Finansudvalget, hvor sparebestræbelsen nu var det ledende princip, satte Brorsen og Pinstrup allerede i december 1920 spørgsmålstegn ved Statens Grundforbedringsvæsen. »Det bliver fremtidig nærmest et Arkiv«, lyder dommen i protokollens tørre sprog.¹⁸² Godt tre måneder senere fastslog man, at delingen mellem de to institutioner ikke havde været tilfredsstillende. Derfor overvejede man at slå dem sammen, så staten kunne få del i ledelsen.

Den tanke, som Kammersgaard nærmest i en bisætning havde udkastet på Hedekommissionens møde 5-8-1919,¹⁸³ havde dermed fæstnet rod. Når man alligevel ville skille sig af med et levn fra Kr. Pedersens dage, kunne det passende bruges ud fra den enkle regel: Noget for noget. Baggrunden

181. Sagen om Århus-kontoret findes i bestyrelsesbreve for 1920, B. 204, 20-11-1920.

Efter de indledende drøftelser i sept.-okt. trak sagen lidt i langdrag, hvorfor Westergaard 11-11-1920 bad Niels Basse om at fremme sagen »ved at der foreligger en Besked af en eller anden Art fra Forstander H. P. Larsen« (Malling Landbrugsskole) (Mose- og Engafdelingen 762, 11-11-1920). Manuskript til Westh's foredrag i Århus 13-11-1920 findes i Westh's arkiv.

182. Finansudvalgets forhandlingsprotokol 1920-21 p. 67f, møde 16-12-1920 (samråd med Madsen-Mygdal).

183. Se ovenfor p. 167.

herfor kan være den uro, som i de senere år var opstået omkring bevillingerne til Hedeselskabet, og desuden den omstændighed, at den kommende lovgivning om grundforbedringslån i sig selv motiverede et fastere greb om det administrative apparat. På kommissionsmødet 20-4-1921 kunne økonomiudvalget derefter fremlægge resultatet af nogle drøftelser fem dage i forvejen, hvor Hauch og Olufson ikke deltog.¹⁸⁴ Hedeselskabet burde være førende inden for grundforbedringsområdet, men landbrugsministeren skulle ved forhandling med Hedeselskabet udvirke, at ministeriet fik en mand ind i bestyrelsen, og at der etableredes et »organiseret Samarbejde« med landbo- og husmandsforeningerne. Kronedes dette med held, burde Statens Grundforbedringsvæsen ophæves, og herved var der åbnet mulighed for en »samlet Ordning af Arbejdet efter dets to Hovedretninger, den landøkonomiske og den forstlige«.¹⁸⁵ Pinholt fremlagde forslaget med den bemærkning, at det havde vundet tilslutning i udvalget bortset fra, at Kammergaard efter forhandling med sin gruppe måtte kræve to mand fra rigsdagen ind i Hedeselskabets bestyrelse, da beslutningen om at ophæve Statens Grundforbedringsvæsen ikke havde vakt udelt begejstring. Emil Rasmussen havde fået frie hænder af sit parti, men ønskede fastslået, at de to landbrugsorganisationer hver skulle have en mand ind i bestyrelsen. Formanden præciserede baggrunden for sin ændrede indstilling: at arbejdsdelingen af november 1920 ikke sikrede arbejdsro. Efter indsigelse fra Westh beklagede han dog at have misforstået ordvekslingen mellem Westergaard og Westh på forrige møde. Forfatterværdigheden til indstillingen blev røbet af H. C. Larsen, der vedkendte sig de to første stykker om baggrunden for forslaget; J. C. Christensen havde bidraget med 3. stykke om nyordningen inden for Hedeselskabet, og de sidste linjer var hidsat af udvalget. Larsen ønskede en bestyrelse på 7 mand og en grundforbedringsafdeling, der måtte betragtes som en statsinstitution. Nu tog Hauch ordet. Westh havde på forhånd udstyret ham med et behændigt formuleret ændringsforslag, hvor

184. Hauch ønskede af »adskillige Grunde« ikke at være til stede. Hauch til Westh 17-4-1921. Westh's arkiv.

185. Afskrift af udateret udkast til indstilling til Hedekommissionen. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 907/1922.

ordene om Hedeselskabets førende rolle på området var erstattet med ønsket om, at *statens* virksomhed på området blev varetaget af én institution. Det lidt vage udtryk om samarbejdet med landbrugsorganisationerne var tilsvarende ændret til et krav om »organisatorisk Forbindelse«, udtrykt gennem bestyrelsesrepræsentanter.¹⁸⁶ J. C. Christensen kviede sig stærkt ved sidstnævnte punkt, fordi man her ville få vrøvl med Hedeselskabets repræsentantskab. I øvrigt præciserede han, at forslaget kun angik Statens Grundforbedringsvæsens virksomhed *uden for* statens område. Hvad ministeriet herudover ville bruge virksomheden til, blev en sag mellem minister og rigsdag. Socialdemokraternes ønske om rigsdagsrepræsentation i ledelsen fandt J. C. Christensen højst upraktisk, i yderste fald kunne han gå med til, at fire rigsdagsmænd (1 for hvert parti) kom ind i repræsentantskabet. Havde de øvrige diskussionsdeltagere udtalt sig taktisk velovervejet, virkede J. P. Olufsons bidrag som en veritabel eksplosion. Han ønskede et mere demokratisk og mere mobilt hedeselskab, hvis det skulle kunne klare opgaverne. Hvorfor i det hele taget ophæve Statens Grundforbedringsvæsen, når det havde vakt en interesse for sagen, som Hedeselskabet ikke mestrede? Hedeselskabets naturlige opgaver var hedens tilplantning og kultivering, engvanding o. lign. Skulle hans parti endelig støtte Hedeselskabet, måtte staten have større indsigt med dets ledelse.¹⁸⁷ I sin endelige udformning blev indstillingen til Landbrugsministeriet et kompromis mellem udvalgets og Hauchs (Westh's) forslag. Hauch måtte give afkald på det udtrykkelige krav om landbrugsorganisationernes repræsentation i bestyrelsen; det blev overladt landbrugsministeren at forhandle sig frem til en tilfredsstillende løsning som basis for en afvikling af statsinstitutionen. Derimod fik de socialdemokratiske medlemmer præciseret deres krav om to rigsdagsrepræsentanter i bestyrelsen.¹⁸⁸

186. Koncept til udtalelse af 20-4-1921 i Westh's arkiv.

187. Referat af Hedekommissionens møde 20-4-1921, p. 558ff.

188. Hedekommissionens indstilling til Landbrugsministeriet 20-4-1921. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 907/1922. Westh deltog ikke i afstemningen.

Westergaards endelige sejr

Statens Grundforbedringsudvalg afholdt nogle dage senere sit 19. møde. Her gjorde Hauch sig megen umage for at sukke pillen ind, bl. a. ved at referere en udtalelse fra Madsen-Mygdal om, at det skete måtte betragtes som en »Ordning, ikke som Nederlag eller Sejr . . .«. Han ville nok gå med til at udsende en meddelelse til landbrugsorganisationerne om »Arbejdets uforandrede Fortsættelse«, forudsat at Madsen-Mygdal gik med hertil. I øvrigt var det en forudsætning, at Hedeselskabets bestyrelse nu blev udvidet til 7 mand: 4 fra selskabet, 1 fra husmandsforeningerne, 1 fra landboforeningerne og 1 fra ministeriet. J. C. Christensen havde påtaget sig at få repræsentantskabets tilslutning hertil. Muligvis valgte bestyrelsen et forretningsudvalg på tre mand, tilføjede Hauch.¹⁸⁹ Det lykkedes dog ikke helt at opmuntre Westh. I et brev til Johansen i Reval tegnede han et noget mistrøstigt billede af situationen med tydelig brod mod Pinholt og H. C. Larsen, der havde benyttet den første den bedste lejlighed til at svigte fanerne. Meget afhang af den designerede bestyrelsesformand J. C. Christensens autoritet ved Hedeselskabets repræsentantskabsmøde i juni; Chr. Dalgas ville her slå et slag for, at de to mænd fra landbrugsorganisationerne kun kom i repræsentantskabet. For Westh personligt stillede sagen sig sådan, at J. C. Christensen og Westergaard ønskede ham spændt ud af det hele, medens de andre ansatte nok gik med over til Hedeselskabet. Han mente nok, han havde venner, men vidste ikke, om de ville gå i aktion for ham . . .¹⁹⁰ At Westh dog ikke havde opgivet tanken om at genindtræde i det gamle selskab, fremgår af et brev fra Mentz fra samme periode. Denne frarådede ham indstændigt at søge tilbage, de gamle problemer ville straks dukke op igen, selv om så fornuftige folk som forpagter Sonne og Hauch var med i bestyrelsen.¹⁹¹ Westh burde få et mere begrænset opgavefelt, hans force

189. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 19. møde 27-4-1921 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 150ff. Westh's arkiv.

190. Westh til J. C. Johansen 2-5-1921. Kopi i Westh's arkiv.

191. Det er første gang, de to personer nævnes som emner til en bestyrelsespost i Hedeselskabet.

var jo »det levende Arbejde for Organisation, for store Opgaver, for Menneskers Samling om dette eller hint Forehavende udover det almindelige . . .«. Mentz kunne i øvrigt berette, at Chr. Dalgas var meget modfalden ved sidste bestyrelsesmøde, hvor Olesen og Thyssen¹⁹² var indstillet på at føre Madsen-Mygdals linje igennem. Westergaard var klog nok til ikke at prale, men det var interessant at se, at han og Chr. Dalgas ikke længere var »som røde Køer . . .«. ¹⁹³

Det bestyrelsesmøde, som Mentz refererer til, er formentlig afholdt 2. eller 3-5-1921, men har ikke sat sig spor i bestyrelsesprotokollen. Derimod foreligger der en besvarelse, dateret 3-5-1921 af Landbrugsministeriets henvendelse om ændringer i ledelsen, som ministeriet fik ekspederet dagen efter Hedekommissionens møde. Ministeriet anså det »for heldigst«, om bestyrelsen blev udvidet til 7 mand, jfr. Hauchs ovennævnte udtalelse. Hedeselskabets repræsentanter i Hedekommissionen, sagfører Olesen, der havde efterfulgt afdøde H. H. Lüttichau, og Chr. Dalgas, havde ikke været til stede ved denne lejlighed, men fremsendte en fællesudtalelse et par dage senere.¹⁹⁴ De var enige om, at én institution burde overtage grundforbedringsarbejdet, og når Hedeselskabet helt overtog arbejdet, ville de gå med til, at ministeriet fik en repræsentant i bestyrelsen samt »tilraade«, at der skabtes »et nærmere ordnet Samarbejde« med landbrugsorganisationerne. Bestyrelsens stillingtagen, sådan som den kom til udtryk i ovennævnte besvarelse af 3-5-1921, var en lakonisk meddelelse om, at man ville lade repræsentantskabsmødet tage stilling til sagen.¹⁹⁵ Det kunne jo ikke betyde andet, end at bestyrelsen ville anbefale ministeriets ønske.

Da repræsentantskabet gav møde på Preislers Hotel i Viborg 17-6-1921, et møde, hvor sønderjydske repræsentanter deltog for første gang, kunne

192. Formanden, H. H. Lüttichau, var død den 23-2-1921.

193. Mentz til Westh maj 1921. Westh's arkiv. Brevet er formentlig fra 8/5, da Westh har modtaget det den 9/5.

194. Olesen og Chr. Dalgas til Hedekommissionen 23-4-1921. Afskrift i hovedkontorets arkiv.

195. Hedeselskabets bestyrelse til Landbrugsministeriet 3-5-1921. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 907/1922.

provst Thyssen med tilfredshed konstatere, at ministerium og rigsdag i det forløbne år havde udvist selskabet »Imødekommenhed og Tillid«. Med denne tilfredshedens akkord som grundtone nåede provsten efter en række rutinesager frem til mødets afgørende punkt, hvor dørene blev lukket. Efter at have oplæst Madsen-Mygdals henvendelse, tilføjede provsten, at det var Finansudvalget, der af hensyn til bevillingerne ønskede en ministeriel repræsentation i ledelsen. Man havde dog frafaldet det oprindelige krav om, at denne mand skulle være bestyrelsesformand. Ønsket om en fastere forbindelse til landbrugets organisationer var dikteret af de kommende grundforbedringsopgaver. Hidtil havde man ikke haft en sådan forbindelse, og det var »en Mangel ved Ledelsen«. Han sluttede med at foreslå lovene ændret i overensstemmelse med landbrugsministerens ønske. Kirkeminister J. C. Christensen ville dog anbefale en anden taktik. Repræsentantskabet skulle acceptere ministerens forslag (uændret – ellers kom det til nye forhandlinger i Hedekommissionen!), og så blot skrive, at man afventede nedlæggelsen af Statens Grundforbedringsvæsen, inden man skred til de fornødne ændringer i ledelsen. Her måtte han dog atter advare: Ministeren ville ikke diskutere valget af *sin* repræsentant i bestyrelsen, men J. C. Christensen vidste dog, at han ikke ville udpege »en udpræget Krigsmand« (som f. eks. H. C. Larsen!). I en lidt upersonlig tone frarådede Christensen nærmest at vælge en direktør, men man kunne måske tænke sig, at bestyrelsen udpegede en kommitteret for hver afdeling. I sine generelle betragtninger lagde han ikke skjul på sin egen og K. M. Klausens indsats for Hedeselskabet i Finansudvalget. De var begge klar over, at hvis selskabet blev stillet lig de landøkonomiske foreninger, ville det gå til grunde. Den samme skæbne ville overgå selskabet, om grundforbedringsvirksomheden blev taget væk; forst sagen var ikke tilstrækkelig. De fleste talere støttede J. C. Christensen, selv om Esmann fandt, at man sagtens kunne undvære en bestyrelse, hvis repræsentantskabet blot nedsatte et forretningsudvalg, og der blev udpeget 1 à 2 direktører. Mads Lambæk understregede, at det var godt at få landbrugets organisationer med ind i ledelsen for at modvirke det indtryk, at Hedeselskabet var blevet lidt aristokratisk. Efter forslag fra Esmann nedsatte man et udvalg på tre mand: Bardenfleth, Juel og Appel, der sammen med bestyrel-

sen skulle forhandle med ministeriet og fremsætte forslag til de fornødne lovændringer.¹⁹⁶ Skrivelse herom afgik samme dag til København.¹⁹⁷

Mod sædvane ytrede Chr. Dalgas sig ikke under denne del af mødet. Mentz's bemærkning om de separerede »røde Køer« dækker nok forholdet. Til sin store forbløffelse modtog Westh kort før årsmødet en forespørgsel fra Birkebæk: Hvem var den mand i Hedeselskabet, der iflg. Westh's udtalelser til en fælles bekendt skulle være ophavsmand til planerne om at ændre selskabets ledelse?¹⁹⁸ Da Westh foretrak en mundtlig drøftelse, anmodede Chr. Dalgas telegrafisk om en sådan. Af »historiske Grunde« – historieforskningen siger tak herfor – udarbejdede Westh et referat til Hauch efter afslutningen på en begivenhedsrig dag den 25. august 1921. Kl. 10 ringede Chr. Dalgas og forbindelsesmanden, overingeniør I. O. V. Irminger på døren. På deres direkte forespørgsel, om Westergaard var ophavsmand til de forestående ændringer, måtte Westh dog melde pas. Dette gav dog anledning til en åbenhjertig drøftelse af situationen, hvor Chr. Dalgas filosoferede over de mange mærkelige tildragelser, der lå bag. Efter hans opfattelse havde Hauch »svigtet« Westh i det økonomiske udvalg, men det måtte »offeret« bestemt afvise. Inden gæsterne gik, lovede Chr. Dalgas at låne sin gamle medarbejder lysbilleder til et foredrag i Københavns K.F.U.M. om Dalgas og hedesagen. Westh nåede dog næppe at pudse næsen, før sagfører Olesen dukkede op i anledning af de tilstundende forhandlinger med Madsen-Mygdal. Udover et par anekdoter om provst Thyssens aversion imod den tidligere moseafdelingsleder (og om trekløveret Westergaard – Thyssen – Wilckes virksomhed bag kulisserne) var det mest bemærkelsesværdige Olesens direkte forespørgsel: Kunne Westh samarbejde med Chr. Dalgas, i fald man valgte to direktører? Som slutbemærkning udtrykte sagføreren sin frygt for, at Hauchs eventuelle udnævnelse som bestyrelsesmedlem ville skabe uro i ledelsen. Dagens 3. og sidste besøg præsterede Holdgaard. Han kunne

196. Protokol for årsmødet 1921 i Viborg. Repræsentantskabets protokol 1908-1918 (!), p. 209ff., pkt. 6-7. Hovedkontorets arkiv.

197. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 17-6-1921. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 907/1922.

198. Chr. Dalgas til Westh 9-6-1921. Westh's arkiv.

meddele, at bestyrelsen for De samvirkende danske Husmandsforeninger enstemmigt havde tiltrådt den sjællandske regionalforenings resolution imod ophævelsen af Statens Grundforbedringsvæsen, og at man ville søge at få landboforeningerne med hertil.¹⁹⁹

Den fuldstændige tavshed fra ministeriets side, en situation som øjensynlig gik grundforbedringsudvalget lidt på nerverne,²⁰⁰ blev brudt få dage efter forhandlingerne med Hedeselskabets 17. juni-udvalg. Statens Grundforbedringsvæsen modtog en kopi af et brev til husmands- og landboforeningerne, hvori Landbrugsministeriet konstaterede, at det uheldigvis ikke havde været muligt at finde »en naturlig Afgrænsning« mellem Hedeselskabet og Statens Grundforbedringsvæsen. Derfor var man »sindet« at overlade Hedeselskabet tilsynet med og ledelsen af de statsunderstøttede grundforbedringsarbejder, da dette selskabs repræsentantskab havde indvilget i at optage repræsentanter for de to landbrugsorganisationer i bestyrelsen. Samtidig ville ministeriet overveje en afvikling eller en eventuel fortsættelse af de opgaver, som grundforbedringsvæsenet havde påbegyndt.²⁰¹

Den 12. september samledes repræsentantskabet igen på Preislers Hotel til overordentligt møde. 17. juni-udvalget fremlagde et forslag til nye vedtægter og forudskikkede her den bemærkning, at landbrugsministeren først ville vælge sin mand, når selskabet havde valgt, endvidere at afviklingen af Statens Grundforbedringsvæsen ville blive drøftet med den nye bestyrelse.²⁰² Forslaget til vedtægter hører hjemme i anden sammenhæng,²⁰³ blot skal her fremhæves to forhold: at afvanding og dræning nu figurerede i formålsparagraffen, og at bestyrelsen for fremtiden udgjordes af et repræsentantskabsudvalg på fire mand plus de tre ude fra kommende medlemmer. Debat-

199. Westh til Hauch 25-8-1921. Kopi i Westh's arkiv.

200. Jfr. protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 20. møde 12-7-1921 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol p. 161f. Mødet varede kun en times tid og sluttede med, at Hauch tilbød Westh ferie til oktober 1921.

201. Landbrugsministeriet til De samvirkende danske Husmandsforeninger og De samvirkende danske Landboforeninger 29-8-1921. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 907/1922.

202. Repræsentantskabsprotokol 1919-31, p. 49f, pkt. 1.

203. Se nedenfor p. 423f.

ten for lukkede døre blev nok en principdrøftelse, men om *personer*, ikke om paragraffer. »For eller imod Chr. Dalgas« var temaet. Hovedpersonen, der ikke var til stede under det lukkede møde, havde på forhånd sendt repræsentanterne et brev, hvor han satte sin stilling ind på, at landbrugets organisationer ikke blev repræsenteret i bestyrelsen. Over for en repræsentant for Ringkøbing amt, grosserer og plantageejer C. A. Astrup, havde han oplyst, at han ikke kunne samarbejde med landboforeningernes kandidat, H. Hauch. Da Astrup ønskede at bevare Chr. Dalgas som garant for »en rolig Udvikling«, foreslog han, at denne kom ind i bestyrelsen. (Eftersom selskabets funktionærer ikke kunne vælges til medlemmer af repræsentantskabet, jfr. paragraf 5, var de dermed også adgangsfremte til bestyrelsen). Endvidere ønskede han skovrideren udnævnt til direktør. Her fik forslagsstilleren kun støtte fra 6 diskussionsdeltagere, resten gik kraftigt imod med mange drøje udfald mod den kommitterede. Undervisningsminister J. Appel ville fraråde, at man tog hensyn til ham, det fortjente han ikke, og kirkeministeren belærte Astrup om, at Hedeselskabet ikke var et aktieselskab, men levede »af Subsidier fra Staten«. Chr. Dalgas var først og fremmest forstmand, men grundforbedringsvirksomheden var nu vigtigst. Stiftamtmand Bardenfleth mente, at forklaringen lå i Chr. Dalgas' nervøsitet. Over for denne modvind hjalp det ikke, at Astrup retorisk spurgte: »Hvad vil »Folket« sige, hvis der ikke er en Dalgas med i Selskabet«? Hans ændringsforslag blev afvist med 17 stemmer mod 10, og udvalgets forslag gik stort set uændret igennem. Derefter skred man til valg af bestyrelsesmedlemmer. Thyssen og Olesen stillede deres mandater til rådighed, blev derefter valgt til repræsentantskabet i henhold til selvsuppleringsbestemmelsen i paragraf 6 stk 1 – og så skete noget overraskende. Efter spredte forslag tog Appel ordet og foreslog J. C. Christensen, Bardenfleth og Olesen (repræsentantskabets formand, N. Juel, var »født« medlem af bestyrelsen), og de blev derefter valgt med henholdsvis 36, 29 og 33 stemmer. Thyssens navn blev end ikke nævnt, men desuagtet kvitterede han for Juels rosende omtale af hans indsats ved at takke for tilliden gennem årene.²⁰⁴

204. Protokol for det overordentlige repræsentantskabsmøde 12-9-1921 i repræsentantskabsprotokol 1919-21, p. 49ff, pkt. 2.

Dermed var Hedekommissionens opgave løst – sådan som J. C. Christensen-fløjen opfattede den. Kommissionen holdt sit afsluttende møde i november og skulle egentlig drøfte hedeopdyrkning og skovplantning, to store og vægtige emner, må man sige. Pinholt var dog mildest talt ikke i arbejdsrum, og de faktiske drøftelser hævdede sig ikke op over det parentetiske, ja det trivielle. Meget apropos ønskede formanden heller ikke, at kommissionen skulle forfatte en egentlig betænkning, som ingen gad læse. I stedet fik han – noget nølende – tilslutning til en »beretning«, hvor man kort ridsede forhandlingerne op med facit i de fremkomne indstillinger. H. C. Larsen forbeholdt sig dog ret til at fremkomme med sine indlæg andetsteds. Olufson var højst utilfreds med sagens hele forløb, og Emil Rasmussen sekunderede ham bravt: der var også andre, der ikke ønskede Statens Grundforbedringsvæsen nedlagt. Hauch satte dog et brat punktum for denne debat ved at fastslå, at socialdemokraterne jo var med i økonomiudvalget, hvor afgørelsen faldt.²⁰⁵ Dermed sluttede tre års mødevirksomhed i en kommission, hvor man ikke som normalt skulle *klarlægge* et sagsforhold, men *afgøre* et stridsspørgsmål, der til syvende og sidst var af politisk natur.

Westh bliver vandløbskommissær

For Westh og for grundforbedringsudvalget som helhed stod den nærmest kommende tid i opbrudets tegn. Rent umiddelbart følte provst Thyssens fald som en »lykkelig Begivenhed«, ²⁰⁰ måske et varsel om en ny linje i selskabets politik, selv om Westh erkendte, at den ny bestyrelsesformand stod over for en svær opgave. Inden for udvalget arbejdede man hårdt på at finde frem til en ordening, der på én gang muliggjorde en videreførsel af arbejdet og samtidig funktionærernes overgang til Hedeselskabet. En overgang forestillede Westh sig endog, at Københavns-kontoret kunne fortsætte sin virksomhed. I dette arbejde ydede C. L. Feilberg en behjertet indsats, idet han og Westh for en gangs skyld stod sammen i et ønske om at fastholde

205. Referat af Hedekommissionens møde 17-11-1921 p. 583ff. Westh's arkiv.

206. Westh til sagfører Olesen 16-9-1921. Kopi i Westh's arkiv.

Hedeseelskabets bestyrelse og ledere 1923. 1. række fra venstre: Afdelingsleder Jens Westergaard, H. Hauch, N. Juel, J. C. Christensen (formand), Chr. Sonne (næstformand), V. Bardenfleth. 2. række fra venstre: Jens Holdgaard, A. Olesen, ? , afdelingsleder K. Thalbitzer, ? , kommitteret Chr. Dalgas.

de bærende synspunkter i Vandudvalgets betænkning. Feilberg tænkte her særlig på at videreføre det indledte samarbejde med landbrugets organisationer og hermed forbundne institutioner.²⁰⁷ I slutningen af oktober forelå udvalgets indstilling, der nøje fulgte den skitserede linje. Hauch, der i mellemtiden var blevet udpeget som landboforeningernes repræsentant i Hedeseelskabets bestyrelse tillige med Landbrugsministeriets repræsentant, forpagter og tidligere landstingsmand *Chr. Sonne* (1859-1941) og husmandsforeningernes repræsentant Jens Holdgaard, spillede en noget tilbagetrukket rolle ved disse møder. Forklaringen er nok den enkle, at et personspørgsmål

207. Feilbergs forslag, dateret 22-10-1921, findes i kopi i Westh's arkiv.

voldte ham svære kvaler. Udtalelser fra ledende folk i Hedeselskabet lod klart forstå, at Westh's tilbagevenden var helt udelukket. På den nye bestyrelses første møde i København den 27-28/10-1921 ønskede Hauch, Holdgaard og Olesen grundforbedringsudvalgets tidligere nævnte indstilling om arbejdets videreførsel lagt til grund for den fremtidige ordning. Her overfor sluttede J. C. Christensen, Bardenfleth og Juel op om en fællesindstilling fra Chr. Dalgas og afdelingslederne, hvorefter selskabet nok overtog grundforbedringsvæsenets arbejde og »det nødvendige Personale«, men at ministeriet skulle sørge for de personer, der ikke kom i betragtning.²⁰⁸ Eftersom formandens stemme ved stemmelighed var afgørende, kunne J. C. Christensen-fløjen have afgjort sagen straks, men da Chr. Sonne, som man på J. C. Christensens forslag valgte som næstformand, for tiden opholdt sig i Geneve som regeringens delegerede i den internationale arbejdskonference, udsatte man afgørelsen til hans hjemkomst. Skulle den fraværende næstformand være i tvivl om sin delikate rolle som tungen på vægtskålen, sørgede Hauch for ved breve tre på hinanden følgende dage (27., 28. og 29/10) at holde ham orienteret. Efter godt en uges betænkningstid kom der svar fra Grand Hotel de la Paix. Brevskriveren omfattede såvel kirkeministerens egenmægtige valg af næstformand og den aktuelle sag, især spørgsmålet om Prytz's og Westh's fremtidige anvendelse, med højst blandede følelser. Han kendte begge d'herrer fra sit arbejde i Vildmosekommissionen af 1920 og havde kun lovord til overs for Prytz. Men Westh – det var en anden sag. Her var en person, som ikke nøjedes med den arbejdsglæde, »der rinder af selve det stilfærdige og samvittighedsfulde Arbejde...«, men som virkede med »ostentativ Paakaldelse af Almenhedens Opmærksomhed for alt, hvad der udrettes...«. Man kunne dog ikke uden videre afskedige ham, men da en tilbagevenden til Hedeselskabet ville afstedkomme for megen uro, måtte der findes en anden løsning.²⁰⁹

Dermed var spørgsmålet om Westh's eventuelle rolle i det fremtidige grundforbedringsarbejde afgjort. Madsen-Mygdal og hans rådgivere var der-

208. Protokol for bestyrelsesmøder efteråret 1921. Hovedkontorets arkiv.

209. Sonne til Hauch 8-11-1921. Brevet er i Viggo Hauchs besiddelse.

med sat i en penibel situation, som de »klarede« ved at tilbyde Westh en stilling som ministeriets konsulent i vandløbssager. Ministeren betroede Westh, at der nede ved grænsen var opstået vandløbsproblemer, som kun han (Westh) kunne klare.²¹⁰ Inden han i slutningen af april 1922 på Vekskro kunne tage fat på sin første sag som vandløbskonsulent – en anmodning fra et sogneråd om at få en grøft optaget som offentligt vandløb – måtte han og de øvrige medarbejdere igennem lange og udmattende forhandlinger. Her kom Thøgersen på en ildprøve, idet han med Hauch som bisidder måtte forsøge at overbevise den skeptiske Westergaard om værdien og nytten af de systematiske undersøgelser. Det indtryk fæstnede sig efterhånden hos Thøgersen, at modparten arbejdede på at ødelægge virksomheden. Han op søgte derfor Madsen-Mygdal for at få oplyst, hvordan han kunne få sin afsked. Ministeren henviste ham blot til at sagsøge ministeriet . . .²¹¹ I marts kunne Westergaard indstille til bestyrelsen, at man pr. 1-4-1922 overtog Thøgersen samt fem andre landbrugskandidater, hvoraf den ene dog senere bad sig fritaget. Thøgersen blev underafdelingsleder for »De systematiske Undersøgelser« med samme anciennitet som J. P. Olesen og Basse. Desuden overtog man Prytz samt to ingeniører til Teknisk Afdeling.²¹² Overtagelsesudgifterne blev anslået til ca. 150.000 kr.

Den detroniserede Westh søgte i sine sidste foredrag at gøre en slags status for arbejdet. I særlig grad hæftede han sig ved det faktum, at de systematiske undersøgelser kom igang i de fleste amter, og at der i 12-13 tilfælde blev oprettet grundforbedringsudvalg eller ansat grundforbedringskonsulenter. Næsten præcis på treårsdagen for sit første foredrag som grundforbedringschef talte han 16-2-1922 i Testrup ved Haslev – om mosekultur. Ringen var sluttet. Det fremgår ikke af manuskriptet, om Westh så noget

210. Westh til sagfører Olesen 13-11-1921. Kopi i Westh's arkiv.

211. Thøgersens levnedsskildring, p. 9. Forhandlingerne gik dog også Westergaard hårdt på, jfr. et brev til Basse 30-1-1922 (Mose- og Engafdelingen 109, 1-2-1922), hvori der tales om, at SGV-folkene »holder saa haardt fast paa deres hidtidige Fremgangsmaade med Nødvendigheden af de store Beretninger, Kulturkort m. v.«.

212. Westergaard til bestyrelsen 13-3-1922. Bestyrelsesbreve for 1922, B. 57, 16-3-1922. Protokol for bestyrelsesmøderne 10-3-1922 (pkt. 16), 28-4-1922 (pkt. 1. c) og 20-6-1922 (punkt 1. a).

Kulturkort
over
Flødstrup Sogn
Vinding Herred, Svendborg Amt.
1:20000

Arbejdet i Marken er udført i 1931 af
Sindsholm Landboforening
ved Konsulent S.K. Olsen.

Reproduceret med Godkendt tilladelse af Statens Landbrugsrådgivning, København 1938.

Kulturkort over Flødstrup sogn, Svendborg amt 1932. I signaturen er skelnet mellem våd og kold jord samt over de forskellige grader af kalktræng.

symbolsk heri, men det ville ligne ham dårligt. I hvert fald fik hans tilhørere en instruktiv vejledning i mosejordens behandling, benyttelse, vedligeholdelse, udbytte og økonomi. Først og sidst skulle der udarbejdes en *plan* for arbejdet, da et enkelt fejlgreb kunne slå det hele i stykker »paa denne vanskelige og eensidige Jord...«.

I september samme år lagde han sidste hånd på årsberetningen for 1920-22, der skulle afrunde billedet »af Virksomhedens korte, men bevægede Liv«. ²¹³ Her opregnede han nok institutionens konkrete indsats: grundforbedringsarbejder inden for statsskovarealer på Bornholm, i Nordsjælland og omkring Silkeborg, afvandingarbejder i Vildmoserne, praktiske og videnskabelige undersøgelser vedrørende kunstvandning, vindmotorers anvendelse til vandløftning o.s.v., men lagde ikke skjul på, at »de systematiske Undersøgelser af Jorders Trang til Grundforbedring« i samarbejde med landbrugsorganisationerne var institutionens og hans egen hjertesag. I alt nåede man inden 1-4-1922 at undersøge ca. 184.000 ha, overvejende i Jylland, og heraf måtte ca. 30 % karakteriseres som »vandlidende«, 56% som kalktrængende. Det langsigtede mål var at udstyre hver ejendom med et »kulturkort«, der i kort begreb sammenfattede ejendommens jordstatus. Så langt nåede man ikke – i første omgang. Nu var det op til Fridlev Thøgersen og hans medarbejder, assistent N. C. Nielsen, at fortsætte virksomheden fra Hjultorvet i Viborg.

Statens Grundforbedringsudvalgs 25. og sidste møde fandt sted i Rigsdagen den 18-10-1922 og varede tre kvarter. Otte dage i forvejen var lokalerne fraflyttet, idet de systematiske undersøgelser fra 10-10-1922 overgik til Hedeselskabet. Hauch takkede Westh for hans indsats, denne kvitterede ved at sige, at samarbejdet »altid havde været »til Bunds« og altid loyalt. Mødet hævet«. ²¹⁴

213. Jorders Grundforbedring, I: 5 (nov. 1922).

214. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 25. møde 18-10-1922. Statens Grundforbedringsvæsen's protokol p. 181ff. Westh's arkiv.

D. Den statslige grundforbedringsindsats under den første grundforbedringslov 1921 - 1932

Westh får sin grundforbedringslov gennemført – og kan gå

Med støtte i Vandudvalgets betænkning af september 1919¹ arbejdede Landbrugsministeriet med ministeren selv som primus motor i de kommende måneder på at afpudse et lovforslag om statslån til grundforbedringsarbejder. Man kørte dog fast i de statsfinansielle vanskeligheder, hvortil kom at flere af Kr. Pedersens ministerkolleger var skeptiske over for tanken om at give sådanne lån fortrinspantestilling.² Begivenhederne omkring påsken 1920 betød en månedlang pause i ministeriets arbejde med sagen. På Grundforbedringsudvalgets møde i begyndelsen af juni erklærede Hauch den for henlagt; det var ikke klogt at røre ved den for tiden.³ Hvis dette udsagn dækkede stemningen i ministeriet, kom en henvendelse fra Sorø amt noget ubelejligt. Amtet meddelte lakonisk, at man ved en landvæsenskommissionskendelse var blevet pålagt gennem amtets repartitionsfond forskudsvis at afholde udgifterne ved en vandløbsregulering. Det havde man ikke mulighed for, omend man i henhold til vandløbsloven af 1880, paragraf 24, havde pligt hertil. Kunne ministeriet stille pengene til rådighed? Også på anden måde var sagen kontroversiel, fordi landvæsenskommissionen havde vraget to Hedeselskabs-projekter til fordel for et kompromisforslag, udarbejdet af vejassistent Berntsen. Da Statens Grundforbedringsvæsen fik sagen til udtalelse, greb Westh straks chancen til at erindre ministeriet om sin fire måneder gamle indstilling om at aktualisere låne- og tilskudsbestemmelserne i vandløbsloven og pumpelagsloven. I betragtning af de foreliggende om-

1. Se ovenfor p. 133.

2. Se ovenfor p. 178.

3. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 13. møde 2-6-1920 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 101ff. Westh's arkiv.

Lov af 6. maj 1921 om grundforbedringslån.

Lov af 6. Maj 1921 om Grundforbedringslaan.

§ 1.

Landbrugsministeriet bemyndiges til for Finansaarene 1921—22 og 1922—23 at anvende for hvert Finansaar 1 Mill. Kr. til Udlaan til Grundforbedring af Ager og Eng, hvorved forstaas Afvanding, Vanding, Mergling, Inddæmning, Inddigning, Nykultur af Heder og Moser.

Laanene, der ikke maa overstige 1500 Kr., udbetales kontant, og der skal ydes en Rente af 6 pCt. p. a., hvilken Rente dog kan nedsættes ved Bestemmelse paa de aarlige Finanslove, saafremt Statens egen Renteydelse skulde blive mindre end 6 pCt. p. a.

§ 2.

Laanene kan ydes til enkelte Jordbrugere, naar den vedkommende kommunale Bestyrelse skønner, at Midler til ønskelige Grundforbedringsarbejder ikke paa rimelige Vilkaar kan faas ad anden Vej, og paa Betingelse af, at den vedkommende Kommune overfor Statskassen garanterer for Halvdelen af de med det enkelte Laan eventuelt forbundne Tab.

Naar Laanet er bevilget, skal Laantageren udstede en Obligation for Laanet med Pant i vedkommende Ejendom med Oprykningsret næst tidligere Behæftelser. Obligationen kan udstedes paa ustempet Papir, og dens Tinglæsning og senere Udslettelse sker uden Gebyr.

§ 3.

Andragender om Laan stiles til Landbrugsministeriet og indsendes gennem den vedkommende kommunale Bestyrelse med dennes Paategning i Henhold til § 2 og med dens Erklæring om den Sikkerhed, som Ejendommene selv, Anlæggets Rentabilitet og Laantagerens personlige Forhold yder, gennem Amsraadet med dettes Samtykke angaaende Garantien. Med Andragendet maa følge Plan over det paagældende Anlæg samt Bekostningsoverslag og Rentabilitetsberegning og tillige Oplysning om, hvem der skal føre Tilsyn med Arbejdets Udførelse og afgive Erklæring derom, forinden Udbetaling af Laanet kan finde Sted, ligesom ogsaa om Tilsynet med Anlæggets Vedligeholdelse, indtil Laanet er tilbagebetalt.

§ 4.

Naar Obligationen er tinglæst uden præjudicerende Retsanmærkning, og der fra det lokale Tilsyn foreligger Erklæring om, at den stedfundne Grundforbedring er forsvarlig udført efter den godkendte Plan, kan Laanene udbetales efter Regler, der fastsættes af Landbrugsministeren.

§ 5.

Laanene afdrages normalt i 10 Aar med $\frac{1}{10}$ aarlig. Hvor Omstændighederne taler derfor, kan Landbrugsministeren dog indrømme Afdragsfrihed i indtil 5 Aar efter Laanets Stiftelse, hvorefter Laanet afdrages i højst 10 Aar med $\frac{1}{10}$ aarlig. Laanets Løbetid kan altsaa i intet Tilfælde overstige 15 Aar, regnet fra Laanets Stiftelse.

§ 6.

Renter og Afdrag af de i Henhold til denne Lov ydede Grundforbedringslaan indbetales paa Amtstuerne. Beløbene kan inddrives ved Udpantning.

§ 7.

Det i § 3 omhandlede Tilsyn er ulønnet, men kan oppebære Befordringsgodtgørelse og Dagpenge efter Landbrugsministeriets nærmere Bestemmelse, og Udgifterne hertil afholdes af Statskassen.

§ 8.

Denne Lov gælder ikke for Færøerne

stændigheder var det »afgørende forkert« at standse arbejdet, mente Westh.⁴ Alligevel fik amtet den besked, at ministeriet efter forhandling med Statens Grundforbedringsvæsen havde stillet sagen i bero.⁵ Måske var Landbrugsministeriets afventende holdning en konsekvens af problemerne omkring genforeningen, idet indførelsen af dansk vandløbslovgivning⁶ og landsdelens påtrængende behov for afvandingsarbejder formentlig ville stille store krav til statskassen.⁷ Allerede i august var Tønder amt i fuld gang med at rejse afvandingsagen over for Finansudvalget.⁸

I denne venne- og frændeløse tid søgte Westh at mobilisere et erhvervs-politisk tryk på regeringen. De sjællandske husmænds sendemandsmøde i juli 1920 vedtog en Westh-konciperet resolution, hvor man ønskede tilvejebragt adgang til grundforbedringslån på gunstige afdragsvilkår, og i oktober sluttede landboforeningerne op om tanken. I særlig grad hæftede man sig ved de manglende lånemuligheder »trods den mest fyldestgørende Garanti«.⁹ Rundt om i landdistrikterne manifesterede sig i stigende omfang en anden mangel – på tilstrækkelige beskæftigelsesmuligheder. Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg fæstnede atter opmærksomheden på afvandings- og inddigningsarbejderne, og flere Venstre-rigsdagsmænd kunne samstemmende berette på et partimøde i november, at de havde deltaget i disse drøftelser. Den nyvalgte gruppeformand Søren Brorsen havde dog anbefalet at tage fat på plantningsarbejdet i samarbejde med amter og kommuner, medens

4. Statens Grundforbedringsvæsen til Landbrugsministeriet 17-6-1920. Kopi i Westh's arkiv. Sorø amts henvendelse er dateret 8-6-1920, journal AR 400-1920, jfr. Landbrugsministeriet til Statens Grundforbedringsvæsen 16-6-1920 Landvæsensjournal 1920 nr. 2067.
5. Landbrugsministeriet til Sorø amt 30-6-1920. Kopi til Statens Grundforbedringsvæsen i Westh's arkiv.
6. Se ovenfor p. 185.
7. Jfr. Hauchs oplysning på Statens Grundforbedringsudvalgs 15. møde 18-8-1920. Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 119ff. Westh's arkiv.
8. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1919/20, p. 144, møde 25-8-1920.
9. De samvirkende danske Landboforeninger til Landbrugsministeriet 1-11-1920. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 4-11-1920 nr. 770⁵.

Hauch med tydelig adresse til landbrugsministeren refererede sine udtalelser om kapitalmanglen i forbindelse med sådanne projekter. Madsen-Mygdal forstod finten og forklarede, at man snarest ville stille midler til rådighed for større samlede arbejder – der dog ikke ville afhjæpe arbejdsløsheden synderligt. Måske ville man også overveje grundforbedringslån til private, tilføjede han.¹⁰ Den næste dag, da Statens Grundforbedringsudvalg sad i vigtige forhandlinger, ringede den fraværende formand fra Landbrugsministeriet og bad Westh komme til møde hos departementschef Waage om lån og tilskud til grundforbedringsarbejder.¹¹ Åbenbart i konsekvens af denne drøftelse sendte Wilcke et par dage senere Westh nogle eksemplarer af lovudkastet fra 1919 med tilhørende bemærkninger, udformet efter 1916-linjen, sådan som den senest var kommet til udtryk i Vandudvalgets betænkning. På dette grundlag drøftede Statens Grundforbedringsudvalg sammen med Waage og Wilcke situationen. Departementets folk talte især om 1500 kr.s-lånene (med fortrinspantestilling), som ministeren efter Hauchs opfattelse var mest stemt for, eftersom grundforbedring jo var til fordel for prioritetsindehaverne. Tro mod sine principper fremhævede Westh nødvendigheden af lån til store fællesarbejder, idet han i overensstemmelse med Statens Grundforbedringsvæsens indstillinger af januar-februar 1920¹² fremlagde et forslag til lov om såvel grundforbedringslån som -tilskud. Her var lånegrænsen sat lig værdiforøgelsen, dog kun 20% af forskellen mellem vurderingssum og prioritetsgæld. Ved lån til solidariske selskaber måtte eventuelt tab dækkes af stat, kommune og selskab med hver 1/3 (havde kommunen påtaget sig garanti, måtte den dog bære de 50%). Under afsnittet om direkte tilskud til enkeltmand eller mindre grupper landmænd i særligt vanskelige tilfælde delte stat og kommune byrderne. Det var endvidere Westh's tanke, at loven kun skulle gælde for 2 år, idet man herigenem kunne indhente de fornødne erfaringer. Aftalen blev, at Westh nu

10. Protokol for Venstres folketingsgruppe, VI, 1920-21, fællesmøde 17-11-1920.

11. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 16. møde 18-11-1920 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 128ff. Westh's arkiv.

12. Se ovenfor p. 179f.

skulle udarbejde et lovforslag med færrest mulige paragraffer, medens Wilcke tog sig af bemærkningerne hertil.¹³

I samme møde, som Pinstrup og Brorsen satte et afgørende spørgsmålstegn ved grundforbedringsvæsenets eksistens, aftalte Finansudvalget og Madsen-Mygdal at stille en tillægsbevilling på 3 millioner kroner til rådighed for grundforbedringslån. De 2 millioner var dog på forhånd båndlagt til arbejder under Hedeselskabet,¹⁴ idet selskabet havde udarbejdet en liste over kapitalkrævende afvandings- og grundforbedringsarbejder. Herudover indkaldte man i juleugen gennem meddelelser i dagspressen ansøgninger med en frist på 14 dage; den sidste million var tiltænkt mergelselskaber og større afvandingsforetagender. Da Jens Holdgaard under drøftelsen af det egentlige lovforslag om grundforbedringslån undrede sig over, at decemberbevillingerne ikke fremkom i lovforslag, erklærede Madsen-Mygdal, at man herigennem ville undgå en forsinkelse, netop med henblik på den truende arbejdsløshed.¹⁵

Efter drøftelse med Madsen-Mygdal i slutningen af januar 1921 kunne Westh nu fremkomme med sit endelige lovforslag. Da ministeren havde afvist tanken om lånenes fortrinsstilling, var formlen nu »med Oprykningret næst tidligere Behæftelser«. Det afgørende var dog, at man i god overensstemmelse med Landbokommissionens første mindretal holdt fast ved grundtanken om at tilgodese landmænd, der ikke på sædvanlig vis kunne skaffe sig den fornødne kredit. Sikkerheden beroede da alene på lånsøgerens

13. Protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 17. møde 26-11-1920 i Statens Grundforbedringsvæsenets protokol, p. 135f. Westh's arkiv.

Westh's udkast med tilhørende notater er dateret 25-11-1920.

14. Finansudvalgets forhandlingsprotokol for 1920/21, p. 65f, møde 16-12-1920, sml. skrivelse til Landbrugsministeriet 17-12-1920 Landvæsenstidsskrift 1920 nr. 2327³. 27-12-1920.

15. Jfr. nedenfor p. 222. På tillægsbevillingsloven for 1920/21 stillede man på par. 26 3 mill. kr. til rådighed for »Grundforbedringsarbejder« (rente: 6%, afdragstid: 10 år), for 1921/22 2,1 mill. kr. til grundforbedring, 935.000 kr. til sønderjydske mergel- og afvandingselskaber og 1 mill. kr. til mergelselskaber, i alt 7 mill. kr. over to finansår. Sml. Westergaards »Laan af Statskassen til Gennemførelse af Grundforbedringsarbejder« i Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 60f.

personlige forhold, som kommunalbestyrelsen skulle tage stilling til, fordi kommunerne skulle bære 50% af eventuelle tab, staten de øvrige 50%. Statens Grundforbedringsvæsen skulle administrere lånene og træffe aftaler med kommunen om det fornødne tilsyn. For hvert af finansårene 1920/21, 21/22 og 22/23 var udlånsrammen 1 million kroner.¹⁶ Dagen efter fulgte Westh sagen op ved at fremsende forslag til lov om grundforbedringslån til solidariske selskaber inden for en ramme på 3 millioner kroner for finansåret 1921/22 plus et egentligt tilskud på 200.000 kr. til ellers uoverkommelige opgaver. Hvis der ikke kunne skaffes sikkerhed for lånene inden for vandløbslovens rammer, skulle stat og kommune også her dele risikoen. I en afsluttende anbefaling af forslaget slog forfatteren meget stærkt på det ønskelige i at erhverve erfaringer inden for et lovgivningsområde, man nu i »en meget lang Aarrække« havde overvejet uden resultat.¹⁷ Der kom faktisk et resultat, men det tilfaldt ikke sagens utrættelige pennefører at omsætte lovens paragraffer til håndgribelig virkelighed.

Samtidig med at Landbrugsministeriet gennem et par rykkerbreve til Finansudvalget og Finansministeriet endelig havde fået anvist (og fordelt) de 3 millioner på tillægsbevillingsloven, lagde man sidste hånd på et lovforslag om enkeltmandslån, hvor man fulgte Westh's udkast med tilføjelse af den oprindelige lånegrænse på 1.500 kr. I sin forelæggelsestale i Folketinget 11-3-1921 forudså Madsen-Mygdal en grundforbedringsbølge af samme format som i 1860' og 1870'erne, alene af den grund, at de landbrugstekniske fremskridt nødvendiggjorde dette. Forslaget sigtede først og fremmest mod at hjælpe de små jordbrugere, staten skulle ikke i almindelighed yde lån til sådanne aktiviteter. Den relativt høje rentefod – 6% p. a. – og den korte afdragstid på 10, evt. 15 år, begrundede han i den værdistigning, som ejendommene herved fik påført. Det egentligt kontroversielle i forslaget: at man havde opgivet fortrinspantestillingen, forsvarede han med

16. Statens Grundforbedringsvæsen til Landbrugsministeriet 28-1-1921. Koncept til skr. og lovforslag i Westh's arkiv. Sml. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 31/1 1921 nr. 1152: »Tale med Hauch. - Lovforslag udarbejdes«.

17. Statens Grundforbedringsvæsen til Landbrugsministeriet 29-1-1921. Koncept i Westh's arkiv.

en henvisning til, at en sådan nyskabelse kunne »indeholde en vis Fare for vor Kreditsystem«. ¹⁵ Ministeren fortalte ikke det høje ting, at han den foregående dag i det samråd med Finansudvalget, hvor man faktisk besøgte Westh-institutionens skæbne, ¹⁰ indirekte havde ændret lovforslaget på et enkelt punkt. Paragraf 7, stk. 2, der overdrog administrationen af lånene til Statens Grundforbedringsvæsen, var i realiteten ophævet.

Som sit partis ordfører kunne Westergaard ved forslagens 1. behandling i Folketinget i begyndelsen af april anbefale forslaget. Han gav en omfattende skildring af grundforbedring før og nu med en stærk betoning af Hedeselskabets indsats på området, navnlig i de sidste 2-3 år. Indirekte fremgik, at han kunne ønske et større beløb end de 2 x 1 mill. kr., men fandt det dog »fuldt forsvarligt«. Der *måtte* gøres et eller andet, da Hedeselskabet kunne mærke det stigende krav om assistance over hele landet. Han ville have nedsat et udvalg herom, da der var et par detaljer at drøfte. Såvel socialdemokraten Kr. Bording som den radikale Kr. Pedersen gik kraftigt imod forslaget, som de ønskede radikalt ændret i overensstemmelse med 1916-linjen. Bording beklagede især savnet af en øvre grænse på eksempelvis 10.000 kr.s jordværdi, hvis det virkelig var hensigten at hjælpe de små landmænd. De stedlige husmandsforeninger ville være bedre bedømmelsesudvalg end kommunalbestyrelserne, mente han. Hvor Westergaard havde ønsket et par småting drøftet i et udvalg, ønskede den konservative Raffnsøe et grundigt udvalgsarbejde. Især var han utilfreds med paragraf 7, stk. 2; det vedkom ikke lovgiverne, hvilken del af et ministerium, der administrerede loven – og uanset om Statens Grundforbedringsvæsen »paa en Maade (var) lyst i Kuld og Køn« af Hedekommissionen. Lånebeløbet var stort nok, de større grundejere var jo betænkt gennem de 3 millioner på tillægsbevillingsloven. I sin svartale betonedede Madsen-Mygdal, at tanken ikke var »en Laanelov for Gaardejere«, og at han måtte afvise påstanden om sognerådenes sociale diskriminering, eftersom de jo fremgik af almindelig valgret og således ville

18. Folketingets forhandlinger 1920-21, sp. 4597. Lovforslaget i blad 204.

19. Se ovenfor p. 199.

blive krævet til regnskab i tilfælde af forskelsbehandling af ansøgere. Westergaard delte ministerens synspunkt, sognerådene havde ændret deres opfattelse på disse punkter de sidste 20 år. Man nedsatte derefter et 15-mands udvalg: 5 fra venstre, 3 fra konservative, 5 fra socialdemokratiet og 2 fra radikale venstre med Westergaard som formand. Fire medlemmer af Hedekommissionen var med: Pinholt, Raffnsøe, Westergaard og Olufson plus den forhenværende landbrugsminister Kr. Pedersen.²⁰

Under Westergaards ledelse lykkedes det udvalget at arbejde sagen igennem på kort tid. Nøjagtig 14 dage efter 1. behandling skrev udvalget betænkning, samtidig med at Hedekommissionen dagen i forvejen havde indstillet, at Statens Grundforbedringsvæsen blev nedlagt.²¹ Udvalgets flertal (V+K) kunne nok give mindretallet (S+RV) ret i, at lånebeløbet på 1.500 kr. var for lille, men havde accepteret forslaget, da landbrugsministeren i modsat fald ikke kunne love det gennemført i indeværende samling. Flertallets ændringer gav i øvrigt ikke anledning til særlige kommentarer, heller ikke det faktum, at paragraf 7, stk. 2 var gledet ud. Mindretallet ønskede en lånekasse for grundforbedringslån under Hypotekbanken, en øvre udlånsgrænse på 2.000 kr. samt fortrinspantestilling m. m. som af Landbokommissionens 1. mindretal foreslået. Endvidere ønskede man Statens Grundforbedringsudvalg bibeholdt i fremsendelsesvejen til ministeriet (hvilket jo også indebar en videreførsel af Statens Grundforbedringsvæsen!).²² Folketingets 2. behandling af forslaget gav anledning til nye sammenstød; Bording fastslog, at loven blot ville blive en »Skueret« for de allerfattigste landmænd, ligesom et efterstillet pant blot ville sikre de forudgående pant-havere. Niels Frederiksen, der jo var medlem af Landbokommissionen af 1911, spurgte ironisk sine tidligere meningsfæller fra regeringspartierne og da især de progressive fra »Første Mindretal«, hvordan de nu var til mode. Pinholt svarede igen med at beklage, at den radikale regering ikke i sin tid havde fremmet forslaget. Nu var tiden forpasset, »man maa tage det, der

20. Folketingets forhandlinger 1920/21, sp. 5389ff., møde 7-4-1921.

21. Se ovenfor p. 200f.

22. Folketingets forhandlinger 1920/21, blad 327, betænkning 21-4-1921.

foreslaas«. ²³ Dagen efter blev forslaget vedtaget med 55 stemmer mod 44. ²⁴ Landstinget fik én dag til samtlige 3 behandlinger, en omstændighed, som Hauch beklagede stærkt. Også her faldt der mange bemærkninger om sognerådenes konservatisme. Holdgaard, der først og fremmest ønskede at få klarlagt sammenhængen mellem lovforslaget og de 3 millioner kroner på tillægsbevillingsloven, ²⁵ gik ind på hele driftskredit-problematikken, men ministeren erklærede, at »denne beskedne Lov« her var en undtagelse fra reglen. ²⁶ »Lov om Grundforbedringslaan« blev stadfæstet 6-5-1921, og en god måneds tid senere fulgte et ministerielt cirkulære, hvor man omsatte lovtekstens mere generelle linje til administrativ praksis. ²⁷

Når det trods sagens hastende karakter trak i langdrag med cirkulæret, *kan* det skyldes vanskeligheder med at tilrettelægge hele låneproceduren. Men den omstændighed, at det er udsendt dagen efter det repræsentantskabsmøde, hvor Hedeselskabet accepterede prisen for nedlæggelse af Statens Grundforbedringsvæsen, indicerer en sammenhæng mellem de to faktorer. Wilcke tog efter Westergaards indstændige anmodning med folketingsmanden på en Sønderjyllandsrejse i dagene 23-27/5-1921, ²⁸ og i denne forbindelse skulle de med ministerens billigelse drøfte grundforbedringslån. ²⁹ Få dage forinden havde Wilcke forelagt Westergaard nogle tvivlsspørgsmål, bl. a. om amternes husmandsbrugskommissioner, der jo spillede en væsentlig rolle ved administrationen af jordlovene af 1919, skulle medinddrages her. Det besvarede Westergaard med et klart nej, det måtte sognerådene klare. Og da man kom til det spørgsmål, hvem der på ministeriets vegne skulle føre tilsyn med grundforbedringsarbejderne, svarede Westergaard atter klart: Hedeselskabet. Herved kom der ensartethed i erklæringerne, man

23. Folketingets forhandlinger 1920/21, sp. 5749ff, møde 25-4-1921.

24. Ibid., sp. 5833, møde 26-4-1921.

25. Jfr. ovenfor p. 218.

26. Landstingets forhandlinger 1920/21, sp. 2132/2154/2179, møder 29-4-1921.

27. Landbrugsministeriets cirkulære til samtlige amtmænd nr. 196, 18-6-1921. Ministerialtidende 1921, Afd. A.

28. Westergaard skulle drøfte konvertering af nogle vandløbslån fra tysk til dansk møntfod.

29. Wilcke-notat af 21-5-1921. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1921 nr. 1152⁴.

behøvede ikke at oprette nogen ny institution, og tilsynet kunne derved gennemføres næsten uden udgift for statskassen. Westergaard mente også, at en sådan ordning ville være i overensstemmelse med Hedekommissionens indstilling og fandt det naturligt, om Hedeselskabet blev »Ministeriets sagkyndige Bistand i alle Grundforbedringspørgsmaal«. ³⁰ I praksis accepterede Landbrugsministeriet denne indstilling, men cirkulæret indeholdt intet herom. Kommunerne skulle selv sørge for det fornødne tilsyn. Ansøgningerne skulle være sognerådene i hænde senest 15/9 og via amtet indgå til ministeriet 1/11-1921.

Mangen en sognerådsformand har nok tørret sveden af panden en ekstra gang i løbet af sommeren 1921, når han blev konfronteret med grundforbedringslovgivningens administrative krav. I forvejen voldte arbejdsløshedsproblemerne mange kvaler, i særlig grad administrationen af (og arbejdsløshedstilskudene til) de kommunale hjælpe-kasser. Det var dog et plaster på såret, at love af 22-12-1920 og 1-4-1921 gav kommunerne ret til at få de 3/5 af de hertil udbetalte beløb refunderet af statskassen i tiden indtil 30-11-1921. Og ved skrivelse af 12-9-1921 til samtlige sogneråd havde et nyoprettet grundforbedringsudvalg under Indenrigsministeriet nok stillet yderligere administrativt arbejde i udsigt, men samtidig mulighed for at nedbringe arbejdsløshedsudgifterne. Ved et møde i Indenrigsministeriet 31-8-1921 nedsatte man et grundforbedringsudvalg med arbejdsanvisningsdirektør, folketingsmand Jens Jensen-Sønderup som formand. Herigennem havde regeringen og i særlig grad den nye indenrigsminister O. Kragh (Sigurd Berg døde 11-7-1921) delvis imødekommet det stigende pres fra fagforeninger, fra de arbejdsløses organisationer og fra kommunerne om at iværksætte nødhjælpsarbejder, således som statsminister Niels Neergaard havde stillet i udsigt i juni. I skrivelser af 12-9-1921 bad man kommunerne om at afholde møder med interesserede lodsejere og med landbo- og husmandsforeninger om grundforbedringsarbejder med kommunal garanti og under anvendelse af arbejdsløse. Planlægningen ville blive uden udgift for

30. Westergaard til Wilcke 21-5-1921. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 1921 nr. 1152⁴.

kommunerne bortset fra befodringsudgifter og lignende. Kommunerne blev anmodet om at tage kontakt med hjælpe-kasserne vedrørende anvisning af arbejdsløse. For lønfastsættelsen ville overenskomsten mellem Landarbejderforbundet og Arbejdsgiverforeningen for Land- og Skovbrug, der fastsatte en dagløn på 6,80 kr. for faste arbejdere og 8,30 kr. for løse arbejdere i tiden 1/3-30/11 (i tiden 1/12-28/2 dog 5,90 og 7,40 kr.) være et »pas-sende Udgangspunkt«. Man anbefalede dog en række nærmere specificerede akkordsatser, der var ansat efter den gennemsnitlige dagløn for tidsrummet 1/4-1/11 på 6,26 kr. for faste og 7,76 for løse arbejdere (altså under overenskomstens niveau!). Efter aftale med Hedeselskabet oprettedes der amts-udvalg med repræsentanter for Hedeselskabet, sognerådene, landbo- og hus-mandsforeninger samt Landarbejderforbundet med den opgave at koordinere arbejdet og fremskaffe teknikerassistance fra Hedeselskabet.

Her havde udvalget dog vovet sig ind på et ømtåleligt område. Landarbejderforbundet, der i maj-juni havde været i en 15-dages strejke, ønskede ingen repræsentation, da det ud fra indgåede overenskomster med entreprenører på Lolland og på Fyn krævede »adskilligt højere« akkordsatser. Udvalget trak da lidt i land, idet man over for sognerådene og amtsudvalgene præciserede, at de meddelte satser kun var »vejledende«. Den 8-11-1921 kunne indenrigsministeren fremlægge et lovforslag i Folketinget,³¹ og 3 dage senere fulgte 1. behandling. I nøje overensstemmelse med Madsen-Mygdals Saks-købing-udtalelse af 23-7-1921, hvor denne efterlyste privat foretagsomhed, kombineret med arbejdsomhed og nøjsomhed, fastslog Westergaard som Venstres ordfører, at sådanne »Nødarbejder« var uproduktive; kun retablering af den private virksomhedssektor var virkelig effektiv over for arbejdsløsheden. Socialdemokraten H. P. Hansen, den senere forsvars- og finansminister, mente, at det offentliges bidrag kunne »skrives med eet Tal, nemlig med et 0«; i virkeligheden sparede staten penge ved iværksættelse af arbejdsløshedsarbejder. Hovedtanken i forslaget: at kommunerne indtil 31-12-1922 egenhændigt kunne påtage sig garanti for lån til

31. Folketingets forhandlinger 1921/22, sp. 1257. Lovforslaget med tilhørende bemærkninger (incl. en redegørelse for udvalgets virksomhed) er trykt som blad 18, Folketingets forhandlinger 1921/22.

grundforbedringsarbejder mod at dele eventuelt tab med staten, og at man til disse arbejder kunne anvise arbejdsløse, vakte ingen modstand, men H. P. Hansen var stærkt kritisk over for paragraf 4, stk. 2, der bestemte, at løn- og arbejdsvilkårene nok skulle godkendes af kommunalbestyrelsen, men at denne afgørelse kunne indankes for Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg. Man nedsatte et 15-mands-udvalg (næsten identisk med april-udvalget) med Westergaard som formand,³² og her gik V og K med til en ændring af den omstridte paragraf, således at klageinstansen blev et 5-mands udvalg, nedsat af den pågældende kommunalbestyrelse.³³ Egentlig tariffmæssig betaling blev der ikke tale om, og indenrigsministeren måtte love Landstinget at fastslå i det efterfølgende cirkulære, at akkord-betalingen skete efter »den paa vedkommende Egn gængse Betaling for samme eller tilsvarende Arbejde«. Det løfte holdt Kragh; desuden indeholdt cirkulæret et par interessante fortolkninger.³⁴ Som grundforbedringsarbejder medregnede man også udbedring af stormskader ved efterårets stormflod, desuden kunne man anvise arbejdsløse til arbejder, hvortil der *ikke* var søgt kommunal garanti, blot amtsudvalget havde udarbejdet eller godkendt planen. Westergaard gav sagen en pæn anbefaling i Hedeselskabets Tidsskrift i januar 1922 og atter i april,³⁵ selv om han indadtil lagde megen vægt på, at den gratis planlægning ikke blev ydet efter 1-4-1922, hvormed, som han selv udtrykte det, sagen i realiteten var afsluttet.³⁶ Det samme let nedslående resultat kom Indenrigsministeriets grundforbedringsudvalg også til efteråret 1922. I alt 29 kommuner havde ydet garanti for 42 lån til ca. 100.000 kr. Til gengæld havde tilsagnet af 12-9-1921 om gratis planlægning haft langt større betydning; Hedesel-

32. Folketingets forhandlinger 1921/22, sp. 1495ff., møde 11-11-1921.

33. Betænkning af 18-11-1921 i Folketingets forhandlinger 1921/22, tillæg B, sp. 11, jfr. Westergaards kommentarer i Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 73f.

34. Indenrigsministeriets cirkulære til samtlige amtmænd nr. 295 af 22-12-1921, Ministerialtidende 1921, Afd. A.

35. Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 18f og 73f. I januar-indlægget er det i særlig grad arbejdsløsheden og dens årsager, der er i søgelyset. Hovedårsagen fandt han i den omstændighed at »Samfundsorganismen er ganske stivnet i Organisationen«.

36. Westergaard til Basse 18-3-1922. Mose- og Engafdelingen nr. 257 21-3-1922.

skabet havde på det tidspunkt ydet assistance til et beløb af ca. 80.000 kr.³⁷ Ved udgangen af april 1923 afsluttede udvalget sin virksomhed.

Westergaard som Hedeselskabets grundforbedringschef

Med begivenhederne i april 1921 stod Jens Westergaard ubestridt som den ledende person inden for sit fagområde. Med J. C. Christensens støtte fik han udbygget det administrative apparat og placeret grundforbedring (i den videste betydning af ordet) som ligestillet med forstvirksomheden. Stort set lykkedes det også at overtage Statens Grundforbedringsvæsens funktioner, uden at den hæderkronede forretningsgang på distriktsbasis led alvorlig overlast. Thøgersen fik ganske vist en underafdeling til de systematiske undersøgelser, men med et klart veto mod at gå ind på distriktsbestyrernes domæne. Undersøgelser over fugtighedsforholdene skulle indskrænkes til en kortlægning af vandlidende arealer, medens vandafledningsproblematikken kun skitsemæssigt kunne berøres. Nivellering af vandløb, en væsentlig side af Statens Grundforbedringsvæsens undersøgelsespraksis, lå uden for Thøgersens kompetence.³⁸ I perioden 1918-1922 havde Statens Grundforbedringsvæsen betalt broderparten af udgifterne i forbindelse med undersøgelserne; nu ønskede Madsen-Mygdal de noksøgende bekendte planteavlstilskudsregler af 28-5-1915 lagt til grund for arbejdet. Ved forhandlinger med landbo- og husmandsforeningerne forår og sommer 1922 nåede man frem til et kompromis. Hedeselskabet gik ind på at yde de landøkonomiske foreninger »vederlagsfri vejledende Bistand« ved systematiske undersøgelser og »skitsemæssige Oversigter« vedrørende selve arbejdet. Drejede det sig derimod om udarbejdelse af »endelige Planer«, skete det mod refusion efter de sædvanlige regler. Det indsamlede materiale ville kun blive offentliggjort

37. Udvalget angående Grundforbedringsarbejder til Indenrigsministeriet 11-11-1922, cit. i Indenrigsministeriets skrivelse af 27-11-1922 (j. 1/378/22) til Landbrugsministeriet, Landvæsenstidning 542/1926.

38. Beretning fra Thøgersen til Hedeselskabet 14-8-1924. Kopi i Afdelingen for Undersøgelser og Forsøgs arkiv.

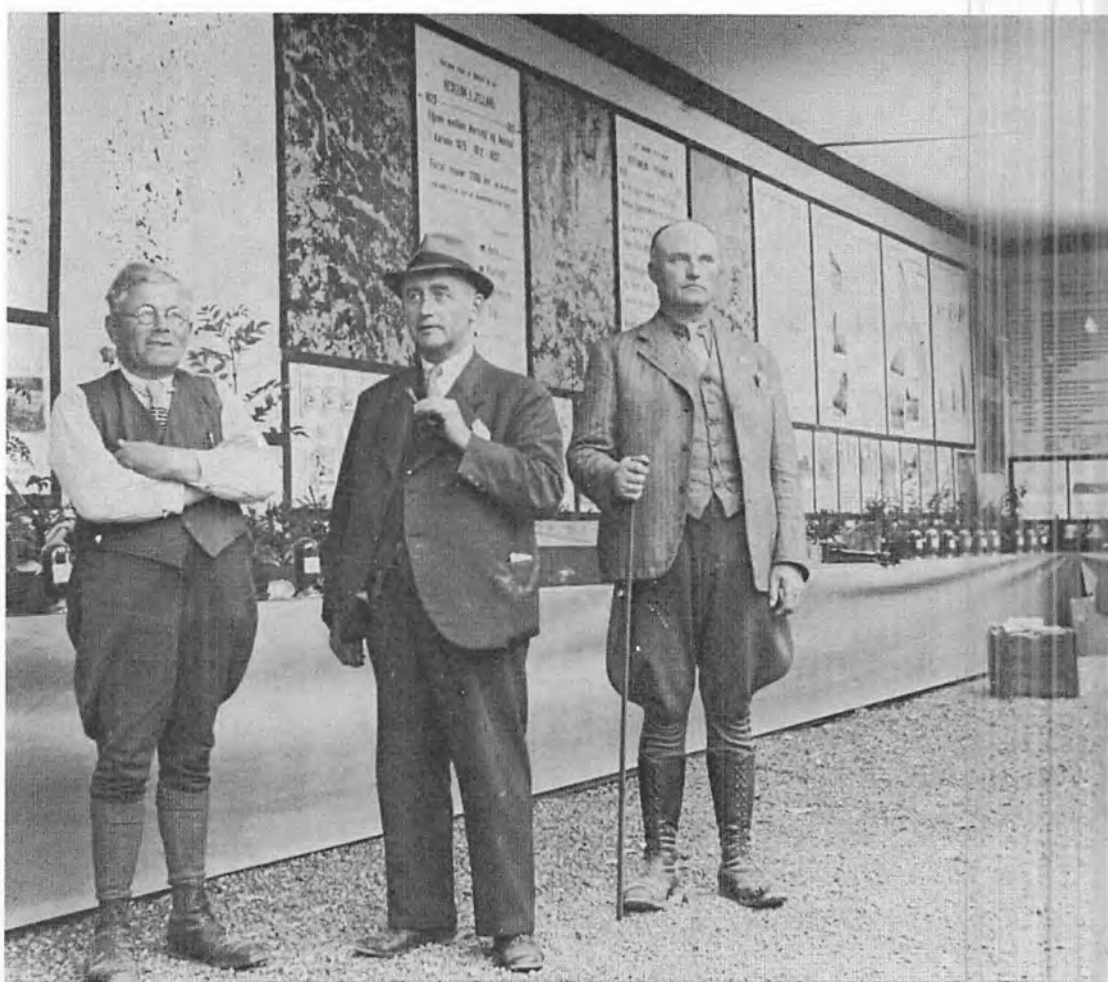
som supplement til de regionale planteavlberetninger.³⁹ På denne baggrund og i tilslutning til foreningernes egne undersøgelser fortsatte »Hedeselskabets systematiske Undersøgelser« – fra 1-10-1922 med adresse i Viborg – sit arbejde, hvis resultater blev offentliggjort som fortsættelse af Statens Grundforbedringsvæsen-publikationerne »Jorders Grundforbedring«. Westh anmeldte beretningerne for årene 1922 og 1923 i Ugeskrift for Landmænd⁴⁰ og rørte ved noget centralt, når han efterlyste en oversigt over, om det så var lykkedes at samle lodsejerne til en fælles indsats på basis af en systematisk undersøgelse. Ønsket blev aldrig opfyldt, fordi de systematiske undersøgelser ikke var integreret med distrikternes vejledende og planlæggende virksomhed. Derved fik undersøgelserne informativ karakter; ville den enkelte landmand have nærmere oplysninger, specielt om de egentlige vandafledningsproblemer, gik vejen over distrikterne. Fridlev Thøgersen konstaterede da også i et radioforedrag i 1930,⁴¹ at kalktrangsundersøgelserne umiddelbart var af større betydning for den enkelte landmand. På dette område øvede Hedeselskabets botaniker *N. C. Nielsen* (1888-1969) en pionerindsats, da han sammenfattede sine erfaringer fra arbejdet i marken i en lille, instruktiv bog om bestemmelse af kalktrangen ved hjælp af ukrudtsvegetationen.⁴² *N. C. Nielsen* opstillede her to rækker planter: surbunds- eller kalktrangsplanter og basebunds- eller kalkbundsplanter, i alt 80 arter. Fandt landmanden rødknæ eller knavel på sin mark, var diagnosen med nogenlunde sikkerhed kalktrang, hvorimod den i øvrigt ikke velsete agersenepe og den beskedne blåstjerne i denne henseende var et opmuntrende tegn. Som agronom var *N. C. Nielsen* dog den første til at understrege, at den egentlige undersøgelse foregik i laboratoriet på basis af jordprøven. I tidsrummet 1915-32 undersøgtes ca. 500.000 ha ager og eng eller ca. 15% af

39. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 22-7-1922. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 542/1926, jfr. Hedeselskabets skrivelse til en række landbrugsorganisationer 18-11-1922.

40. Ugeskrift for Landmænd 1925, p. 537f.

41. Radioforedrag 12-2-1930. Trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 53ff.

42. *N. C. Nielsen*: Hvad Ukrudtsplanterne fortæller, passim.

Hedeselskabets udstilling ved Fællesdyrskuet i Odense 1942.
Længst til højre botaniker N. C. Nielsen.

landbrugsarealet, og i ca. 50% af tilfældene konstateredes der kalktrang med overvægt for Jylland.⁴³

Som nævnt var Westergaard først og fremmest praktiker og havde i grundforbedringsloven af 1921 et fortrinligt udgangspunkt for en fremvoksende virksomhed. Blot syntes landmændene at være lidt tilbageholdende i starten, hvad enten det nu skyldtes ukendskab til loven som sådan eller den

43. N. C. Nielsen: Kalkningens Økonomi, p. 5f.

høje rente på 6% – eller kommunernes mulige uvilje mod at gå ind i en garantiforpligtelse. Westergaard måtte da rykke ud med en artikel om sagen, suppleret med et optryk af loven.⁴⁴ Han indedte med at fortælle om Hedeselskabets langvarige indsats for sagen og betoned, at ikke alene Hedeselskabet, men også mange landbrugskonsulenter nu stod til rådighed. Indtil april 1922 var indkommet 351 låneansøgninger til et beløb på ca. 350.000 kr. med klar overvægt for de nørrejydske amter (ca. 300 ansøgninger). Uheldigvis var mange af de udarbejdede planer af ringe kvalitet; bedre planlægning og mere udstrakt brug af loven var Westergaards ønsker for fremtiden. I samme nummer af tidsskriftet redegjorde han med udgangspunkt i de særlige statslån til mergelselskaber og lignende 1920/21⁴⁵ for sit principielle syn på lovgivningen på dette område. På linje med Westh og Landbokommissionens »Første Mindretal« ønskede han oprettet en statslånefond, da man herigennem kunne fremme de større, samlede arbejder. Med solidarisk eller kommunal garanti var den tilvejebragte sikkerhed »saare god og betryggende«, faktisk en oplagt forretning for staten.⁴⁶ Finansudvalgene var åbenbart af samme opfattelse, idet de i marts 1922 på tillægsbevillingsloven for 1921/22 stiledte 1 million kroner til rådighed for udlån til mergelselskaberne.⁴⁷ Velviljen havde dog en grænse. I de forskellige statshusmandslove og da især 1904-loven, var givet strenge regler for optagelse af yderligere lån, og en overgang var Madsen-Mygdal af den opfattelse, at grundforbedringslån ikke kunne ydes til statshusmænd. Wilcke var ikke glad for denne »Restriktion af Loven«, og da han fik støtte fra Hedeselskabet, blev det nye cirkulære for 1922/23 ikke rettet på dette punkt.⁴⁸

Da loven blev vedtaget i april 1921, harmonerede rentesatsen på 6% p. a. meget godt med obligationsrentens niveau, ca. 5,5%, selv om Nationalban-

44. Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 62ff.

45. Se ovenfor p. 218.

46. Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 60f.

47. Folketingets og Landstingets finansudvalg til Landbrugsministeriet hhv. 17/3 og 1/3-1922. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1922 nr. 1212².

48. Wilcke-notat af 11-4-1922 og 2-5-1922. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1318¹, brev af 21-4-1922 til Hedeselskabet.

kens diskonto lå på 7%. Dagen før lovens stadfæstelse gik diskontoen ned med 1/2%, og denne pengepolitiske linje fortsattes, således at man den 25-4-1922 var nede på 5%.⁴⁹ På denne baggrund fik Westergaard vedtaget en henvendelse til Landbrugsministeriet, hvor man under henvisning til renteutviklingen bad om at få grundforbedrings- og mergellånenes rente nedsat til 5% p. a. Lovens paragraf 1, stk. 2 gjorde det muligt at nedsætte renten ved bemærkning på finansloven. Endvidere fandt man det ønskeligt, om de bevilgede beløb indgik i et lånefond.⁵⁰ Begge finansudvalg gik også med til rentenedsættelsen, da det blev præciseret, at anmodningen kom fra Hedeselskabet. Landstingets finansudvalg dog med det forbehold, at spørgsmålet blev taget op igen ved stigende rentefod. Denne rentefleksibilitet gik over i 1923-loven som den eneste markante ændring i forhold til den to år gamle lov. Beløbsrammen var nu 1/2 mill. kr., et beløb, der antagelig var afstemt efter de indhøstede erfaringer.⁵¹ Westergaard mente endog, at den halve million »rigeligt« dækkede det forventede behov.⁵² I en indstilling om en tre-års forlængelse af 1923-loven oplyste Hedeselskabet, at til de 350 lån på 350.000 kr. for 1921/22 svarede 155 lån på 150.000 kr. i 1922/23 og endelig 205 lån på 230.000 kr. i 1923/24. Selv om det åbenbart kneb med at få udnyttet beløbsrammen, fandt selskabet dog, at loven gjorde god fyldest, »navnlig for det mindre Landbrug«.⁵³

Det var imidlertid valgdag, da denne skrivelse nåede frem til ministeriet. Neergaard-regeringen havde afæsket vælgerne en udtalelse, og resultatet blev et »nej«. På anden måde var netop dette valg betydningsfuldt for Hedeselskabet. J. C. Christensen, der i 1922 nedlagde hvervet som kirkeminister, forlod Folketinget efter 34 års virksomhed, og Westergaard fulgte trop, idet

49. Erling Olsen i Dansk Pengehistorie 1914-1960, p. 70f.

50. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 18-10-1922. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1940, 27-10-1922, jfr. protokol for Hedeselskabets bestyrelsesmøde 6-10-1922, pkt. 21.

51. Lov nr. 80 af 12-3-1923 med tilhørende cirkulære af 10-4-1923, jfr. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971, 25-1-1923.

52. Westergaard til Wilcke 23-6-1923. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1940 11/01

53. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 10-4-1922. Jordlovsjournal 1971⁵.

han, sidestillet med Chr. Dalgas, blev afdelingsleder for hele den landøkonomiske virksomhed.⁵⁴ Vælgernes klare tilkendegivelse den 11-4-1924 bragte et Stauning-ministerium til magten, og Madsen-Mygdals afløser blev Kristen Bording. På Socialdemokratiets seneste arbejdsprogram, vedtaget på kongressen i Odense året i forvejen, figurerede grundforbedring under de »offentlige Arbejder«, man ønskede fremmet under nedgangsperioden. Alligevel gik der 4 måneder, inden Landbrugsministerens embedsmænd bad om ministerens afgørelse på Hedeselskabets henvendelse med tilføjelse af, at loven var udløbet 1-4-1924. Svaret blev sammenfattet i ét ord: »Beror«.⁵⁵ Ny henvendelse fra Hedeselskabet – man ønskede loven fornyet »snarest muligt efter Rigsdagens Sammentræden«.⁵⁶ Derefter gik ministeriet i gang med et lovudkast, der stort set var bygget op over 1921-loven. To ændringer markerede dog de nye signaler i ledelsen. Kun landbrug med højst 10.000 kr.s jordværdi kunne komme i betragtning, og kommunalbestyrelsen skulle påtage ansøgningen med en erklæring om jordværdien. Rentefoden var stadig 5% og beløbet 300.000 kr.

Bording fremlagde lovforslaget i Folketinget den 28-11-1924, hvorefter det kom i udvalg med socialdemokraten Hans Rasmussen, den senere folketingsformand, som ordstyrer. To andre grundforbedrings-veteraner kom med: J. P. Olufson og Kr. Pedersen, sidstnævnte som sekretær. Udvalget stillede ressortministeriet et par ret så besværlige spørgsmål: Hvilke landmænd var hidtil kommet i betragtning? Var ministeriet i besiddelse af den prøjsiske grundforbedringslov, der hjemlede fortrinssantestilling? I første tilfælde måtte man give op og blot henholde sig til Hedeselskabets erklæring om, at i det »overvejende Antal Tilfælde« var lånene ydet til husmandsbrug.⁵⁷ Prøjseloven havde man slet ikke, men her kunne Rigsdagens Bibliotek træde hjælpende til. Måske kneb det med interessen, måske ønskede S + R

54. Se nedenfor p. 517f.

55. Notits af 19-8-1924 på Hedeselskabets skrivelse af 10-4-1924. Jfr. note 53.

56. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 9-9-1924. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971⁶.

57. Landbrugsministeriet til folketingsmand Hans Rasmussen 3-3-1925. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971⁸.

simpelthen ikke at drage i leding på dette yderområde. Udvalgets betænkning refererede nok til en debat om de principielle linjer i lovgivningen, men da der rejste sig kritiske røster mod 10.000 kr.s grænsen, bl. a. ud fra den betragtning, at »Laanene fortrinsvis skulle være til Støtte for mindre Landmænd...«, mødte udvalget frem med 1921-loven i à jour-ført skikkelse⁵⁸ med en beløbsramme på 300.000 kr. Til gengæld fik Wilcke og Waage indføjret en passus i det efterfølgende cirkulære, som bestemte, at kommunerne i det enkelte tilfælde skulle meddele oplysninger om jordværdien.⁵⁹ Dermed havde ministeriet et statistisk grundlag for en besvarelse af jordpolitiske spørgsmål og vel underforstået en indirekte pression mod kommunalbestyrelser med manglende sans for det lille landbrugs problemer.

Efter en pause i 1924/25 havde landbruget påny en grundforbedringslov at støtte sig til. Da renteniveaet grundet den høje diskonto (7% i tiden 17-1-1924 – 25-8-1925, derefter 6%) viste en stædig tendens til at ligge nærmere 6% end 5%, havde grundforbedringslånenes 5% en reel chance, så meget mere som Stauning-regeringens pariføringspolitik fra december 1924 betød en følelig kreditindskrænkning. Alene kommunegarantien voldte problemer, hvis en henvendelse fra Raabjerg-Elling mergelselskab syd for Skagen kan tages som udtryk for den almindelige stemning. Var det virkelig nødvendigt med den kommunegaranti? Lød spørgsmålet til ministeriet. »Det vil sikkert volde Besvær at faa den (kommunen) til det, da der kun er en eller to Mand, der er interesserede i Merglen...«, erklærede formanden mistrøstigt.⁶⁰

På det punkt gav ministeriet sig ikke: til gengæld forhøjede man efteråret 1925 de 300.000 kr. på april-loven til 600.000 kr., da der var indkommet over 500 ansøgninger til et beløb langt over de 300.000 kr., og da man savnede et middel mod »den omsiggribende Arbejdsløshed«, ligesom de større landbrugere i stigende omfang meldte sig som ansøgere.⁶¹ Arbejderne

58. Folketingets forhandlinger 1924/25, tillæg B, sp. 619.

59. Bemærkning på notat af 5-3-1925, Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971.

60. Raabjerg-Elling Mergelselskab til Landbrugsministeriet 30-7-1925. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971²⁰ 31-7-1925.

61. Lovsag efteråret 1925 på Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971 jfr. lov nr. 321 af 15-12-1925.

skulle være gennemført inden 15-5-1926, og allerede før den endelige vedtagelse på rigsdagen gav Bording grønt lys for en ekspedition af sagerne. Departementschefen fik endvidere besked på foreløbig at forbigå alle ejendomme, hvis jordværdi lå over 10.000 kr.⁶² På foranledning af Hedeselskabet fornyede man loven for 1926-27, denne gang med et beløb på 500.000 kr., og ordet »inddæmning« savnedes nu i grundforbedrings-definitionen i paragraf 1, måske for yderligere at betone karakteren af »små« grundforbedringslån til mindre jordbrugere.⁶³ Samtidig gav indenrigsministeren på samme måde som i december 1921 kommunerne lov til at påtage sig garanti for grundforbedringslån, men denne gang uden at nævne arbejdsanvisningsproblematikken.⁶⁴ Neergaard-regeringens lovgivning på arbejdsløsheds- og arbejdsanvisningsområdet efteråret 1921 havde jo også etableret en klar sammenhæng her. Desuden var amtsudvalgene sporløst forsvundet; nu kunne man nøjes med en erklæring fra en sagkyndig. Under drøftelserne fremkom den interessante oplysning, at 1921-loven kun havde sat arbejder i gang til 105.000 kr. Næste år i december fulgte en ny bemyndigelseslov, der udløb med udgangen af december 1928.⁶⁵

På baggrund af den beskedne interesse, som landmændene i grundforbedringslovgivningens første 5-års periode havde udvist over for sagen, må Landbrugsministeriets embedsmænd have følt en anelse usikkerhed over for regeringens tanker om en »kriseplan« efteråret 1926. Inden for en beløbsramme på 75 millioner kroner ville regeringen forsøge at imødegå deflationspolitikens aktivitetshæmmende virkninger, fortrinsvis ved statslån til betrængte industrier, ved eksportkreditter o. lign. De 10 millioner var beholdt grundforbedringssektoren over to finansår, de 4/5 som lån, den sidste 1/5 som egentlige tilskud. Lånerammen blev udvidet til 4.000 kr. plus 1.000 kr. i *tilskud*. I første række ville man tilgodese ansøgerne efter 31. marts-loven, derefter kommuner og større grundforbedrings- og opdyrk-

62. Notat af H. Waage 12-11-1925. Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971²².

63. Lov nr. 73 af 31-3-1926 med tilhørende cirkulære fra Landbrugsministeriet af 6-5-1926.

64. Lov nr. 52 af 29-3-1926, jfr. Aar bog for Rigsdagssamlingen 1926-27, p. 129.

65. Lov nr. 309 af 22-12-1927.

ningsselskaber. Herigennem ville man forøge landbrugets produktionsevne og samtidig mildne den store arbejdsløshed. I bemærkningerne til forslaget lagde man ikke skjul på, at tilskudsbeløbet var tænkt som en afgørende stimulan.⁶⁶

Fornuftægteskabet mellem socialdemokrater og radikale gik imidlertid i stykker 6-11-1926, og de efterfølgende valg til Folketinget den 2-12 bragte Venstre under Madsen-Mygdals ledelse til magten på basis af et sikkert V + K flertal (76 (77) mod S + R's 69 mand). Statsministeren tog selv landbrugsministerposten, og på denne baggrund kunne oktober-lovforslaget roligt lægges ad acta. H. P. Hanssens efterfølger som sønderjydernes 1. venstrerepræsentant i Folketinget, Th. Madsen-Mygdal, havde lagt navn til den første grundforbedringslov, og i stedet for Bordings (Bramsnæs?) luftige millionprojekt kom den sædvanlige halve million på rigsdagens bord – »de smaa Grundforbedringslaan« i ministeriets terminologi.

Af dette beløb var de 10.000 kr. båndlagt til grundforbedringsarbejder på Færøerne i form af afvanding, overrisling, planering og stensprængning. Forslaget blev fremlagt 24-3-1927 og kom straks i udvalg. Oppositionen var naturligt nok ikke tilfreds med forslaget og mødte ved 2. behandling 28/4 op med to ændringsforslag: 1) 1/5 af beløbet skulle være direkte tilskud, 2) kommunegarantien ønskedes nedsat med 25% for at modvirke visse kommuners afvisende holdning over for ubemidlede landmænd.⁶⁷ Efter en lidt usikker afstemningsprocedure lod formanden foretage navneopråb, og selv om oppositionen imellem de to afstemninger fik fat i to mand ekstra (jordlovsmanden Niels Frederiksen (R) og boligdirektøren J. Chr. Jensen (S)), klarede regeringen skærene med 68 stemmer mod 63.⁶⁸ Næste år var Madsen-Mygdal mere rundhåndet, beløbet blev hævet til 2 millioner kroner, og maksimumsbeløbet kom op på 4.000 kr.,⁶⁹ men stadigvæk med 5% i

66. Lovforslaget med tilhørende bemærkninger findes på Landbrugsministeriets Jordlovsjournal 1971, jfr. Aarboeg for Rigsdagssamlingen 1926/27 p. 182ff.

67. Aarboeg for Rigsdagssamlingen 1926/27, p. 182f.

68. Folketingets forhandlinger 1926-27, sp. 5159ff, møde 28-4-1927, jfr. lov nr. 119 af 30-5-1927.

69. Lov nr. 108 af 21-4-1928.

rente. I det efterfølgende cirkulære af 21-4-1928 indskærpede man, at lånene alene kunne gives til endnu ikke påbegyndte arbejder, og at der i hvert enkelt tilfælde skulle medfølge plan, bekostningsoverslag samt rentabilitetsberegning. – Hedeselskabet og ministeriet ønskede ikke længere at lukke øjnene for det sørgmuntre skue, som de fremsendte »papirer« lidt for ofte frembød.

Ministeriet ønskede åbenbart at få hele planlægningen på området sat i system. Den årlige fornyelse af loven, som rigsdagen blev præsenteret for i slutningen af november 1928, havde form af en lov for finansårene 1929/30, 30/31 og 31/32, d.v.s. 3x1 mill. kr. (plus 3x10.000 kr. til Færøerne), rente 5%. I bemærkningerne til lovforslaget motiverede man beløbsrammen med de indkomne ansøgninger for 1928/29, der androg ca. 820.000 kr.⁷⁰ Madsen-Mygdals kollega, indenrigsminister O. Kragh var mere beskeden, da han omtrent samtidig foreslog en fornyelse af kommunernes ret til at påtage sig garanti for grundforbedringslån.⁷¹ Loven skulle kun gælde til 31-12-1929, til gengæld fik Landstinget efter henvendelse fra Hedeselskabet indføjet en væsentlig udvidelse, idet der nu i lighed med lovgivningen på låneområdet kunne indrømmes 5 års afdragsfrihed inden den 10-årige afdragsperiode. Som i sin tid Westh begrundede man dette skridt ud fra den opfattelse, at sådanne arbejder i mange tilfælde ikke umiddelbart gav udbytte.⁷² Året efter måtte ministeriet Staunings indenrigsminister Bertel Dahlgaard bede rigsdagen om en treårig forlængelse af loven vedrørende grundforbedringsarbejder, og det sagde man beredvilligt ja til.⁷³ Risikoen var jo minimal; for de tre finansår 1927/28, 28/29 og 29/30 (til udgangen af oktober 29) havde staten sat ca. 1.000 kr. til på 50% garantien.

På dette grundlag kunne udviklingen fortsætte i det efterhånden tilvante spor, indtil en verdenskrise påny aktualiserede behovet for iværksættelse

70. Lov nr. 299 af 22-12-1928, jfr. Aar bog for Rigsdagssamlingen 1928/29, p. 103f.

71. Kragh var også veteran på området, idet han i december 1921 fik gennemført den første lov herom, jfr. ovenfor p. 224f.

72. Lov nr. 294 af 22-12-1928, jfr. Aar bog for Rigsdagssamlingen 1928/29, p. 115.

73. Lov nr. 231 af 20-12-1929, jfr. Aar bog for Rigsdagssamlingen 1929/30, p. 116.

af grundforbedrings- og landvindingsarbejder, men nu med afgørende betoning af beskæftigelsesproblematikken, delvis på bekostning af tyvernes hovedlinje, det offentlige som supplerende element i kreditgivningen. De rolige år i tyvernes slutning passede Hedeselskabets grundforbedringsvirksomhed godt. I maj 1929 kronedes Westergaards 34-årige virksomhed i Hedeselskabet med udnævnelsen til direktør for den landøkonomiske virksomhed, samtidig med at Chr. Dalgas blev direktør for forstvirksomheden.⁷⁴ Dette skridt var en naturlig konsekvens af omlægningen i 1924, hvor Westergaard blev indskudt som koordinerende mellemlid mellem Teknisk Afdeling og bestyrelsen. Trods Westergaards veletablerede position foregik omlægningen ikke gnidningsløst, selskabets ingeniører lod sig ikke uden videre forvise til parkettet, og i Sønderjylland, hvor det i forvejen kneb at få landbrugskandidater og ingeniører til at finde det rigtige fodslag, førte Westergaards udnævnelse til et personskifte.⁷⁵ Den private sektor i grundforbedringsarbejdet, landinspektører og entreprenører, havde hele tiden set med skæve blikke til Hedeselskabets statssubventionerede konkurrence, og ved flere lejligheder måtte bestyrelsen behandle klager over drænings- og merglingsvirksomheden. I forbindelse med rigsdagens drøftelser af lovforslaget om begunstigelser for mergelselskaber rejste der sig flere kritiske røster mod selskabets virksomhed. Formandsskiftet 1931 og Westergaards død i april 1932 skabte usikkerhedsperioder, der først med Flensborgs udnævnelse som enedirektør efteråret 1932 afløstes af en rolig og afbalanceret udvikling i nøje samklang med statsmagtens øgede krav til selskabets indsats.

74. Se nedenfor p. 520.

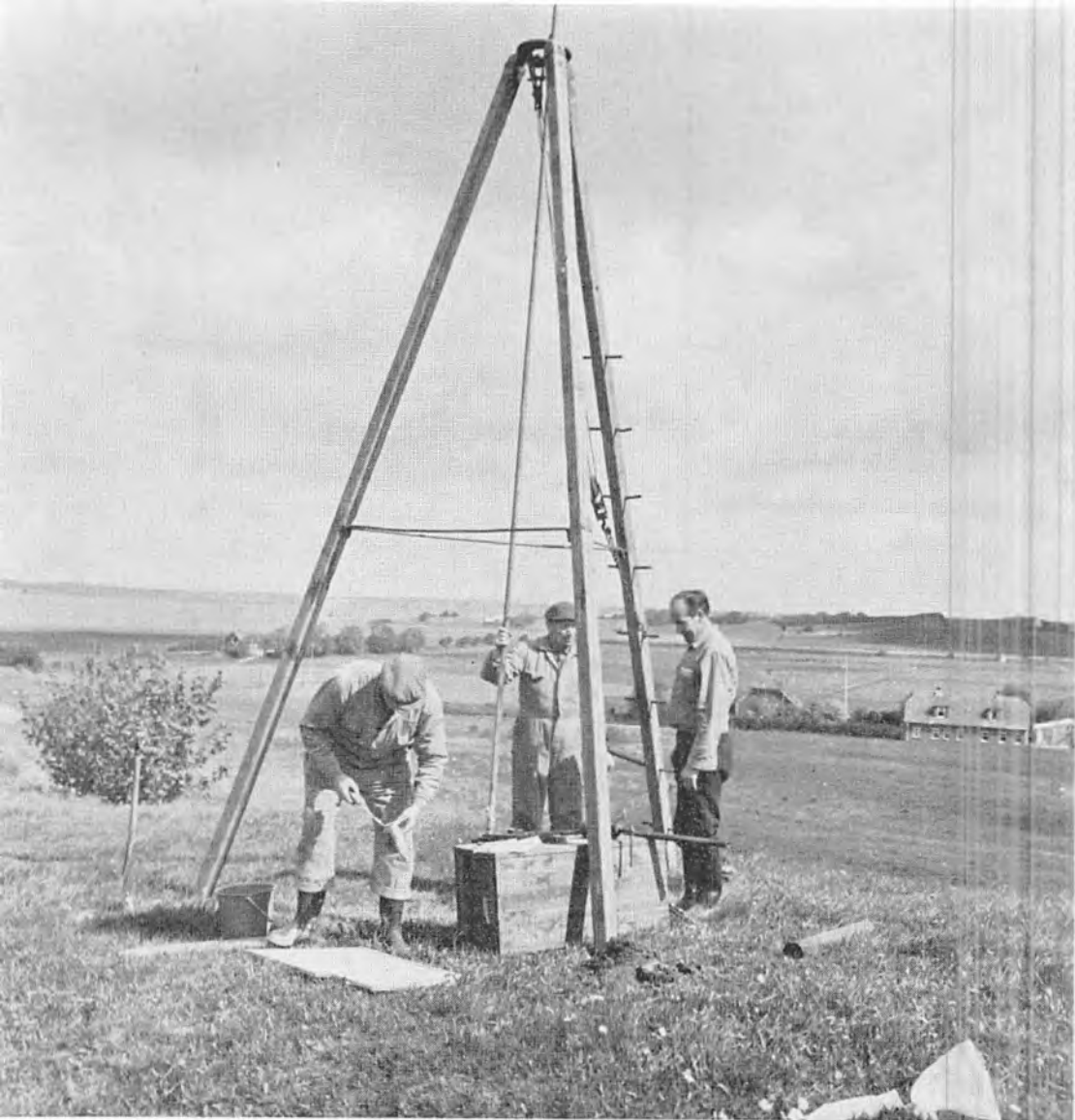
75. Se nedenfor p. 521.

E. Samarbejdet Hedeselskab - mergelselskaber 1913-1933

Mergling, et følsomt konjunkturbarometer

I overskriften til hele dette afsnit er de to sagsområder »grundforbedring« og »hedesag« placeret som to parallelle størrelser, selv om der naturligvis er tale om en vis vekselvirkning. I »mergelsagen« har vi imidlertid et element, der skaber en tæt forbindelse mellem dem. Godt nok lod forvalter Hans Chr. Andersen fra Rye i sit lille skrift om sandagerdyrkningens problemer fra 1796¹ hedebonden Mads udtale sig med en vis forsigtighed om mergling af sandede arealer, jfr. ordsproget: »(Mergel) gør en rig fader, men en fattig søn« (Pontoppidans Atlas, 1763), men en række vidnesbyrd peger netop på mergel (og brændt kalk i form af affald fra kalkovne) som et særdeles vigtigt led i det 18. århundredes hedeopdyrkning. Det overså man ofte, når man fremhævede det 19. århundredes fremstød på området.² Hedeselskabets indsats for mergelsagen – i første omgang mergelsøgning for at finde frem til velegnede mergellejer og senere sagkyndig assistance og aktiv medvirken ved anlæg af mergelbaner og flyttelige sporanlæg – er på én gang selskabets ældste (og stadig aktuelle) grundforbedringsarbejde og tillige dets mest omfattende indsats for hedeopdyrkingen. Udover at yde den fornødne assistance på det tekniske og administrative område sikrede man selskaberne offentlig støtte i form af fragttilskud ved jernbanetransporter (fra 1897) og rentetilskud til forrentning af de optagne lån (fra 1909).³ Hertil må føjes et indirekte statstilskud gennem tilskudene til Hedeselskabets indkøb af spormateriel. Rentetilskudet til mergelselskaber blev fastsat på finanslovene, og fra 1912/13 blev beløbet fikseret til 2% af det samlede

1. Forvalter (Hans Chr.) Andersen: Priis-Skrift om en Gaards Udflytning paa skarpe og sandige Jorder..., Viborg 1796, cit. efter A. Oppermann: Forvalter Andersen i Rye, Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 144f.
2. Oppermann: Mergling i gamle Dage. Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 289ff.
3. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 441ff.

Der bores efter mergel i Kølsen nord for Viborg 1966.

lånebeløb. Afdragstiden var ti år, men selskaberne var berettiget til at optage lånene afdragsfrit i fem år. Ved en rentefod på $4\frac{1}{2}$ -5% havde selskaberne således kapital til $2\frac{1}{2}$ -3%.⁴ For årene 1909/13 udbetaltes i alt

4. Westh-redegørelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1913: 268f.

70.200 kr. til et lånebeløb på 3,7 mill. kr. Lånene skulle ikke alene dække den egentlige investering i arealer, maskiner, spormateriel m. v., men også andelshavernes gæld til selskabet, da betalingen for den leverede mergel kunne afbetales over 10 år. Normalt androg fragttilskudet, der ydedes såvel selskaber som enkeltpersoner i »mergel- og kalkfattige egne« ca. 7/10 af fragttudgiften.

Et mergelselskab var et andelsselskab, der på basis af en interessentskabskontrakt påtog sig at iværksætte gravearbejdet og udkørslen til interessenterne. Oprindelig hæftede samtlige andelshavere for eventuelle tab, men senere begrænsedes den solidariske forpligtelse til det pågældende sogn. I de fleste tilfælde arbejdede man med en fast pris (omkring 1914 ca. 2-3 kr. pr. m³) uanset udkørselsafstanden, der ofte var af betragtelig størrelse. De fleste større selskaber havde en sporlængde på 15 km og ofte betydeligt mere.⁵ Undertiden knob det dog med at få sporanlæggene placeret på en hensigtsmæssig måde; ikke-medlemmer var ikke altid villige til at afgive jord hertil. Derfor fik selskaberne i 1913 ret til at kræve sådanne arealer afstået efter indhentet bevilling fra Landbrugsministeriet.⁶

Udover en tidskrævende administration af de rådige statsmidler påhvilede der Hedeselskabet et stort rådgivningsarbejde over for de enkelte selskaber. Når hertil lægges indkøb, udlejning og vedligeholdelse af store mængder spormateriel havde Mergelafdelingen, en underafdeling under Mose- og Engafdelingen, rigeligt at bestille. Underafdelingsleder var landbrugskandidat J. P. Olesen, der med usædvanlig kraft og ildhu var sjælen i mergelarbejdet gennem 44 år. I realiteten havde han et dobbelt tilhørsforhold, eftersom Teknisk Afdeling ifølge en aftale fra 1909 var involveret i materielanskaffelse og i tilsynet med faste mergelspor og mergelbaner. Denne arbejdsdeling blev opretholdt ved Westh's afgang i 1918.⁷

I tiåret 1904-14 var arbejdet kommet i gang i små 50 selskaber og nåede netop i 1914 et absolut højdepunkt. Nedenstående tabel over Hedeselskabets

5. J. P. Olesen: Mergeltransporten gennem 25 Aar. Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 1ff.

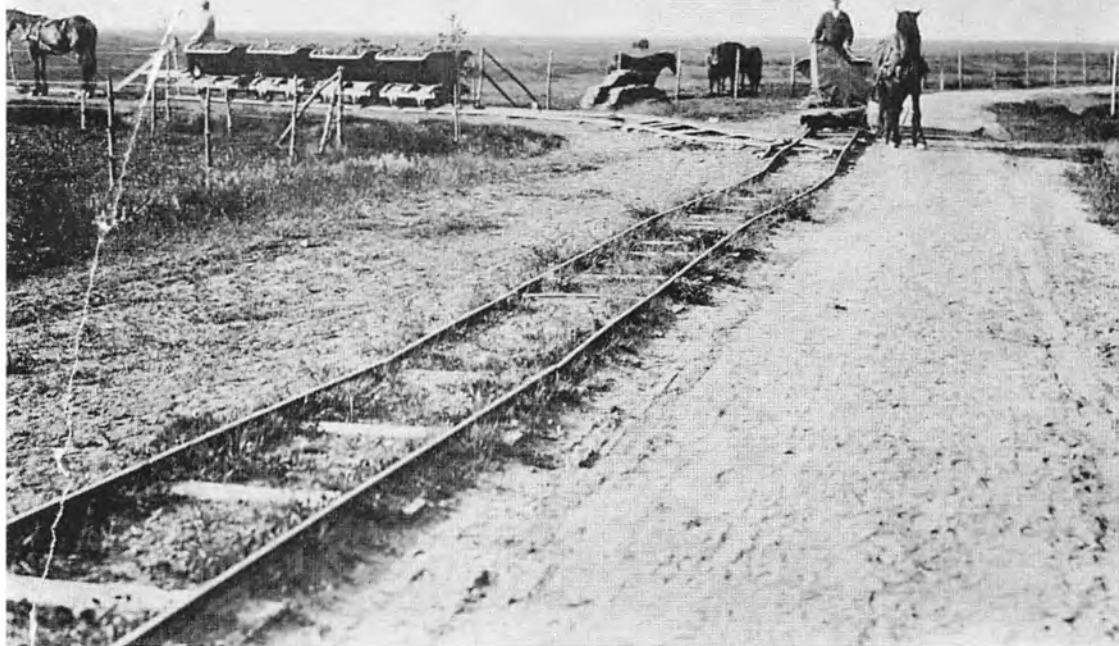
6. Lov nr. 126 af 29-4-1913, fornyet ved lov nr. 396 af 9-7-1920.

7. Samarbejdsaftale af 27-2-1918 mellem Kr. Thomsen og Westergaard. Hovedkontorets arkiv.

mergelvirksomhed 1914-26 viser dog, at det ikke lykkedes at opretholde denne fremgangslinje i krigsårene. Allerede i beretningen fra 1914 gjorde Westh opmærksom på tre krigstidsfaktorer, der i de kommende år skulle hæmme mergelarbejdet. Rent umiddelbart mærkede man i efteråret 1914 manglen på arbejdskraft grundet indkaldelsen til sikringsstyrken og fremmedarbejdernes, især polakkernes, hjemkaldelse. Dernæst indvirkede prisforhøjelser på kul og olie samt de stigende lønudgifter på omkostningsniveauet. Mest afgørende var dog den utilstrækkelige transportkapacitet. Den stærke aktivitetsstigning inden for erhvervslivet, kombineret med samfundets nødforsyningsproblemer (tørve- og brunkulstransporter m. v.) spændte jernbanernes kapacitet til bristepunktet, og i efteråret 1916 bad Den overordentlige Kommission Hedeselskabet om at afgive spormateriel til tørvetransport. I de kommende måneder formidlede Hedeselskabet en række salg af mergelspor, lokomotiver o. lign., idet man fik Landbrugsministeriets tilsagn om at få midler stillet til rådighed med henblik på senere indkøb af nyt materiel. Ved udgangen af 1917 havde man solgt ca. 50% af materiellet og bortlejet ca. 25%.⁸ Pengene blev placeret i et fornyelsesfond for spormateriel, således at man senere kunne supplere beholdningen op til førkrigsstandard. Denne politik vakte ikke udelt tilfredshed inden for selskaberne. På Foreningen af danske Mergelbaners årsmøde 6-7-1917 kunne man i det hele taget registrere en vis modløshed, bl. a. fordi det ikke havde været muligt at etablere fællesindkøb af materiel og drivmidler.⁹ Man beklagede desuden, at man ikke blev repræsenteret i »Mergelbanekommissionen«, nedsat af Ministeriet for offentlige Arbejder 10-5-1916 med henblik på at undersøge spørgsmålet om mergeltransportens placering i jernbanssektoren. Udover ministeriets repræsentanter og to folketingsmænd (N. Andreasen og Jens Westergaard) bestod kommissionen af Vandudvalgs-veteranerne Chr. Dalgas, Westh og Kr. Thomsen samt fuldmægtig J. Wilcke Landbrugsministeriet, plus en sekretær. Et arbejdsudvalg på tre mand (en ingeniør samt Westh og Westergaard) udarbejdede en betænkning, hvori

8. Artikel af Westh i Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 280ff.

9. Referat i Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 237f.

Mergeludkørsel med tipvogne i Utoft ved Grindsted 1901.

man stærkt gik ind for at oprette fastliggende mergelbaner til befording af såvel mergel som andre godsformer (især tørv, brænde m. m.). Trafikministerens lovforslag, der uhindret gik igennem begge ting, fulgte det fremsatte forslag om at give ministeren ret til at meddele mergelselskaber bevilling til anlæg af sådanne mergelbaner. Staten ville så helt eller delvis anskaffe og betale det fornødne materiel og bidrage med 50% af evt. ekspropriationssummer og udgifter til etablering af sporanlæg i tilslutning til statsbanestationer.¹⁰ Bemyndigelsen til at udpege uvildige taksationsmænd i tilfælde

10. Lov nr. 183 af 20-3-1918 om Anlæg af Mergelbaner, jfr. Westh's redegørelse for kommissionens arbejde i Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 271ff.

Tabel nr. 1. HEDESELSKABETS MERGELVIRKSOMHED 1914-1926

År x)	1. Udkørsel af mergel på flyttelige spor	1a. Heraf på Hedeselska- bets spor- materiel	1b. Antal arbejdende selskaber	1c. Rentetilskud til de af selskaberne optagne lån
1914	659.380 m ³	145.413 m ³	32	53.517 kr. (lån 5,5 mill. kr.)
1915	616.724 m ³	158.288 m ³	24	67.985 kr. (lån 6,9 mill. kr.)
1916	611.781 m ³	118.187 m ³	26	93.779 kr. (lån 8,9 mill. kr.)
1917	363.723 m ³	40.368 m ³	13	124.634 kr. (lån 10,3 mill. kr.)
1918	164.383 m ³	34.492 m ³	8	151.250 kr. (lån 11,0 mill. kr.)
1919	120.562 m ³	38.976 m ³	7	142.242 kr. (lån 15,3 mill. kr.)
1920	162.344 m ³	45.105 m ³	8	135.140 kr. (lån 16,5 mill. kr.)
1921	315.388 m ³	142.989 m ³	10	145.711 kr. (lån 20,2 mill. kr.)
1922	450.150 m ³	175.892 m ³	14	176.163 kr.
1923	560.000 m ³	192.254 m ³	18	206.689 kr.
1924	765.000 m ³	197.678 m ³	20	241.549 kr.
1925	950.000 m ³	270.494 m ³	21	200.000 kr.
1926	710.924 m ³	261.617 m ³	14	200.000 kr.

x) For mergeltransport anvendes kalenderår, for tilskudsopgørelser finansår.

Kilde: De årlige beretninger o. lign. i Hedeselskabets Tidsskrift.

2. Jernbane-transport af merygl incl. båd-transport	2a. Fragt-tilskud	3. Jernbane-transport af gødningskalk	3a. Fragt-tilskud
18.416 vgnl.	238.695 kr.	888 vgnl.	4.330 kr.
19.763 "	266.981 "	831 "	2.287 "
18.916 "	257.295 "	920 "	21.091 "
1.587 "	17.274 "	1423 "	42.350 "
12.625 "	234.556 "	4483 "	167.851 "
19.965 "	378.091 "	5253 "	242.707 "
26.022 "	999.600 "	3886 "	188.356 "
31.526 "	1.359.756 "	2895 "	133.275 "
26.765 "	888.169 "	2059 "	96.352 "
27.808 "	862.439 "	1157 "	58.536 "
18.465 "	584.497 "	1391 "	72.936 "
24.292 "	696.912 "	1476 "	73.875 "
19.318 "	486.783 "	906 "	49.563 "

af uenighed om erstatningens størrelse fandt man i en forordning af 23-4-1845 – om jords afståelse til kirkegårdes udvidelse.

Som det fremgår af oversigten, betød året 1917 en væsentlig nedgang for såvel jernbanernes som mergelselskabernes mergeludkørsel, selv om gødningskalken på grund af de væsentligt ringere krav til transportkapaciteten delvis kunne betragtes som en erstatning for mergelen. Til gengæld kom jernbanerne hurtigere i gang efter krigen, allerede i 1919 var man oppe på førkrigniveau og gødningskalken beholdt en betragtelig andel helt op til 1926. Udkørslen på flyttelige spor havde derimod svært ved at komme igang igen, man savnede simpelthen spor til at flytte rundt med. Og hvor købe 300 km skinner plus trækraft i et krigshærgt Europa? Under en rejse i Tyskland i oktober 1919 købte en delegation fra Mergelafdelingen og Teknisk Afdeling materiel for 600.000 kr. men ved årets udgang var kun leveret en brøkdel heraf, og man måtte imødesee prisstigninger på en stor del af det resterende parti.¹¹ Det tyske firma fik *ikke* udførselstilladelse, og man var da henvist til opkøb af indenlandsk materiel, nyt som brugt. I oktober det følgende år nåede man igennem med et køb i Tyskland, og indkøbssummen blev for Hedeselskabets materiel 939.000 kr., omfattende 2 lokomotiver, 282 tipvogne og 48 km spor af en skinnevægt på ca. 12 kg pr. løbende meter mod tidligere 7 kg. Denne omstændighed plus montering på stålsveller muliggjorde anvendelse af ret svære lokomotiver og dermed en intensiveret transport.¹²

I 1921 genoptog mergelselskaberne for alvor arbejdet. Nu havde man igen materiel til rådighed samt *kapital*. Under den voldsomme aktivitetsstigning i de første efterkrigsår tabte merglingen dog på samme måde som den egentlige grundforbedring terræn i kapløbet om ledig kapital, måske fordi en relativ langsigtet investering på 10-15 år ikke var tilstrækkelig attraktiv, måske fordi solidariske selskaber med en fyldig repræsentation af mindre jordbrugere frembød en vis risiko. Westch's utrættelige kamp for at sikre disse sammenslutninger og de svagest stillede landmænd statsstøtte i form af

11. Årsberetning fra Teknisk Afdeling for 1919, Hedeselskabets Tidsskrift 1920: 125f.

12. Årsberetning fra Teknisk Afdeling for 1920, Hedeselskabets Tidsskrift 1921: 150f, 170.

grundforbedringslån (og -tilskud) må ses på denne baggrund; ironisk nok kronedes hans bestræbelser først med held, da han ikke længere havde nogen reel indflydelse. Madsen-Mygdals støtteaktion på tillægsbevillingsloven 1920/21 og 1921/22, hvor over 7 millioner kroner blev stillet til rådighed for hele grundforbedringssektoren,¹³ blev for en række mergelselskaber det afgørende skub ind i en ekspansionsperiode på merglingsområdet. Og vidner tallene i tabel nr. 1 klart om det voldsomme opsving i efterkrigsperiodens statsunderstøttede mergelvirksomhed, siger de dog intet om de mængder mergel, som tusinder af landmænd lod hente fra lokale »mergelgrave« landet over.

Det var i 1920'erne almindelig accepteret, at moderne landbrug med avanceret sædskifte og med kraftig betoning af rodfrugtavlens ikke lod sig praktisere på kalktrængende (og våde) jorder. Men hvordan kunne den enkelte landmand afgøre det vigtige spørgsmål om sin jords kalktilstand? Den almindelige landmandsrutine og instinktive fornemmelse for jordens tilstand var her på usikker grund; ved mergling på slump eller i overensstemmelse med almindelig sædvane har mange landmænd med ærgrelse set virkningerne af for stærk mergling (kalkning), f. eks. lyspletsyge i havremarker og tørrforrådnelse i roearealer. I stedet kunne man rådspørge en planteavlskon-sulent, hvis man da ikke var så heldig, at grundforbedringsvæsenets/Hedeselskabets systematiske undersøgelser kom til egnen! Med N. C. Nielsens »24 farvetrykte Tavler« i hånden¹⁴ kunne man foretage et foreløbigt skøn, der senere kunne følges op af en laboratorieundersøgelse af udtagne jordprøver. I tilfælde af konstateret kalktrang ville sagkundskaben som grov tommelfingerregel anbefale tilført lerjorder 15.000-10.000-5.000 kg kulsur kalk pr. ha, alt efter om der var tale om stærk, mindre stærk eller svag kalktrang.¹⁵ For lettere jorder var tallene 10-8-6.000 kg. pr. ha. Hedeselska-

13. Se ovenfor p. 218.

14. Se ovenfor p. 227.

15. Aage P. Nielsen i *Jorders Grundforbedring 1921*, p. 102, cit. efter N. C. Nielsen: *Reaktionstal og Kalkbehov*, p. 115 (Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 71ff, 109ff). Aage P. Nielsen var assistent i Statens Grundforbedringsvæsen 1919-22, derefter Hedeselskabets distriktsbestyrer for Lolland-Falster 1922-1959.

bets forsøg på Mosestationen Pontoppidan 1907-12 og statens forsøg på Askov højmosse 1902-20 viste klart, at højmossearealer ikke skulle have tilført mere kalk end lerjorder. Rådede man over lokale mergelforekomster, ville Hedeselskabet påtage sig en undersøgelse af lejer, først og fremmest for at bestemme merglens karakter og kalkindhold. Indtil 1. verdenskrig foregik dette arbejde udelukkende i Jylland, men i 1918/19 gik man over Lillebælt og foretog 150 enkeltundersøgelser på Fyn, der i 106 tilfælde gav positivt resultat.

Uanset sagkundskabens generelle advarsler mod overdreven mergling (at »formergle« eller »forkalke«, som man undertiden udtrykte det), savnede man dog en mere differentieret vurderingsmetode, der også muliggjorde kalkulationer i forhold til det forventede merudbytte. S. Tovborg Jensen udviklede da på Statens Planteavlslaboratorium en undersøgelsesmetode, hvorefter man gennem såkaldte »reaktionstal« eller »brintiontal«, d.v.s. et jordudtræks surhedsgrad i form af frie brintioner, målt i grammolekyler pr. liter, kunne få præcise tal for relationen syre: syremættende stoffer. Gennem landboforeningernes kalkforsøg under ledelse af konsulent M. K. Kristensen, Westh's forbundsfælle under de første systematiske undersøgelser af behovet for grundforbedring, fik man i slutningen af tyverne visse holdpunkter for denne metodes anvendelighed i praksis. Botaniker N. C. Nielsen, der mere end nogen anden arbejdede med merglingens økonomiske aspekter, måtte ud fra sine praktiske erfaringer fra marken fastholde den konkrete iagttagelse, den faglige rådgivers skøn. Jordbundens beskaffenhed og struktur måtte ind i overvejelserne.¹⁶

I en sammenfatning af danske kalkforsøg konkretiserede han yderligere sammenhængen mellem reaktionstal, jordbund og afgrøde. Man skulle ikke kritiskløst ønske et bestemt reaktionstal, men et »passende«, og på de allerfleste jorder ville en kalktilførsel på 5.000 kg pr. ha være fuldt ud tilstrækkelig. Ved for stærk kalkning viste forsøgene en utvetydig nedgang i foderudbyttet.¹⁷

16. N. C. Nielsen: Reaktionstal og Kalkbehov. Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 71ff, 109ff.

17. N. C. Nielsen: Kalkningens Økonomi, passim.

Fortrinsretten sejrer over andelsprincippet

I 1925 nåede mergelvirksomheden et absolut højdepunkt. Alene mergelbanerne leverede 950.000 m³ mergel til ca. 5 kr. pr. m³ (mod 2-3 kr. i førkrigsperioden), og for den enkelte landmand blev prisen ca. 75-100 kr. pr. td. land. En stigende anvendelse af gravemaskiner og bedre spormateriel sikrede et rimeligt omkostningsniveau. På jernbanetransportens område var situationen knap så opmuntrende, idet Madsen-Mygdal i begyndelsen af 1923 fik den anslåede bevilling til fragttilskudet på 1,2 mill. kr. nedsat og fikseret til 1 mill. kr. Hedeselskabet accepterede nedskæringen, selv om man ikke opfattede beløbet som et egentligt tilskud, men nærmest en afbetaling fra statens side på statsbanernes overskud ved transporten. Ministeriets »føsler« om at begrænse de egne af landet, der kunne komme i betragtning, blev afvist.¹⁸ I stedet forhøjede man modtagernes minimumsfragt til 10 kr. pr. vognladning mergel og 30 kr. pr. vognladning kalk, men bibeholdt de 7/10 tilskud af den resterende fragtrate. To år senere var Bording ude i samme ærinde, denne gang ville ministeriet ned på 600.000 kr. Da Hedeselskabet erklærede, at dette beløb var »ganske utilstrækkeligt« blev det forhøjet til 800.000 kr. for 1925/26 (plus de besparede 136.000 kr. fra 1924/25). Minimumsfragten på mergel måtte dog op på 15 kr.¹⁹ Mergelselskabernes rentetilskud blev samtidig fastlåst til 200.000 kr. Ved forhandling med ministeren fik J. C. Christensen atter minimumsfragten reduceret til 10 kr.,²⁰ måske fordi man kunne spore en vis tilbageholdenhed fra landmændenes side. Faktisk hentede ca. 260.000 kr. som uforbrugt for 1925/26.

Udviklingen var ved at vende. Mergelselskaberne måtte registrere en tilbagegang på ca. 240.000 m³ i 1926, og i 1927 var den udtransporterede mængde nået ned på ca. 360.000 m³, og først efter tre års forløb viste tallene et mere opmuntrende tegn. Der kan tænkes flere årsager hertil. Efterkrigstidens intense indsats havde antagelig dækket det mest presserende behov, og

18. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 23-1-1923. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 5-2-1923. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 777/1923.

19. J. C. Christensens beretning på årsmødet 1925. Hedeselskabets Tidsskrift 1925: 194.

20. J. C. Christensen til Chr. Dalgas 4-2-1926. »Birkebakarkivet«, 7. b/1926.

hertil kom den tidligere omtalte usikkerhed over for den driftsøkonomiske side af spørgsmålet. De stigende priser på landbrugsprodukter i konsekvens af Stauning-regeringens kronehævningspolitik uddybede endnu kraftigere dette perspektiv. Selskabernes landssammenslutning, De danske Mergelbaner, tog også i en henvendelse til Landbrugsministeriet udgangspunkt i den enkelte landmands anspændte situation »nu under Landbrugskrisen«. Det solidariske ansvar frembød her en så stor risiko, at landmændene holdt sig tilbage af angst for at skulle dække eventuelle fallenters gæld til selskabet. Derfor ville man gerne erstatte solidaritetsforpligtelsen med fortrinspanteretten, som sønderjyderne havde så gode erfaringer med i udlændighedssperioden. Der ville da tilfalde kommunalbestyrelsen det hverv at opkræve, resp. inddrive, selskabernes udestående fordringer. I mergelselskabets bestyrelse skulle sidde en repræsentant for kommunalbestyrelsen med vetoret over for leverancer, der ikke stod i forhold til ejendommenes »Karakter, Størrelse, Beskaffenhed og Værdi«. Som appelinstans tænkte man sig et amsudvalg, der efter udtalelse fra Hedeselskabet afgjorde sagen. Ændringen skulle omfatte såvel nye som allerede etablerede selskaber; dog kunne kommunalbestyrelsen sige nej hertil, hvis leverancerne allerede havde fundet sted. Man ønskede sig også løsgjort fra forpligtelsen til at føre midlertidigt afståede arealer tilbage til deres oprindelige skikkelse, således som § 3 i lov af 9-7-1920 om afståelse af grund til flyttelige mergelspor m. m. bestemte det.²¹ En totalt gennemgravet bakke lod sig ikke uden videre restaurere!

Ministeriet grundede over sagen en rum tid og sendte den så til udtalelse i Viborg. I de ledsagende bemærkninger udtrykte man sig temmelig reservert, når det gjaldt fortrinsretten, idet man af hensyn til realkreditte anså det for nødvendigt at stille et sådant selskab »under en virksom offentlig Kontrol, altså en Landvæsenkommission.«²² Da man ikke kunne nå at sammenkalde bestyrelsen, såfremt sagen skulle behandles i indeværende rigsdagssamling, svarede formand J. C. Christensen – efter konference med grundforbedringsudvalget – på egen hånd, at selskabet helt gik ind for

21. De danske Mergelbaner til Landbrugsministeriet 10-1-1928. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 1645/1932.

22. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 22-2-1928. Ibid.

mergelbanernes forslag. En landvæsenskommission ville arbejde for tungt og for dyrt i dette spørgsmål.²³ Nyheden om ministeriets skumle hensigter var åbenbart nået op til Østerhadsherreds mergelselskab. Statsminister Madsen-Mygdal fik en ret bestemt formuleret henvendelse fra dette, hvor han blev advaret mod at spørge kreditinstitutionerne om deres mening. De ville formentlig møde forslaget med uvilje. Og at drage »Landværnskommissioner« (!) ind i billedet var »aldeles urimeligt«; deres afgørelser »var ofte forfejlede, og der næres da ogsaa ude i Befolkningen en dyb og velbegrundet Frygt for sammes Afgørelse af de dem forelagte Projekter«.²⁴ Ministeren eller hans rådgivere delte åbenbart ikke denne frygt trods en ny advarsel, denne gang fra selve landsorganisationen af mergelbaner. Da lovforslaget i november forelå i første udkast, var den ønskede institution solidt forankret i lovteksten, suppleret med en ny kontrolinstans i skikkelse af en ministerielt autoriseret sagkyndig, der med sin underskrift attesterede, at udgiften stod »i rigtigt Forhold til den anslaeede Udgift«. Kun på et punkt gav man efter for presset: en landvæsenskommissions mergel-kendelse kunne ikke indankes for en overlandvæsenskommission. Når landvæsenskommissionen havde sagt god for planen, meddelte landbrugsministeren den fornødne bevilling til selskabet. Den gik ud på: 1) ret til at forlange midlertidig afståelse af de fornødne arealer (som i 1913- og 1920-loven, blot uden pligt til at føre arealerne tilbage til naturstanden, det kunne ordnes gennem erstatning), og 2) at give mergelgæld fortrinsret som kommunale skatter, altså forud for privatretlige hæftelser. I første tilfælde gjaldt bevillingen for 5, i andet for 15 år. I forslagets endelige skikkelse forsvandt kontrolinstansen sporløst. Westergaard var i København i begyndelsen af december 1928 for at drøfte forslaget, måske foretog man ved den lejlighed det lille indgreb.²⁵

De danske Mergelbaner forstod signalet. Man fremkom nok med en række ændringsforslag med tilhørende kommentarer, men accepterede den

23. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 1-3-1928. Ibid.

24. Østerhadsherreds Mergelselskab til Madsen-Mygdal 26-2-1928. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1645/1932.

25. Notits på brev af 29-11-1928. Waage til Westergaard. Mose- og Engafdelingen 1083, 3-12-1928.

offentlige kontrol. For at modvirke at de tre lovbefalede kommissionsmedlemmer spildte kostbar tid på juridiske finesser og andet omsvøb, foreslog man dem suppleret med to mænd, valgt af ministeren efter indstilling fra henholdsvis De danske Mergelbaner og Hedeselskabet – underforstået at de repræsenterede det praktiske livs dynamik. Et energisk »Nej« i marginen var departementschef Waages reaktion (efter konference med ministeren?), i andre tilfælde lød dommen på »unødvendigt«. Kun på to punkter gav henvendelsen resultat. Som i 1920-loven fik selskabet bevillingsret i 10 år for afståelse af arealer til sporanlæg og 5 år for aflæssepladser, da udkørslen ikke kunne afsluttes inden for en femårsperiode. Et selskabs minimumsstørrelse blev nedsat fra 50 medlemmer og 1.000 ha til henholdsvis 35 og 500 ud fra de hidtidige selskabers gennemsnitsleverancer på ca. 20.000 m³, der svarede til ca. 500 ha.²⁶ Stats- og landbrugsministeren var nok så meget opsat på at tage en anden mistelten i ed, nemlig kreditforeningerne. Allerede så han en udtalelse fra foreningernes fællesudvalg, men det blev kun til enkeltudtalelser fra enkelte direktører. Der kom en del betænkelighed til orde, men da den var holdt i almindelige vendinger, mente Waage nok, at man kunne se bort herfra. Af konkrete indvendinger burde man overveje, hvorvidt selskaberne skulle have ret til at optage nye medlemmer uden en ny kommissionskendelse.²⁷

Med relativt god samvittighed kunne Madsen-Mygdal da 31-1-1929 lægge forslaget frem til folketingets velvillige behandling. Det blev succes. Samtlige ordførere: Raunkjær (V), Bording (S), Vestager (K) og Holdgaard (R) forsikrede om al mulig velvilje, alene kreditforeningernes mulige reaktion voldte V + K lidt bekymring. Alle gav udtryk for, at landvæsenskommissioner normalt ikke forhastede sig, måske var et lokalt sagkyndigt udvalg en bedre løsning, ytrede Bording. Den forhenværende (og kommende) landbrugsminister glædede sig i øvrigt over, at han for en gangs skyld var enig med den nuværende landbrugsminister – i spørgsmålet om fortrinsretten.

26. De danske Mergelbaner til Landbrugsministeriet 6-12-1928. Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1645/1932.

27. Notat dateret 23-1-1929. Ibid.

Ulstrup mergelleje syd for Hobro 1948. Mergelen læsses med håndkraft, og man bemærker de udgravninger, hvori lastbilerne bakkes ind for påfyldning.

Her havde ministeren åbenbart skiftet mening, siden de sidst drøftede muligheden herfor under behandlingen af grundforbedringsloven af 1920/21. Da Bording dengang foreslog at presse alle prioriteter bag ud til fordel for disse lån, faldt Madsen-Mygdal over ham »med al sin Vælde« og karakteriserede forslaget som »noget fuldkommen urimeligt«. Da Holdgaard også glædede sig over omvendelsen, blev det dog ministeren for meget. Han havde *ikke* skiftet standpunkt, her drejede det sig om »fælles Foretagender« analogt med vandløbslovens regler og ikke om individuelle lån. Det ville blive »til Ulykke« for erhvervet, om man pillede ved kreditsystemets grundregler.²⁸

Derefter gik sagen i udvalg. Her accepterede man lovforslaget med få ændringer, hvoraf de vigtigste var, at kommunerne slap for at opkræve 28. Folketingets forhandlinger 1928/29, sp. 3978ff., møde 5-2-1929.

bidragene, og at nye medlemmer først kunne optages efter kendelse fra en landvæsenskommission, sådan som en kreditforening havde foreslået. 15. marts var Folketinget færdig med sine drøftelser, nu stod kun Landstinget tilbage. Men takket være Bordings nærlæsning af »Nationaltidende«, hvorved han opdagede en revne i det borgerlige samarbejde, lykkedes det Stauning at udnytte divergenserne mellem V og K til et sejrrikt stormløb mod Madsen-Mygdal-regeringen ved finanslovens 3. behandling 21/3, og efter valget 24/4 hed landbrugsministeren i den Stauning-Munch'ske regering Kristen Bording. Loyalt førte denne mergelbaneloven til afslutning trods en vis sympati for De danske Mergelbaners uvilje mod Folketingets stramning af retten til at udvide kredsen af aftagere. Forslaget blev lov 1-6-1929.²⁹ Næste år udvidede man bevillingsretten til også at omfatte selskaber, der brugte andre transportmidler, d.v.s. lastbiler,³⁰ og i 1932 blev udpantningsretten gjort anvendelig allerede på beløbsfordelingens foreløbige stade.³¹ Rækken af tillæg til 1929-loven afrundedes med at give tilladelse til, at ældre selskaber, d.v.s. selskaber efter 1920-loven, også kunne få egentlig mergelgæld placeret med fortrinsret.³² Bording havde foreslået, at senere påløbne renteudgifter og udgifter i kraft af den solidariske forpligtelse kom ind under ordningen. Det afviste Søren Brorsen (V) og Fibiger (K), prioritetsrækkefølgen var allerede udhulet tilstrækkeligt.³³

Dermed havde mergelselskaberne i realiteten forladt andelsprincippet; den solidariske forpligtelse blev erstattet med individuelle ejendomsbehæftelser, således at det fælles samvirke kun omfattede den organisatoriske ramme. Hedeselskabets og De danske Mergelbaners administrative beføjelser i henhold til loven af 9-7-1920, hvor de var repræsenteret i »Spor- og Erstatningsudvalget« til afgørelse af stridsspørgsmål angående erstatningssager, overgik til landvæsenskommissionerne. Men der kom faktisk skub i arbejdet. I 1930 udkørtes 639.000 m³ mod 335.000 m³ i 1927, og i 1933 nåedes

29. Lov nr. 136 af 1-6-1929.

30. Lov nr. 98 af 31-3-1930.

31. Lov nr. 74 af 23-3-1932.

32. Lov nr. 169 af 16-5-1934.

33. Folketingets forhandlinger 1933/34, sp. 4195ff., møde 10-4-1934.

Mergelspredning fra lastbil i Rejsby mark syd for Ribe 1955.

et højdepunkt på 983.000 m³ samtidig med, at lastbiludkørslen, der begyndte for alvor omkring 1930, efterhånden nåede op på siden af sportrafikken. Tredivernes store mergelindsats var dog ikke alene et produkt af fortrinsrettens sejr over andelsprincippet i 1929, årtiets grundforbedringsindsats som led i kampen mod arbejdsløsheden må også tages i betragtning.

F. Moserne og deres udnyttelse

Alle vil ud i moserne

I perioden umiddelbart før den 1. verdenskrig var Hedeselskabets overvejelser vedrørende moser og enges anvendelse stærkt præget af landbrugsmæssige synspunkter. På basis af et omfattende forsøgsarbejde ydede Mose- og Engafdelingen og dens lokale repræsentanter mosejordens brugere konkret vejledning, ofte i form af de såkaldte »mosestationer«, d.v.s. et afgrænset moseareal på ca. 1 ha, hvor brugeren udførte kulturarbejdet efter Hedeselskabets plan og vejledning og med tilskud i form af udlægsfrø og kunstgødning i 2-4 år. I 1914 arbejdede i alt 31 mosestationer (de 28 i Jylland), og samme år oprettedes syv nye, ti år senere var tallene 58 arbejdende og 9 nye stationer. Omkring 1930 stagnerede udviklingen, og efter 1945 hørte arbejdet praktisk taget op. Mose- og Engafdelingens egentlige planlægningsvirksomhed i form af »vejledninger« (planlægning af kulturarbejder på basis af en enkelt besigtigelse) og »kulturplaner« (opdyknings-, drænings- og lokale afvandsplaner) prægedes mere og mere af »afledning af skadeligt vand«, med andre ord egentlig grundforbedring af landbrugsjorden eller »dræning af høj mark«.¹

Selskabets moseingeniør, Th. Claudi Westh, havde stærke sympatier på begge felter, omend ordet »grundforbedring« omkring 1914 nok hørtes hyppigere i hans dagligsprog end »mosekultur«. Hans bog fra 1914 »Grundforbedringsarbejder i Jordbruget samt Eng- og Mosekultur« ofrede 100 sider på førstnævnte område, 40 sider på det andet. Til gengæld kunne Westh sammen med botanikeren dr. Aug. Mentz og assistent Niels Basse netop i disse år fremlægge en række forsøgsresultater af betydning for brugere af mose- og engarealer. For *lavmosearealer*: tørveenge, skovmoser og vældmoser (en trykvandsdannelse mellem tørveengen og det højereliggende

1. Se ovenfor p. 33ff.

land) gav forsøg efter forudgående regulering af vandstandsforholdene utvetydigt bevis for, at en græsbestand med gode, rigt ydende græsser først og sidst beroede på store gødningsmængder.² (50-100 kg kali og 30-50 kg fosforsyre pr. ha pr. år, sagde Westh i sin lærebog). En række meget talende fotografier viste udslagene ved forskellig gødningsmængde. Derimod savnedes her ikke kalk, som tilfældet er på *højmosen*: tørvemosdannelser, hvor vandtilførslen svigter, eller lyngmoser, hvor lyngen har afløst tørvemosset. Kalkningsforsøg på mosestationen Pontoppidan viste, at en tilførsel på 11-16.000 kg kulsur kalk pr. ha var mest fordelagtig,³ kombineret med kvælstofgødning for at råde bod på den langsomme formulding. Ved Nissum fjords strandenge iværksatte Hedeselskabet fra 1907/08 en række forsøg på *klæggjord*, d.v.s. strandenge hvorpå der efterhånden gennem saltvandsoversvømmelser afsætter sig slam eller »slik«. Forsøg på inddigede, forsumpede klæenge viste, at det var muligt at tilbyde landmændene et alternativ til de saltvandsoversvømmede enge, der jo gav visse græsningsmuligheder. Tilstrækkelig tørlægning, grundig jordbehandling og gødskning i form af superfosfat gav særdeles gode resultater.⁴

Over for den stærke landbrugsmæssige interesse havde de moseindustrielle synspunkter, som Hedeselskabet jo også repræsenterede efter ophævelsen af Moseselskabet i 1910, undertiden svært ved at vinde gehør. Siden 1901 havde Aug. Mentz foretaget moseundersøgelser for at klarlægge anvendelsesmulighederne, og efter 1910 intensiveredes arbejdet yderligere. Af 88 moseindustrielle undersøgelser i tiden 1910-15 gav de fleste anledning til, at afdelingen udarbejdede forslag til anlæg og drift af tørvværker. Ritmester M. Rahbeks pionerindsats inden for tørvefabrikationen havde skabt de teknologiske forudsætninger for en effektiv udnyttelse af de store tørvemasser. På grund af de relativt høje fragtrater⁵ havde tørvmen dog svært ved at konkurrere på lige fod med udenlandsk brændsel. På repræsentantskabets

2. Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 2ff.

3. Op. cit., p. 322ff og 333ff.

4. Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 37ff.

5. Ved takstrevisjonen i 1911 fik tørv dog en fortrinnsstilling i forhold til kul (Hedeselskabets Tidsskrift 1912: 46f.).

årsmøde slog tørveindustriens talsmænd, civilingeniør *M. Ib Nyboe* (1866-1946) og medstifteren af Moseselskabet, samt formand for Hedebruget, dommer *V. Esmann* (1863-1933) gang på gang til lyd for en øget indsats på området. I august 1914 fik de en mægtig, omend uønsket, forbundsfælle i verdenskrigens trussel mod kultilførslerne. Prisernes himmelflugt gjorde med et slag tørven konkurrencedygtig. Forsommeren 1915 rettede Landbrugsministeriet på foranledning af Den overordentlige Kommission en indtrængende opfordring til de danske tørveværker om at forøge produktionen i den forestående sæson. Udover kakkelovnene og komfurerne i de tusind hjem tænkte ministeriet især på mejeriernes brændselsbehov. Selv en fordobling af 1914-produktionen ville næppe »medføre nogen Risiko for Tørveværkerne«. ⁶ Med nogen sarkasme kommenterede dr. Mentz ministeriets opfordring. Tørveindustrien måtte planlægge sin produktion på basis af normale afsætningsvilkår, ikke på den nuværende situation. Ville myndighederne for alvor gøre tørven konkurrencedygtig, gik vejen over en fragtnedsættelse, fastslog han. ⁷

Allerede i april var de 99 værker i gang landet over, og sæsonen tegnede fint, indtil juli- og augustregnen (plus indkaldelser til sikringsstyrken) brød forstyrrende ind. Resultatet blev 95.000 tons æltetørsv mod knap 87.000 tons året forud, jfr. nedenstående tabel. Dertil kom den lokale produktion af skæretørsv, som man ikke havde tal på. Prisen pr. 1.000 stk. gik op fra de foregående års 4,25-5,25 kr. til 5,00-5,75 kr. ab nærmeste jernbanestation, hvortil kom fragt og forhandleravance – for de store byer og København androg sidstnævnte 3-5 kr. mod landdistrikternes beskedne 0,35-0,50 kroner. ⁸

»Opgaven kan løses, *om man vil*! Med disse på én gang fyndige og alligevel en anelse pessimistiske ord sluttede Mentz en meddelelse fra Hedeselskabet i tilslutning til en officiel henvendelse fra Hedeselskabet til samtlige kommuner den 1-5-1916, hvor disse blev opfordret til at medvirke til

6. Landbrugsministeriets cirkulære af feb.1915, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 143f.

7. Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 169f.

8. Tørvetilvirkningen i 1915 (i Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 350ff.).

Fabrikation af æltetørv i »Præstemosen« i Ballerup, antagelig sommeren 1917, hos brd. Dyregaard. Yderst rv. ses den ene af tørvefabrikanterne, gdr. Rasmus Dyregaard, i midten den lokale tekniker, smed Nielsen samt »Krølle«. Sommeren 1917 fremstilledes her 200 tons tørv.

fremstilling af såvel skære- som æltetørv inden for deres område. Hvis blot halvdelen af de ca. 1100 kommuner tog fat og hver fremstillede 3 millioner skæretørv (9-10 par, mand og kones, tørveskæring i 60 dage) ville en stor del af kul- og koksforbruget kunne erstattes med tørv. Et par spørgeskemaer, der skulle returneres til Viborg, stillede kommunen så mange nærgående spørgsmål, at en besvarelse i realiteten trak en beslutning om tørveproduktionen med sig – og på blankettens nederste del stod »... Maj 1916«. Sagen

Tørveskæring i Ulkær mose ved Ikast. Endnu i 1961 anvendtes her gammeldags produktion med maskinspade.

hastede altså!⁹ Landbrugsministeriet havde stillet 20.000 kr. til rådighed for Hedeselskabet med henblik på et 50% tilskud til anskaffelse af små tørreværker, arbejdsstyrke 3 mand plus en dreng, der skulle styre drivkraften – en hestegang. I alt gav man tilskud til 73 værker, private som kommunale.

Forventningerne blev dog langt fra indfriet. En typisk dansk sommer med masser af regn og blæst, en dyr og delvis ustadig arbejdskraft og endelig en udtalt mangel på jernbanevogne hindrede en regulær »tørvefeber«. 152 tørreværker og ca. 100 kommuner var i gang, og resultatet blev i alt ca. 285.000 tons, jfr. omstående tabel.

Og skal man tro reglværkssammenslutningens blad Lerindustrien, var køb af tørv mildest talt en usikker forretning, hvor en typisk slutseddel tog forbehold over for »fugtig Sommer, Krig, Strejke, Lockout, Mosebrand, Vandmangel eller anden uforudset Hindring«. Det følte nærmest upassende at tale om askeindholdet.¹⁰ Mentz måtte på mange punkter give lederskribenten ret, og selv om det måtte forudses, at tørvefabrikanterne ville stille sig »ret køligt« hertil, måtte man overveje at sælge tørv *efter vægt* og ikke efter mængde. Det ville naturligvis kræve kontrol med aske- og vandindholdet. Da Mentz desuden fandt, at mellemhandlerne beregnede sig en stor og urimelig avance, lå et statsindgreb lige om hjørnet. Efter en drøftelse juli 1916 med repræsentanter for Den overordentlige Kommissions brændselsudvalg, tørvehandlerne og -fabrikanterne indstillede Den overordentlige Kommission mod fabrikanternes ønske til Indenrigsministeriet, at der fastsattes en maksimalpris på 25 kr. pr. ton i Jylland, 27 kr. på Øerne; højeste vandindhold 30% og askeindhold 8%, tilsammen dog ikke over 35%.¹¹ Tanken blev dog først realiseret i 1917, hvor prisen blev fastsat til 26 kr. pr. ton ab mose og 32 kr. ab nærmeste station. For hver procent vand- og askeindholdet oversteg 35%, reduceredes prisen med 0,55 kr. Mellemleravancen blev tilsvarende 2 kr. pr. ton i landdistrikterne, i byerne blev det

9. Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 111f. Amterne var gennem et cirkulære fra Indenrigsministeriet af 19-4-1916 adviseret om Hedeselskabets henvendelse, ligesom Hedeselskabet selv fulgte sagen op gennem meddelelser i dagspressen i maj 1916.

10. Cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 358f.

11. Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 358f.

Tabel nr. 2. TØRVEFREMSTILLINGEN 1913 - 1922.

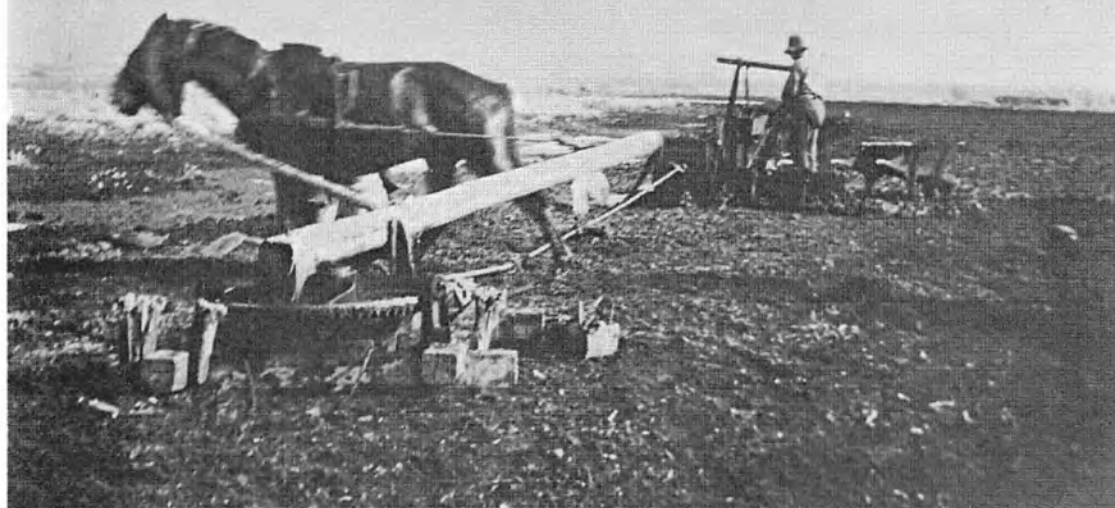
År	1 Antal tørve- værker	2 Produktion af æltetørv (tons)	3 Pris pr. 1000 stk. (sommer) (ab station)	4 Anslået prod. af skæretørv (tons)
1913	94	93.642	3,40-6,50	—
14	97	86.849	4,50-5,25	—
15	99	95.145	5,75-5,00 (gennemsnit 5,00)	—
16	152 ^a	113.527 ^a	5,25-12,00 (gennemsnit 7,00)	171.000
17	747 ^b	397.846 ^b	6,25-24,60 (gennemsnit 12,00)	909.000
18	1380	851.546	8,00-19,00 (gennemsnit 12,00)	1.407.435
19	811	486.609	7,00-18,00 (gennemsnit 13,00)	1.005.983
20 ^c	698	512.636	—	1.572.575
21	385	235.085	gennemsnit 14,00	(ca. 600.000)
22	301	168.527	" 9,08	—

a) Hertil må lægges 51 statsunderstøttede værker med 4.957 tons.

b) Formentlig for lavt ansat, se Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 56.

c) incl. de sønderjydske amter.

Kilde: Årsberetninger fra Hedeselskabets moseindustrielle afdeling
i Hedeselskabets Tidsskrift.

Små tørveælteværker med hestegang anvendtes flittigt under krigen 1914-18.

pålagt magistraten at fastlægge salgspriser i såvel grossist- som detaileddet.¹² Bekendtgørelsen sagde ikke et ord om den nødvendige kontrolvirksomhed, men ingeniør Nyeboe, der var medlem af Brændselsudvalget, publicerede i samme nummer af Hedeselskabets Tidsskrift en halvofficiel vejledning i god lærebogsstil (»Lad os nu tænke os . . .«). Brændselsudvalgets amtstillidsmand, eventuelt sognetillidsmanden, fik overdraget det ansvarsfulde hverv at pille nogle repræsentative tørv ud, dele hver tørv i fire dele og fylde en blikdåse fra Hedeselskabet op med kvartstykkerne og indsende dåsen til Viborg, der efter laboratorieundersøgelse attesterede tørvens indhold af uædle dele til vejledning for køber og sælger. For de små mosers vedkommende mente Nyboe dog, at priserne i de større moser kunne være vejledende.

12. Indenrigsministeriets bekendtgørelse af 26-3-1917, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 117f.

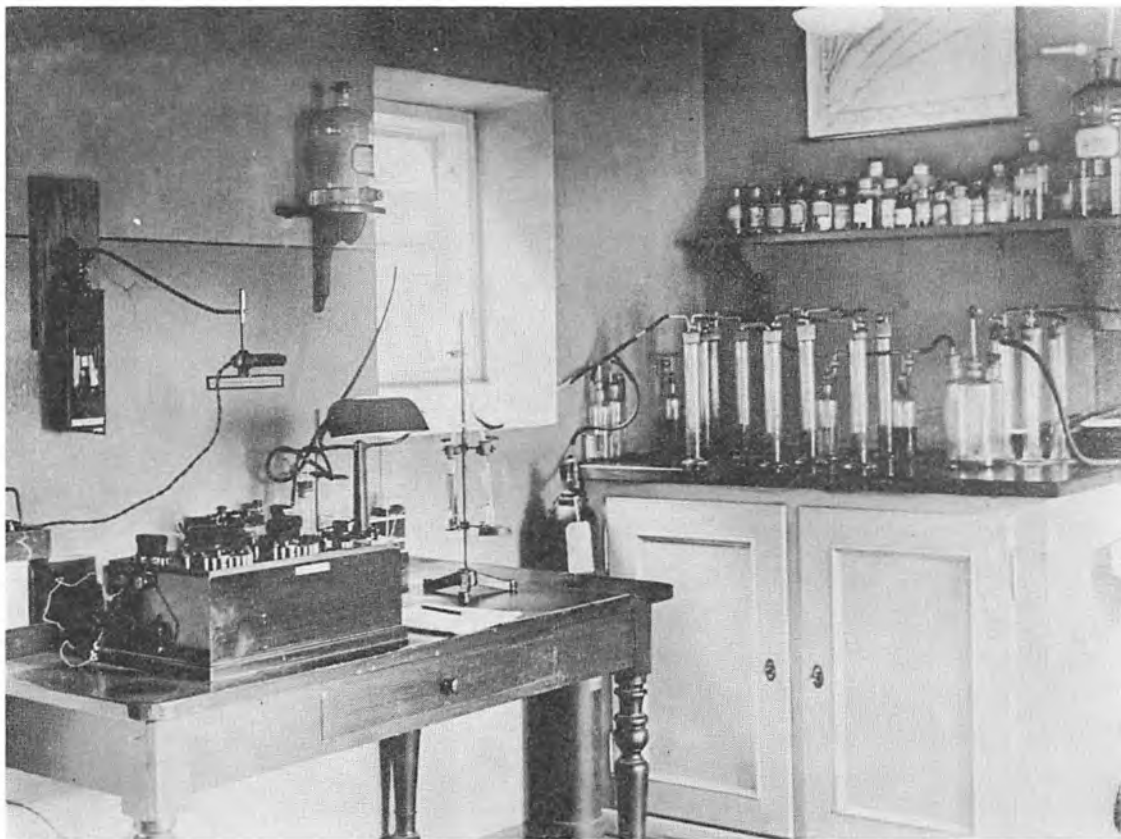
Transportsituationen blev i 1916 og især i 1917 lettet gennem det spor-materiel, Hedeselskabet og mergelselskaberne måtte afgive hertil.¹³ Tanken var oprindelig opstået i Brændselsudvalget, og da Indenrigsministeriet sendte sagen til høring i Landbrugsministeriet, var Wilcke stemt for at bede Westh og Hedeselskabet om en erklæring, selv om den moseindustrielle afdeling allerede var blevet spurgt. Waage desavouerede dog sin fuldmægtig, ikke én men to gange. Sagen gik først til Landbrugsudvalget af 25. Februar 1915, der havde Westermann til formand. Dette udvalg henstillede, at man ikke ubetinget forbød mergeltransport i tiden 15/6-1/11, som Brændselsudvalget tænkte sig, men gav den en ubetinget 2. prioritet i forhold til tørvenc. På dette grundlag ønskede Waage at undgå at spørge Hedeselskabet, »da Sagen vistnok koster noget...«. Skovrider Dalgas havde jo allerede udtalt, at mergeltransporten måtte vige for transport af tørv, når brændselsnøden truede.¹⁴ Derved blev det. Westh kom ikke til orde i sagen, skønt han dog havde en vis interesse heri.

Sæsonen 1917 betød da også et væsentligt fremskridt i forhold til det forudgående år, sådan som tabel nr. 2 viser. Mindst 7-800 værker var i gang, heraf de 225 med statstilskud. 41 kommuner fremstillede selv tørv, f. eks. kunne Næstved levere sine borgere 1000 stk. tørv til 7 kr., Søllerød kommune tog derimod 15 kr. – en for høj pris, formanede Mentz. Den lokale priskontrol var dog for lemfældig over for tørvspekulanter, så meget mere beklageligt som laboratorieundersøgelserne viste for stort et aske- og vand-indhold i de 81% af de fremsendte prøver.¹⁵ I 1918 nåede krigsproduktionen sit højdepunkt trods udtalt mangel på hestefoder og især olie med efterfølgende pres på lokomobilmarkedet. Maksimalprisen var opretholdt, men denne gang skelnedes der mellem »skæretørv« og »æltetørv« (henholdsvis 26 og 30 kr. pr. ton ab mosen). Klog af skade hævdede man samtidig den tolererede vand- og askeprocent til 40, men »præmierede« gode tørv ved at tillade prisstigning på 0,50 kr. pr. ton for hver procent under denne grænse.

13. Se ovenfor p. 240.

14. Notater af jan.-febr. 1917 på Landbrugsministeriets Landvæsensjournal 1931/1923.

15. Årsberetning for 1917, Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 10ff.

Fra Hedeselskabets laboratorium. Forrest til venstre ses professor Biillmanns potentiometer fra 1929, det første apparat hvormed man ad elektrisk vej foretog reaktionsbestemmelser i jordprøver. Kemikeren Einar Biillmann (1873-1946) var en internationalt kendt forsker, hvis undersøgelser især fik betydning for planteavlslaboratoriets jordbundsundersøgelser.

Derved tillagde man jo tørveanalysen en vigtig rolle i prisfastsættelsen, og Brændselsvæsenet udstedte da også 17-5-1918 et udførligt regulativ for tørveanalyser. Hedeselskabets laboratorium konstaterede, at vand- og askeprocenten i 47% af tilfældene lå på den rigtige side af grænsen.¹⁶

Reguleringssystemet blev bibeholdt det følgende år, og Brændselsnævnet ville fortsættet denne linje i 1920. Syv medlemmer af Rigsdagens Afvik-

16. Årsberetning for 1918, Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 55ff.

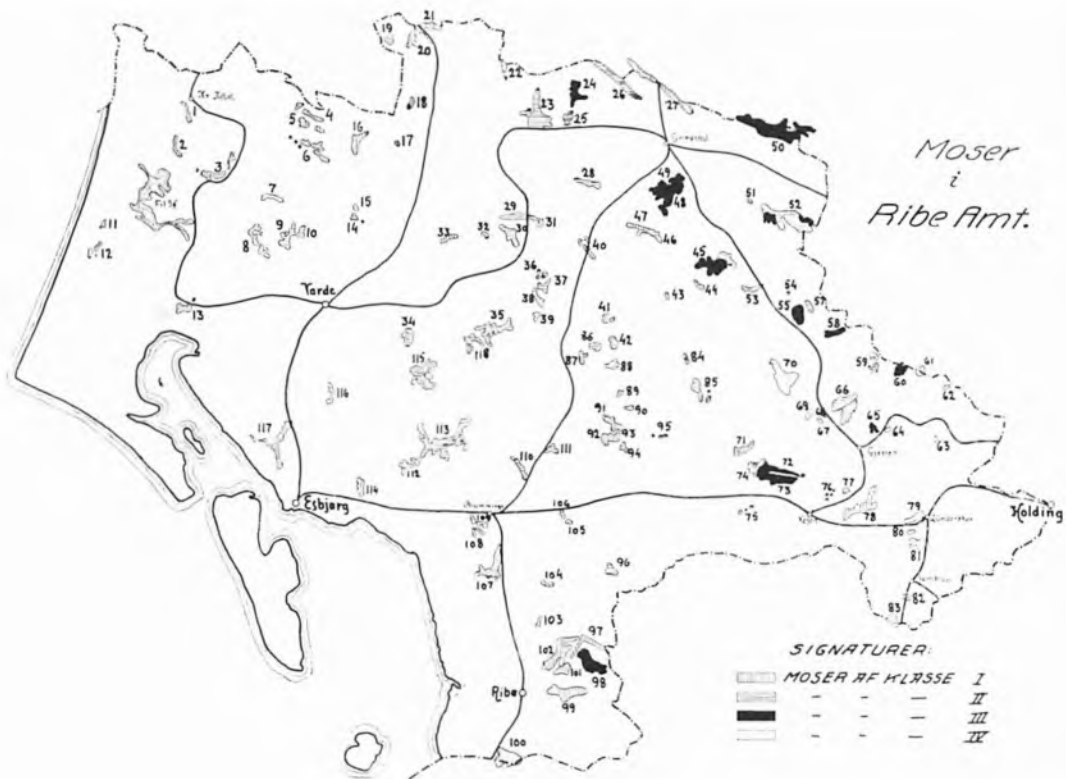
lingsudvalg gik imidlertid imod,¹⁷ og ved et forslag til rigsdagsbeslutning i marts 1920 gik Landstinget ind for ophævelse (25/3), Folketinget imod (26/3). Derved bortfaldt maksimalprisen; til gengæld fastsatte de provinssielle tørvefabrikantforeninger en privat »maksimalpris«, der lå lidt højere end Brændselsnævnets forslag. I oktober samme år ophævedes Brændselsudvalget.

Blev 1920 et ganske godt år for tørvefabrikanterne, præsenteredes man allerede 1921 for den første af mellemkrigstidens typiske vanskeligheder: prisfald på udenlandsk brændsel. Denne pris-følsomhed og den voksende konkurrence fra de tyske brunkulsbriketter kunne en markant lønnedgang og fragtnedsættelser på 10-30% knapt råde bod på. Tørvespecialisten i Vorbasse, Jul. Rasmussen, der indtil 1916 var ansat i Hedeselskabet, havde dog et vist held med at fremstille briketlignende husholdningstørv med lavt vandindhold, og samtidig kunne man notere en stigende anvendelse af tørvesmuld, f. eks. til strøelse. Da lastbiltransporten efterhånden bød banerne en mærkbar konkurrence, tegnede situationen ikke katastrofal ved indgangen til 1930'erne.

De store mosearealers fremtid

Siden århundredskiftet havde moseundersøgelser figureret på såvel moseafdelingens som moseindustriafdelingens arbejdsplan. Det ekstraordinære tørvebehov 1914-1918/19 forrykkede imidlertid totalt balancen mellem de systematiske undersøgelser og de formålsbestemte, hvor kravet lød på en vurdering af tørvemassens industrielle udnyttelse. Når hertil lægges fyringsforsøg med tørvebrændsel, direktoratsopgaver for Brændselsudvalget og ministerierne plus konkret rådgivning over for tørveproducenterne, måtte realiseringen af Mentz's store moseplan, der indtil verdenskrigen var gennemført for ni herreder, indtil videre lægges på hylden. De 6.000 kr. på finansloven til dette formål blev opslugt af andel i Mentz's løn og drift af

17. Den moseindustrielle afdeling støttede en henvendelse til udvalget fra Foreningen af jyske Tørvefabrikanter, hvor man principalt ønskede frihandel, subs. en højestepris på 40 kr. pr. ton (Hedeselskabets Tidsskrift 1921: 58).

Kort fra Hedeselskabets systematiske moseundersøgelser. Signaturen viser de fire kategorier af tørve kvalitet, hvorefter inddelingen foretoges.

laboratoriet, som jo også fik sin part af krigstidens tørvebesvær gennem vand- og askeindholds-analyserne. Såvel i planteavlskredse som blandt tørvefabrikanter ønskede man de systematiske undersøgelser fremmet, og ingeniør Nyeboe fremkom da også på repræsentantskabsmødet i 1917 med den overraskende oplysning, at han og landbrugsministeren havde drøftet en årlig bevilling på 5.000 kr. til dette formål.¹⁸

Mentz gik da i gang med at udarbejde et budget for en 10-årig undersøgelse af samtlige moser i landets 130 udforskede herreder, omfattende fremskaffelse af nøjagtigt kortmateriale, botaniske og kemisk-fysiske under-

18. Protokol for repræsentantskabsmøde 1917, p. 182, pkt. 4.

søgelse samt klarlægning af afvandingsforholdene. Beløbet blev fastsat til 24.000 kr. pr. år. Efter en ordduel med Chr. Dalgas, der ville have fjernet nogle kritiske bemærkninger om selskabets hidtidige politik på området, (og i øvrigt fandt, at den gode doktor »alt i Forvejen har ondt ved at overkomme, hvad han har overtaget . . .«) vedtog bestyrelsen Mentz's plan, og repræsentantskabsmødet sluttede sig hertil.¹⁹ Esmann fandt dog, at man i forvejen burde have talt med de særligt sagkyndige, og Lüttichau lovede bod og bedring til næste år. Moseindustriens hovedtalsmand fik løfte om, at den ene af de fire assistentstillinger blev reserveret en mosekemiker.²⁰ Repræsentanterne kunne næppe forudse, at just disse 24.000 kr. skulle blive den mest omstridte bevillingsansøgning i selskabets nyere historie.

Den glubende appetit på landets mosearealer vakte uro og bekymring i vide kredse. Havearkitekt og landskabsgartner Johan Lassen, der betegnede sig som en »Elsker af dansk Natur og dansk Plantevækst«, foreslog i Hedeselskabets Tidsskrift april 1918, at den omsiggribende »Rovdrift« blev imødegået af en særlig lov om moseværn. Tørvefabrikanterne skulle have pligt til at sørge for, at arealerne efter endt brug kunne bringes i kultur, eventuelt beplantes. August Mentz stod ikke fremmed over for tanken, han var et aktivt medlem af Danmarks Naturfredningsforening (stiftet 1911), havde i øvrigt skrevet det banebrydende værk: »Naturfredning særlig i Danmark« (1909) og kunne derfor tilsige Hedeselskabets støtte hertil, når krigen engang var afsluttet. Han fandt dog, at de æstetiske og naturvidenskabelige værdier havde deres beskytter i den nys vedtagne naturfredningslov af 8-5-1917.²¹ En endnu mere harmdirrende protest mod tørvegravernes vanrøgt af »en national Skat« kom fra en gårdejer i Hvalløse, H. P. Hansen. Især langede han ud efter den sorgløse skalten og valten med tørvelaget uden tanke på en systematisk udnyttelse og ønskede ansat en særlig tørvekontrollør. På dette punkt slog Mentz syv kors for sig; hans afdeling tog sig af vejledning og ikke en kontrol, »der var svært forenelig med Selskabets

19. Protokol for bestyrelsesmøde 6-7/6/1918, pkt. 4, jfr. B. 119 6-6-1918. Indstillingen er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 244ff.

20. Protokol for repræsentantskabsmøde 1918, p. 187, pkt. 3.

21. Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 89ff.

almindelige Arbejdsprincipper . . .«. Måske kunne de kommende moseundersøgelser give mulighed for en lovgivning om rationel udnyttelse af moserne.²² Som en interimistisk løsning udsendte Hedeselskabet i maj 1919 en opfordring, forfattet af Mentz og Westergaard, til tørvefabrikanter og -skærere om at skåne tørveenge, alene på grund af det store askeindhold (»jordtørv« på op til 30% aske!). Udnyttede man alligevel sådanne arealer, burde »ovret« kastes ned i bunden af tørvegraven og planeres med det samme, kombineret med afvanding.²³

Efter det dramatiske livtag med Statens Planteavlssudvalg i efteråret 1919 bjærgede Hedeselskabet de 24.000 kr. til moseundersøgelserne igennem finanslovs-drøftelsernes trængsler.²⁴ Arbejdet kom straks i gang, og ved udgangen af 1920 var alle jyske moser på over 25 ha undersøgt, for så vidt de havde et lag tørvemasse på mindst 30 cm. Det store materiale, der forelå som 1300 enkeltrapper, dannede grundlag for en foreløbig plan for udnyttelse af moserne. Man arbejdede med en opdeling i tre grupper: I. Ubrugelige moser, grundet for stort askeindhold, II. Anvendelige moser, men med for ringe dybde (ikke over 1 meter) til egentlig udnyttelse, III. Moser, der kunne udnyttes industrielt. Det undersøgte areal på ca. 123.000 ha fordelte sig med henholdsvis 72.000, 39.000 og 12.000 ha på de tre kategorier.²⁵ På dette grundlag bad selskabet om en bevilling på 10.000 kr. på finansloven 1923/24 til fortsatte moseundersøgelser, men Landbrugsministeriet afslog af hensyn til statskassens tilstand.²⁶ En påtænkt opfordring til tørvefabrikantforeningen om at bidrage med et årligt tilskud på 3.000 kr. som tilskud til lønudgifter blev efter alt at dømme afvist af Nyeboe og Esmann.²⁷ Midt i denne stilstandsperiode kom Mentz's afskedsansøgning – han blev fra 1-9-1923 professor i botanik ved Landbohøjskolen – som et regulært anti-

22. Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 269f.

23. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 114f., jfr. bestyrelsesbreve for 1919, B. 92 22-4-1919.

24. Se ovenfor p. 166f.

25. Bestyrelsesbreve for 1921, B. 191 6-10-1922.

26. Protokol for bestyrelsesmøde 23-1-1923, pkt. 1.s og bestyrelsesmøde 28-2-1923, pkt. 1. k.

27. Protokol for bestyrelsesmøde 13-12-1922, pkt. 1. f.

Kultivering af Sparkær mose vest for Viborg 1926. Moseparcellen er afvandet, planeret og ryddet for træsnubbe af skovfyr.

klimaks. Moseindustrien måtte acceptere en fredsperiodes afsætningsvilkår; Hedeselskabets bestyrelse fandt i hvert fald ingen grund til at gå ind i en 10.000 kr.s reklamekampagne for indenlandsk brændsel, da en stor tørvefabrik i 1928 fremsatte forslag herom.²⁸ Året efter blev den moseindustrielle afdeling nedlagt i forbindelse med omorganiseringen af grundforbedringsvirksomheden, og dens arbejdsområder blev henlagt under forsøgsafdelingen. Mentz's efterfølger som tørvekonsulent, assistent Tøttrup, overgik til laboratoriet indtil sin afsked i 1933.

Under krigsårenes hektiske tørvekampagner trådte den egentlige mosekultivering noget i baggrunden. Westh og hans medarbejdere fremhævede

28. Protokol for bestyrelsesmøde 15-7-1928, pkt. 5.

eksempelvis gang på gang »eng-rævehale«-græssets store betydning, men måtte jo erkende, at kunstgødning her var en absolut forudsætning. Ved indgangen til 1917 var prisen på udlægsfrø og den forhåndenværende gødning, superfosfat og 37% kali, steget så meget, at Niels Basse tilrådte at vente med udlægningen, indtil forholdene atter var blevet normale.²⁹ Overhovedet var fordelingen af de rådige gødningsmængder i forhold til de forskellige typer landbrugsjord et yndet diskussionsemne i de sidste krigsår.³⁰ Westergaard fremhævede her hedeopdyrkningens stærke afhængighed af kunstgødning, og Niels Basse præciserede det yderligere: Mangel på fosforsyre-gødning var for hedeopdyrkere simpelthen katastrofal.³¹

Mosernes landbrugsmæssige udnyttelse og det hertil svarende forsøgsarbejde voldte i det hele taget Hedeselskabet hovedbrud i de sidste to krigsår, især på baggrund af »udbryderen« Westh's bestræbelser på at samle hele opdyrknings- og kultiveringsarbejdet på landbrugets område under ét samlet begreb, grundforbedring. I sammenhæng hermed blev to store moseopgaver, nemlig udnyttelsen af statsskovenes mosearealer og vildmosernes anvendelse overdraget andre institutioner, Statens Grundforbedringsvæsen og den særlige Vildmosekommission af 1920. Westh's efterfølger som leder af Mose- og Engafdelingen, Jens Westergaard, fik her en central rolle i bestræbelserne på at genoprette og styrke Hedeselskabets ledende rolle på dette felt. I konsekvens heraf blev Niels Basse i disse år mosedyrkningens førstemand, samtidig med at han som i sin tid Westh underviste i disse emner på Asmildkloster landbrugsskole. Resultatet af sin pædagogiske indsats udmøntede han i en lærebog i »Grundforbedringsarbejder samt Mose- og Engkultur« (1923), som Jens Westergaard gav en rosende omtale i Hedeselskabets Tidsskrift. Som i 1880'erne var det Nordvest-Tyskland, der på dette område gav nye impulser i kraft af den tekniske udvikling. Sammen med repræsentanter for Vildmosekommissionen besøgte Basse i august-september 1921 tyske forsøgsarealer på uafgravede højmoserealer i Ost

29. Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 36.

30. Se ovenfor p. 107f.

31. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 35f.

Friesland og Oldenburg.³² Ved hjælp af motorfræsere og moderne redskaber i det hele taget var det nu muligt at behandle den uafgravede moseoverflade så effektivt, at arealerne umiddelbart kunne tages i brug. Tyskernes fart og energi tog dog ikke jorden væk under de besindige danskere. Niels Basse mente stadig, at det prøvede middel »forkultur« kunne anbefales på vore små arealer, men hans artikel var alligevel forsynet med et par meget illustrerende fotos af Lanz-fræsereens virksomhed i Store Vildmose. Allerede i sommeren 1922 fik Basse mulighed for at afprøve de nye metoder, idet Hedeselskabet medvirkede til oprettelse af to opdyrkningselskaber for Stenrøgel mose syd for Viborg og Bække mose i Sydjylland, i alt 1100 tdr. land. I rækkefølgen afvanding – fræsning til ca. 10 cm dybde – mergling – 2. gangs fræsning – gødskning gennemførte Bække-selskabet et 3-årigt kultiveringsarbejde, der sommeren 1925 afsluttedes med tilsåning med permanent græs. Omkostningerne androg 470 kr. pr. ha.³³ For naturfredningsvenner var et andet mosekultiveringsarbejde fra disse år nok så spændende. Med bistand fra de berørte kommuner tog man fat på at kultivere den totalt afgravede Sparkær mose nordvest for Viborg. Vandstanden blev sænket 1,3 m, og så gik man igang med det besværlige arbejde at planere arealet og fjerne træstubbene som basis for den egentlige kultivering. Store σ_3 frodige græsmarker afløste et hærget og vildsomt areal med tørvegrave og »balker« i hundredvis.³⁴ I forbindelse med arbejdet i Bække og Stenrøgel købte Hedeselskabet i 1923 en motorfræser, og i de kommende år virkede Mose- og Engafdelingen som en slags maskinstation på dette specielle område.

Eksemplet fra Stenrøgel og Bække fik betydning for en række moseopdyrkninger landet over. Efter mere end 15 års tovtrækkeri mellem modstridende lodsejerinteresser vedtog man i januar 1932 et af Hedeselskabet udarbejdet (og flere gange ændret) projekt for afvanding af Kjøng mose mellem Næstved og Vordingborg. I et projekt fra 1919 opererede man med vindmotoranlæg, det nye var baseret på to elektrisk drevne pumpestationer,

32. Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 47ff.

33. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 13ff.

34. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 158ff.

Halleby å neden for Bromølle i Holbæk amt. Arbejdet med åens uddybning blev afsluttet i 1932. Man bemærker de store sikringer af åens sider.

der skulle klare et system af afvandingskanaler og hovedgrøfter samt en pumpekanal. For de små 2.000 ha blev prisen godt 1/2 million kroner med en årlig driftsudgift på 52.000 kr.³⁵ Med den moderne teknik og med de nyeste erfaringer inden for planteavl havde ejere af mosearealer gode muligheder for at få udvidet det dyrkede areal, idet grundforbedringslovgivningen tilsvarende skabte økonomisk mulighed herfor. Hedeselskabet stod rede med råd og dåd, men selv den megen omtale af de store mosekultiveringsarbejder i Hedeselskabets Tidsskrift kunne ikke skjule, at grundforbedring af landets gamle kulturjord forlængst var rykket ind på førstepladsen.

35. Hedeselskabets Tidsskrift 1932: 113ff.

G. Ingeniørvidenskab i landbrugets tjeneste - eller „kulturteknik”.

Kr. Thomsen, en stor organisator og travl tekniker

De sidste to numre af Hedeselskabets Tidsskrift, årgang 1918, markerer på én gang en status og et vendepunkt for det kulturtekniske arbejde inden for selskabet. I nr. 23 for 10-12-1918 bragte man som led i striden med Statens Planteavlssudvalg 2. og sidste del af »Oversigt over forskellige Arbejder udførte af Hedeselskabet i Tiaaret 1908-1918«, hvor man opsummerede såvel de udførte som de løbende sager, henholdsvis 257 og 133. Redegørelsen bar afdelingslederen, ingeniør Kr. Thomsens navn, men det var i dobbelt forstand kun på papiret. Hen på efteråret blev Thomsen angrebet af tidens store svøbe, den »spanske syge«, og tidsskriftet måtte i sidste nummer for 1918 meddele, at ingeniøren var død den 17/12, kun 44 år gammel. Redegørelsen kom således til at fremstå som et værdigt minde over Kr. Thomsens indsats, selv om han med sin udviklede sans for akkuratess og for sagernes tilhørsforhold nok ville have protesteret imod en enkelt detalje. Under I. E »Beskyttelsesarbejder mod Oversvømmelser og Inddæmninger« figurerede 8 arbejder på i alt 9129,7 ha interesseret areal, bekostning 2.038.377,17 kr., hvoraf alene Ribediget tegnede sig for 6826 ha og 1,8 mill. kr. Dette arbejde udførte Thomsen ikke som Hedeselskabets afdelingsleder, men som honorarlønnet »teknisk medhjælper« for den kommission, som Ministeriet for offentlige Arbejder nedsatte i 1909 til at stå i spidsen for anlægsarbejdet.¹ Samme år kom Thomsen også med i Gudena-kommissionen og spillede en yderst aktiv rolle i spørgsmålet om etablering af vand-

1. Jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1910: 78f.

Ribediget 1912. Storm- og skylleporte i Kammerslusen i Ribe Kanal før vandet blev lukket ind. Portene er af jern, og skyllebordene har fornedet stibord, der kan trækkes, når vandet i kammeret er stemt op.

kraftanlægget ved Tange, der efterfulgtes af en række jydsk kraftanlæg.

»Thomsen aldrig Hedeselskabets Mand«. Sådan karakteriserede Westh forholdet et stykke tid efter sin tidligere kollegas død.² En lidt for kategorisk udtalelse, der alligevel rører ved noget væsentligt. I første række var Kr. Thomsen *fagmanden*, hvis store ambition var at skabe førsteklases projekter. Den organisatoriske ramme og det juridiske grundlag i vandløbslovgivning m. v. var i denne forbindelse underordnede, men bestemt ikke uvigtige faktorer. Med slet dulgt misundelse så Thomsen på de vilkår, man gav det statslige meliorationsvæsen i Sverige og især i Prøjsen med dets vandløbslov af 7-4-1913: ikke mindre end 11 afsnit og 401 paragraffer.³ Især i 3. afsnit fandt Thomsen en interessant nydannelse, de såkaldte »Genossenschaften«: interessentskaber til løsning af kulturtekniske opgaver. Denne idé omplantede han til danske forhold i form af »pumpelag«, som Vandudvalget stod fadder til.⁴ Thomsen var kulturteknikkens mand og som sådan på færde overalt i landet, travlt beskæftiget med digeanlæg, rørledninger, vandstandsreguleringer, ja selv dræning, og vågede over at »pseudo-teknikere« som moseafdelingens distriktsbestyrere holdt sig inden for de afstukne grænser, sådan som samarbejdsaftalen af 1908 påbød det.⁵ Vandstandsreguleringer af åer, bække, grøfter, kær, enge og moser tegnede sig for hovedparten af det tekniske arbejde 1910-18 med 143 sager, 17.082 ha og 1.325.000 kroner. Kunstige afvandinger, rørledninger og dræning udgjorde tilsvarende 106 sager, 4140 ha og 442.632 kr.

Men forudsætningen for at lave gode projekter var naturligvis, at teknikeren var fuldt på det rene med de naturgivne betingelser, i særlig grad vandløbenes afstrømningsforhold, sådan som ingeniør Thomsen så udmærket fremstillede det på mødet i Landhusholdningsselskabet 6-2-1918.⁶ Efter

2. Optegnelser vedrørende Hedeselskabets indre forhold dec. 1919. Westh's arkiv.

3. Hedeselskabets Tidsskrift 1913: 255ff.

4. Se ovenfor p. 74.

5. Se ovenfor p. 34f.

6. Jfr. ovenfor p. 118f.

et par forgæves forsøg fik Thomsen i 1916 repræsentantskabets tilslutning til en ansøgning om en treårig bevilling på i alt 12.000 kr.⁷

Næste forår kom arbejdet i gang i ca. 30 vandløb landet over. For et årligt honorar på 30-50 kr. fik lokale folk, f. eks. postbude, der jo i embeds medfør krydsede egnens vandløb, til opgave at aflæse og opnotere vandstanden på det monterede vandstandsbrædt. Mindst 4 gange om året kom en ingeniør til stede og foretog direkte vandstandsmålinger. Som man kunne vente, blev resultatet meget forskelligt fra vandløb til vandløb – fra Holstebro å's 2,78 m³ pr. sek. til Tryggevælde å's 0,10 m³/sek. maj-juni 1917. Her øvede Thomsen (og Hedeselskabet) en virkelig pionerindsats, der dog næppe var kommet udover forsøgsstadiet i december 1918. Som led i reorganiseringsbestræbelserne 1918/19 søgte Hedeselskabet efter forslag fra Thalbitzer og Westergaard sagkyndig bistand fra Lærestaltens professor i kulturteknisk vandbygning, J. Munch-Petersen, og han erklærede sig villig til at videreføre sagen. Efter hans opfatelse lå der dog så store perspektiver i arbejdet, eksempelvis undersøgelser over nedbørens fordampning, nedsivning m. v., at det engang burde overgå til en statsinstitution, »der formentlig da maatte blive Statens Grundforbedringsvæsen«.⁸ Man må tro, at dette sidste forslag ikke var drøftet med Westergaard.

Sagen gik omgående til udtalelse hos Westh, der efter forhandling med Grundforbedringsudvalget foreslog, at de systematiske afstrømningsundersøgelser i samarbejde med Munch-Petersen og Meteorologisk Institut overgik til Statens Grundforbedringsvæsen, medens Hedeselskabet kunne fortsætte de lokalt betonedede målinger.⁹ Nu kom sagen endelig til Viborg, og her

7. Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 285f. Efter forslag fra Chr. Dalgas afviste man at søge bevillingen sammen med Landhusholdningsselskabet, der atter havde fået en henvendelse herom fra Vandudvalget efter dets møde 8-9-1915, jvf. ovenfor p. 74f. Chr. Dalgas var åbenbart bange for konsekvenserne. (Bestyrelsesbreve for 1915, B. 202/1915).

8. J. Munch-Petersen til Landbrugsministeriet 30-10-1919. Kopi i Westh's arkiv.

9. Statens Grundforbedringsvæsen til Landbrugsministeriet 21-11-1919. Kopi i Westh's arkiv, jfr. protokol for Statens Grundforbedringsudvalgs 6. møde 13-11-1919 i Statens Grundforbedringsvæsens protokol, p. 80f. Westh's arkiv.

syntes man slet ikke om Westh's forslag. En deling af undersøgelsesarbejdet ville virke »højst uheldig«, og en ny institution måtte nødvendigvis stå helt fremmed over for arbejdet.¹⁰ Man fik de 6.000 kr. udover den normale rate af den treårige bevilling.¹¹ Inden for teknisk afdeling blev arbejdet overdraget ingeniør *F. Techt-Hansen* (1889-1938), og i løbet af de næste 10-15 år blev disse undersøgelser en fast bestanddel af afdelingens virksomhed, faktisk en afgørende forudsætning for projekteringsarbejdet. Havde en sådan detaljeret viden om afstrømningsforholdene omkring Gudenåen og dens opland været tilstede i efteråret 1917, da Thomsen færdiggjorde et projekt for afvanding af Randers fjordenge, ville lokaliteten *Væth enge* næppe have figureret på avisernes forsider flere gange i 1920'erne.

»Hedeselskabets sidste Fiasko«

Sådan lyste en overskrift Sydvestjyllands Venstreblad's læsere i møde 14-6-1927. Med udgangspunkt i nogle ret kraftige udfald i Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen mod Hedeselskabets virksomhed¹² gik bladet hårdt i rette med selskabets dispositioner i *Væth enge*-sagen. »Et Arbejde, der er begyndt paa et uforvarligt Grundlag, fremmet under en slet Ledelse, og afsluttet med det, der skulde have været Begyndelsen«. Unægtelig barske ord, selv i en avis. Der måtte ligge en særlig forklaring bag.

I sommeren 1916 besigtigede ingeniør Thomsen sammen med lokale landboforeningsfolk engarealerne langs Randers fjord med henblik på en eventuel regulering af vandstandsforholdene, idet højvande i fjorden ikke alene betød oversvømmelse af fjordarealerne, men også tvang Gudenåens vandmasser ind over de lave engstrækninger. Som den øvede tekniker så Thomsen straks, at der måtte opføres diger langs fjorden og åen for at hindre oversvømmelser. Afvandingen af de tilstødende arealer måtte ske gennem

10. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 20-12-1919. Hedeselskabets kopibog for 1919, p. 311. Erhvervsarkivet.

11. Liste over ændringsforslag til 3. behandling af finanslovsforslag 1920/21, par. 13. Folketingets forhandlinger 1918/19, sp. B. 1639.

12. Se nedenfor p. 519.

Væth enge 1925. Græsmarken bag ved lergraven er skredet sammen.

et system af grøfter og afvandingskanaler; tilløbsvandet fra de højereliggende partier skulle tilsvarende føres uden om de inddigede arealer gennem »landkanaler«. Og når man gravede jorden til digerne op direkte ved åen, havde man fluks en hovedafvandingskanal. Set fra luften ville man få et herligt syn af to parallelle sølvstriber – Gudenåen med dens dobbeltgænger i inderlig forbundet nærhed. Seks forskellige lodsejergupper bad straks Hedeselskabet om at udarbejde projekt for i alt 2300 ha, hvoraf Væth og Ørum enge tegnede sig for beskedne 130 ha. Med reglerne i pumpelagsloven af 2-6-1917 kunne man give lodsejersamarbejdet et officielt stempel, rent bortset fra at den heri indeholdte fortrinspantestilling for anlægsudgifterne ville lette lånoptagningen betydeligt.

I Væth enge-sektoren var 24 lodsejere (af i alt 49) med ca. 80 ha medunderskrivere på de anmodninger, der blev fremsat over for Hedeselskabet i august og oktober 1916. Sommeren 1917 gik man i gang med forunder-

søgelserne, og i juni kunne man forelægge lodsejerne et forslag til inddigning og afvanding af ca. 110 ha, pris ca. 64.000 kr. (eller 585 kr. pr. ha). Et vindmotoranlæg til 8.000 kr. (inkluderet i prisen) skulle pumpe vandet fra hovedafvandingskanalen ud i åen. Af de fremmødte lodsejere stemte 23 for projektet, 5 imod. Udgiftsfordelingen var foretaget efter et ret kompliceret vurderingssystem, der såvel tog hensyn til arealets interesse i projektet som den forventede værdistigning. På denne baggrund indbragte lodsejerudvalget sagen for en landvæsenskommission, idet man garanterede »de af Forretningen flydende Udgifter dækkede«.¹³ Sagen kom for en landvæsenskommission, der tre måneder senere (september 1918) godkendte planen, og arbejdet gik så i gang næste forår.

Med aktiv støtte fra Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg fik Hedeselskabet stillet 250.000 kr. til rådighed på tillægsbevillingsloven for 1917/18 til jordarbejder ved inddigning, vandløbsregulering m. m. Som konkret motivering for beløbet brugte man netop inddigningsarbejderne ved Randers fjord,¹⁴ og fire pumpelag fik da også umiddelbart godtgjort halvdelen af forskellen mellem overslagssum og de reelle udgifter. Når Teknisk Afdeling ikke bragte overslaget à jour med prisudviklingen, var baggrunden måske den, at de 250.000 kr. på tillægsbevillingsloven ydede en vis garanti, ligesom udgifterne i givet fald kunne virke prohibitive. Ved licitationen over Væth enge-projektet konstaterede man en overskridelse på ca. 34.000 kr., der hidrørte fra såvel jordarbejde som pumpeanlæg, og selv om bevillingen alene omfattede udgifter ved jordarbejder, bad pumpelagets styrelse om et tilskud på 17.000 kr.¹⁵ Forinden var sagen dog forberedt ved, at en delegation fra pumpelaget søgte foretræde for Folketingets finansudvalg.¹⁶ I december

13. »Flydende«: her »forårsagede« (og intet andet).

14. Hedeselskabet til Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg 17-1-1918, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 79ff.

15. Styrelsen for Væth enges pumpelag til Landbrugsministeriet 2-6-1919. Kopi i sag 516, H. 8, Teknisk Afdelings arkiv.

16. Folketingets finansudvalgs forhandlingsprotokol for 1918/19, møde 8-5-1919, p. 120. Da de 250.000 kr. i realiteten var opbrugt, fik Kr. Pedersen de 17.000 kr. bevilget på tillægsbevillingslov for 1918/19 (ibid, møde 27-5-1919, p. 126).

Væth enge oktober 1926.

1920 var pumpelaget klar til at modtage de 17.000 kr., samtidig med at man meddelte, at overskridelsen nu udgjorde 38.483,35 kr.¹⁷

Men nu væltede uheldene ind over pumpelaget. Vindmotoren måtte først repareres, så udskiftes. Vandet fra åen sivede gennem jordlaget til afvandskanalen, følgelig måtte kanalen flyttes længere væk fra den besværlige nabo. Landkanalen gik stedvis igennem flydesand og måtte sikres med pæle og faskiner. Når vindmotoren i øvrigt var funktionsdygtig, kom den til kort over for den uventet store vandtilstrømning. Konsekvensen: et reserveanlæg med centrifugalpumpe og benzinmotor i et særligt motorhus. Den samlede overskridelse var nu 98.600 kr.; efter fradrag af de 17.000 kr. fra 1919/20 bad man nu om 50% af 64.600 = 32.300 kr.¹⁸ I første omgang sagde ministeriet nej, men da pumpelaget i januar 1924 fornyede ansøgningen under henvisning til nye oversvømmelser som følge af såvel gennemsivning som

17. Pumpelaget til Landbrugsministeriet den (?) december 1920. Kopi i sag 516, H. 10, Teknisk Afdelings arkiv.

18. Pumpelaget til Landbrugsministeriet 9-6-1923. Ibid., H. 11.

regulære digebrud, blev pengene bevilget. Det stod nu Teknisk Afdeling klart, at diget med dets porøse jordmasse måtte sikres yderligere mod gennemsvivning, og efter forhandling med Vandbygningsdirektøren besluttede man at lægge en lerkerne ind i diget og bruge den udgravede fyld til en udbygning af diget. Desuden blev det nødvendigt at forøge pumpeanlæggets kapacitet gennem ny vindmotor og ny og stærkere benzinmotor. Udgifterne hertil androg i alt 68.000 kr., og pumpelaget bad endnu engang om 50% tilskud.¹⁹

Det blev Finansudvalget for broget. Vandbygningsdirektøren blev afæsket en udtalelse i sagen, men inden den nåede frem, gik 38 lodsejere til aktion og krævede såvel pumpelagsbestyrelsen som Hedeselskabet gjort ansvarlig for overskridelserne. Aviserne slog sagen stort op, selv Jyllands-Posten talte om et »mislykket Afvandingsarbejde« (6-3-1926). Vandbygningsdirektøren kunne ikke give kritikken ret i det væsentlige; de fleste af de opståede problemer var faktisk »uforudselige«, selv om han mente, at Hedeselskabet burde have været mere påpasselig ved forundersøgelsen og mere aktiv, da gennemsvivningen var en kendsgerning.²⁰

Da landvæsenskommissionen på dette grundlag sluttede sagen i maj 1926 med at godkende vedtægterne og partsfordelingen, appellerede 36 af pumpelagets 49 medlemmer til en overlandvæsenskommission, der i november 1926 ophævede underinstansens kendelse og sendte sagen til en ny kommission. En række af »ihvorvel«-sætninger indeholdt »næser« til såvel Hedeselskabet som pumpelagsstyrelsen for utilstrækkelige forundersøgelser og mangelfuld administration, og dette gav den ansvarlige tekniker, ingeniør J. Parbo, anledning til at ironisere over kommissionen, der erstattede »den strenge Retfærdigheds Vægtsskaal . . med Hensigtsmæssighedens . . .«.²¹

19. Styrelsen for Væth enges pumpelag til Landbrugsministeriet aug. 1925. Kopi i sag 516, H. 15, Teknisk Afdelings arkiv. Brevet blev i nov. 1925 fulgt op af en henvendelse til regering og rigsdag (ibid. H. 17).

20. Vandbygningsdirektøren til Landbrugsministeriet 2-3-1926. Afskrift i sag 516, H. 26, Teknisk Afdelings arkiv.

21. Redegørelse for Væth enge-sagen i Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 31ff. Under Overlandvæsenskommissionens besøg på åstedet 29-10-1926 faldt mange drøje ord;

Væth enge september 1934. Ny pumpestation og transformator for elektrisk kraft.

Med støtte i overlandvæsenskommissionens kendelse gik de utilfredse lodsejere nu til domstolene for at få fastslået, om ekstraudgifterne helt eller delvis kunne blive holdt uden for den oprindelige partsfordeling. Vestre Landsret frifandt dog den sagsøgte 5-mands styrelse for noget »retsstridigt Forhold«, idet man understregede, at styrelsen i snævert samarbejde med

alene en bemærkning fra kommissionens formand lettede stemningen for et øjeblik: »Amtmand Valløe lyser efter Tilfredshed. (Munterhed)«. (Jyllands-Posten 31-10 1926).

landvæsenskommissionens formand havde holdt medlemmerne orienteret om sagens udvikling. En enkelt indrømmelsesbisætning skyggede dog lidt for triumfen: arbejderne burde ikke være iværksat, uden at landvæsenskommissionen havde truffet bestemmelse herom. Styrelsen havde jo også erkendt, at projektet næppe var blevet realiseret, hvis man på forhånd havde vidst . . .²²

De forurettede lodsejere gik nu til Højesteret, der udpegede tre skøns-mænd (en professor, en landmand og en landinspektør) til at vurdere hele sagen. De kom til det resultat, at anlægssummen næppe kunne forrentes af det forventede merudbytte, der i øvrigt først kunne opnås, når anlægget var helt færdigt.²³ Højesteret drog den samme konklusion, men frifandt styrelsen. Den samlede regning til pumpelaget incl. renter og drifts- og vedligeholdelsesudgifter blev på ca. 350.000 kr. – mod overslagets 64.000 kr. Heraf dækkede statskassen i alt 88.000 kr., Hedeselskabet de 3.000 kr., resten var ubestridt pumpelagets egen sag. I 1930/31 fandt lodsejerne sammen i et forlig, der inkluderede den endelige partsfordeling; anlægget gennemgik forskellige forbedringer, der kulminerede i en elektrificering i forbindelse med en omlægning af afvandingskanalen.

Tredje og sidste akt blev i det hele taget mere fredfyldt. Et symbolsk bevis herpå fik man, da pumpelagets styrelse i august 1939 bød Hedeselskabets funktionærer på en forfriskning i forbindelse med den årlige skovtur. Det ville være forståeligt, om en eller anden i selskabet har sendt en venlig tanke til de Væth-boere, som på grund af naturens luner, teknikkens ufuldkommenheder og Viborg-ingeniørernes manglende smidighed måtte igennem mange års trængsler, før et tryk på en knap løste alle problemer.

22. Vestre Landsrets dom af 24-10-1927, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 363ff.

23. Skønsforretning vedrørende Væth Enge, marts 1929. Afskrift på sag 516, H. 58a, Teknisk Afdelings arkiv.

24. Udskrift af Højesterets domprotokol for sag 335/1927, 17-10-1929. Teknisk Afdelings arkiv.

Vellykkede inddæmnings- og digearbejder på Nordfyn

Da ingeniør Kr. Thomsen alligevel var i København i begyndelsen af februar 1918 for at holde foredrag om vands afledning og afbenyttelse,²⁵ gik han ind i ministeriet med et vigtigt brev. En kreds af lodsejere fra Klinte, Nørreby og Nr. Nærá på Nordfyn bad om tilladelse til at iværksætte en inddæmning og tørlægning af Klinte Strand eller »Klinte Nor«. Sagen hastede åbenbart; den 25. januar havde ingeniør K. Thalbitzer besigtiget forholdene, og endnu mens han sad i toget Bogense-Odense, skrev han en redegørelse for sagen; de uundværlige matrikelskort blev bestilt 28/1, og tre dage senere forelå lodsejerudvalgets underskrift på den skrivelse, som Thomsen tog med til hovedstaden. I september var projektet en kendsgerning, og det nyoprettede Slagelse-kontor sendte øjeblikkelig papirerne til København. Samtidig rykkede lodsejerudvalget for et svar på januar-henvendelsen. Hvorfor denne tavshed fra ministeriets side, når sagen allerede i juni faktisk var klar til behandling for en landvæsenskommission?

Svaret lå lige for. Ministeriet havde erfaret, at man også fra anden side var interesseret i Klinte Strand. »Foreningen til Opkøb og Udstykning af Landejendomme i Sjællands og Fyens Stifter« havde efter lang tids overvejelse bedt om koncession på udtørring af såvel Nærá Strand som Klinte Nor; just det, som lodsejerudvalget ville komme i forkøbet. Nu måtte en landvæsenskommission dømme mellem de to ansøgere. En sådan gik i gang september 1919, og i to år drøftede man ved en række møder de fremlagte planer og projekter, indtil udstykningsforeningen trak sig ud af konkurrencen. Hen på efteråret forelå det kongelige extensionskommissorium, men da sagen næste år i juli var klar til vedtagelse, sprang lodsejerne syd for Bogense-Otterup landevejen fra, således at projektet nu alene omfattede tørlægning af Klinte Nor (105 ha) og afvanding af engene nord for landevejen (85 ha).

På dette grundlag udarbejdede Teknisk Afdeling et projekt, der var bygget op omkring et system af dæmningsmoder mod Nærá Strand og en 1,7 km

25. Se ovenfor p. 118f.

lang afvandingskanal, hvorfra vandet blev pumpet ud af en »5-vinget, selvsvikkende og selvkrøgende Klapsejlsvindmotor«, i nødsfald en Tuxhamråoliemotor, der trak en centrifugalpumpe – fra sit eget motorhus. Det oplands-vand, som hidtil fandt afløb i Klinte Nor, blev gennem en 3,1 km lang landkanal ført uden om arealet og ud gennem hoveddæmningen ved hjælp af en sluse. Overslaget lød på 158.000 kr., pr. ha afvandet eng 418 kr., inddiget eng 815 kr. og vandareal 1160 kr. pr. ha. Herefter stemte de 22 af 25 lodsejere for projektet, og 30-1-1923 forelå landvæsenskommissionens kendelse. Efter forudgående licitation kom arbejdet i gang maj 1924, og i løbet af et års tid kunne anlægget tages i brug, idet udpumpningen naturligvis måtte følges op af et drænings- og kultiveringsarbejde. På basis af reglerne i pumpelagsloven af 1917 udformedes en detaljeret vedtægt for dige- og pumpelaget. Lodsejerne var delt op i tre grupper efter arealstørrelse (partsfordeling), og på generalforsamlingen stemte man efter den herved tildelte vægt (1, 2 eller 3, »efter høveder« og ikke »efter hoveder«)! Styrelsen bestod af 7 mand, hver gruppe valgte to, og amtsrådet udpegede én.

Men næppe var inddigningen en realitet, før der rejste sig et nyt problem eller rettere *to* problemer. To landvæsenskommissioner, begge med dommeren i Bogense som formand (han var også formand for 1919-kommissionen) måtte i en række møder 1927-32 (6 kr. i diæter pr. gang til formanden plus 3 kr. pr. mil i kørselsgodtgørelse) tage stilling til vandløbstvistigheder. Lodsejerne langs et oplandsvandløb, Ellebækken, ønskede den gamle tilstand genindført, idet bækken ikke havde tilstrækkeligt afløb gennem landkanalen. Efter udtalelse fra en tekniker, ingeniør Ulrik Pedersen, København,²⁶ fik klagerne medhold,²⁷ og dige- og pumpelaget måtte betale en ny afløbskanal

26. Ulrik Pedersen var Hedeselskabets »konkurrent« i Tønder-marsken, jfr. nedenfor p. 291.

27. I kendelsen hedder det ganske vist lidt syrligt, at Ellebæk-folkene stort set var identisk med den kreds af lodsejere, der i 1922 sprang fra i sidste sekund.

Klinte Nor 1925. 5-vinget, selvsvikkende og selvkrøgende klapsejlsvindmotor, d.v.s. at vindmotoren automatisk kan regulere klappernes (vingedelenes) stilling efter vindens styrke og desuden placere vindfanget i forhold til vindretningen.

til landkanalen samt forstærke landkanalens diger. Også i det andet tilfælde måtte laget spendere en ny kanal, da landvæsenskommissionen støttede vandsynsmændenes kendelse om, at der skulle skabes bedre afløbsforhold for de tilstødende enge ved Klinte Holme. Herefter fungerede systemet til alle parter tilfredshed, og først i 1962 skred man til elektrificering.²⁸

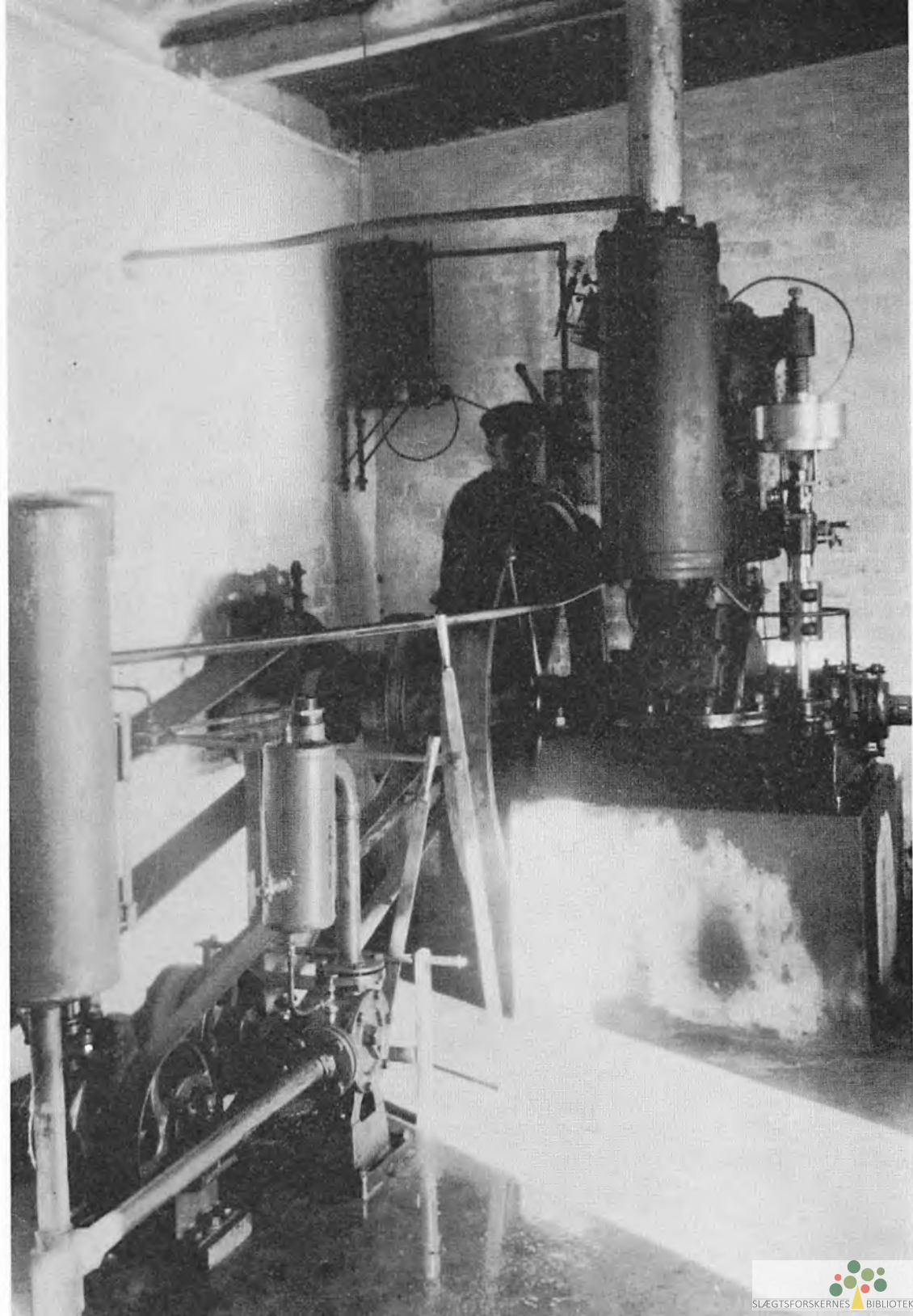
Klinte Strand-projektet er kun et enkelt led i den lange række af landvindingsarbejder langs Nordfyns brudte kystlinje, hvor store lavvandsområder frembyder store muligheder for kulturteknikken. Såvel det 18. som det 19. århundrede kan opvise eksempler på store inddigningsarbejder på strækningen fra Odense fjord til Bogense, hvor de lave vandarealer øst og vest for byen blev tørlagt i 1820'erne. Ofte skabte det problemer i forhold til det omgivende nedbørsområde; værre var det dog, når Kattegats vandmasser blev presset ind mod digerne i forbindelse med efterårets og vinterens nordveststorme. Inddigningen var ofte ret primitiv eller dårlig vedligeholdt med det resultat, at havet for en tid generobrede de lave arealer. Efteråret 1921 oplevede man en række stormfloder flere steder langs den jyske østkyst (Randers fjord!), på Samsø, ved Lammefjorden og ikke mindst på Nordfyn. Her blev godt 3.000 ha oversvømmet, og Hedeselskabet var i de følgende år travlt beskæftiget med en halv snes digeanlæg, hvor staten gennem det særlige Stormflodsudvalg af 1921 og et tilsvarende udvalg af 1923 dækkede 1/3 af omkostningerne, mod at samtlige diger blev undergivet statsligt tilsyn.²⁹

Øst for Bogense sprængte stormfloderne 23. og 24-10-1921 den århundredgamle digelinje, ikke så meget jord- og tangdiget umiddelbart vest for Bogense – de kraftige bukketorne var et virkningsfuldt værn – men den efterfølgende strandvold. En hastigt nedrammet pælerække med opstabilede

28. Alle akter vedrørende sag 575, Klinte strand, opbevares på Teknisk Afdelings Slagelse-kontor.

29. Teknisk Afdelings årsberetning for 1923 og 1924, Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 285ff, Hedeselskabets Tidsskrift 1925: 229ff.

Klinte Nor 1925. Pumpehus med Tuxhamråoliemotor, der trækker en centrifugalpumpe.

sandsække og en interimistisk jordvold stabiliserede dog situationen noget, og imens gik den dynamiske borgmester, læge Peter Trautner, i gang med at kalde myndighederne til assistance. Dommeren måtte påny præsidere i en landvæsenskommission, og juleaften 1921 fik Hedeselskabet anmodning om at se på forholdene. Den egentlige forundersøgelse, baseret på »Generalstabens Præcisionsnivellement«, skete dog først hen på foråret 1922, derefter måtte man i gang med detailplanlægning, partsfordeling, forhandling med lodsejerne m. v., indtil kommissionen 20-3-1923 kunne afsige den endelige kendelse: »Thi eragtes . . .«. På strækningen fra Bogense til Nyhave skov skulle etableres to diger, hver tre meter høje og 1,5 m brede foroven: Bogense-Fogense dige og Fogense-Nyhave dige, henholdsvis 1725 og 2700 m langt. Bygningsmaterialet var jordfyld undtagen bukketorns-afsnittet, der fik en ekstra tilførsel af tang. Ved licitationen indkom i alt 26 tilbud, der spændte fra 104.000 til 42.000 kr., og man antog det næstbilligste fra et ingeniørfirma i Viborg, 46.000 kr. I august 1924 kunne firmaet indsende den samlede opgørelse over udgifterne: 80.000 kr., idet projektet undergik forskellige ændringer. Desuden opstod problemer omkring fyldmaterialet; ingeniør Thalbitzer sagde nok de forløsende ord, da han under en inspektion slog i fylden med sin stok og erklærede: »Det er noget Skidt«. En let mistemning kunne også spores, da den designerede bestyrelse følte sig krænket over Stormflodsudvalgets kritik af det lokale tilsyn. Man havde jo netop engageret Hedeselskabet til denne opgave . . .³⁰ Derimod voldte partsfordelingen ingen problemer, de 481 ha fik udgifterne pålignet efter en opdeling i ca. 50.000 parter – fra husejere i selve Bogense til greven på Gyldensteen som ejer af gården »Hugget«. Anlægget blev overdraget et digelag med en fem mands bestyrelse, som Odense amtsråd dog uden videre kunne afsætte under henvisning til lovgrundlaget, digeloven af 1874.³¹ Pumpelagsloven af 1917, som Klinte Strand-tørlægningen baserede sig på, var i så henseende

30. I dette tilfælde var anlægsbestyrelsen meget aktiv og formulerede selv de fornødne skrivelser og papirer; det normale var, at Viborg-kontoret varetog denne side af sagen.

31. Akterne vedrørende sag nr. 767, Bogense digelag, opbevares på Teknisk Afdelings Slagelse-kontor.

Hedeselskabets teknikere på vej til Rejsby-diget 1922. Fra venstre ses landinspektør Aage Feilberg, afdelingsleder K. Thalbitzer, ingeniør J. Braae, ingeniør J. Parbo, ingeniør F. Techt-Hansen.

mere demokratisk. Til gengæld fik digelaget gennem Stormflodsudvalget af 1921 en tredjedel af udgifterne dækket ind ved statstilskud, egentlige kystsikringsanlæg var i det hele taget begunstiget af statsmagten på baggrund af stormflodsulykkerne i begyndelsen af 1920'erne.³²

32. Ved lov nr. 235 af 12-6-1922 åbnedes mulighed for at gøre etablering og vedligeholdelse af kystsikringsanlæg til kollektive foranstaltninger på basis af en landvæsenskommissionskendelse.

Den nye landsdels behov for kulturteknik

I en lidt dramatisk fortællestil redegjorde ingeniør Thalbitzer i første nummer af Hedeselskabets Tidsskrift for 1921 for de farer, som lurede på beboerne i uinddagede områder ved Vesterhavskysten, i særlig grad det ca. 3.000 ha store marskområde fra Ribe-digets sydkant ved Vester Vedsted til nordkanten af Bredådalens dige, der var opført i krigsårene. Ved møder med lodsejerne i december 1920 havde ingeniøren fået tilslutning til at udarbejde projekt og planer for bygning af et sådant dige fra Vester Vedsted til Astrup, en strækning på ca. 13,5 km.³³ Og når Ribe-diget på denne måde blev forlænget sydpå, måtte den logiske konsekvens være, at Kr. Thomsens projekt fra 1914 om en fortsættelse af Ribe-diget på den 5,1 km lange strækning fra Store Darum til det høje bakkeparti ved Tjæreborg tilsvarende blev gennemført.³⁴ I rigsdagssamlingerne 1916/17 og 1917/18 forelå der lovforslag om bygning af dette dige, bl. a. af folketingsmand Søren Brorsen fra Ribekredsen, men blev ikke realiseret på grund af en række uafklarede forhold.

Det lå Teknisk Afdeling på sinde, at det genvundne land kom til at nyde godt af dansk kulturteknik. De øvrige afdelinger i Viborg repræsenterede ikke alene Hedeselskabets interesser syd for Kongeåen! I østregionen var der behov for udpumpningsanlæg, da lavvandssluserne ikke sikrede tilstrækkelig afvanding; i den vestlige del var det nødvendigt at regulere hovedvandløbene, der havde 3/4 af landsdelen som nedbørsområde. Enhver kunne ved selvsyn konstatere, at vandløbene i deres nuværende forfatning ikke mestrede opgaven. Hovedproblemet var så givet Vidåens regulering, da marsken ved Tønder i tilfælde af højvande uden for slusen ved Højer simpelthen blev sat under vand. Nu var situationen imidlertid den, at amtsassessor P. Chr. Stemann ved en rask manøvre havde fået nedsat en særlig afvandingskommission for Tønder amt,³⁵ og denne kommission indkaldte da forslag til projekt til afvanding af Tønder-marsken. I kommissionens betænkning

33. Hedeselskabets Tidsskrift 1921: 1ff.

34. Kr. Thomsens forslag er refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 133ff.

35. Se ovenfor p. 190.

Vester Vedsted-Søndernæs havdige efteråret 1923. Reparationsarbejde efter stormfloden 30. august 1923.

figurerede Hedeselskabets projekt sammen med fire andre forslag, men valget stod dog blot om dette og et projekt, udarbejdet af ingeniør Ulrik Pedersen, København. Når Ulrik Pedersens forslag blev foretrukket på et kog-bestyrelsesmøde i december 1923,³⁶ lå en del af forklaringen i, at udpumpningen i dette projekt var baseret på elektrisk kraft, medens Hedeselskabet mere traditionelt foreslog vindkraft, suppleret med råoliemotor. Ulrik Pedersens projekt blev nok dyrere i anlægskostninger, men mere effektivt gennem de fire pumpestationer, der ekspederede vandet fra marsken ud i Vesterhavet. Tilløbet blev stabiliseret gennem et par randkanaler, ved opsamling i Rudbøl sø og ved opsætning af diger langs Vidåen.³⁷

36. Kogsbestyrelsen er identisk med et digelag, da digeloven af 1874 i 1921/22 blev indført i Sønderjylland. Marsken ved Tønder var opdelt i 9 kog, senere suppleret med to kog fra tilstødende arealer, og kogsinspektørerne (digelagets bestyrelse) valgte derefter formanden (digegreven).

37. Lov nr. 137 af 18-4-1925 om afvanding af marsken ved Tønder. Lovforslaget var fremsat allerede i samlingen 1923/24, men nåede ikke at blive færdigbehandlet.

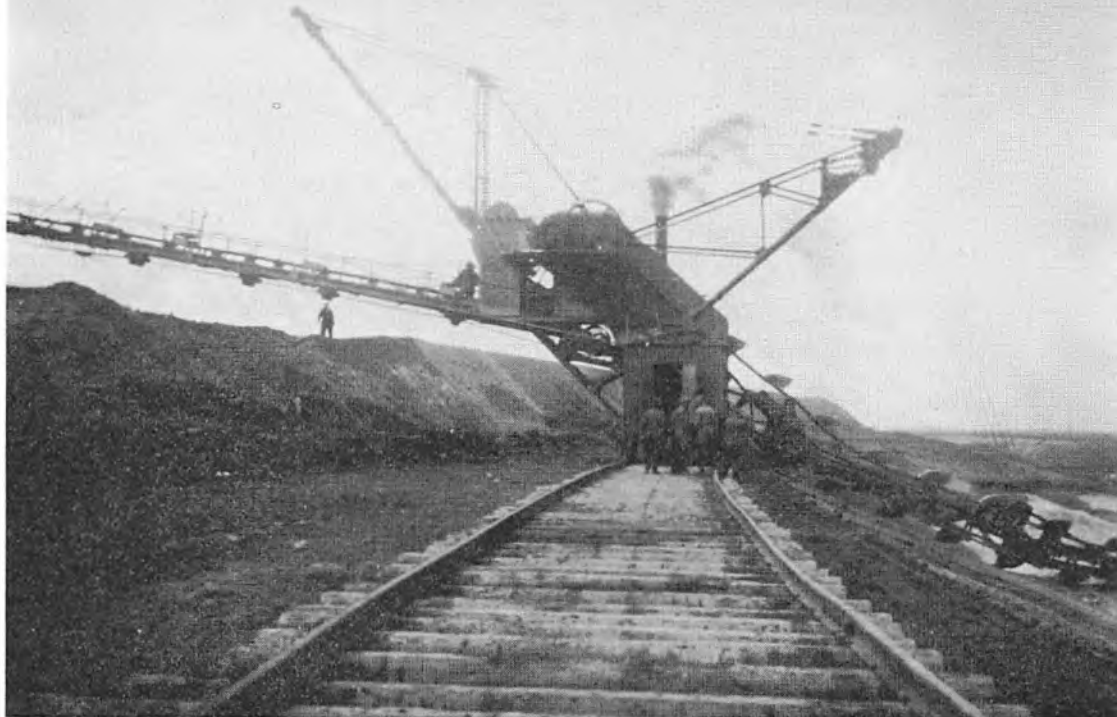
Måtte Hedeselskabet resignere i spørgsmålet om Tøndermarsken, havde man større held med de sønderjydske havdige-projekter. I maj 1922 vedtog rigsdagen en lov om anlæg af et havdige fra Vester Vedsted til Søndernæs (ikke Astrup som i det foreløbige projekt).³⁸ Projektet omfattede små 3.000 ha, og 78% af lodsejerne (med 73% af arealet) var gået ind herfor. Statskassen betalte de 2/3 af anlægsudgifterne, Ribe og Tønder amters repartitionsfonde ydede et mindre beløb og lodsejerne resten, som de fik som statslån. Forbilledet var ellers Ribe-diget, også i spørgsmålet om digehøjden, nemlig 6 meter over daglig vande. På denne måde skulle man være sikret mod eventuelle stormfloder, da de seneste floder i 1909 og 1911 formentlig nåede op til 4 meter. Sådanne floder kommer normalt efterår og vinter. Så meget mere tragisk, at en sommerflod af rekordhøjde den 30-8-1923 henimod aften overraskede digebygnings-mandskabet i deres barakker ude bag den allerede opførte del af diget ved Rejsby. Vandet trængte ind norden om digestykket, afskar forbindelsen til diget, der med sine 6 meter ellers kunne virke som en frelsende ø, og knuste derefter træbarakkerne, så de splintrede dele og arbejdsholdet blev hvirvlet rundt i malstrømmen. 19 mennesker druknede; med datidens vanlige blik for rang og stand i livet som i døden hed det: » herimellem begge Entreprenørernes Ingeniører . . . , 2 Formænd og 1 Gravemester . . . «.³⁹

Stormfloderne 1921-23 afslørede med al ønskelig tydelighed, at samfundet måtte tage sin politik på kystsikringsområdet op til revision. Tidligere er nævnt loven om kystsikringsanlæg; da Kr. Thomsens gamle plan om Ribe-digets forlængelse fra Store Darum til Tjæreborg bakker i foråret 1924 blev vedtaget i rigsdagen, var digehøjden øget til 6,75 m over daglig vande. Loven virkede som digebygningens opsamlingsheat; udover St. Darum-Tjæreborg diget omfattede den anlæg af havdiger på den sydvestlige og nordøstlige del af Rømø (Kirkeby- og Juvre-diget) til beskyttelse af ca. 1100 ha, samt forhøjelse af Ribe-diget og det gamle dige på Manø fra 1880'erne til 6,75 m over dagligt vande.⁴⁰ De økonomiske og administrative betingel-

38. Lov nr. 196 af 10-5-1922.

39. Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 288f.

40. Lov nr. 77 af 29-3-1924, jfr. Aarboeg for Rigsdagssamlingen 1923/24, p. 224f.

Det nordøstlige dige («Juvre-diget») på Rømø 1925. Gravemaskinen aflægger fyld i diget.

ser var udformet på samme måde som ved Vester Vedsted-Søndernæs-diget; i alle tilfælde havde »Regeringen« teknisk kontrol med udførelsen, og Vandbygningsdirektøren godkendte projekterne. Hedeselskabet som sådan var dermed ikke involveret i anlægsarbejdet, men bestyrelsen gav sin tilladelse til, at Thalbitzer påtog sig hvervet som anlægsingeniør for digelaget ved St. Darum-Tjæreborg-diget.⁴¹ Lodsejernes tilslutning varierede fra 88% (96% af arealet) på den nordvestlige del af Rømø til 70% (72% af arealet) ved St. Darum-Tjæreborg, uanset om prisen pr. ha i de to tilfælde henholdsvis var anslået til 1378 kr. og 738 kr.

I sommeren 1927 var ingeniør Thalbitzer på rejse i Island, hvor han i

41. Protokol for bestyrelsesmøde 14-9-1927, p. 188.

1906, 1907 og atter i 1910 projekterede nogle afvandings- og vandingsanlæg omkring de to floder Thjorså og Hvitå. Derimod nåede han ikke at se sine syd- og sønderjydske digeanlæg i deres endelige skikkelse; efter et kort sygeleje døde han i februar 1928. Da man på det tidspunkt netop stod midt i drøftelserne vedrørende Hauchs forslag til en omorganisering af selskabets ledelse, blev Thalbitzers stilling ikke genbesat. Der opstod herved en usikkerhed omkring Hedeselskabets kulturtekniske arbejde, som ikke blev overvundet med Westergaards udnævnelse til direktør for den samlede grundforbedringsvirksomhed i 1929. Når hertil føjes Væth-sagen og dens udløbere i form af angreb på Hedeselskabet i almindelighed, uroen på Tønderkontoret som følge af 1929-omlægningen og landmændenes tilbageholdenhed over for kulturtekniske projekter på baggrund af erhvervets usikre situation i slutningen af tyverne og i begyndelsen af trediverne, måtte afdelingens samlede indsats forekomme noget mager. Af større arbejder fra denne tid kan nævnes en regulering af Susåen på en strækning af godt 20 km fra Tybjerg-Sandby til Tystrup sø, afvanding af Nissum fjordenge og et stort projekt for regulering og uddybning af Halleby å sydvest for Holbæk, hvorved Hallebyå-engene ved Tissø og Åmosen, et areal på ca. 3300 ha, blev forvandlet fra en kæmpemæssig indsø til et nogenlunde stabilt landbrugsområde.⁴² Som det var at vente, blev heller ikke dette projekt gennemført uden lidenskabelige debatter blandt lodsejerne, idet kritikken denne gang samlede sig om partsfordelingen. Efter modificerende kendelser fra landvæsens- og overlandvæsenskommissioner blev planen gennemført som et skrabet projekt, denne omstændighed plus tørvegravningen under 2. verdenskrig nødvendiggjorde en fornyet uddybning af Halleby å i midten af 1950'erne for at opnå den nødvendige sænkning af vandspejlet på ca. 2 m.⁴³

En ny tidsalder var ved at bane sig vej omkring 1930. Moderne afvandingspumpeanlæg, baseret på elektriske skruepumper, skabte såvel de tekniske som de økonomiske forudsætninger for at forbedre og udvide land-

42. Om Åmosen, se Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 201f, Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 297ff, Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 347f.

43. Hedeselskabets Tidsskrift 1956: 329ff.

Uddybning af Halleby å i Holbæk amt 1931. Den moderne gravemaskine har larvefødder og er udstyret med grab. I baggrunden ses Ågerup bro.

brugsarealet. Hvis det øvrige samfund blot ville påtage sig en del af investeringsudgifterne, således at landmændenes egen andel kunne forrentes af det forventede merudbytte, ville Danmarkskortet på kort tid få et noget andet udseende. Problemet var så blot, om samfundet var interesseret i en sådan partsfordeling, og om Hedeselskabet i det kulturtekniske arbejde alene kunne bero sig på landbrugserhvervets krav om et større og bedre produktionsapparat, eller om andre synspunkter skulle tages med ind i overvejelserne.

H. Hedesagen i stampe 1914-1933

Heden som nåleskov, agerjord eller lynghede?

Da landbrugsminister Kr. Pedersen og et stort opbud af Hedeselskabets repræsentanter og funktionærer kl. 9,30 den 18. juli 1916 steg ud af det ekstratog, der i anledning af Hedeselskabets 50-års jubilæum havde ført selskabet fra Viborg til Herning, spillede et musikkorps Heises smukke melodi til H. C. Andersens digt fra sommeren 1859: »Jylland mellem tvende Have«. Den enkelte tilhører kunne så for sig selv bekende sig til visionen om »Ørknens Luftsyn« eller »Heden som en Kornmark«, evt. det mindre kendte linjepar: »Mellem rige Bøndergaarde/Snart Dampdragen flyve vil...«. På Hotel Eyde fik selskabet en tvangfri frokost, og i højt humør trods silende regn gik turen i hestevogne mod Hjortsballehøje i Høgildgård plantage syd for Herning, hvor kongen og dronningen ville komme til stede. En af dagens hovedpersoner deltog ikke i festlighederne og var formentlig heller ikke inviteret. Det var Jeppe Aakjær, den temperamentsfulde digter og agitator, der i 1909 havde udnævnt Hedeselskabet til jydsk naturs »Indre Mission« med Chr. Dalgas og hans følge som »Bjergfyrs-Apostle«. ¹ Nu under køreturen faldt der mange hårde ord om lynchens store sanger, og referenten fra Hedeselskabets Tidsskrift følte også fra sin plads på vognen (eller hjemme *ved skrivebordet?*) en moralsk betonet indignation stige op i sig, efterhånden som frodige marker, velholdte hegn og småplantninger om gårde og huse passerede revy. Efter referentens opfattelse lod udviklingen sig ikke standse, landet havde ikke »Raad til at lade Digtere og Hjejler alene beherske 130 □ Mil...«, og man burde ikke underkende det dyrkede landskabs egen poesi. ² Men for referenten som for mange i selskabet var man dog først på helt sikker grund, da man efter turen gennem

1. Kronik i Politiken 11. december 1909.

2. Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 179ff.

Hedeselskabets 50-års jubilæum på Hjortsballehøje 18. juli 1916. På billedet ses bl. a. H. H. Lüttichau, kong Christian X taler med overførster P. E. Müller, godsejer N. Juel med dronning Alexandrine.

Jynde vad plantage nåede frem til den store æresport ved foden af Hjortsballehøje – så 20-30 raske skridt, og man så ud over 5.000 tdr. land nåleskov. Efter højtideligheden på højene kørte man i øsende regn til Emilie og Chr. Dalgas' »oase« i Birkebæk plantage, hvor deltagerne blev budt på »meget velkomne Forfriskninger«. I en takketale dvælede K. Pedersen lidt ved dagens oplevelser, idet han understregede, at sandagerbruget havde gjort et ligeså stort indtryk på ham som plantagerne.

Jubilæumsdagen afslørede hermed direkte og indirekte en divergerende opfattelse af de store hedearealers fremtidsskæbne. Hvor Hedeselskabet op-

fattede forholdet plantning-opdyrkning-fredning som en harmonisk treklang, så andre heri en skærende dissonans. Forstmænd som Chr. Dalgas og C. E. Flensborg ønskede heden tilplantet, agronomer som Westergaard og Niels Basse de bedste arealer opdyrket, naturfredningsfolk og æstetikere som Aug. Mentz og Jeppe Aakjær karakteristiske hedepartier fredet. Ingen af parterne var vel ubetinget fanatiske, striden stod nærmest om de tre elementers indbyrdes vægtforhold. Som bekendt har Det danske Hedeselskab aldrig beskæftiget sig direkte med hedens opdyrkning, og da frugtbarøgørelsen af de jyske heder faldt ud af vedtægterne i 1907,³ var hedesagen stort set identisk med hedeplantagesagen. Hedens forvandling til landbrugsjord overlod man i første række til den enkelte nybygger med sammenslutningen Hedebruget (stiftet 1906) som forvalter af statens tilskud til denne pionervirksomhed. Udover dette arbejde, der i statskassens trængselstider krævede en god politisk rygdækning, havde Hedebruget også landøkonomisk forsøgsvirksomhed på sit program. I 1918 traf man aftale med repræsentanter for Hedeselskabet og Statens Forsøgsvæsen i Plantekultur om anlæg af forsøg vedrørende hedeopdyrkning. Man ønskede fastslået, om den gennem generationer afprøvede kultiveringsmetode, der udover intensiv pløjning, harvning og mergling baserede sig på en 2-3 årig »udluftningsperiode«, kunne intensiveres og derved afkortes fra 4-5 til 2-3 år.⁴

En parallel forsøgsrække viste klart, at staldgødning, der i almindelighed blev anset for et vigtigt led i opdyrkningsarbejdet, ikke kunne stå sig i konkurrencen med kunstgødningen.⁵ Ved Hedebrugets 25-års jubilæum i 1931 gjorde man status: sammenslutningen havde medvirket ved opdyrkning af godt 63.000 tdr. land hede. I 1918 indførte man et særligt nybygger-stats-tilskud på 100-300 kr. pr. td. land mod de 15-25 kr. pr. td. land i almindeligt opdyrkningstilskud, alt efter finanslovs-tilskuddets aktuelle størrelse.

3. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 356ff.

4. Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 274ff.

5. Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 395ff. Videnskabelig assistent ved Askov forsøgsstation, Ole Nemming, har samlet og bearbejdet Hedeselskabets forsøgsresultater i publikationen »1910-70 Beretning om Hedebrugets forsøg«.

Hedeselskabets 50-års jubilæum på Hjortsballehøje. Udsigt over festpladsen. Kongeparret har taget plads på bjergfyrstole. Regnen er begyndt, og en skov af paraplyer vokset op.

Hedeselskabet havde som nævnt ikke direkte del i dette arbejde, men havde alligevel mulighed for at øve indflydelse gennem en bestyrelsespost (til 1939 bestridt af Chr. Dalgas) og gennem sammenslutningens forretningsfører (til 1932) Jens Westergaard, der jo var distriktsbestyrer i Herning-distriktet indtil 1918.

En anelse tættere forbindelse til sandagerbruget og dets problemer fik man i 1916, da en anonym giver stillede 500 kr. til rådighed pr. år, mod at Hedeselskabet ydede et lignende beløb. Da det ved statskonsulent Fr. Hansens mellemkomst lykkedes at få de jyske landboforeninger til at give nye 500 kr., stod man med 1.500 kr. til rentefri udlån til indkøb af kunstgødning eller til andre former for grundforbedring. For at komme i betragtning måtte lånsøgerne enten have læplantningen i orden eller forpligte sig til at søge en sådan gennemført. Når lånerne indså, at investeringen havde

svaret rente, måtte beløbet betales tilbage og derefter indgå i et særligt fond.⁶

Der var betydeligt mere sving (og noget større afstand til jordoverfladen) i en række projekter til opdyrkning af Blichers og Aakjærs jyske hede under den første verdenskrigs gullasch-år. Dagbladet København kunne 6-3-1917 fortælle om et nydannet aktieselskab, Dansk Opdyrkningselskab, der allerede i det kommende forår ville sætte en opdyrkning i gang ved Sdr. Omme og Holstebro. De opdyrkede arealer skulle så senere udstykkes i lodder à 40 tdr. land. Bladet understregede stærkt sagens nationale og sociale momenter, og til oplysning for øboere og andet godtfolk erindrede man om, »at der – med et gammelt jydsk Udtryk – gror Guld under Gyvelrod«. De ledende kræfter i foretagendet var Jens Westergaard og overretssagfører J. F. Krarup. Tanken vandt ikke udelt bifald. En indsender til Thisted Amts Tidende stillede det direkte spørgsmål: »Skal Heden og Fædrelandskærligheden nu ogsaa paa Aktier«?⁷ Holstebro Social Demokrat pointerede med slet dulgt skadefryd, hvor uforstående Westergaard havde reageret på Vilh. Rasmussens hedeopdyrknings-tanker under finanslovdebatten 1916. Den ivrige og velmenende pædagog blev her opfordret til at dyrke muslinger på heden!⁸ Ved et andet opdyrkningsprojekt med hjemsted i Randers, Hedeopdyrkningselskabet Jylland A/S, gjorde man ingen hemmelighed af, at det filantropiske aspekt var trådt noget i baggrunden.⁹ I Hedeselskabets ledelse tog man uhyre koldblodigt på sagen. Da Chr. Dalgas fremsendte indbydelse til aktietegning i Westergaards selskab, noterede Lüttichau blot: »Jeg har faaet tilsendt samme Tryksag uden at gøre noget derved«. Provst Thyssen: »Jeg ligeledes«.¹⁰ Derved blev det, og projekterne blev aldrig til virkelighed. Gyvelen vogtede stadig over guldet.

Derimod var der mere realitet i en række hedeopdyrkningsplaner fra

6. Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 108ff.

7. Thisted Amts Tidende 15-3-1917. Indsenderen var forstander Claus Klausen, Skaarup landbrugsskole.

8. Holstebro Social-Demokrat 21-3-1917.

9. Se for eksempel Kristeligt Dagblad 1-5-1917.

10. Bestyrelsesbreve for 1917, B. 27, 31-1-1917. Om Westh's reaktion, se ovenfor p. 82.

Københavnske ferie børn på Høgildgård syd for Herning omringer kong Frederik VIII, da kongen og dronning Louise den 31-7-1908 besøger Hedeselskabets plantager.

I forgrunden ses bestyrelsens formand 1899-1908, Chr. D. Lüttichau.

1920'erne som udløbere af Niels Basses mosekultiveringsarbejder.¹¹ Vilsted hede ved Løgstør blev behandlet efter moderne recept: pløjning til 6" dybde, mergling o.s.v. af de i alt 82 ha. Opdyrkingen lykkedes, men hele arealet blev solgt til en dansk-amerikaner, der ville bruge det som fårefarm.¹² På Borrís Nørrehede blev ca. 165 ha opdyrket og jorden solgt som basis for 7-8 ejendomme på 14-22 ha.

11. Se ovenfor p. 270.

12. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 295f og Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 302, 1916: 298f.

De store hedearealer virkede stadig dragende på sindene. En lærer i Sønderjylland slog til lyd for beplantning, en klejnsmed ivrede for oprettelse af husmandshjem, en trafikkontrollør ønskede opført en hønsefarm for arbejdsløse, og den bekendte løjtnant og eventyrer Knud Clausson Kaas foreslog Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg at opføre en storkoloni på heden. Bestyrelsen svarede dog, at en sådan plan var urealistisk. I stedet foreslog man nedsættelse af DSBs fragttakster for indenlandsk brændsel, det ville forøge beskæftigelsen.¹³ Chr. Dalgas var oprindelig stemt for en mere positiv reaktion på forslaget, idet han som medstifter af foreningen »Arbejde adler« (1911) spillede en meget fremtrædende rolle ved oprettelsen af arbejdskolonier eller »kolonater« for landevejens farende svende eller i Chr. Dalgas' terminologi de »vandrende, løse Eksistenser«. I Gludsted statsplantage og i Klosterhede plantage dannede man faktisk sådanne kolonater, hvorved plantagerne samtidig fik en billig, omend noget ustabil arbejdskraft.¹⁴ Da hans planer således mødte modgang i bestyrelsen, forfægtede den kommitterede dem med så meget større kraft i Centralforeningen af Arbejdsherberger i Danmark, hvor han siden 1926 var medlem af et fællesudvalg med den opgave at kortlægge hele problematikken omkring de hjemløse.¹⁵

Hedeplantagesagen var naturligvis Chr. Dalgas' egentlige livsopgave. Men som landmand på gården Birkebæk siden 1887 havde han gjort en række erfaringer, han ikke ville dølgge for andre. Efter en 4-årig mergling indledte han i 1891 et moderne sædskifte, baseret på rigelig tilførsel af såvel stald- som kunstgødning. I sædskiftets 12 enheder udgjorde kartofler, rug og græs de centrale afgrøder, men såvel turnips som kålroer figurerede på driftsplanen, som regel med godt udbytte. Ønskede man et godt resultat af sit sandagerbrug, gik vejen over tre faktorer: læ, renholdelse og kunstgød-

13. Protokol for bestyrelsesmøde 17-4-1928. Hedeselskabet til Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg 30-4-1928 (B. 38), jfr. protokol for bestyrelsesmøde 15-7-1928.

14. Chr. Dalgas: Livserindringer og Erfaringer, p. 47f, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1911: 48ff.

15. Referat af Centralforeningens møde i Århus 18-9-1928. Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 376f.

Høllund Søgårds frugthave. Meget stærkt lysstillet bjergfyrbevoksning på alholdig hede med æbletræer, Vardæblet Bramley Seedling, indplanteret april 1933, fotograferet 29. juni 1934 efter 20 dages tørke.

ning, konkluderede Chr. Dalgas.¹⁶ I lighed med faderen var Chr. Dalgas stærkt interesseret i havebrug, og sammen med sin hustru fik han skabt et smukt og meget besøgt haveanlæg i Birkebæk. Én ting var imidlertid en blomsterhave under husmoderlig omsorg, en anden egentligt havebrug med frugttræer og lignende på ugæstfri hedejord og på nattefrostens betingelser. Så sent som i 1929 afviste Chr. Dalgas tanken om at etablere frugtplantager

16. Chr. Dalgas: Et vestjydsk Landbrug. Hedeselskabets Tidsskrift 1914: 19ff, 27ff og 325f.

på heden,¹⁷ men da en københavnsk grosserer i 1932 bl. a. fremkom med et forslag om at gøre en indsats på dette område, gik Chr. Dalgas i gang med en række forsøg med plantning af frugttræer på hedearealer under Høllund Søgård plantage.¹⁸ Efter sin afsked i 1933 blev dette arbejde en af den forhenværende direktørs kæreste sysler, men arbejdet fik aldrig videre betydning.

Lå opdyrkning eller beplantning af et hedeareal uden for de øjeblikkelige muligheder, stod naturligvis en anden udvej åben – at lade arealet henligge i sin »naturtilstand«. Det foretrak som nævnt Jeppe Aakjær og mange med ham, men Raunkjær-debatten i 1913 viste klart, at Chr. Dalgas og Hedeselskabet anså fredning for undtagelsen, ikke reglen.¹⁹ Jo hvassere en kritik fra naturelskeres side, jo mere overbevist blev selskabet om det berettigede i dets afvejning af de divergerende interesser. »Livets Ret maa respekteres«, sagde provst Thyssen under et jubilæumsarrangement i 1916,²⁰ og syv år senere tog J. C. Christensen de naturfredningsvenner, der ømmede sig over, at heden og dermed poesien forsvandt, alvorligt i skole: »Til dem vil jeg sige: Der er ikke noget at hyle for! Heden forsvinder ikke saadan...«.²¹

Denne liberalistiske tankegang fulgte Hedeselskabet konsekvent op, da Danmarks Naturfredningsforening i efteråret 1925 fremsatte sit forslag til en ny naturfredningslov. I dette forslags § 1 forudsattes, at fredskov var åben for almenheden. Foreningen af jyske Skovejere ønskede Hedeselskabet medinddraget i en protestaktion, men selvom man principielt var enige, ville bestyrelsen, i særlig grad J. C. Christensen, dog stå frit. Resultatet blev en skrivelse til Justitsministeriet, hvor man i afgjorte vendinger tog afstand fra forslaget. Med en enkelt undtagelse stod alle jyske skove åben for publi-

17. Ideen var fremkommet fra en leder inden for Arbejdsanvisningen i sammenhæng med et forslag om at opføre træhuse på statshusmandslodder under anvendelse af tømmer fra hedeplantagerne. (Protokol for bestyrelsesmøde 19-4-1929, p. 21).

18. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 290ff.

19. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 463.

20. Hedeselskabets udflugt til plantager i Sydjylland 15-16/8-1916. Hedeselskabets Tidsskrift 1916: 335ff, især 345.

21. Hedeselskabets udflugt til plantager i Midtjylland 24-25/7-1923. Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 193ff, især 202.

kum, hvorfor så gribe ind i ejendomsretten?²² Da forslag til naturfredningslov (og skovpolitilov) blev fremsat i Folketinget 17-12-1925, var denne færdselsret dog bibeholdt i paragraf 23. Resultatet blev en ny henvendelse, denne gang til vedkommende folketingsudvalg, efter at Dansk Skovforening (og professor Aug. Mentz!) havde opfordret hertil. Skulle man overhovedet drøfte færdselsret i skove, hørte spørgsmålet afgjort hjemme i Skovlovkommissionen af 1920, rent bortset fra, at mark- og vejfred-loven af 25-3-1872 givet omfattede skove som andre jorder. Holdgaard kunne dog ikke underskrive henvendelsen, da han ikke var ganske enig, og da han som medlem af Folketinget ønskede at stå frit.²³ Nogle dage senere blev sagen indbragt for tinget af Laust Nørskov, der siden 1923 var medlem af repræsentantskabet. Imidlertid blev forslagene ikke gennemført, og resultatet blev alene et udtalt modsætningsforhold mellem Hedeselskabet og Danmarks Naturfredningsforening. I sit årsskrift for 1925/26 fandt foreningen, at skov- og strandgæsternes hærværk og ødelæggelser langt blev overgået af Hedeselskabets voldelige fremfærd mod den danske natur. Hedeselskabets Tidsskrift kvitterede ved at sige, at her var foreningen for langt ude og måtte »revidere sine Anskuelse ellers gaar den ikke...«.²⁴

I tyvernes slutning fandt dette modsætningsforhold i stigende grad vej til avisernes spalter, bl. a. gik professor C. Raunkiær påny i rette med selskabet i Dagens Nyheder juli 1928. Lederen af skovbrugets forsøgsvirksomhed siden dets oprettelse i 1901, professor A. Oppermann, sluttede en stor artikelserie i Hedeselskabets Tidsskrift med et særdeles læseværdigt stykke, »Landets Skønhed før og nu«, og her konstaterede han med tilfredshed, at naturfølelsen var i stærk vækst – i kontrast til forrige generationers noget hårdhændede fremfærd mod den jyske hede.²⁵ Ved repræsentantskabsmødet i

22. Hedeselskabet til Justitsministeriet 23-10-1925. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 20f, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 19-12-1925, p. 123 (B. 73).

23. Hedeselskabet til Folketinget 13-3-1926. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 74ff, jfr. bestyrelsesbreve for 1926, B. 11, 5-3-1926.

24. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 222f, jfr. Raunkiærs og Knud Jessens artikler i Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift for 1928/29.

25. Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 253ff.

1930, der markerede J. C. Christensens afsked med selskabet, foreslog dommer Esmann, at Hedeselskabet søgte de bevilgende myndigheders tilsagn om køb af dele af Vorbasse og Randbøl heder. Et Selskab til Randbøl Hedes Bevarelse havde i flere år arbejdet med sagen, og i 1929 rejste naturfredningsforeningen fredningssag. Beboerne afviste en rigoristisk fredningsservitut, men var ikke uvillige til at sælge. J. C. Christensen var enig i, at fredningsservitutter var en uheldig løsning, men at spørgsmålet lå uden for Hedeselskabets formålsparagraf. Alene Mentz, Nyeboe og C. C. Branth stillede sig positivt over for tanken, såvel Esmanns forslag som Sørensen-Vestervigs henstilling om at »anbefale Købet« blev stemt ned med stort flertal, uden at der ligefrem konstateredes principiel uvilje mod fredningstanken.²⁶ I 1932 blev 600 ha af Randbøl hede fredet (mod erstatning til lodsejerne) ved kendelse fra Overfredningsnævnet. Midt i en kraftig avis-polemik i Dagens Nyheder og flere andre blade efteråret 1931, hvor kravet lød på at rykke bjergfyrrer op med rode, fik Hedeselskabet lejlighed til at demonstrere *sin* naturfølelse, idet man imødekom et ønske fra Danmarks Naturfredningsforening om at undlade at beplante et areal på Oudrup hede i Rønhøj plantage.²⁷

Fredningstanken var i vækst, mens hedesagen stod i stampe. Hedeselskabet havde sympati for det centrale i begrebet naturfredning, men »Livets Ret« og den private ejendomsret var nok så væsentlige ideer.

Hedeplantagerne i medgang og modgang

Da fhv. overførster, dr. phil. P. E. Müller, i april 1915 blev draget ind i den store »plantagefejde«, hvis kæmpende parter var skovbrugsprofessor C. V. Prytz (og Hauch) contra Hedeselskabet ved Chr. Dalgas, sammenlignede han hedeplantagernes situation med et skuespils opdeling i akter: E. Dalgas gjorde en god 1. akt i kraft af selve plantningen, nu stod den mere prekære 2. akt for døren i form af granskovens fornyelse. Det var endda en optimis-

26. Referat af årsmødet 1930 i Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 218ff.

27. Protokol for bestyrelsesmøde 19-2-1932, p. 151, jfr. brevveksling okt.-nov. 1931.

tisk vurdering, mange yngre hedeplantager var endnu ikke bjerget igennem 1. akt – »stod i stampe« i 5-30 års alderen som følge af hedejordens væksthæmmende struktur, især på de store hedeblader. Ret forenklet kan man sige, at E. Dalgas' 1. akt var langt mere taknemlig end sønnens 2. akt; folk inden for (og uden for) skovens verden begyndte lidt utålmodigt at spørge, om det forventede udbytte ikke snart materialiserede sig.

Hedeselskabets direkte og indirekte andel af det danske skovareal fremgår af nedenstående tabel.

Som det fremgår af tabellen, var Hedeselskabets indsats i forbindelse med anlæg af plantager i Jylland i hovedsagen et afsluttet kapitel i 1914. Udvidelsen 1914-1923 hidrører især fra den store kampagne mod arbejdsløsheden 1917/18 i form af kommuneplantager og lignende. Den egentlige hovedopgave måtte da bestå i at udvide det beplantede areal og fastholde så stor en del heraf som mulig gennem pålæg af endelig fredskovspligt – mod statstilskud til selve plantningsarbejdet.²⁸ I begge tilfælde noterede man resultater, især må bemærkes den store udvidelse af det fredsskovpligtige areal. Hedeselskabets direkte plantageadministration – de detaildedede plantager – fik ikke sin andel af tilvæksten, og da selskabets egne plantager indgår i tallet, er der i virkeligheden tale om en tilbagegang i hele perioden.

Indtil Morvilles død i 1921, hvor plantagerne blev samlet under en plantningsafdeling, var plantagerens administration fordelt på to sideordnede organer: Første eller nordjydske plantageadministration med G. Morville, Viborg som tilsynsførende og Anden eller vestjydske plantageadministration med Chr. Dalgas, Birkebæk, i samme rolle. Hovedkontoret i Viborg under forstkandidat C. E. Flensborg havde her en vis koordinerende funktion udover sit rent administrative arbejde. Den ubestridte leder af plantningssektoren var dog Chr. Dalgas, ikke alene fordi han var Enrico Dalgas' søn (og bestyrelsens kommitterede), men også fordi han på grund af sit lidenskabelige engagement i hedeplantagerens fremtidsskæbne og sit indgående kendskab til de administrative enkeltheder i den brogede mosaik straks

28. Nyrop: Det danske Hedeselskab 1866-1916, p. 186.

Tabel nr. 3. HEDESELSKABETS PLANTAGEANLÆG 1907 - 1931.

År	Jyllands nåletræsareal	Plantageanlæg ved Hedeselskabets medvirken		Hedeselskabets egne plantager		Tilsyn i detaille (forstlig ledelse) incl. Hedeselskabets egne plantager	Pålagt endelig fredskovpligt
		areal ialt	heraf bepl.	areal	ialt bepl.		
– i 1000 ha –							
1907	106.000	66.000	44.000	6.159	3.318	20.289 ha	4.895
1914	–	77.000	52.000	6.507	4.173	21.337	10.190
1923 ^{x)}	145.000	84.000	60.000	7.697	4.903	19.941	19.734
1931 ^{x)}	165.000	86.000	65.000	8.904	6.350	20.252	20.327

x) incl. Sønderjylland.

Kilde: 1) Stat. Medd. 1967: 10 Skove og plantager 1965.

2) Oplysninger meddelt af Hedeselskabets plantningsafdeling.

kunne give svar på tiltale, når lidt for emsige skribenter stillede spørgsmålstegn ved plantagernes fremtidsudsigter.

Som allerede nævnt rejste der sig med mellemrum kritiske røster mod de store hedeplantager. I 1915 sluttede professor i skovbrugslære C. V. Prytz op om en anonym forstmands kritik af selskabets forstlige linje. Prytz konstaterede, at da hedeplantagernes bjergfyf blev ødelagt af en svamp, rodfordærveren (*trametes radiciperda*), og da hedejorden ikke indeholdt de nødvendige bakterier, ville man i stedet for en lynghede få en bjergfyfhede. Efter flere modindlæg, bl. a. fra direktøren for Statsskovvæsenet, formanden for Dansk Skovforening og naturligvis Chr. Dalgas, trak professoren lidt i land: Det var hede**flades**kovene, han især havde haft i tankerne. Fladerne udviklede mordannelser, fordi nåle og lignende ikke blev omdannet til gødning. Chr. Dalgas støttede sig især på P. E. Müllers banebrydende studier, der viste, at jordsvampe (*mykorrhizer*) på bjergfyfrens rodnet fremmede cirkulationen af kvælstof, et resultat som professor i plantefysiologi på Landbohøjskolen Fr. Weis kunne tilslutte sig gennem sine undersøgelser over hedejordens bakterieindhold. Hedejorden var nok fattig på bakterier, men der var ingen signifikant forskel på bakkeø og hede**flade**. Og med nogen stolthed pegede Chr. Dalgas på den »nedsabling« (udtynding) af bjergfyfbevoksningen, han selv havde sat i system i plantagerne, og som gav træerne øget modstandskraft.

Nu trådte en ny modstander ind på arenaen, forstander H. Hauch på Asmildkloster Landbrugsskole. Efter et par indledende runder nåede han frem til sin hovedkonklusion: at selskabets grundforbedringsindsats stod »noget i Skygge af Skovplantningerne paa Heden . . .«, og at læplantningsarbejdet burde foregå i samarbejde med de landøkonomiske foreninger. Ud fra de offentliggjorte regnskaber mente Hauch at kunne bevise, at Birkebæk plantage var en yderst dårlig forretning.²⁹ Med sit sikre blik for modpartens svagheder fandt Chr. Dalgas straks nogle fejl i Hauchs beregningsgrundlag, men det tilslørede næppe den omstændighed, at plantagernes driftsøkonomi,

29. Hele diskussionen gengivet i Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 115ff og 270ff, jfr. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 410.

især i stampe-perioden var meget sårbar. Dette forhold mente Chr. Dalgas dog at kunne imødegå gennem en ændring i plantagernes beskatning. Loven af 15-5-1903 om ejendomsskyld til kommunen åbnede i paragraf 24 d. mulighed for at give plantager på jord under takst 5 skattefrihed i 20 år efter beplantningen. Chr. Dalgas ønskede denne frist udvidet til 40 år og fortolket derhen, at de 20 (40) år blev regnet fra hver enkelt plantageafdelings faktiske beplantning. I samarbejde med Dansk Skovforening søgte Hedeselskabet ved møder i 1914-15 at få de sagkyndige medlemmer af vurderingskommissionerne til at foretage en mere skønsom vurdering af hedeplantagerne, men uden held. Et forslag om en fælles henvendelse til Overskyldrådet blev ligeledes afvist, men Chr. Dalgas opnåede dog, at de lokale vurderingsmedhjælpere blev orienteret om drøftelserne. Formanden for Dansk Skovforening, baron Wedell-Neergaard, mente ikke, at Hedeselskabet stod sig ved at få fastslået, at hedeplantagerne var værdiløse.³⁰

Skæbnen, eller rettere den store verdenskrig, kom dog bjergfyplantagerne til undsætning. Den voksende efterspørgsel på indenlandsk brændsel og de hermed forbundne prisstigninger forbedrede i en vis forstand plantagernes økonomi, jfr. nedenstående oversigt over indtægter og udgifter i forbindelse med selskabets egne plantager og planteskoler:

Ar	Indtægt	Udgift	Underskud	Indtægt fra plantageaktier
1915	40.106	73.878	33.772	130
1916	58.778	91.574	32.796	943
1917	74.794	101.121 ^a	26.327	773
1918	108.290	123.790	15.500	2.795
1919	103.402	134.851	31.449	4.008
1920	234.432	235.963 ^b	1.531	1.678
1921 ^x)	143.939	182.989	39.050	1.748

a) heri inkluderet 13.527 til to arbejderboliger. – b) heri inkluderet 24.000 i overførsel til fonds og indfrielse af lån. – x) 1/1-21-31/3-22.

30. Bestyrelsesbreve for 1915, B. 253, 31-12-1915. Hedeselskabet rejste derefter på egen hånd sagen over for Indenrigsministeriet og Overskyldrådet 20-4-1915. Bestyrelsesbreve for 1915, B. 78.

Med det årlige statstilskud på 32.000 kr. (fra 1918 dog kun 28.000 kr.) blev der i realiteten tale om et overskud i 1917-18 samt 1920, der blev plantagernes gyldne år. Hertil kommer at en væsentlig del af udgifterne stammer fra kulturarbejder og lignende investeringsformål i plantagerne. I en artikel i Hedeselskabets Tidsskrift 1919 om plantageudbytter og lignende sættes ordet »held« flere gange i forbindelse med krigssituationen,³¹ og bestyrelsen drøftede på et møde i marts 1919 betimeligheden af at offentliggøre meddelelsen om plantageudbytter »under de nuværende Forhold«.³² Ved den nye vurdering til ejendomsskyld foråret 1920 blev der tale om ret klækkelige forhøjelser i forhold til 1916-vurderingen, og med det voldsomme fald i brændepriserne 1921 blev skattetrykket så føleligt, at en række plantageejere bad Hedeselskabet om at gribe ind. I november 1921 afleverede selskabet da en henvendelse til regering og rigsdag, idet man refererede til de modtagne henvendelser, som bestyrelsen »i meget« kunne tilslutte sig. Man foreslog derfor 1916-vurderingen genindført; eventuelle forhøjelser af ejendomsskatterne burde maksimalt udgøre 20% af plantagernes driftsoverskud.³³

Overskyldrådet ville dog hellere gå en anden vej og give hedeplantagerne skattefritagelse eller væsentlige skattenedsættelser i op til 60 år efter beplantningen.³⁴ I lov om beskatning til staten af faste ejendomme af 7-8-1922 gik man da ikke helt så vidt; finansministeren fik i § 8 bemyndigelse til at fritage beplantede hedearealer helt eller delvist for ejendomsskyld og grundskyld. Men skatterne til amt og kommune blev jo ikke berørt

31. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 283ff.

32. Protokol for bestyrelsesmøde 18-19/3-1919, pkt. 14.

33. Henvendelse til regering og rigsdag af 28-10-1921, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 15ff. J. C. Christensen fulgte sagen op ved at tale med forskellige rigsdagsmænd og formanden for Overskyldrådet, professor V. Bentzon og kunne derefter oplyse, at sagen »formentlig var i god Gænge«. (Protokol for bestyrelsesmøde 16-12-1921, pkt. 8).

34. I en henvendelse til det pågældende folketingsudvalg 9-3-1922 havde Hedeselskabet ønsket en sådan 60-års regel samt fritagelse for såvel statslig som kommunal ejendomsskyld. (Bestyrelsesbreve for 1922, B. 60).

heraf, og påny konciperede Chr. Dalgas en skrivelse, denne gang med direkte adresse til de berørte ministerier. Den tidligere nævnte bemyndigelse i kommunal-skatteloven af 1903, paragraf 24 om fritagelse for ejendomsskyld i 20 år, der i parentes bemærket kun blev anvendt i ringe omfang, ønskede man forhøjet til 40 år, regnet efter hvert enkelt areals beplantning.³⁵ Påny noterede man resultater. Foråret 1923 vedtoges en lov om beskatning af hedeplantager, hvorved nyanlagte hedeplantager på jord af takst 3 eller derunder og med en grundværdi på højst 200 kr. pr. ha blev fritaget for ejendomsskyld til staten i 60 år efter tilplantningens begyndelse. Tilsvarende bestemtes, at ejendomsskyld til stat og kommune kun kunne pålignes af arealernes grundværdi.³⁶ Ejendomsskylden for Hedeselskabets egne plantager, der i 1923 udgjorde 1.243.800 kr., blev i 1924 reduceret til 826.000 kr., en formindskelse med ca. 1/3.

På baggrund af disse privilegier rettede situationen sig noget i 1923 og -24, men ved 5. vurdering i 1925 viste der sig så stærke udsving i hedeplantagernes værdi, at Overskyldrådet bad Hedeselskabet om en række statistiske oplysninger om salgspriser, driftsudbytte og lignende. I besvarelsen, der omfattede Hedeselskabets egne plantager og 41 private, ca. 25% af det »samlede areal« under Hedeselskabet, lagde Chr. Dalgas megen vægt på plantagernes vækst- og udbyttekronologi. I de første 60 år kunne der som regel kun sælges bjergfybrænde og små graneffekter fra en hedeplantage, udbytte kom overhovedet kun på tale efter det 40. år. Hugstmoden gran fik man efter det 60. år, til gengæld kom så udgifterne til 2. kultur, og med det stærke prisfald, ca. 30-40% på graneffekter i 1925, tegnede situatio-

35. Hedeselskabet til Finansministeriet m. fl. 6-11-1922, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 280ff. Forud herfor var fremkommet et stærkt pres fra en enkelt plantageejer, der talte på »Plantageejergruppen«s vegne, og som også havde bearbejdet de enkelte rigsdagsmedlemmer. Efter plantageejernes opfattelse udeblev 2. generation af plantagefolk på heden, hvis beskatningen ikke blev udsat, indtil der forelå stabilt driftsoverskud. (Bestyrelsesbreve for 1922, B. 179).
36. Lov nr. 174 af 1-5-1923, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 82. I forhandlingerne med Overskyldrådet havde Hedeselskabet ønsket takst 5 som grænse, selv om sagfører Olcsen og Hauch ikke var begejstret for en så stor skattelettelse. (Bestyrelsesbreve for 1923, B. 15, 23-1-1923).

nen ikke opmuntrende. Som bilag vedlagde man en statistik over plantager-nes nettoudbytte 1920-24 og enkelte oplysninger vedrørende salg af hedeplantager i samme tidsrum, jfr. følgende sammendrag:

NETTOINDTÆGT FRA PLANTAGER 1920 - 24.

År	Hedeselskabets egne plantager (7707 ha)	Et udvalg af private plantager (13.825 ha)
1920	÷ 10.361 ^a	47.647
1921	÷ 40.836 ^a	÷ 20.836
1922	÷ 38.400	÷ 33.431
1923	÷ 32.667	÷ 3.865
1924	÷ 36.794	11.986

a. Differencen i forhold til tidligere regnskabsoversigt (ovenfor p. 310) skyldes, at planteskolerne ikke er medregnet her.

2. SALGSPRISER PÅ HEDEPLANTAGER 1920 - 25.³⁷

År	Antal ha	Gennemsnitspris pr. ha
1920	102,7	460 kr.
1921	565,7	228 "
1922	11,4	351 "
1923	791,9	246 "
1924	535,9	292 "
1925	844,-	251 "

Misforholdet mellem de to sæt oplysninger søgte Hedeselskabet at udjævne ved at udbygge salgsstatistikken med forklarende noter om tilhørende villa, plantørbolig, arbejderbolig og lignende.³⁸ Desuden indgik på

37. For jyske plantager og skove var gennemsnitsvurderingen i 1920 335 kr. pr. ha, i 1924 270 kr. pr. ha (vestjyske plantager hhv. 151 kr. og 124 kr.) (Stat. Tabelværk, 5. rk., litra E, nr. 17, 1935).

38. Hedeselskabet til Overskyldrådet 13-1-1926. Bestyrelsesbreve for 1926, B. 6, 1-2-1926.

kreditsiden jo fredskovstilskskudet, der for de ca. 20.000 ha i samme periode gennemsnitlig udgjorde 4 kr. pr. ha, ligesom det hører med i billedet, at Overskyldrådet i 1928 nedsatte de lokale skyldråds vurdering af skovarealet med 20-30%, hvorved den stærkt påklagede formuebeskatning blev reduceret noget.³⁹ Det var helt klart, at der i spørgsmålet om en passende værdisættelse af hedeplantagerne indgik en række svært målelige faktorer, først og fremmest jagthensyn og rekreative goder. På denne baggrund stod Hedeselskabets plantageadministration i en ret prekær situation, og på de årlige repræsentantskabsmøder rejste der sig kritiske røster med udtalt adresse mod bjergfyrlantagerne. Chr. Dalgas' antagonist var den temperamentsfulde godsejer *C. C. Brantb*, Sødtringholm (1879-1960), der næsten årlig udtalte en knusende dom over de forkætrede plantager: Man kunne ikke basere skovdrift på fædrelandskærlighed (1925); Et held at verdenskrigen reddede plantagerne fra katastrofe (1926); Udbyttet forrentede langt fra de investerede kapitaler (1929) og de tre »gamle Traverer«: 1) plantagernes påståede millionoverskud, 2) bladmeddelelser om de vellykkede 2. generationskulturer og 3) de større nedbørsmængder i det sydvestlige Jylland som følge af det øgede skovareal burde nu trækkes på stald (1930).

Over for denne kritik præciserede Chr. Dalgas, at hans fader aldrig havde brugt forrentningsproblematikken som argument for investering i plantager, og at selv de ældste anlæg kun gav 1 à 2% i udbytte. Han betragtede plantagerne ud fra et egnsudviklings-synspunkt, de forskønnede landet og mildnede klimaet, et emne han med støtte fra Carlsbergfondet fik lejlighed til at undersøge nærmere efter sin afgang i 1933, uden at hans synspunkter på daværende tidspunkt vandt gehør, tværtimod må man vist sige.⁴⁰

På hele denne baggrund var det svært at vække og fastholde offentlighedens og især bevillingsmyndighedernes aktive interesse for en udvidelse af hedeplantagearealet. I januar 1917 meddelte Landbrugsministeriet, at der

39. Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 48 og 326f, sml. Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 313f.

40. Se professor A. Howard Grøns indlæg i Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 265ff. Chr. Dalgas' undersøgelser er publiceret i Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 69ff, 96ff, 182ff, 251ff, sml. en tidligere debat i Hedeselskabets Tidsskrift 1933-34.

Godsejer C. C. Branth, Sødtringholm.
Medlem af Hedeselskabets repræsen-
tantskab 1923-1951. – Medlem af
Hedeselskabets bestyrelse 1934-1948.

»indtil videre« ikke kunne ydes statstilskud til oprettelse af nye plantager. Samme år i december gik Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg, der var på udkik efter øgede beskæftigelsesmuligheder uden for landbruget, såvel ind i plantningssagen som i spørgsmålet om iværksættelse af digebygnings- og afvandingsarbejder.⁴¹ Med udvalgets støtte fik Hedeselskabet bevilget 750.000 kr. på tillægsbevillingsloven for 1917/18, de 250.000 kr. til selskabets egne plantningsformål og de 500.000 kr. til anlæg af kommuneplantager med 2/3 tilskud til kulturarbejderne mod normalt 1/3.⁴² Esbjerg kommune havde her vist et eksempel til efterfølgelse, idet byen i løbet af efteråret 1917 havde anvendt 30.000 kr. til forøget hugst i byens fire plantageanlæg og til nyplantning i hedearealer.

Selv om behovet knap var så stort som ventet, blev der dog i løbet af de næste 4-5 år anlagt ca. 45 kommuneplantager på ca. 1900 ha, og grundet de store udgifter blev på tillægsbevillingsloven for 1921/22 bevilget yder-

41. Se ovenfor p. 116.

42. »Store nye Opgaver for og store nye Bevillinger til Hedeselskabet«. Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 77ff. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 505/1931. Bestyrelsesbreve for 1918, B. 9, 14-1-1918.

ligere 70.000 kr. til formålet.⁴³ En væsentlig del af Hedeselskabets egne 250.000 kr. blev anvendt til indkøb af plantagearealer på Mols, idet man også her ønskede etableret et »plantningscentrum«.⁴⁴

Et andet plantningsinitiativ, der dog ikke baserede sig på statstilskud, var oprettelsen af A/S Plantningsselskabet Sønderjylland i oktober 1919 som led i Hedeselskabets målbevidste bestræbelser på at inddrage landsdelen i sit virksomhedsområde.⁴⁵ Oprindeligt var målet en aktiekapital på 250.000 kr., men man nåede kun op på ca. halvdelen. Selskabet erhvervede straks to arealer ved Løgumkloster og ved Tinglev på i alt ca. 170 ha; ved 25-års jubilæet var dette forøget til 664 ha.⁴⁶

I 1923 overvejede Landbrugsministeriet at nedskære bevillingerne til såvel fredskovstilskudet som til småplantningssagen.⁴⁷ Det lykkedes dog Hedeselskabet at afværge dette anslag mod at acceptere en nedsættelse på godt 12.000 kr. inden for småplantningstilskudet.⁴⁸ Først fra 1926/27 ramte nedskæringskniven fredskovsbevillingen, der nu blev reduceret fra 85.000 kr. til 65.000 kr. Man traf i 1927 den aftale med Landbrugsministeriet, at det maksimale fredskovstilskud blev fastsat til 120 kr. pr. ha (antagelse af »foreløbig fredskovspligt«), hvoraf de 9/10 blev udbetalt straks, den sidste 1/10 ved overtagelse af endelig fredskovspligt. På dette punkt havde ministeriet dog i flere år indtaget en afventende holdning. Først i 1931 gik man med til at udbetale den indeholdte 1/10 mod en deklara-

43. Udateret notat på Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 505/1931.

44. Bestyrelsesbreve for 1918, B. 61, 20-3-1918.

45. Se ovenfor p. 184. Efter forslag fra Westergaard overvejede bestyrelsen at forære sønderjyderne gratis juletræer 1919, da dette ville være en god reklame for Hedeselskabet over hele landet. Sagen strandede på tidsfaktoren og på sagfører Olesens modstand. (Bestyrelsesbreve for 1919, B. 234, 1-12-1919).

46. Har. Skodshøj: A/S Plantningsselskabet Sønderjylland, passim. Kr. Fromsejer: Erindringer, p. 18ff; Chr. Dalgas: Livserindringer og Erfaringer, p. 54f.

47. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 23-1-1923. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 776 og 779/1923.

48. Landbrugsministeriet til Finansudvalget 7-2-1923. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 779/1923 jfr. protokol for bestyrelsesmøde 5-2-1923, pkt. 2 og 28-2-1923 pkt. 1. d., B. 34 og 37/1923.

tion i de foreløbige fredskovsdeklarationer.⁴⁹ Også Hedeselskabets repræsentantskab var i stigende grad indstillet på, at de store hedeplantagers tid nu var forbi. På den lukkede del af mødet i 1928 godkendte man nok købet af den 840 ha store Harreskov plantage fra baroniet Gaunø for ejendomsskyldsværdien 69.000 kr., men der lød flere kritiske kommentarer angående det principielle i spørgsmålet. J. C. Christensen gav kritikerne ret heri, de mindre plantager og hegnsplantningen var nu Hedeselskabets forstlige hovedopgaver. Alene Kammergaard fremmanede mindet om svunden storhedstid: »Hedeselskabet faar aldrig nok. Vi vil handle i den Aand, hvor Arbejdet er begyndt . . .«. ⁵⁰ Når Hedeselskabet senere købte 135 ha af Rens Hedegaard ved Store Jyndeved, skete det først og fremmest af nationale grunde.⁵¹ Under samme synsvinkel må man se det ekstraordinære fredskovstilskud på 10.000 kr. til de sønderjydske plantager, som Hedeselskabet blev bemyndiget til at tage fra den normale bevilling på 46.000 kr.⁵²

Bjergfyrlantagernes tid var omme. Efter indstilling fra plantningsudvalget, der efter bestyrelsens omdannelse i 1931 bestod af Lüttichau, Momsen og Mourier-Petersen, vedtog bestyrelsen i februar 1932, at der for fremtiden ikke skulle anlægges rene bjergfyrculturer, medmindre ganske særlige hensyn gjorde sig gældende.⁵³

J. C. Christensen som forstlig autoritet

I en række artikler i Berlingske Aftenavis i september 1923 rettede den tidligere rigsdagsmand, medindehaver af F. L. Smidth & Co. og dermed Skærbæk plantage syd for Silkeborg, ingeniør *Alex. Foss* (1858-1925) et

49. Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 289f. Protokol for bestyrelsesmøde 15-8-1931, p. 141, 16-10-1931, p. 146.

50. Protokol for repræsentantskabsmøde 1928, p. 144.

51. Protokol for en række bestyrelsesmøder 29-11-1929 - 24-4-1931, sml. B. 8 og B. 9/1931.

52. Protokol for bestyrelsesmøde 19-2-1932, p. 155. Skrivelse fra Landbrugsministeriet af 5-12-1931.

53. Protokol for bestyrelsesmøde 19-2-1932, p. 169.

Forsøg med forskellige fyrrearter i Skærbæk plantage 1914. Til højre 10-årige pinus contorta, til venstre 10-årige skovfyr af frø fra udvalgte modertræer fra Langesø på Fyn. På billedet ses fra venstre Chr. Dalgas og plantagens ejer, industrileder og senere rigsdagsmand Alex. Foss.

kraftigt angreb på Hedeselskabets skovbrugsvirksomhed.⁵⁴ Stadigvæk fremturede man med rødgrans- og bjergfyrbplantninger, stadigvæk manglede man forsøgsarbejde på videnskabeligt grundlag. Hedeselskabets Tidsskrift burde gennemgå en foryngelseskur i dets rolle som talerør for forstlige forsøg. Flere plantageejere og forstfolk gav i den kommende tid deres besyv med, overvejende til støtte for Alex. Foss, men Chr. Dalgas gik modigt frem i skanserne. Hvorfor havde den strenge kritiker ikke konfereret med

54. Diskussionen er optrykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 212ff.

Skærbæk plantage 1914. *Pinus murrayana* planter 1906 i brakket hede. På billedet ses skovrider Lorenz Smith.

Hedeselskabet, forinden han skrev sine artikler? Hedeselskabet havde jo i mange år administreret hans plantage uden at modtage nogen bebrejdelser. Der skete faktisk en masse ting ved Hedeselskabet, ved Statsskovvæsenet og ved Statens forstlige Forsøgsvæsen. Alene i år havde Hedeselskabets Tidsskrift bragt to store artikler om forstlige forsøg: om eksperimenter med forskellige fyrrearter, først og fremmest contortafyrren og skovfyrren, og om egekultur i en række jyske plantager, herunder Skærbæk plantage. I sidstnævnte tilfælde gennemførte professor Fr. Weis sideløbende nogle gødningsforsøg, »uden at Udgifterne dog ere angivne . . .«, tilføjede Chr. Dalgas

en anelse spydigt.⁵⁵ I anledning af artiklen om egekulturer havde J. C. Christensen i et brev til den kommitterede udtalt som sin mening, at det nok skulle lykkes at frembringe egeskov på flere bakkeøer, men var skeptisk over for hedebladerne på grund af de store gødsknings- og kalkningsudgifter. Dette brev optrykte tidsskriftet in extenso.

I en vis forstand havde Chr. Dalgas ret, når han hævdede, at der foregik et omfattende forsøgsarbejde netop på hedeskovbrugets område. Men meget af dette arbejde skete i ophøjet ensomhed; de tre sideordnede organer: Statskovbruget, Klitvæsenet og Hedeselskabet frembragte hver for sig deres resultater med Hedeselskabet som separatismens mest hengivne talsmand. Landbrugsministeriet kunne nok udøve en koordinerende virksomhed og forsøgte da også i september 1914 og påny i januar 1925 at føre de tre myndigheder nærmere sammen. I 1914 nedsatte man ligefrem et koordinerende udvalg med Chr. Dalgas og Morville som Viborgs repræsentanter, men såvel dette initiativ som det i september 1929 indledte samarbejde, hvor man på skift arrangerede en udflugt til en karakteristisk hedeplantage, markerede snarere de forskellige opfattelser, end det førte til et egentligt samarbejde. Hedeselskabet var heller ikke medlem af Dansk Skovforening trods mange opfordringer hertil,⁵⁶ men Chr. Dalgas havde alligevel et snævert samarbejde med denne organisation og en række andre skovbrugsorganisationer som medlem af Skovlovskommissionen af 18-5-1920.⁵⁷ Som modtræk mod et lovforslag, udarbejdet af professor Oppermann september 1920, fremkom Chr. Dalgas med et udkast til nye midlertidige vedtægter for de danske skove.⁵⁸ I modsætning til professoren, der ønskede enhver skov af »Betydning for Samfundet« klassificeret som fredskov (par. 1) og dermed undergivet 7 skovinspektører (par. 25), ville Chr. Dalgas indskrænke sig til

55. Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 1ff.

56. Hedeselskabets Tidsskrift bragte dog i 1931 (p. 66) en meddelelse på tre linjer med petit om, at H. Hauch var valgt til Dansk Skovforenings repræsentantskab »som Repræsentant for Hedeselskabet«.

57. Kommissionen afgav betænkning 31-1-1929.

58. Oppermanns og Chr. Dalgas' forslag er optrykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1920: 301ff.

at kodificere den gældende retsorden, d.v.s. 1805-forordningen og domstolens fortolkning af denne. Skovinspektørerne skulle intet have at gøre med de plantager, som Hedeselskabet havde anlagt, det påhvilede alene selskabet. Her var et ømt punkt. Rigsdagen behandlede i 1918/19 et lovforslag om statens tilsyn med de private skove, og Chr. Dalgas frygtede, at den påtænkte lovgivning kom til at berøre »Hedeselskabets« plantager. I den anledning indskærpede han skovrideren i Thisted amt, P. D. Bruun (1862-1932), der fra maj 1918 (til august 1920) var konservativ landstingsmand for 6. kreds, at Hedeselskabet under ingen omstændigheder måtte blive berørt i Bruuns ordførelse ved behandlingen i Landstinget.⁵⁹ Selv om Bruun protesterede mod denne vilkårlighed (»en bestemt eensidig Opfattelse, som Du kalder Hedeselskabets, men som i Virkeligheden er Din egen private Mening...«), lovede han dog at undlade at nævne Hedeselskabet.⁶⁰ Nu blev resultatet i første omgang en lov om statstilskud til private småskovforeninger, der mindst bestod af 25 skovejere med minimalt 1.000 ha. Tilskudet blev på 50% af foreningens udgifter til aflønning af skovbrugskonsulenter, faglig medhjælp m. v.⁶¹ Det højst uønskede statstilsyn, der en overgang tenderede mod en inspektoratordning (med domicil i København!), blev lidt efter lidt manet i jorden,⁶² og efter en række forhandlinger accepterede Landbrugsministeriet, at Chr. Dalgas blev ministeriets tilsynsførende med Hedeselskabets fredskovspligtige plantager.⁶³ Stillingen havde i øvrigt stået ubesat i fem år på det tidspunkt.

Hedeselskabet sendte ved forskellige lejligheder sine forstmedarbejdere på studierejser til udlandet, såsom Holland (1921), Finland (1927 – Chr. Dalgas) og Tyskland (1928), men Chr. Dalgas vågede omhyggeligt over, at

59. Chr. Dalgas til Bruun 16-12-1918. Bestyrelsesbreve for 1919, B. 5, 7-1-1919.

60. Bruun til Chr. Dalgas 24-12-1918. Ibid. Chr. Dalgas viste bestyrelsen korrespondancen, selv om Bruun hævdede, den var privat.

61. Lov nr. 111 af 1-3-1919.

62. Jfr. nedenfor p. 401f.

63. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 13-4-1928, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 17-4-1928, B. 33. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 1-11-1928, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 15-1-1929, p. 14f.

der ikke fremkom divergerende synspunkter⁶⁴ Samme nidkærhed lagde han for dagen, da fhv. forstinspektør ved grevskabet Bregentved, jægermester L. A. Hauch, der var kendt som en stærk modstander af nåletræsskove, i 1917 ønskede at gå i gang med en undersøgelse om træarternes forekomst i Danmark. Den kommitterede mente ikke, at Hauch havde tilstrækkelig indsigt i hedeskovbrug, »hvortil kræves lang Erfaring«, og først efter bestyrelsens direkte indgriben gav Hedeselskabet et konkret tilsagn om at medvirke ved undersøgelsen.⁶⁵ Og det var præcis den samme ømfindtlighed, der gjorde det i 1924 indledte samvirke med Dansk Skovforening om professor Weis' forsøgsarbejde («Dansk Skovforenings Gødningsforsøg») til et højt labilt forhold.⁶⁶ Tanken om et sådant samarbejde var opstået i forbindelse med Alex. Foss-diskussionen, hvor professor i skovbrug ved Landbohøjskolen, *Johannes Helms* (1865-1934) havde anket over, at Hedeselskabets Tidsskrift i 1922 havde afslået at optage professor Weis' anmeldelse af Helms' pionerforsøgsarbejde i Borbjerg og Sevel plantager.⁶⁷ Dansk Skovforening foreslog da i marts 1924 Hedeselskabet at gå ind i Weis' forsøgsarbejde, og selv om Chr. Dalgas i et stærkt følelsesbetonet brev til J. C. Christensen vendte sig imod tanken («vore Forsøg» er helt på højde med Helms', «vore Plantager» er fuldt så gode som Statsskovvæsenets) og mente, at hans stilling som afdelingsleder blev svækket herved,⁶⁸ gik selskabet som nævnt ind i samarbejdet og bekostede en væsentlig del af udgifterne. Det var en for-

64. Se for eksempel hans modindlæg mod Hollands-referenten i Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 87ff.

65. Sagens akter samlet i bestyrelsesbreve for 1917, B. 114, 7-6-1917. Chr. Dalgas led i øvrigt den ærgrelse, at en prisopgave, udskrevet 1919, om bjergfyrrrens rolle som »ammetræ« ikke godtgjorde, at træets mykorrhizer var i stand til at optage luftens frie kvælstof. (Bestyrelsesbreve for 1919, B. 206, 14-10-1919, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 159f).

66. Overenskomsten er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 259. Efter indgående forhandlinger blev projektet benævnt »Dansk Skovforenings og Hedeselskabets fælles Gødningsforsøg«. (Brevvekslingen i bestyrelsesbreve for 1925).

67. Korrespondancen mellem Weis og Chr. Dalgas er aftrykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 70ff.

68. Chr. Dalgas til J. C. Christensen 17-3-1924. Kopi i »Birkebæk-arkivet«.

udsætning, at forsøgsresultaterne blev publiceret samtidigt i de to selskabers tidsskrifter, men Weis, der på det administrative felt var en noget uortodoks natur, overholdt ikke altid denne aftale, og da udgifterne efter viborg'sk målestok langt oversteg det forventede udbytte, foreslog Chr. Dalgas flere gange i de følgende år, at overenskomsten blev opsagt. J. C. Christensen fik dog hver gang beroliget gemytterne, men det var givet Chr. Dalgas en kær pligt at overdrage sin efterfølger, C. E. Flensborg, netop dette samarbejdsprojekt ved sin afgang 1-4-1933. Weis døde imidlertid i juli samme år, og Flensborg kom aldrig på prøve her.

Med mellemrum bragte Dansk Skovforenings Tidsskrift og i mindre grad Hedeselskabets Tidsskrift Weis' rapporter. I 1929 udkom to skrifter, der straks satte en større debat igang: »Fysiske og kemiske Undersøgelser over danske Hedejorder«,⁶⁹ og »Betragtninger over Hedejordens Værdi til Opdyrkning. Bidrag til en Omvurdering af vore Heder«. ⁷⁰ I deres respektive anmeldelser i Hedeselskabets Tidsskrift tog Chr. Dalgas og Jens Westergaard med stor kølighed på sagen.⁷¹ Over for Weis' forslag om at blande jordlagene gennem en dyb jordbehandling, bl. a. reolpløjning med efterfølgende mergling, hvorved kvælstofcirkulationen kom i gang, en proces, som den mordannende rødgran efter bedste evne modarbejdede, pegede Chr. Dalgas endnu engang på sin kære nedsablingsmetode. Med bjergfyrrer som »beskytter« i den vanskelige opvækstperiode var det nu på Hedeselskabets prøveflader lykkedes at få en »normal« massetilvækst på 6-8 m³ pr. ha. Jens Westergaard noterede sig bemærkningen om, at »Opdyrkningen af den danske Hede repræsenterer en umaadelig stor nationaløkonomisk Værdiforøgelse...« og var enig i, at når blot al'en blev brudt og de uorganiske kolloider gennem deres kontakt med luftens vanddampe fik udviklet deres vandholdende evne, var der gennem indholdet af kolloider og kvælstof mulighed for at udnytte hedejorden som egentlig landbrugsjord. Weis fremlagde i øvrigt sine forsøgsresultater for repræsentantskabsmødet i 1929 og

69. Det kgl. danske Videnskabernes Selskab, Biologiske Meddelelser, VII: 9.

70. Meddelelse fra Dansk Skovforenings Gødningsforsøg, VIII.

71. Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 127ff, 150ff.

mødte udpræget velvilje fra så godt som alle sider,⁷² men det egentlige banebrydende arbejde ud fra Weis' teorier kom først i gang med A/S Jydsk Landvindings opdykningsarbejder.⁷³ En udløber af denne sag var en voldsom disput mellem Weis og en yngre forsker, C. H. Bornebusch, der betvivlede nytten af dyb jordbundsbehandling ved 2. kultur. I stedet skulle man bygge videre på den skovtilstand, man allerede var nået frem til, og her fik Bornebusch fuld støtte fra både Chr. Dalgas og Flensborg.

Omtrent samtidig med kontakten til Dansk Skovforenings gødningsforsøg fik man knyttet en fastere forbindelse til Statens forstlige Forsøgsvæsen ved dets leder, professor A. Oppermann. Efter en forudgående brevveksling med Chr. Dalgas opridsede Oppermann i ni hovedpunkter, hvorledes et egentligt metodisk anlagt forsøgsarbejde ved Hedeselskabet kunne komme i stand.⁷⁴ Så at sige alle problemer var trukket frem: jordbundsbehandling, plantningsarbejde, udtynding, teknologi m. v., det hele kædet sammen af ønsket om at lette overgangen til hedeskovenes 2. generation. Tilsyneladende blev disse synspunkter aldrig omsat til praksis, men på opfordring fra den nye redaktion (Basse og Flensborg) publicerede Oppermann i Hedeselskabets Tidsskrift 1927-29 i alt 36 artikler, der i lettilgængelig form gav læserne en oversigt over skovbrugets aktuelle problemer, set på historisk (og kulturhistorisk) baggrund.⁷⁵ I en af de sidste artikler omtalte han et netop etableret samarbejde mellem Statsskovvæsenets hededistriktsbestyrere og forsøgsvæsenet angående hedeskovenes foryngelse; måske bandede denne bemærkning vej for »tremagt«-samarbejdet i 1929.⁷⁶

Hedeselskabet beroede sig da hovedsagelig på egne forsøgsresultater.

72. Foredraget er gengivet i Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 370ff.

73. Se nedenfor p. 405f. Weis' teorier blev i øvrigt ført frem fra Folketingets talerstol af den konservative folketingsmand, dr. Arnold Fraenkel 21-4-1931 - så længe, at der blev uro i salen! Fraenkel antydede ret direkte, at Hedeselskabet ikke så med begejstring på de nye ranker (Folketingets forhandlinger 1930/31, sp. 7142 og 7149).

74. Oppermann til Hedeselskabet 10-6-1924. Bestyrelsesbreve for 1924, B. 73, 5-5-1924. Brevet er optrykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 260ff.

75. Artiklerne er samlet i et særtryk af Hedeselskabets Tidsskrift »Fra Skov og Hede« (1929).

76. Jfr. ovenfor p. 320.

40-årig rødgran i Skrikes plantage ved Viborg januar 1926.

Udover bjergfyr-rødgran-samspillet interesserede man sig i en lang periode for skovfyrren; i særlig grad den såkaldte »Skramsø-fyr«, der gav gode løfter i plantager på Djursland. Fra midten af tyverne tog man alvorligt fat på 2. generationsproblemet i forsøgs- og demonstrationsform, bl. a. for at overvinde faren for trametes-angreb, og på repræsentantskabsmødet i Tolne 1930 sammenfattede Chr. Dalgas de indvundne erfaringer i to enkle regler: plantning efter stærk lysstilling og da på ren jord.⁷⁷ Nye signaler var dog på vej. Flensborg havde i sine plantager på Viborgeggen opnået gode resultater ved jordbehandling med traktor, både pløjning og harvning, med en udgift på ca. 300 kr. pr. ha. Til gengæld kunne man spare tilpløjninger, efterbedringer, stampeperioder og den kostbare nedsabling over 2 à 3 omgange.⁷⁸ Ved udgangen af 1930 var der anlagt 2. kultur i 353 plantager

77. Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 233ff, især p. 246.

78. Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 421f, Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 377f.

samt på 1906 ha, og selv om rødgran og ædelgran førte klart, så man såvel sitkagran og japansk lærk som løvtræ: bøg, eg og birk.⁷⁹ Større variation i beplantningen var et hovedpunkt for den nye bestyrelse, der indledte sin virksomhed i 1931.

I det foregående er flere gange nævnt Chr. Dalgas' forkærlighed for bjergfyren, men det bør betones, at han så godt som nogen var klar over de afsætningsvanskeligheder, man i konsekvens heraf blev præsenteret for. Træet kunne naturligvis bruges som *brænde*, og eftersom Hedeselskabets fyringsforsøg 1913-14 havde understreget de danske brændeovnes fortræffelighed, kunne man roligt propagandere på dette grundlag, også med henblik på anvendelse i mejerier og andre former for småindustri. Pligthugsten 1916/17 og krigssituationens abnorme efterspørgsel i det hele taget medførte dog et sådant pres på plantagerne, at den kommitterede blev stedt i den usædvanlige situation at måtte advare mod for stærk hugst. »Vi maa holde paa vore Skoves Herlighed...«, formanede han.⁸⁰ I stærk kontrast hertil stod tyvernes afsætningsvanskeligheder. Tidligere er nævnt skattelettelserne for hedeplantager; hertil må føjes en takstnedsættelse på 30%, som Hedeselskabet fik gennemført pr. 1-8-1922 for statsbanetransport af brænde og kvas af bjergfyrr fra såvel Hedeselskabets som andre plantager.⁸¹ I 1924 fik man en 20% takstnedsættelse for props, beregnet for eksport, og fire år senere nye takstnedsættelser og detarifieringer på grangrønt, uforarbejdet træ af fyr og gran, fiskekasser m. v. plus en »midlertidig Undtagelsestarif« for interregionale fragtgodsforsendelser over længere afstande.⁸² Om galt skulle være, gik Hedeselskabet ikke af vejen for at yde finansiell støtte til jernbaneanlæg; i 1918 var man indstillet på at investere 40.000 kr. i det påtænkte (men aldrig realiserede) jernbaneprojekt Herning-Sdr. Omme.⁸³

En anden udvej var industriel udnyttelse af plantagernes brænde-over-skud. Fra 1890-ernes slutning var Chr. Dalgas stærkt interesseret i såvel

79. Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 373ff.

80. Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 243f.

81. Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 249 og 277. Fragtnedsættelsen gjaldt også for tørv.

82. Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 254f.

83. Protokol for bestyrelsesmøde 31-8-1918, pkt. 3, B. 151/1918.

Trækulsbrænding i Høgildgårds plantage 1899. I baggrunden til højre ses den af overingeniør Irminger konstruerede ovn.

trækul- som tjærebænding,⁸⁴ og i 1918 tegnede Hedeselskabet trods bestyrelsens noget tøvende holdning for 10.000 kr. aktier i en planlagt terpentinfabrik i Arnborg.⁸⁵ Planerne blev aldrig til virkelighed, så bestyrelsens uro var overflødig. Importen af svenske trækul og konkurrencen fra elektriciteten medførte, at trækuls- og tjærefabrikationen i midten af 1920'erne kom i vanskeligheder. På repræsentantskabsmødet i 1926 foreslog Chr. Dalgas, at man gik ind i et samarbejde med et århusiansk firma, der ville anlægge et destillationsværk til fremstilling af trækul, træsyre og methylalkohol.⁸⁶

84. Oprindeligt forsøgte man at bygge en tjæremølle, »men den sprang i Luften, dog efter at vi havde erholdt 1 Pot Tjære« (Hedeselskabets Tidsskrift 1913: 319).

85. Chr. Dalgas til bestyrelsen 17-8-1918 og 16-9-1918; protokol for bestyrelsesmøde 31-8-1918, pkt. 1.s. Betænelighederne kom frem, da anlægsudgiften blev 150% større end beregnet. Chr. Dalgas var udset til at være bestyrelsesmedlem i selskabet.

86. Protokol for repræsentantskabsmøde 1926, p. 109, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 188f, 199.

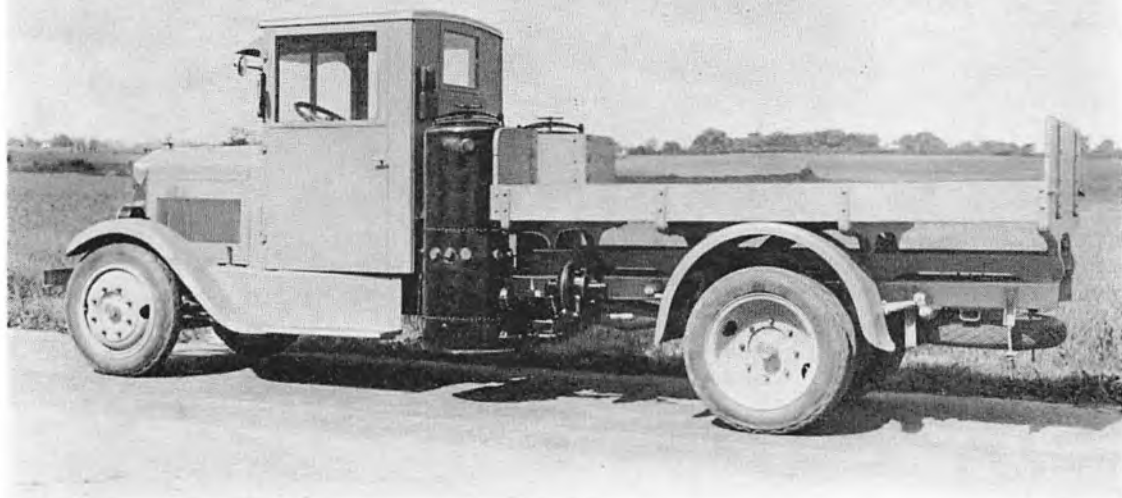
Planen mødte stærk modstand i repræsentantskabet, dels fordi man fandt det fremlagte tilbud for ringe, dels fordi det lå uden for selskabets normale arbejdsområde, og man nedsatte derefter et udvalg, »Bjergfyruvalget«, der skulle undersøge den konkrete sag og de industrielle muligheder i øvrigt. Chr. Dalgas tænkte sig, at trækullene som i Frankrig og Sverige kunne anvendes i gasgeneratorer på baner og i motorvogne, og på næste repræsentantskabsmøde gav man tilslutning til Bjergfyruvalgets forslag om at anvende 5.000 kr. til gasgeneratorforsøg.⁸⁷ I de følgende år brugte udvalget, Chr. Dalgas og indforskrevne sagkyndige megen tid, mange kræfter (og penge) på at få den danske vognpark til at bytte benzinen ud med trægassen. Repræsentantskabsmødet 1929 blev på Tjele præsenteret for en lastvogn, forsynet med »Rex«-generator og pålæst 2 tons sand, som bilen havde slæbt fra Odense til Randers. Det havde den åbenbart ikke tabt pusten af; da repræsentantskabet i dets biler var på vej tilbage til Randers, fór trægasbilen forbi og kom først til målet.⁸⁸ En af direktør Flensborgs første embedshandlinger blev at stille trægasforsøgene i bero, indtil der forelå resultater fra svenske forsøg.

En anden og mere vidtrækkende udløber af Bjergfyruvalgets arbejde blev en lille fabrik i Birkebæk plantage til udvinding af »ætherisk Olie« af bjergfyrvkvas. Tilskyndelsen hertil kom oprindeligt fra overlæge Arne Faber, Silkeborg Bad, der fremstillede præparater af friske fyrregrene. Nu blev en forstemand sendt på studieophold i Tyrol, og med aktiv hjælp fra en forsteningiør Böcklinger, der i sagens anledning blev ridder af Dannebrog, kom man igang med en produktion. Af 1 ton kvas fik man 3-3½ kg olie, der atter kunne anvendes til fremstilling af balsam, salte og lignende.⁸⁹ Hedeselskabet gik senere ind i et snævert samarbejde med et dansk firma, der fremstillede »Danapin«-præparaterne. I samarbejde med Teknologisk Institut (dr. techn. Th. Schouboe Madsen) og med støtte fra Laurits Andersens fond og fra

87. Hedselskabets Tidsskrift 1927: 220ff. Ing. Nyeboe gjorde dog opmærksom på, at tørvekoks var fuldt så gode som trækul.

88. Hedselskabets Tidsskrift 1929: 366f.

89. Hedselskabets Tidsskrift 1930: 13ff.

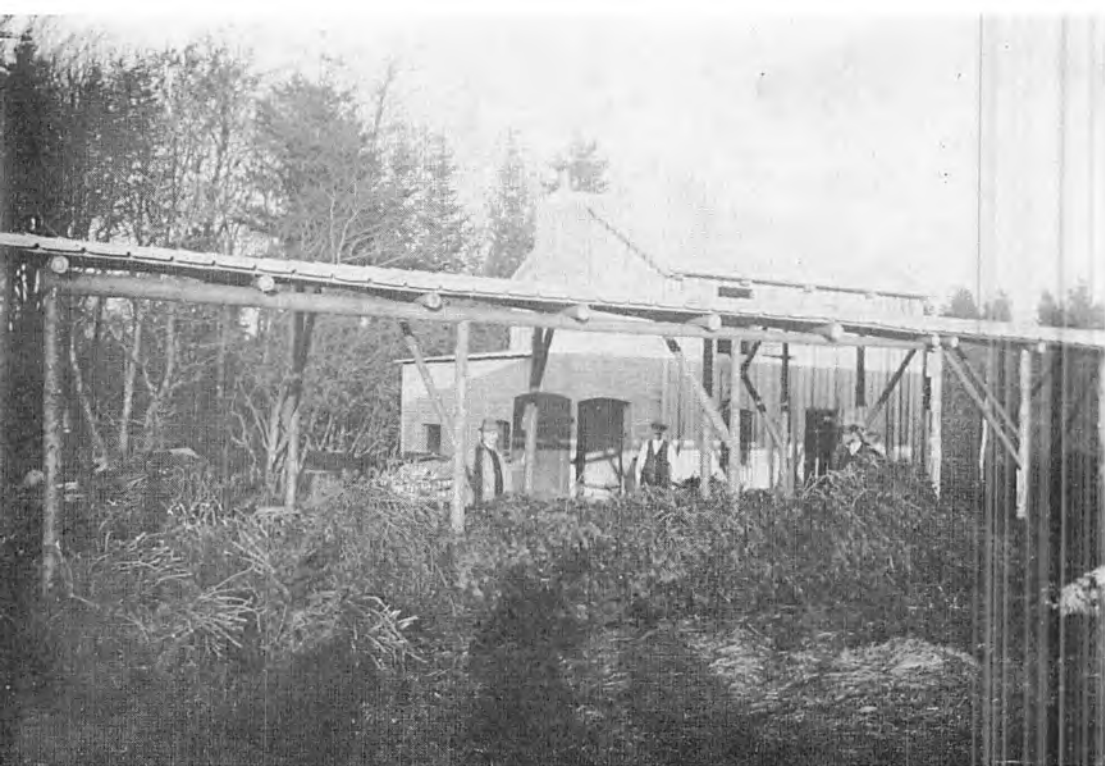
En trækulsdrevet lastbil. Generatoren »Rex« ses anbragt lige bag sædet. Lastbilen er leveret af De forenede Automobilfabrikker, Odense. Generatoren er fremskaffet fra Frankrig gennem Hedeselskabet. 1929.

staten gik Hedeselskabet i 1931 ind i et forsøgsarbejde vedrørende fremstilling af masonite-plader,⁹⁰ men først i 1935 kom en fabrikation i gang i bygningerne efter en mislykket andelsklædefabrik i Troldhede.⁹¹ Handelsministeriet stillede de fornødne 15.000 kr. til rådighed, og fabrikanten fik udnyttelsesret på et I. G.-Farben-patent på fremstilling af selv bærende letbygningsplader af cement og træuld.

Det skortede således hverken på forsøg eller nytænkning inden for hedskovbrugets store arbejdsområde. Når resultatet blev så relativt beskedent, skyldes det ikke alene forsøgenes noget spredte og planløse karakter. Hedskovene befandt sig stadig i opvækstperioden, og de teknologiske forudsætninger var endnu ikke til stede for et afgørende brud med fortidens metoder.

90. Protokol for bestyrelsesmøde 25-6-1931, p. 129, 16-10-1931, p. 143f.

91. Hedeselskabets Tidsskrift 1935: 155ff.

Oliedestillationsfabrikken i Birkebæk 1930. I forgrunden ses et skur til opbevaring af det anvendte bjergfyrvkas.

En stor verdenskrise og en verdenskrig bragte som i 1914-20 radikalt forandrede afsætningsvilkår for de danske plantager og skove.

Hegnsplantning, et forstligt eller landøkonomisk anliggende?

Da havebrugskonsulenten i Ribe amts vestre Landboforeninger *Niels Esbjerg* (1881-1942) i en række indlæg i »Dansk Landbrug« satte et stort spørgsmålstegn ved Hedeselskabets småplantnings- og læplantningsindsats,⁹² blev resultatet i første omgang – udover en bitter meningsudveksling med Chr. Dalgas – en tillidserklæring fra De samvirkende Plantningsforeninger til

92. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 390f, sml. Hedeselskabets Tidsskrift 1912: 21ff. Niels Esbjerg kom ikke til orde i tidsskriftet.

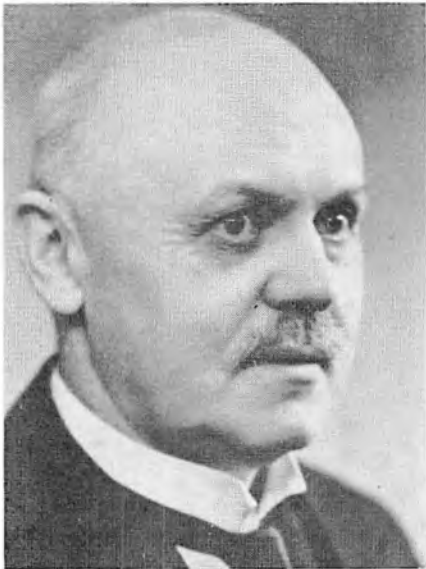
Hedeselskabet. Men hvor usikker end arealstatistikken var (og er) på dette punkt, havde Niels Esbjerg alligevel sæt en tvivl i mange sind; endvidere kunne enhver ved selvsyn konstatere, at læplantningsarbejdet kvalitativt varierede ikke så lidt fra egn til egn. Tusinder af planter overlevede ikke transporten fra planteskolen til plantningsstedet, og de, der nåede frem, fristede sommetider en ret kummerlig tilværelse i en nådesløs eksistenskamp med ukrudtet. Ved Plantningsforeningernes årsmøde i 1913 fremkom da også to udspil, der på hver sin måde berørte det sårbare forhold mellem Hedeselskabet og de enkelte foreninger. De samvirkende jyske Husmandsforeninger foreslog, at statstilskudet til foreningerne gik uden om Hedeselskabet, og plantningsforeningernes formand, apoteker *J. C. H. Strøbyberg*, Lyngby (1860-1933) ønskede et samarbejde med De samvirkende jyske Landboforeninger vedrørende landboforeningernes planlagte lævirkningsforsøg.⁹³ Tre uger tidligere havde ingeniør Westh i Hjørring holdt sit »Nyt Land«-foredrag,⁹⁴ hvor han ret direkte gav tilslutning til den rejste kritik. Veteraner inden for plantningssagen som den senere formand for landssammenslutningen, gårdejer *A. Levring*, Væth (1864-1939) mente, at statstilskudet var selve livsnerven i bevægelsen. Hertil replicerede H. Hauch, at plantningsudgifterne ikke kunne virke afskrækkende på de landmænd, der overhovedet ville plante.⁹⁵

Diskussionen accentuerede to modstridende opfattelser af læplantningsspørgsmålet eller småplantningssagen for nu at bruge Chr. Dalgas' udtryk. Udover de æstetiske og forstlige gevinster ved et net af små beplantninger i størrelsesordenen 0-6 ha tog den kommitterede det for givet, at der i konsekvens heraf ville ske en generel klimaforbedring gennem en afdæmpning af den barske vestenvind. Hedeselskabets principielle stillingtagen, som især blev markeret af Chr. Dalgas, provst Thyssen og Levring, var bestemt af den historiske kendsgerning, at E. Dalgas havde rejst læplantningsarbejdet som folkesag, og at Chr. Dalgas var meget virksom ved landssammenslut-

93. Referat af Plantningsforeningernes årsmøde i Nykøbing M. 26-6-1913. Hedeselskabets Tidsskrift 1913: 245ff.

94. Se ovenfor p. 46f.

95. Levrings indlæg er bragt i »Tiden«, 2. årgang, nr. 30, 27-10-1911.

Niels Esbjerg. 1909 forsøgsleder i planteavl (Esbjerg), i 1915 leder af Blangstedgård forsøgsstation, forstander 1931.

Gårdejer A. Levring, Væth.
Formand for De samvirkende
Plantningsforeninger 1924-39.
Medlem af repræsentantskabet 1934-39.

ningens oprettelse i 1902. Hedeselskabets forstfolk sad i lokalforeningernes bestyrelse, regnskabsaflæggelsen sorterede under Viborg, som desuden talte bevægelens sag over for myndighederne. Læplantningen var for Chr. Dalgas en integrerende del af hedesagen, en stor del af planteskolernes indtægter kom netop fra salget af hegnplanter o. lign. Og forstfolk måtte nu engang have mest forstand på plantning og de hermed forbundne problemer. Eftersom det var ubestrideligt, at levende hegn og andre former for læplantning dæmpede vinden og dermed sandfygningen, lå den landbrugsmæssige interesse åben for dagen. Der gik en del planter til spilde, Chr. Dalgas regnede med en efterbedringsprocent på ca. 20. Landøkonomer som Niels Esbjerg, Westh og Hauch var mere jordbundne i deres opfattelse. De antog ikke lævirkningen for noget givet, som en fastslået kendsgerning og et ubetinget gode. Læplantningen var netop ikke en *sag*, men en landbrugsforanstaltning, der krævede forsøgmæssig baggrund, systematisk opbygning og

vedligeholdelse. Efter to store sandfygninger, såvel en vesten- som en østenstorm i maj 1912, nedsatte Viborg amts landøkonomiske Forening et udvalg, der skulle undersøge virkningerne af disse storme med henblik på at fastslå: 1) nytten af sådanne undersøgelser, 2) hensigtsmæssige midler til at forebygge eller mindske skadevirkningerne. I udvalget sad bl. a. Hauch og Westh, og moseingeniøren forfattede på basis af periodiske studier i marken egenhændigt udvalgets beretning.⁹⁶ To forhold gjorde indtryk på forfatteren. Folks opfattelse af stormene og deres virkning afhang ganske af observationstidspunktet. Jo større tidsmæssig afstand, jo svagere et billede. Dernæst var det påfaldende, hvor meget stormskaderne varierede fra ejendom til ejendom, fra areal til areal. Fik vinden først fat et enkelt sted på en knude eller en vestlig skråning, kunne arealet blive flået op i en håndvending. Problemet var at »dække« disse huller, hvorimod der godt kunne være ret stor afstand mellem hegnene.

Tidsskriftets redaktør, Chr. Dalgas, forsynede beretningen med en efterskrift, hvor han tog afstand fra den spredtvisse plantning. Erfaringerne viste, at systematisk læplantning i nord-sydgående hegn med 115 alens afstand stadig var at foretrække. Arbejdet i Viborg-kredsen gav anledning til, at de jyske landbo- og husmandsforeninger tog fat på en række undersøgelser over sammenhængen mellem læ og udbytte på i alt 115 kløvermarker øst og vest for levende hegn. Undersøgelserne viste, at udbyttet gik ned med ca. 25%, når man fjernede sig mere end 11 gange hegnets højde.⁹⁷ Men læplantning var ikke almindelig accepteret. Enhver vidste, at markskel- og hegnsproblemer kunne belaste et nok så godt naboskab. Hegnsloven af 6-3-1869 talte kun om »lovlige Hegn« som værn mod kreaturers indtrængen; plantning af højststammede pile, popler o. lign. samt større buske, der kunne skygge ind på naboens grund, krævede aftale med denne. På de jyske landboforeningers delegeretmøde i 1914 vedtog man en resolution, der krævede hegnsloven ændret således, at levende hegn fik forret, når lævirk-

96. Hedeselskabets Tidsskrift 1913: 47ff.

97. H. Hauch: Hvilken Nytte gør det levende Hegn? Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 206f, jfr. Niels Esbjergs Beretning om Lævirkningsundersøgelser i 1913-15. Tidsskrift for Planteavl 24, 1917.

ning med hegn var aktuelt. De jydsk husmandsforeningers sendemandsmøde gav tilslutning hertil, og såvel i 1914 som 1915 fik Landbrugsministeriet flere henvendelser om sagen. Der skete imidlertid intet, og i flere år var der stille om sagen.⁹⁸

Hedeselskabets Tidsskrift ofrede en del spalteplass på plantningsforeningernes indsats,⁹⁹ men til trods herfor blev der på repræsentantskabets årsmøder jævnligt rejst kritik af »småplantningssagen«. I 1914 uddelte man planter for 127.491 kr. (2,3 mill. løvtræer og 8,2 mill. nåletræer), og her udgjorde statstilskudet ca. 38.000 kr., i 1917 1,8 mill. løvtræer og 6,7 mill. nåletræer til i alt 124.108 kr., statstilskud ca. 45.000 kr. Da plantepriserne i 1917/18 røg til vejrs, blev de 44.000 kr. på finansloven suppleret med 41.000 kr. på tillægsbevillingsloven. Beløbet kunne i sin helhed anvendes til planteindkøb, de tvungne tilskud til demonstrationer o. lign. udgik tilsvarende.¹⁰⁰ Derved lykkedes det at dække op mod halvdelen af de i alt 205.642 kr., som de 2,2 mill. løvtræer og 8,9 mill. nåletræer kostede. Alligevel bebudede plantningsforeningernes formand, apoteker Strøberg, på repræsentantskabsmødet i 1919 en større diskussion om sagen på foreningernes årsmøde. Måske var apotekerens vrede kølnet af i mellemtiden, måske neddæmpede referenten den førte diskussion på mødet i Århus 26-7-1919.¹⁰¹ Strøberg beklagede, at man ikke havde kunnet imødekomme alle bestillin-

98. Redegørelse af Niels Esbjerg i Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 261. I midten af tyverne blev sagen atter rejst over for Landbrugsministeriet, men departementschef Waage og med ham ministeren afviste den med henvisning til naboskabsproblemerne plus den omstændighed, at en sikring mod vestenvinden ikke var af interesse for lodsejere vest for det eventuelle læbælte. (Afskrift af Waages notat af 25-3-1925 i bestyrelsesbreve for 1926, B. 17, 23-3-1926).

99. I august 1915 nægtede Chr. Dalgas og Flensborg at optage Strøbergs referat af plantningsforeningernes årsmøde i tidsskriftet, da de ikke kunne godkende det. (Chr. Dalgas og C. E. Flensborg til Strøberg 14-8-1915. Bestyrelsens kopibog for 1915, Erhvervsarkivet).

100. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 28-2-1918, cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1918: 83f.

101. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 305ff.

Sandflugtsdriver efter sandstormen i foråret 1938 bag enkeltstående hvidgranhegn på Djursland.

ger, idet de udgjorde planter til en værdi af ca. 430.000 kr. Det gav ikke anledning til kommentarer.

Det var en helt anden storm, man nu måtte krybe i læ for. Hedeselskabet havde bedt ministeriet om ekstra 56.000 kr. på tillægsbevillingsloven for 1918/19, men Kr. Pedersen og hans mænd havde endnu engang sendt et

Viborg-andragende til udtalelse i Statens Planteavlsudvalg. Og fra Vestre Boulevard gik spørgsmålet til den førende kapacitet på læplantningsområdet, forsøgsleder Niels Esbjerg, Statens Forsøgsstation Blangstedgård, og til jydsk landboforeningers planteavlsudvalg, hvis formand var H. Hauch. En artig situation. Det kom næppe som nogen overraskelse, at det jydsk planteavlsudvalg var utilfreds med den eksisterende ordning. Tilskudet måtte ikke forbeholdes uddeling af planter, men også omfatte plantningens vedligeholdelse. De landøkonomiske foreninger burde sidestilles plantningsforeningerne, først og fremmest de lokalforeninger, der var gået i gang med systematiske grundforbedringsundersøgelser. Ud fra landøkonomiske betragtninger måtte tilskudene til læplantning og småplantning holdes adskilt; læplantning havde afgjort fortrinsret. Skrivelsen indgik fra Skanderborg lillejuleaften, og allerede 2. juledag sendte den nyudnævnte formand for Foreningen af jydsk Landboforeninger, P. P. Pinstrup, sagen videre til København. Hovedkontoret i Århus handlede her yderst korrekt; Statens Planteavlsudvalg havde bedt om en erklæring fra det jydsk planteavlsudvalg, og det havde foreningens bestyrelse sørget for at effektuere »uden i øvrigt at tage Stilling til den foreliggende Sag...«. Niels Esbjergs redegørelse formede sig om en fordeling af ansvaret for »det kummerlige Resultat« inden for læ- og småplantningen. Modtagerne af planterne bar naturligvis deres del af skylden, men Hedeselskabet havde hovedansvaret. Arbejdet burde ikke foregå efter de samme principper længere, men overgå til landbo- og husmandsforeningerne. I sin fremsendelsesskrivelse gik Statens Planteavlsudvalg, der nu havde V. Pinholt som formand, ikke så vidt. Man forlangte ikke Hedeselskabet skudt helt tilside, men placeret sideordnet i forhold til de landøkonomiske foreninger. Et læplantningsudvalg på 10 mand, hvor Hedeselskabet og plantningsforeningerne kun var tiltænkt to pladser, skulle fastsætte nye regler for anvendelse af statstilskudet og fastlægge bevillingsbehovet.¹⁰²

102. Statens Planteavlsudvalg til Landbrugsministeriet 25-1-1919. Denne skrivelse og de jydsk landboforeningers skrivelse af 26-12-1918 er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 308ff. Esbjergs skrivelse findes dog ikke her, men i årsberetningen for Statens Planteavlsudvalg 1918/19, p. 97ff.

Chr. Dalgas blev bekendt med denne korrespondance, da listen over ændringsforslag til 3. behandling af finanslovsforslaget 1919/20 blev offentliggjort. Han konciperede (og underskrev) da et harmdirrende brev til de jyske landboforeninger, i realiteten en klage over, at Statens Planteavlsludvalg havde »fundet Anledning til at konferere med Forsøgsleder N. Esbjerg ved Blangsted . . .«. ¹⁰³

Når Niels Esbjerg hævdede, at der ud fra de faktisk udleverede planter 1880-1911 skulle være plantet hegn og læbælter med et flademål på godt 52.000 tdr. land, mens statistikken kun udviste små 15.000 tdr. land, måtte Hedeselskabet pege på den store forøgelse af småskovsarealet 1896-1907. Til de 15.000 tdr. land hegn måtte føjes ca. 43.000 tdr. småskove; langt de fleste planter var anvendt hertil, hævdede Chr. Dalgas. På et møde samme dag i Viborg med deltagelse af Pinstrup, Hauch, konsulent M. K. Kristensen samt Chr. Dalgas gav Hedeselskabet tilsagn om, at 10.000 kr. af den almindelige læplantningsbevilling ville blive stillet til rådighed for de jyske landboforeninger under opsyn fra et udvalg på 3 mand, den ene fra Hedeselskabet. Det var dog en forudsætning, at foreningen fik fri rådighed over beløbet, hvilket Lüttichau og Chr. Dalgas også gjorde opmærksom på ved repræsentantskabsmødet i juni. ¹⁰⁴ Her gik repræsentanterne trods nogen uvilje med til at søge 110.000 kr. til småplantning, de 10.000 kr. skulle »anvendes til Samarbejde med Landboforeningerne . . .«. Senere trak Hedeselskabet i land på spørgsmålet om den fri rådighed over beløbet, sagen gik i hårdknude, og Hedeselskabet henskød da spørgsmålet til drøftelse i Hede-

103. Hedeselskabet til de jyske landboforeninger 20-5-1919. Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 313ff. Landbrugsministeriet og Statens Planteavlsludvalg fik en kopi af brevet. Det er bemærkelsesværdigt, at bestyrelsen ikke underskrev skrivelsen, da den var samlet til møde samme dag i anledning af drøftelsen med de jyske landboforeninger.

104. Protokol for repræsentantskabsmødet 1919, pkt. 10 s. I Hedeselskabets Tidsskrift 1919: 267ff er givet et fyldigere referat af drøftelserne, men her mangler Chr. Dalgas' indrømmelse af, at Hauch på mødet 20/5 forlangte fri rådighed over beløbet.

kommissionen.¹⁰⁵ Et ønske fra De samvirkende jydsk Husmandsforeninger om at få sin bevilling som »plantningsforening« forhøjet med 15.000 kr. til 32.000 kr. blev videresendt til Landbrugsministeriet.

I 1919 skete der altså ikke andet, end at Hedeselskabet fik de 56.000 kr. såvel på tillægsbevillingsloven for 1918/19 som på finansloven for 1919/20.¹⁰⁶ Initiativet var overgået til Hedekommissionen, der først fik tid til at se på spørgsmålet efteråret 1920. Ved tre langstrakte møder november 1920 og januar 1921 måtte kommissionens medlemmer overvære et bittert generalopgør mellem de to læplantningsfolk Chr. Dalgas og Niels Esbjerg. Debatten blev så hård, at Pinholt måtte mane til større sagtomdighed. Esbjerg lod sig i første omgang lokke ud i en påstand-mod-påstand diskussion om hegnsplantningsstatistikens pålidelighed og fortolkning, men nåede efterhånden frem til at tegne omridset af den fremtidige indsats med forsøgsarbejdet og den systematiske egnsplantning som de bærende elementer i arbejdet. Løvtræer var at foretrække for nåletræer, da de fleste nåletræshegn blev åbne forneden, så at vinden frit kunne stryge ind over markerne. Støtten til plantekøbet skulle erstattes af læplantningslån over 10 år, der omfattede hele anlægsudgiften.¹⁰⁷ I den efterfølgende diskussion delte parterne sig efter Hedekommissionens sædvanlige gruppering; Strøbyberg og Levring, der mødte op som plantningsforeningernes talsmænd, støttede principielt Chr. Dalgas, men Strøbyberg var lige så indstillet på at præcisere foreningernes autonome stilling vis-à-vis Hedeselskabet. Strøbyberg påtænkte intet mindre end et oprør mod moderselskabet. Arbejdet foregik alene ved uddeling af planter til nedsat pris, og den virkelige ledelse lå hos 10-12 af Hedeselskabets forstfolk, der ofte som interessenter i planteskoler ikke stod helt upartiske i spørgsmålet. På dette grundlag ønskede Strøbyberg arbejdet centraliseret i en særlig afdeling i Hedeselskabet, men med ansvar

105. De jydsk landboforeninger til Hedeselskabet 15-9-1919. Hedeselskabet til de jydsk landboforeninger 27-9-1919. Bestyrelsesbreve for 1919, B. 142, 30-6-1919 m. fl.

106. Se ovenfor p. 158f om debatten i Folketinget 25-3-1919.

107. Referat af Hedekommissionens møder 17-11-1920 og 19-20/1-1921, p. 349ff. Westh's arkiv.

over for plantningsforeningerne.¹⁰⁸ Til dette revolutionære program havde Strøyberg fået tilslutning på plantningsforeningernes repræsentantskabsmøde 13-1-1921 i Århus.

Efter fortsatte drøftelser i Hedekommissionen enedes man om et statstilskud på 50% af indkøbsprisen for planter til læhegn og småplantager op til 5,5 ha, og dette tilskud skulle komme såvel plantningsforeningerne som landbrugsorganisationerne til gode. De 3/8 af indkøbsprisen kunne udbetales direkte, den sidste 1/8 var til rådighed for udgifter vedrørende tilsyn, renholdelse, præmiering og til systematiske hegnsanlæg.¹⁰⁹ Strøyberg søgte at føre sin selvstændige linje videre ved Hedeselskabets repræsentantskabsmøde i 1921 og i forbindelse med ændringerne i bestyrelsen oktober 1921, men det lykkedes Chr. Dalgas at få indkapslet modstanderen. Referatet af plantningsforeningernes årsmøde i 1921 (og atter i 1922) blev ikke optaget i tidsskriftet, og senere trak foreningernes bestyrelse Strøybergs oplæg tilbage.¹¹⁰ Mødet 1924 blev Strøybergs sidste som formand. Her meddelte han, at han ikke ville modtage genvalg, »bl. a. fordi han boede paa Øerne...«.¹¹¹

I realiteten bevaredes status quo på området. Allerede fra 1923 indgik landbo- og husmandsforeningernes læplantningstilskud atter i Hedeselskabets fordelingsystem,¹¹² og hvert år uddelte man tilskud til 2-3 millioner løvtræs- og 5-6 millioner nåletræsplanter. Statstilskudet nåede i 1925 op på 160.000 kr., men blev i 1927 reduceret til 68.000 kr., et niveau, der stort set blev fastholdt resten af perioden. Ud fra plantepriserne i 1927 betød det en tilskudsprocent på ca. 30% til selve planteindkøbet, hvortil kom til-

108. Afskrift af Strøybergs betænkning af 7-2-1921 i mappe mrk. »Omordning af Administrationen 1927«, Hovedkontorets arkiv.

109. Referat af Hedekommissionens møde 11-2-1921, p. 463ff. Westh's arkiv, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1921: 29.

110. Referat af bestyrelsesmøde 18-11-1921. B. 150, 23-11-1921.

111. I sin nekrolog over Strøyberg (i Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 195f) siger Flensborg, at årsagen »vistnok« var den, at han ikke følte, at han længere slog til som forhandlingsleder. I Chr. Dalgas' livserindringer (p. 32) fremhæves provst Thyssens og Levrings formandsperioder; Strøyberg nævnes end ikke.

112. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 24-7-1923. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 766/1934.

Broager plantningsforening i færd med at tilplante et forblæst areal ved Vemmingbund vest for Sønderborg foråret 1925. I baggrunden to af de messingblæsere, der med smældende fanfarer opliver ud- og hjemturen.

I dag er træerne veget for sommerhuse.

skudet til »særlige formål«. ¹¹³ Da alle nu erkendte, at læplantning var »et landøkonomisk Grundforbedringsarbejde...«, ¹¹⁴ var der basis for i 1924 at oprette et læplantningsudvalg med deltagelse af de jyske husmands- og landboforeninger, plantningsforeningerne og Hedeselskabet med Hauch som formand. Udvalget efterlyste straks kartoffel- og runkelroearer til lævirk-

113. I 1927-28 udgjorde statstilskudet som nævnt 68.000. Hertil må lægges en beholdning på 46.410 fra 1926/27 (idet et evt. uforbrugt beløb simpelthen blev overført fra finansår til finansår). Forholdet kompliceres yderligere, ved at plantningsforeningerne regnskabsmæssigt ikke kunne nå at følge med, således at der i realiteten aldrig blev gjort endelig status.

114. Hedeselskabets ordvalg i en skrivelse til Landbrugsministeriet 3-4-1924. Hedeselskabets kopibog 1924. Erhvervsarkivet.

Klar til hjemmarch!

ningsforsøg;¹¹⁵ man drøftede anvendelse af læskærme og lignende, Chr. Dalgas mindede gang på gang om renholdelsens og lysstillingens afgørende betydning; Broager Plantningsforening gik hver søndag i 1925 med hornmusik i spidsen til det fælles plantningsareal, Hedeselskabet søgte forgæves at få Undervisningsministeriet til at give de ældste klasser i landsbyerne 8 dages planteferie om foråret, – alt dette hører med i billedet af det mangfoldige, men spredte arbejde for hegns- og småplantning i tyverne. Til afløsning af skovriderne Th. Johansen, G. Morville og H. Schrøders småplantningspjece fra 1911, der atter trådte i stedet for E. Dalgas' oprindelige instruktion (5. oplag 1894), udsendte Hedeselskabet i 1926 en ny pjece af

115. Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 206f, Hedeselskabets Tidsskrift 1925: 79f.

Børn fra Hejbøl skole ved Ølgod i marchformation på vej til plantning af anlæg i bjergfyrlantage. 1935.

skovriderne S. Heineth, F. Holt og C. F. Jensen. Her tog man især 2. generations-problemet og gennemhugningen op til drøftelse.¹¹⁶ Men da Hedeselskabets tilsynsførende med plantninger på Øerne, skovrider *Lorenz Smith* (1868-1931) i 1930 udsendte sin »Læ-, Hegns- og Smaaplantning«, hvori han meget stærkt betonedede løvtræernes fortrin på bekostning af nåletræerne, og da især rødgraner, blotlagde han en fundamental usikkerhed over for hegnesenes fremtidsskæbne. I en lidt bøs tone erklærede C. E. Flensborg i sin anmeldelse¹¹⁷ (og i en efterfølgende diskussion med C. C. Branth), at hvid-

116. Se Chr. Dalgas' anmeldelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 351f, hvor han samtidig omtaler konsulent P. Chr. Andersens læplantningsbog fra samme år.

117: Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 291ff, 319ff. Lorenz Smith havde ved flere lejligheder talt plantningsafdelingen midt imod; ja måske haft en lille finger med i spillet, da Alex. Foss-debatten i begyndelsen af 1920'erne bragte uro i rækkerne. Smith var Foss' skovrider i Skærbæk plantage.

gran og bjergfyr stadig var den midt- og vestjydske småplantnings Alfa og Omega. Kun i 2. kultur kunne man under de rigtige betingelser anvende hårdføre løvtræer som tjørn og seljerøn. Flensborg modtog en vis støtte fra forstbotaniker C. Syrach Larsen, der efterlyste en saglig afvejning af fordele og ulemper ved løvtræshegn.¹¹⁸ Tanken havde dog slået så godt an, at direktør Flensborg i sin første beretning på årsmødet i 1933 som »et af de allervigtigste Arbejder« nævnte de talrige småplantningers omdannelse til »Lunde, helst af Løvtræer . . .«.¹¹⁹

Hauch og med ham de læplantningsinteresserede agronomer sejrede. Læplantning var erklæret et landøkonomisk anliggende. Men det var stadig forstfolkene, der med årtiers hævd på bagen bestemte, hvor træet skulle gro.

118. Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 357f.

119. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 200ff.

II

HEDESELSKABET SOM DIREKTORAT FOR KRISETIDS - FORANSTALTNINGER

1933 - 1946

A. Dræning og afvandingsarbejder. Beskæftigelsesarbejde eller landbrugsforanstaltning?

En revolution inden for grundforbedringslovgivningen

Da Hedeselskabet i foråret 1946 udarbejdede sin beretning for året 1945, kunne såvel Mose- og Engafdelingen som Teknisk Afdeling møde op med ganske pæne tal for årets indsats udtrykt i »løbende sager«, nemlig 17.603 og 1.699 mod et årligt gennemsnit for årene 1920-24 på henholdsvis 1.023 og 259. Selv med skyldig hensyntagen til statistikkens unøjagtighed var tallene udtryk for en eksplosiv udvikling. Og da Niels Basse i indledningen til beretningen opgjorde statsmagtens kapitalindsats på grundforbedrings- og landvindingsområdet i tiden 1933-1945 til 100 millioner kroner, virkede Madsen-Mygdals og Kr. Bordings hele og halve millioner fra grundforbedringslovgivningens pionerår som de rene småpenge. Staten og landbrugs-erhvervet havde øjensynlig haft sammenfaldende interesser på disse områder, langt udover det almindelige hensyn, som landets hovederhverv altid kunne påregne fra lovgivningsmagtens side.

Overalt docerede man for landbrugets mænd, at grundforbedring i form af dræning og kalkning var en afgørende forudsætning for et stigende udbytte og for en modernisering af driften.¹ Men det voldsomme prisfald på landbrugsvarer i tredivernes begyndelse, hvorved forrentningsprocenten en overgang blev negativ (\div 0,4% i 1931/32), tvang tusinder af landbrug ud i en regulær overlevelseskamp, en situation, der ikke just tilskyndede til nye investeringer – om pengene overhovedet kunne fremskaffes. En del kommuner, som i henhold til vandløbslovgivningen forskudsvis skulle finansiere større afvandingsarbejder, måtte simpelthen melde pas; kommunekassen var tom. Hedeselskabet henledte da ministeriets opmærksomhed på sagen

1. Se f. eks. landbrugsskoleforstander N. Bredkjær i K. J. Kristensen (red.): Det danske Landbrug, p. 83ff.

uden dog i første omgang at opnå et konkret resultat.² I marts 1932 havde man fornyet loven om grundforbedringslån for 1932/33, stadig med en beløbsramme på 1 mill. kr.³ Renten var dog forhøjet fra 4½ til 5%, da diskontoen trods 1% nedsættelsen 11-3-1932 befandt sig på dette niveau.

Efter næsten to års krise havde agrariske strømninger som Landbrugernes Sammenslutning («L. S.») og tilløkkende omend ret uklare teorier om forholdet mellem kapital og rente («Jord, Arbejde og Kapital» – J.A.K.) bragt en mærkbar uro ind i det danske landbosamfunds ellers så rodfæstede hverdag. På samme måde som de politiske partier måtte de »gamle« landboorganisationer omformulere deres politik over for den nye situation, og her ydede husmandsforeningerne i juni 1932 deres bidrag ved at lade sig repræsentere i Landbrugsrådet efter 13 års boykot. Landboforeningsmanden H. Hauch og husmandsføreren Jens Holdgaard havde fra deres mangeårige samarbejde i Hedeselskabets bestyrelse visse forudsætninger for at finde frem til et acceptabelt kompromis. De behøvede for så vidt ingen bilture fra Vejle til Ikast for at tale fornuftigt sammen om tingene

En sådan fællesoptræden fra landbrugets side kunne ikke undgå at give resultater, når rigsdagen i samlingen 1932/33 tog alvorligt fat på tidens store udfordringer: landbrugskrisen og arbejdsløsheden. Efter en sæsonbestemt nedgang sommeren 1932 nåede antallet af arbejdsløse i begyndelsen af november op på forrige vinters niveau: ca. 135.000. Med første del af K. K. Steinckes socialreform, der blev gennemført sommeren 1932, havde man ganske vist forenklet de administrative problemer omkring arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring, men det løste jo ikke selve beskæftigelsesproblemet. Og gennem Ottawa-aftalerne juli 1932 havde England givet sine dominions en sådan fortrinsstilling på det britiske levnedsmiddelmarked, at det danske landbrug stod over for den hidtil alvorligste udfordring – med højst ubehagelige konsekvenser for beskæftigelsen i landdistrikterne.

Da Stauning-Munch-regeringen i oktober fik et nej i Landstinget til en

2. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 20-5-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 2040/1932.

3. Lov nr. 77 af 23-3-1932.

ny valutaordning til afløsning af januarloven, lod den udskrive valg til Folketinget den 16. november, men forinden nåede Bording at få gennemført grundforbedringsloven for 1933/34, nu med et rammebeløb på 2 mill. kr. og renten nedsat $\frac{1}{2}\%$ til $4\frac{1}{2}\%$. Samtidig blev indeværende års rate forhøjet med 1 mill. kr. til i alt 2 mill. kr. Det betød jo udvidede lånemuligheder, men paragraf 1, stk. 3 var endnu mere spændende: Blev arbejdet gennemført under anvendelse af arbejdsløse, kunne man opnå et *tilskud* på 50% af den udbetalte arbejdsløn mod tilsvarende reduktion af lånebeløbet.⁴ Alene kommunegarantien for halvdelen af mulige tab kunne virke som en bremsekloks, når landmændene fik øjnene op for det generøse tilbud – de kunne nu få nøglen til at efterleve Niels Basses proklamation: »*Avle saa meget som muligt for at købe saa lidt som muligt*«. ⁵

Men Hedeselskabet var stadig ikke helt tilfreds. Atter fremhævede man de vanskeligheder, som de større grundforbedringsarbejder på kollektiv basis stod overfor. Var det ikke en idé at lade sådanne arbejder komme ind under paragraf 1, stykke 3, – vel at mærke, hvis projektet var udarbejdet og anbefalet af en autoriseret sagkyndig?⁶ Departementschef H. Waage noterede straks »Henlægges«, på skrivelsen, hvad enten det så skyldtes principiel afstandtagen eller blot ønsket om først at se de mere eller mindre vidtgående forslag, som Steinckes nye krisetidsgang ville lægge frem til nærmere overvejelse. Den 6. december havde arbejds- og socialministeren nedsat et Arbejdsløshedsråd på 7 medlemmer under ledelse af generaldirektøren for Skattevæsenet, Michael Koefoed. Rådet skulle overveje effektive midler til bekæmpelse af arbejdsløsheden, først og fremmest gennem iværksættelse af offentlige arbejder. Statsministeren havde nogle dage tidligere ladet offentligheden forstå, at man især havde opmærksomheden henvendt på samfundsnyttige arbejder som udtørring af søer og moser samt opdyrkning af hedearealer. Rådet tog effektivt fat på arbejdet. På årets næstsidste dag afgik brev til Viborg, hvori man bad Hedeselskabet om at fremsætte forslag til nød-

4. Lov nr. 281 af 2-11-1932.

5. Efterskrift til publiceringen af ovennævnte lov i Hedeselskabets Tidsskrift 1932: 432f.

6. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 13-12-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 2040/1932. Lüttichau overrakte personlig skrivelsen til ministeren.

hjælpsarbejder inden for dets forskellige virksomhedsområder.⁷ I Viborg havde man antagelig foruddiskonteret en sådan henvendelse; otte dage senere kunne man svare udførligt på det omfattende spørgsmål.⁸ Det var stadig de større arbejder: vandløbsreguleringer og inddigningsprojekter, der stod i centrum inden for den tekniske sektor. Intet mindre end 337 sager til et beløb af godt 12 mill. kr. ventede på at blive realiseret rundt omkring i landet, først og fremmest etablering af havdiger i Ribe og Tønder amter samt arbejder på Fyn. Kapitalmangel alene var skyld i, at mergeludkørslen var gået i stå ved mange mergelselskaber.

Arbejdsløshedsrådet spillede dog på flere strenge. Den ene af rådets to landbrugskyndige medlemmer, forsøgsleder *L. P. Jacobsen*, Tylstrup Forsøgsstation (1871-1934), (den anden var statshusmand, senere folketingsmand og minister for offentlige arbejder Carl Petersen) havde bedt samtlige grundforbedringskonsulenter og øvrige landbrugskonsulenter om deres vurdering af situationen, og dette materiale indgik ligeledes i overvejelserne. Rådets betænkning vedrørende dette spørgsmål forelå den 21. januar.⁹ Det var især forsøgsleder Jacobsens redegørelse, man støttede sig til. Jacobsen prioriterede egentlige grundforbedringsarbejder: afvanding og mergling, højest.¹⁰ De gav i løbet af få år et godt økonomisk resultat, og hvad der i denne sammenhæng var nok så væsentligt, de krævede meget *håndarbejde*. Hedeopdyrkning gav kun håndarbejde ved merglingen, og da hedearealerne hørte til landets fattigste jord, burde kun de bedste arealer opdyrkes. Længere nede på listen kom udtørring af søer samt inddæmning og afvanding af vandarealer, bl. a. fordi udbyttet først manifesterede sig efter flere års forløb,

7. Arbejdsløshedsrådet, Socialministeriet, til Hedeselskabet 31-12-1932, j. nr. 6038. Hovedkontorets arkiv.

8. Hedeselskabet til Arbejdsløshedsrådet 7-1-1933, delvis refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 164ff.

9. Arbejdsløshedsrådets betænkning af 21-1-1933.

10. L. P. Jacobsen fremførte her synspunkter, som i mangt og meget mindede om Westh's opfattelse. Se Westh's nekrolog over Jacobsen i Ugeskrift for Landmænd, 1936, p. 249. Gennem sin ledelse af opdykningsarbejdet i St. Vildmose under Vildmosekommissionen af 1920 havde forsøgsleder Jacobsen vundet førstehåndserfaringer om de marginale arealers problemer (Sonne: *Min Livsmelodi*, p. 150).

og fordi man næppe kunne undgå at anvende gravemaskiner ved inddæmningsarbejder. Grundforbedringsarbejdet landet over var nærmest gået i stå, og efter Jacobsens opfattelse måtte man tilbyde landmændene yderst favorable vilkår for at få gang i spader og skovle igen. Rådet gav Jacobsen ret heri; først og fremmest måtte man koncentrere sig om projekterede arbejder, der umiddelbart kunne påbegyndes. Hedeselskabets liste over projekter var her et udgangspunkt, men rådet var betænkelig ved at foreslå statsstøtte til de helt store arbejder, især havdigerne i Ribe og Tønder amter, da disse projekter næppe gav størst udbytte, og da de i realiteten krævede omfordeling af arbejdskraft; hensigten var jo netop at skabe bredest mulig beskæftigelse. Til gengæld gik man stærkt ind for Hedeselskabets forslag om at støtte fællesarbejder, der især var ramt af krisen. Men Arbejdsløshedsrådet så helt klart, at de forkætrede landvæsenkommissioner her ville virke som den egentlige flaskehals; i stedet foreslog man en art »særdomstole« under betegnelsen *afvandingskommissioner*, bestående af en dommer og fire agronomisk-teknisk kyndige medlemmer, som landbrugsministeren kunne nedsætte efter behov. Disse kommissioner kunne såvel tage sig af nye som af allerede behandlede sager, og deres kendelser var endelige. Overopsynet med den hele grundforbedringsvirksomhed skulle overdrages særlige amtsudvalg på tre medlemmer. Skønsmæssigt anslog man den samlede udgift til 60-90 mill. kr., men da andre forhold, især beskæftigelsesgraden inden for reglværksindustrien, satte visse grænser for arbejdets omfang, ville en beløbsramme på 10 mill. kr. til lån og tilskud til arbejds løn og drænrør formentlig være passende. En nedgang i arbejdsløsheden burde følges op af en administrativ begrænsning af de omhandlede begunstigelser. Rådets overvejelser mundede ud i et lovforslag i ni paragraffer, hvoraf § 2 givet ville blive studeret af sognerådene landet over med allerstørste interesse: Den kombinerede kommune- og statsgaranti var nu bortfaldet; til gengæld havde lånene fortrinsret som kommunale skatter (§ 2 stk. 2). Den tanke, der 17 år tidligere forekom så revolutionær, var nu realistisk politik.

Med en sådan redegørelse i baghånden var Kr. Bording godt rustet til at tage del i de vanskelige forligsdrøftelser mellem regeringen og partiet Venstre henimod slutningen af januar. Allerede den 11. januar havde de to store

landbrugsorganisationer i en fælleshenvendelse fremsat en række specificerede krav, der som baggrund havde et ønske om at hæve forrentningsprocenten til 3, d.v.s. en forbedring af nettoudbyttet på ca. 300 mill. kr. Det stod ganske klart, at regeringen måtte imødekomme væsentlige dele af disse ønsker, om den ville have gennemført et indgreb mod den varslede storlockout. Af Venstres »forligsmænd«: Hauch, Madsen-Mygdal og O. Krag, havde de to førstnævnte visse forudsætninger for at vurdere betydningen af en radikalt forbedret grundforbedringslov, selv om den tidligere landbrugsminister nu måtte se hele rækken af prioriteter blive trængt bagud af statslån med fortrinsspantestilling. Da resultatet af marathon-drøftelsen 29.-30. januar i Staunings hjem i Kanslergade blev kendt, figurerede øget støtte til grundforbedring (og byggeri) da også blandt punkterne i »Kanslergade-forliget«.

Snart blev Folketinget præsenteret for Arbejdsløshedsrådets lovudkast. I sin forelæggelsestale øste Bording flittigt af rådets argumenter, da han begrundede de nye træk i loven:¹¹ Afdragsfrihed i 5 år, derefter tilbagebetaling over 10 år, 2 års rentefrihed efterfulgt af en forrentning på $4\frac{1}{2}\%$ og $\frac{1}{3}$ tilskud til arbejdslønnen ved beskæftigelse af arbejdsløse, da $33\frac{1}{3}\%$ efter rådets beregninger bedre svarede til den opnåede besparelse i understøttelsen; tilskudet kom også i anvendelse ved køb af drænrør. Ved større fællesarbejder kunne ministeren yde lån på op til 100.000 kr. uden at indhente Finansudvalgets samtykke. Lovforslaget blev hilst med glæde af alle partier; den snildt udtænkte afbalancering af erhvervsmæssige og sociale interesser fik på baggrund af den aktuelle situation de administrative særbestemmelser til at fremtræde i et let forskønnet skær. Dog måtte Venstres ordfører, lensgreve Bent Holstein, der efter 10 års løsgængervirksomhed som konservativ havde fundet et (midlertidigt) fristed i landmændenes parti, holde tungen lige i munden, da han kommenterede paragraf 9. En af Hedeselskabets mest ihærdige kritikere på rigsdagen¹² måtte her plædere for at give selskabet indflydelse på valget af medlemmer til amtsgrundforbedrings-

11. Folketingets forhandlinger 1932/33, sp. 3331ff, møde 24-2-1933.

12. Holstein var i udpræget grad en folketingsmand med højst personlige synspunkter.

udvalgene, omend det må indrømmes Holstein, at han alene tog sit udgangspunkt i Hedeselskabets faktiske eksistens. Den radikale Oluf Steen ville kun acceptere Hedeselskabets medindflydelse, hvis det ikke sinkede lovens gennemførelse.

Netop paragraf 9 om amtsudvalgene og paragraf 3 om disses tilsynsvirkosomhed voldte Hedeselskabet en del bekymringer.¹³ Man ønskede at få selkabet placeret i et rimeligt forhold til amtsudvalgene, således som også Bent Holstein havde ønsket det, og her faldt det så heldigt, at det nye bestyrelsesmedlem, folketingsmedlem *A. C. Mortensen* (1870-1958) blev medlem af det 15-mands udvalg, som Folketinget nedsatte til afpudsning af lovforslaget. Det får stå hen, om det var Mortensens indsats, eller om en direkte henvendelse til udvalget gjorde udslaget – i hvert fald indeholdt betænkningen en vis indrømmelse til Hedeselskabet. Af grundforbedringsudvalgenes 5 medlemmer (mod de tre i Arbejdsrådsrådets forslag) valgte landbo- og husmandsforeningerne de to, ministeren resten, nemlig formanden, en repræsentant for arbejderne og endelig et sagkyndigt medlem. Her kom indrømmelsen i form af en indskudt sætning: evt. udnævnt efter indstilling fra Hedeselskabet.¹⁴

I løbet af en uge var loven en realitet.¹⁵ Der var nu 10 mill. kr. til rådighed i den kommende to-årsperiode; tilbage stod kun at meddele kommunerne de fornødne retningslinjer for det administrative arbejde. Trods garantiforpligtelsens bortfald var det stadigvæk kommunalbestyrelsens skøn, der var afgørende for, om lånet kunne bevilges. Det ventede cirkulære fra Landbrugsministeriet fremstod umiddelbart som et referat af loven, udvidet med forklarende noter og anden form for praktisk vejledning i et menneskevenligt sprog. Blandt andet var ministeriet af den opfattelse, at der ved disse

13. Jfr. Niels Basse til Westh 13-3-1933. Westh's arkiv.

14. Betænkning af 22-3-1933. Folketingets forhandlinger 1932/33, B. sp. 1193. Westh, der åbenbart havde en vis føling med 15-mands-udvalgets arbejde, mente, at modstanden mod Hedeselskabets forbindelse med amtsudvalgenes sammensætning hidrørte fra, at »man paa et vist Hold frygter for Løntrykkeri...« (Westh til Basse 20-3-1933. Basses arkiv).

15. Lov nr. 106 af 31-3-1933.

arbejder burde ydes tarifmæssig løn efter gældende overenskomst; lånene ville »fortrinsvis« blive ydet i sådanne tilfælde.¹⁶ Efter et ministermøde halvanden måned senere udsendte statsministeren et cirkulære, hvor man »indtrængende« opfordrede alle statslige og kommunale myndigheder til at betale den tarifmæssige løn eller den »for tilsvarende Arbejde paa Egnen gældende overenskomstmæssige Løn...«.¹⁷

Det var et ømtåleligt emne, man her rørte ved. Når man valgte at indføje en så vigtig regel i cirkulæret og ikke i loven, skyldes det formentlig, at man helt var klar over de politiske vanskeligheder. Venstre og Det konservative Folkeparti kunne af hensyn til arbejdsgiverne ikke gå med til en sådan forhøjelse af det almindelige lønniveau. Da Bording året efter nærmest rutinemæssigt foreslog beløbet på grundforbedringsloven forhøjet til 20 mill. kr., ønskede Venstre og Det konservative Folkeparti i Folketinget indføjet en bestemmelse om, at arbejds lønnen ikke måtte overstige »den paa Egnen gængse...«.¹⁸ Bording afviste energisk en sådan tilføjelse. Nok var den store statsstøtte dikteret af hensynet til produktion og beskæftigelse, men det var også tanken, at landmændene derved blev i stand til at betale arbejderne en »nogenlunde anstændig Løn...«.¹⁹ Her havde Kr. Bording flertallet i ryggen, men i Landstinget erklærede Venstres ordfører, proprietær Johannes Clausen, på V + K-flertallets vegne, at såfremt man fastholdt 1933-cirkulæret ubeskåret, fik »Ministerne ikke Loven i Land...«. I harmfulde vendinger, der indbragte en mild irettesættelse fra landstingsformanden, afviste Bording ændringsforslaget.²⁰

Nu trådte efter forretningsordenen et 30-mands fællesudvalg til i et forsøg på at finde frem til et acceptabelt kompromis. V + K var nu villige til at se bort fra kravet om den »gængse« betaling, men vel at mærke kun i forbindelse med allerede udførte arbejder. Da regeringspartierne fastholdt

16. Landbrugsministeriets cirkulære til samtlige kommunalråd af 21-4-1933. Hovedkontorets arkiv.

17. Statsministeriets cirkulære af 7-6-1933 til statslige og kommunale myndigheder.

18. Folketings-udvalgsbetænkning af 6-4-1934 til lovforslag nr. 87, Folketingets forhandlinger 1933/34. B., sp. 1231.

19. Folketingets forhandlinger 1933/34, sp. 4219ff, møde 10-4-1934.

20. Landstingets forhandlinger 1933/34, sp. 1321ff, møde 9-5-1934.

deres opfattelse, var lovforslaget bortfaldet – og dermed 10 millioner ekstra til grundforbedringssektoren.

Forslagets ublide skæbne tog dog ikke modet fra landbrugsministeren. Allerede i oktober samme år prøvede han på ny lykken, og denne gang med mere held. Mange landmænd var gået i gang med grundforbedringsarbejder, før pengene var bevilget, og det lagde måske et vist pres på rigsdagen.²¹ Den afgørende passus var en anelse svækket i den nye udgave. Lønningen skulle nok ydes efter overenskomst, men i mangel af en generel aftale kunne arbejdsgiverne (låntagerne) og arbejderne direkte indgå en sådan.²² Rammebeløbet for perioden indtil 1-4-1937 var nu oppe på 25 mill. kroner, men da dette beløb snart var opbrugt, ønskede Bording i februar 1935 en udvidelse på 10 mill., de 6 mill. i form af tilskud. Atter viste landstingsflertallet sin begrænsede velvilje. Statens udgifter til lån måtte ikke overstige 5 mill. kr., og tilskudsbeløb måtte bevilges på finansloven.²³ Regering og opposition var i forår og sommer 1935 højst uenige om så væsentlige sager som valutapolitikken, indførelse af etkammersystemet, landbrugspolitikken – og så grundforbedringsloven. Den 22. oktober 1935 fik regeringen på ny et tillidsvotum af vælgerne, og båret frem af den politiske medbør gled grundforbedringsloven med sine 10 millioner ind i bølgen af nye og genfremsatte lovforslag i samlingen 1935/36 – med forsikring om, at man næste gang ville finde en permanent form.²⁴

Tidligere epokers entusiasme for statslån til grundforbedringsarbejder var nu som drænet væk fra ministerium og rigsdag. Ved loven af 26-2-1937 placerede man let og elegant private grundforbedringsprioriteter i fortrinshøj grad, forudsat at værdiforøgelsen oversteg etableringsomkostningerne plus en »Afkastningsevne, som muliggør de foreskrevne Afdrags ret-

21. Efter forespørgsel fra fællesudvalget vedrørende den påtænkte ændring i grundforbedringsloven oplyste ministeriet, at det samlede behov for grundforbedringslån udgjorde godt 37 mill. kr., hvoraf de 6,7 mill. hidrørte fra afsluttede sager (Bilag II til Fællesudvalgets betænkning af 7-9-1934).

22. Folketinget 1934/35, B., sp. 325f, betænkning fra 15-mandsudvalget 7-12-1934, jfr. lov nr. 345 af 22-12-1934.

23. Aarbog for Rigsdagssamlingen 1934/35, p. 367ff.

24. Lov nr. 344 af 21-12-1935.

tidige Erlæggelse« (paragraf 2). Som en vis garanti mod hasarderede dispositioner fik amtets kreditinstitutioner en plads i grundforbedringsudvalget (paragraf 6. 1). Inden for en ramme på 4 millioner kroner for 1936/37 og 1937/38 opretholdt man dog tilskudsreglerne i forbindelse med beskæftigelse af arbejdsløse.²⁵

Efter behjertet udspil fra Arbejdsløshedsrådets side havde man endelig draget den fulde konsekvens af »1. mindretal«s tanker fra 1916, måske fordi krisen i begyndelsen af trediverne havde lært politikerne at tænke i nye og utraditionelle baner, måske fordi landstingsvalget i september 1936 havde skaffet regeringen flertal i begge ting. I debatten blev der heller ikke fremdraget et eneste eksempel på, at en yderligt liggende prioritet var tvunget væk fra reden af et aggressivt fortrinspant. Stod beskæftigelsen mest i centrum omkring 1932/33, trådte nu landbrugets produktivitet stærkere frem, og det var næppe en udvikling, som Hedeselskabet fandt anledning til at beklage.

Travlhed i de forskellige afdelinger efter 1933

Trods ærgrelserne over udformningen af enkelte paragraffer i 1933-loven var det umiskendeligt en stor tilfredsstillelse for Hedeselskabet at se anmodninger om udarbejdelse af planer og overslag vokse op i dynger på skrivebordene. Allerede inden for de første 12 måneder indkom 5264 anmodninger til Mose- og Engafdelingen, og et ekstramandskab på 50, fortrinsvis konstruktører og landbrugskandidater, blev sat ind på opgaven. Til alt uheld for afdelingen og især for de løst ansatte måtte man i flere perioder skride til opsigelse med 14 dages varsel, da der som nævnt opstod forsinkelser i lovgivningen. Basses afdeling nåede dog at færdigprojektere 3399 af de 5264 anmodninger, og ved årsskiftet 1935/36 tegnede Hedeselskabets projekter sig for ca. 85% af de bevilgede 25 millioner kroner.²⁶ Men også for mergelafdelingen betød 1933-loven en kærkommen stimulans, selv om mergelselskaberne allerede i 1929 havde smagt fortrinsspantestillingens glæ-

25. Lov nr. 33 af 26-2-1937, jfr. Aarboeg for Rigsdagssamlingen 1936/37, p. 144ff.

26. Bestyrelsesprotokol for møde 7-4-1936, p. 183.

der.²⁷ I 1932 ydede Nationalbanken lån (mod statsgaranti) til flere nød-stedte mergelselskaber, og det lykkedes at holde 32 selskaber i gang, 15 med udkørsel via flytteligt spor, 17 udkørsel med lastbil. Efter langvarige drøftelser i et særligt udvalg fastsatte Landbrugsministeriet i 1934 nye regler for tilskud til transport af mergel og gødningskalk. Landmænd i mergel- og kalkfattige egne *i hele landet* havde nu adgang til at få transporttilskud, forudsat at merglen (kalken) anvendtes som »jordforbedringsmiddel«, og den pågældende ejendom udviste kalktrang. Hedeselskabet med dets mergelafdeling stod nu helt centralt i arbejdet. Ikke alene skulle det som hidtil løse de administrative problemer, men også afgøre, hvorvidt et område eller en ejendom var kalkfattig, hvorvidt et mergelleje kunne anerkendes, og hvorvidt udkørsel med lastbil og flyttelige spor kunne erstatte almindelig bane-transport. Tilskudet kunne efter bevillingens aktuelle størrelse variere fra 5/10 til 8/10 af udgiften minus en mindstefragt på 6 kr. pr. 10.000 kg for mergel og 10 kr. for kalk. I tilfælde af uenighed kunne Hedeselskabets »kunder« appellere direkte til et landsudvalg, hvor De danske Mergelbaner og Hedeselskabet også var repræsenteret.²⁸

Selv om det umiddelbart lyder lidt besynderligt, havde ministeriet ikke tænkt sig at søge de 405.000 kr. på finansloven forhøjet i anledning af de nye regler. Da stakkevis af ansøgninger på denne måde tvang tilskudsbeløbet nedefter, fik Hedeselskabet med aktiv støtte fra Arbejdsløshedsrådet og Socialministeriet hævet bevillingen til 705.000 kr. fra finansåret 1935/36, da de gamle mergelselskaber i Midt- og Vestjyllands mergelfattige områder ellers forudså et sammenbrud med højst uheldige konsekvenser for beskæftigelsen. Landbrugsministeriet satte dog én betingelse: at der analogt med grundforbedringslovens bestemmelser forelå overenskomst mellem arbejdere og arbejdsgivere.²⁹

27. Se ovenfor p. 247ff.

28. Reglerne er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1934: 192ff.

29. Hedeselskabets Tidsskrift 1935: 127f. De 705.000 blev langtfra brugt op, og allerede fra 1936/37 var man atter nede på 405.000 Februar 1936 forelå nye tilskudsregler, som udover at nedsætte mindstefragten indeholdt bestemmelse om en »mindstepris« for modtageren på 7 kr. pr. tons kulsur kalk (Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 42ff).

Dette krav var ikke en formalitet. Igennem flere år havde Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund med varierende held søgt at få mergelselskaberne til at aflønne lokomotivførerne højere, og herunder havde afdelingsleder J. P. Olesen på Hedeselskabets vegne optrådt som mergelselskabernes rådgiver. Denne enstrengede mæglervirksomhed vakte stigende forbitrelse i forbundet, der informerede den socialdemokratiske folketingsmand, formand for Finansudvalget 1929-32, medlem af Hedeselskabets bestyrelse Niels Andreasen om sagen. J. P. Olesen blev da kaldt til konference i København og tilkendegav herefter, at han for fremtiden holdt sig uden for lønforhandlinger.³⁰ Men på et tidspunkt, da fremtiden tegnede sig en anelse usikker for Hedeselskabet, blev man påny trukket ind i lønforhandlinger. Efter ønske fra De samvirkende Fagforbund, Dansk Arbejdsmandsforbund og Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund og med ministeriet som formidler påtog man sig i 1932/33 at optræde som mellemmand vedrørende de mergelselskaber, der benyttede Hedeselskabets spormateriel. Både departementschef Wilcke og Niels Andreasen lagde pres på selskabet for at få knæsat tariffmæssige lønninger for herigennem at skabe arbejdsfred.³¹

Bestyrelsen tog nu konsekvensen af Hedeselskabets placering i den offentlige sektor. Lüttichau understregede på repræsentantskabsmødet i 1933, at Hedeselskabet nu som før stod »ganske upolitisk« og selvfølgelig holdt sig neutral i »visse politisk prægede Uoverensstemmelser . . .«.³² En ordveksling mellem godsejer Kielsen og A. C. Mortensen om lønninger inden for skovbruget viste dog, at kredse inden for repræsentantskabet ikke ville underskrive Mortensens ønske om, at Hedeselskabets lønninger skulle svare til statens tilsvarende. På næste repræsentantskabsmøde gik proprietær L. Sørensen, Vestervig, ret direkte ind i den politiske diskussion omkring det mislykkede forsøg på at forny grundforbedringsloven foråret 1934, idet han erklærede, at grundforbedringsarbejderne burde udføres »til den paa Egnen

30. Hele korrespondancen 1930-32 findes i bestyrelsesbreve for 1932, B. 26, 18-3-1932.

31. Protokol for bestyrelsesmøde 26-1-1933, p. 227.

32. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 167. Den nye direktør, C. E. Flensborgs usædvanligt rosende omtale af mergelafdelingen ved samme årsmøde må dog ses som en ubetinget tilslutning til J. P. Olesens linje (Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 211).

gældende Pris«. Det var ønskeligt, om landbrugsministeren afstod fra at blande sig i lønspørgsmålet. A. C. Mortensen gik imod disse synspunkter, Hedeselskabet skulle ikke være løntrykker, men hans partifælle, Peder Kammersgaard, opfordrede til ikke at gå for dybt ind på lønspørgsmålet. Bevillingen til disse arbejder burde ikke strandes på dette spørgsmål.³³

Merglingsarbejdet skiftede helt karakter i disse år. I 1932 udkørte 32 selskaber, stiftet under medvirken af Hedeselskabet, ca. 936.000 m³, heraf de 202.000 m³ pr. lastbil, i 1939 udkørte 55 selskaber 677.000 m³ og nu alene pr. lastbil. På trafikbanerne var udkørslen tilsvarende faldet fra ca. 21.000 vognladninger à 10.000 kg til 5.500. Da den øvrige tilskudsberetigede udkørsel ligeledes gik ned, gav det jævnligt anledning til betragtninger på repræsentantskabsmødet og De danske Mergelbaners årsmøde. »De store mergelselskabers tid er omme«, og »Jylland er nu forsynet med mergel«, lød forklaringen. De mange historiske artikler om merglingens guldalder tydede også på en vis afmatning; dog var 2. fase i sigte, når 1. fases 30-års dækning var udløbet. Udviklingen begunstigede de små lokale mergellejer, hvor man kunne læsse lastbilerne med grab og hurtigt transportere merglen til kalktrængende jord. Herved fik Hedeselskabet en række anmodninger om mergelsøgning.

Også på anden måde fik Hedeselskabet nye opgaver i forbindelse med mergelarbejdet. Mergelselskabsloven af 1-6-1929 lagde med sit krav om skøn over nyttevirkningen af de foreslåede mergelmængder i forvejen et stort arbejde på Afdelingen for Undersøgelser og Forsøg (»Forsøgsafdelingen«). Nu kom yderligere kalktrangsundersøgelser som basis for transporttilskud efter 1934-reglerne, hvorefter de systematiske undersøgelser så at sige blev indstillet. Det gav arbejde – og penge i kassen: 14.500 kr. for 1934/35 mod små 1000 kr. pr. år i perioden 1925/29. Herved fik man et solidt fundament for et egentligt undersøgelses- og forskningsarbejde. Forsøg med jordbundsreaktioner blev anlagt i samarbejde med flere landbofor-

33. Hedselskabets Tidsskrift 1934: 164f. I januar 1935 gav man distrikterne besked om at benytte overenskomsten mellem dræmsmestrene og Dansk Arbejdsmandsforbund som basis for udarbejdelse af planer (Protokol for bestyrelsesmøde 18-1-1935, pkt. 12).

eninger; Hedeselskabets eget forsøg på højmoser i Stenrøgel mose viste, at en tilførsel på 5.000 kg kulsur kalk pr. ha gav bedst udbytte, en bekræftelse af N. C. Nielsens tidligere opfattelse.³⁴ Den senere laboratorieforsker, civilingeniør *Th. Mogensen* (1895-1971), udviklede på grundlag af agrikulturkemikeren, dr. techn. J. Møllers studier over ionbytningsprocessen en metode til bestemmelse af den mobiliserbare fosforsyre i jordbunden og gav herved et alternativ til Statens Planteavlslaboratoriums metode til bestemmelse af jordens fosforsyretræng.³⁵ Senere forsøg viste her en høj korrelationskoefficient (overensstemmelse!) mellem merudbytte og analysetal.

Et andet punkt på Forsøgsafdelingens program var en fortsættelse af 1920'ernes moseundersøgelser i de jyske amter, og i 1938 kunne man meddele, at markarbejdet var afsluttet, tilbage stod kun den endelige bearbejdelse af materialet. Omend man arbejdede videre med sagen, nu med tyngden på Øerne, mærkede man ingen dybtgående interesse for emnet; tørveproduktion var ikke af skelsættende betydning for landets brændselsforsyning. Kritik fra Tørvefabrikantforeningen over Hedeselskabets svigtende interesse førte i 1935 til et fornyet samarbejde mellem de to parter.³⁶ I disse år indledte Hedeselskabet efter forslag fra professor Westermann en ny, storstilet undersøgelse af de jyske hedearealer. Amt for amt, sogn for sogn ønskede man klarlagt, hvor store hedearealer, der endnu var tilbage, og hvilke jordbundstyper udfra kategorierne: God hede, jævn god hede, simpel hede, hedekær og lyngmose. Et hold landbrugskandidater rekognoscerede i årene 1937-39 Ribe og Ringkøbing amter; derefter fik Forsøgsafdelingen andet at tænke på, og først i 1950 tog man fat påny.³⁷

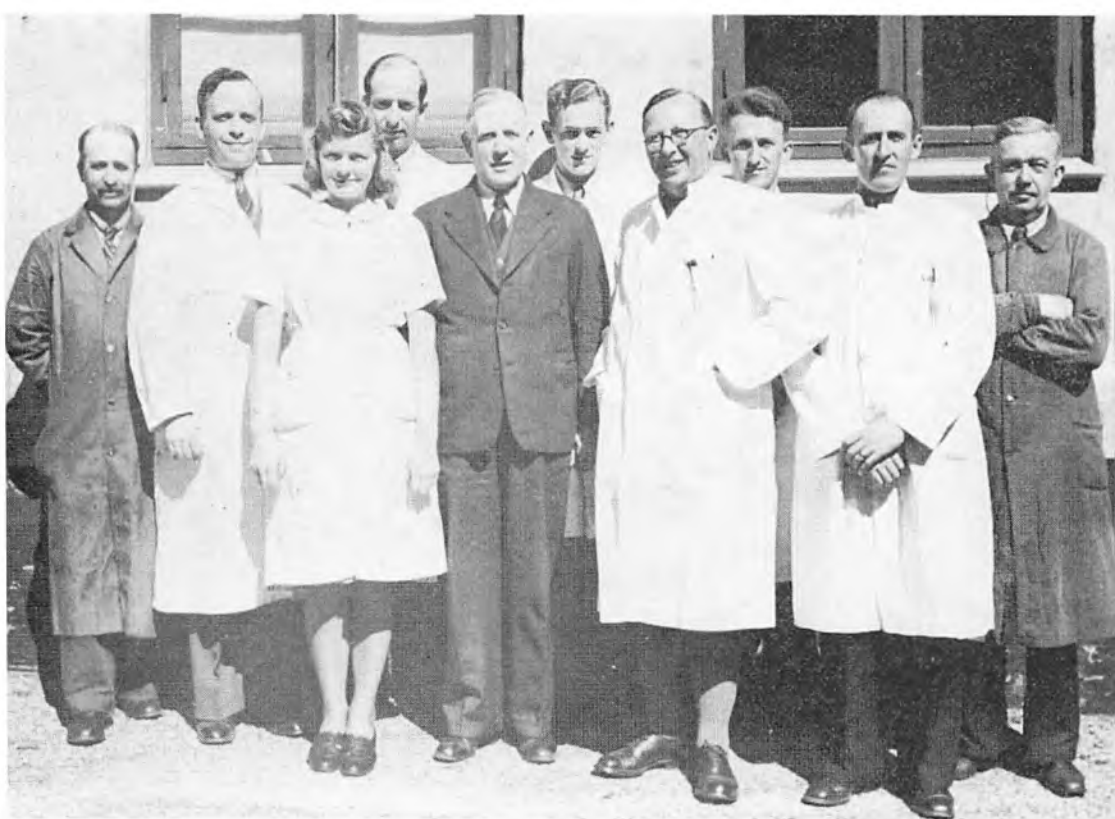
Men i en tid, hvor samfundet investerede millioner af kroner i afvanding og dræning, ville moderne undersøgelser over dræningen som driftsøkonomi

34. Se ovenfor p. 245f.

35. Hedeselskabets Tidsskrift 1938: 145ff, jfr. Jørgen Møller og Thorkil Mogensen: Metode til bestemmelse af den mobiliserbare fosforsyre i jordbunden, passim. (Særligt tryk af Hedeselskabets Tidsskrift 1951: 41ff).

36. Hedeselskabets Tidsskrift 1935: 262ff.

37. Th. Th. Hove: Hedeselskabets hedeundersøgelser 1938-53, indledningen.

Laboratoriets personale. I midten direktør Flensborg og ingeniør Th. Mogensen.

misk faktor nok tiltrække sig størst opmærksomhed. Det krævede ingen videnskabelig bevisførelse, at godt afvandede jorder var helt afgørende for markarbejdet og for afgrødernes fremvækst. Men hvordan opnå den optimale balance mellem investering og udbytte? I fortsættelse af forsøgsarbejdet under Westh i Statens Grundforbedringsvæsen gik Fridlev Thøgersen og hans medarbejdere midt i tyverne i gang med et større dræningsforsøg i Kvorning, midtvejs mellem Randers og Viborg. På 2 ha gammel og fugtig græsmark anlagde man 24 forsøgsparceller, der godt nok bar samme afgrøde inden for en 8-årig rotation, men hvor sektioner à 4 parceller var drænet i forskellig dybde og med forskellig afstand mellem ledningerne – fra 80 cm dybde og 11 m afstand til henholdsvis 150 cm og 22 m. Desuden foranstaltede man afstrømningsmålinger 1927/29 fra dele af forsøgsarealet og et tilstødende areal, der indgik i forsøget som sammenligningsgrundlag. De

Dræningsarbejde under udførelse foråret 1934 i Pøel ved Malling. Drængrøfterne dækkes ved hjælp af muldsluffe.

tre første års dyrkningsforsøg (havre, kålroer og byg) viste urvetydigt et pænt merudbytte på de drænedede arealer, men både Thøgersen og anmelderen i Hedeselskabets Tidsskrift, Aage Feilberg, var meget forsigtige i deres afvejning af virkningerne af stærkere og svagere dræning. Den gyldne middelvej var her en nærliggende konklusion: 1,15 m dybde og 22 m afstand.³⁸ Hvert år på repræsentantskabsmødet fik forsamlingen nye og overvejende opmuntrende bulletiner fra Kvorning, og i 1935 lå i hvert fald ét forhold fast: »Der har været en særdeles tydelig og i visse Aar meget stærk Stigning i

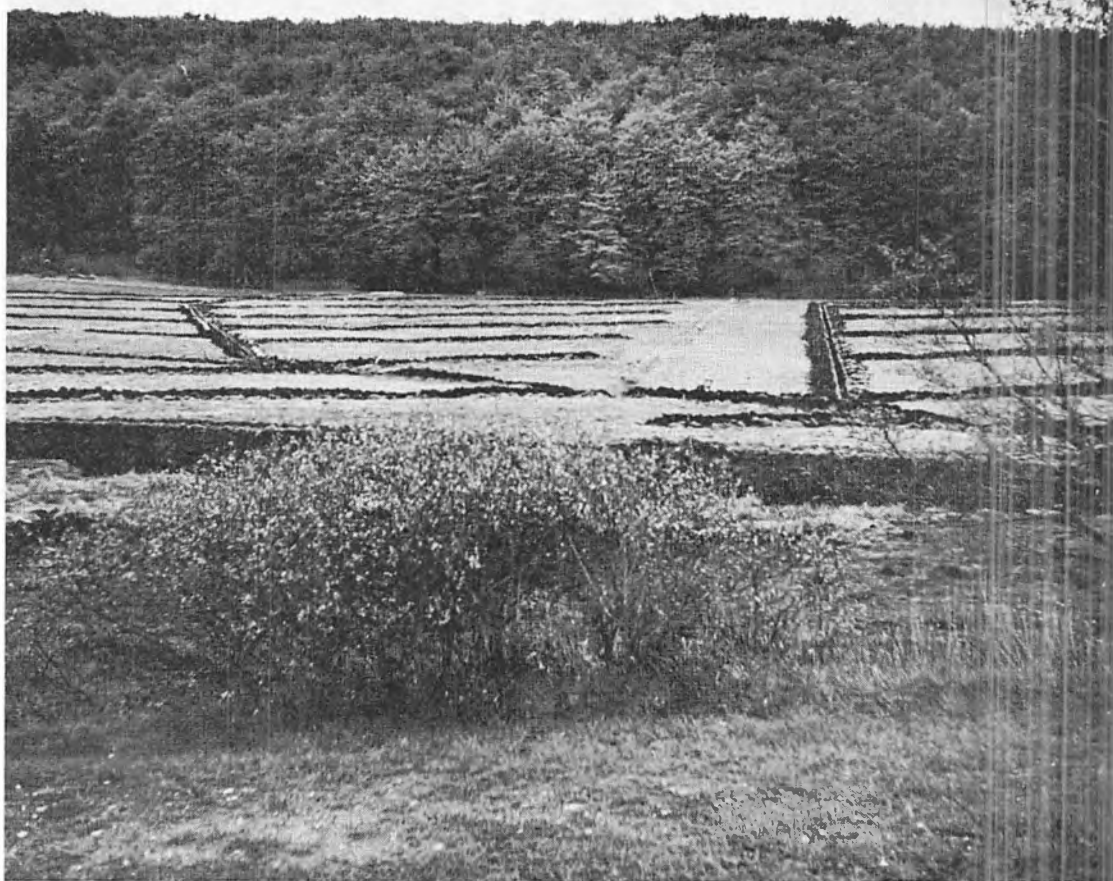
38. Fridlev Thøgersen: Foreløbig Beretning vedrørende Drænforsøget i Kvorning, passim, sml. K. Prytz's beretning vedrørende måleapparatet i Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 360ff og Aage Feilbergs anmeldelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 148ff.

Udbytte for Dræningen . . .«. En dræningsafstand på 11 m gav ligeså gode resultater som 22 m, men det var ikke lykkedes at fastslå bedste drændybde.³⁹ Heller ikke et forsøg i Abildtrup (Vorgod sogn) på vandlidende sandjord gav det ønskede svar, og et afvandingsforsøg på lavmose i Hvidbjerg enge tillod end ikke en positiv konklusion om nyttevirkningen. Det evigt tilbagevendende problem med drænrør, der blev tilstoppet af okker, søgte man at løse ved at dække stødfugerne (åbningerne mellem drænrørene) med sand, groft grus, halm, lyng og andet absorberende materiale.

Trods mange uløste problemer var Hedeselskabet efterhånden ved at placere sig selv som vandafledningens og dræningens øverste instans. Da Jydsk Dræningsmesterforening bad Landbrugsministeriet om en præcisering af de krav, der efter den nye grundforbedringslovgivning blev stillet til entreprenører og dræningsmestre, lod ministeriet straks sagen gå videre til Viborg. Let køligt lød svaret, at dræningsmestre ikke burde projektere, da de manglede den teoretiske basis herfor. Hedeselskabet ville altid være i stand til at afgøre, om en dræningstekniker var kvalificeret.⁴⁰ I foråret 1933, da det offentlige for alvor tog Th. Claudi Westh's tema op, havde beskæftigelsessynspunktet uden tvivl mere vægt end hensynet til landbrugets produktivitet, hvortil må føjes, at statsunderstøttede beskæftigelsesarbejder ikke kunne undgå at påvirke lønniveauet i positiv retning – set fra arbejderside. Selv om arbejdsløshedsprocenten stadig lå på et højt niveau (21,9% i 1937 mod 28,8% i 1933), var produktivitetshensynet blevet mere og mere fremherskende. Kriseforanstaltninger var øjeblikksbetonede; en langsigtet modernisering af et hovederhvervs produktionsapparat var et bedre fodfæste, når det gjaldt om at fastholde og udbygge selskabets position.

39. Hedeselskabets Tidsskrift 1935: 107ff. I sin anmeldelse af professor Westermans »Dræning« (udg. af Aage Feilborg) lod Niels Basse dog forstå, at han ikke var overbevist af Kvorning-forsøget. Han foretrak stadig Coldings resultater (Hedeselskabets Tidsskrift 1937: 12ff).

40. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 30-8-1935. Grundforbedringsjournalen 4700,¹¹³ Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 25-9-1935, B. 41, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 13-12-1935, p. 165.

Dræningsarbejde under udførelse i 1942 i Skovmose ved Virklund.

B. Kulturteknikken vinder terræn

Hovedafvandingerne som vandløbslovgivningens stedbarn

Med loven af 31. marts 1933 som trumf es kunne Hedeselskabets grundforbedringsvirksomhed på repræsentantskabets årsmøde i 1933 fremlægge en fyldig rapport, hvor den optimistiske og fremadskuende tone hele tiden slog igennem, egentlig i mærkbar kontrast til tidens almindelige veklager over de økonomiske fortrædeligheder. Teknisk Afdeling måtte udtrykke sig noget anderledes: Nedgangen i afdelingens virksomhed var mindre end ventet.¹ I de følgende år modtog denne afdeling sin del af de mange ønskesedler om forbedrede afvandingsforhold; i 1937 udgjorde antal »arbejdende sager« 1104 mod gennemsnitlig 400 i årene 1930-34. Set ud fra en kulturteknikers synspunkt var mange af disse sager dog ret banale: vandløbsreguleringer og deslige ting. Havde man endelig en spændende sag, der stillede helt andre krav til den projekterende ingeniørs kunnen, såsom inddigninger og kunstig afvanding, var der kun ringe udsigt til at få projektet gennemført. Lodsejerne blev så mærkværdigt tilbageholdende, når blikket vandrede fra tegnepapirets dristige visioner til udgiftspecifikationens tørre tal. På bemeldte årsmøde i 1933 måtte Parbo og hans folk da også fra talerstolen høre bestyrelsens formand udtale sig meget skeptisk om rentabilitetsmulighederne ved store tørlægningsprojekter.² Endnu i 1941 advarede Niels Basse i et foredrag i Foreningen af jyske Landboforeningers planteavlsmøde mod dristige projekter over tørlægning af vandarealer, da sporene skræmmede.³ Her var Basse helt på linje med sin tidligere chef, Th. Claudi Westh, der i et avis-

1. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 205ff.

2. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 163.

3. Foredrag om »Grundforbedring og Landvindingsarbejder« 7-2-1941. Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 23ff.

interview efter vedtagelse af landvindingsloven af 1940 opfordrede til større realitetssans midt i Nyt Land-rusen.⁴

Retfærdigvis bør man indrømme afdelingsleder Parbo, at han ikke fortabte sig i kulturtekniske fremtidsvisioner. Langt mere påtrængende problemer krævede en løsning: hovedkontorets påbud om større refusioner for kulturteknisk assistance⁵ og behovet for mere personale, hvis ikke afdelingens og dermed Hedeselskabets prestige skulle lide skade.⁶ Under ingen omstændigheder måtte man give køb på kvalitetskravene, fremhævede Parbo atter og atter. Denne interesse for de nære ting er måske en forklaring på, at Hedeselskabet ikke fik den helt store indflydelse på 1930'ernes kulturtekniske debat. I 1933 nedsatte Landbrugsministeriet en kommission til at fremsætte forslag om en gennemgribende revision af vandløbslovgivningen. Her fik Hedeselskabet »beklageligvis« ikke sæde, men fremsendte da på egen hånd et responsum til kommissionen.⁷ Man blev heller ikke repræsenteret i det udvalg, som Ministeriet for offentlige arbejder nedsatte 1932 for at undersøge dige- og afvandingsforholdene ved Limfjorden. Efter omfattende undersøgelser, hvor Hedeselskabet kunne levere studiemateriale i form af 27 gennemførte og 22 projekterede inddæmnings-, inddignings- og pumpeanlæg ved Limfjorden, fremlagde udvalget i sin betænkning af 25-1-1934 en række forslag om nyetablering og reparationer af digeanlæg og lignende til godt 1,7 millioner kroner.⁸

Efter disse ærgrelser var der så meget mere grund til at glæde sig over, at Hedeselskabet ved ingeniør Parbo og ingeniør Th. Q. Jacobsen fra Tønderkontoret kom med i det såkaldte »Vadehavsudvalg« af 7-5-1936,⁹ der blev nedsat for at undersøge problemerne omkring opførelse af en dæmning fra

4. Dagbladet Børsen 22-11-1940.

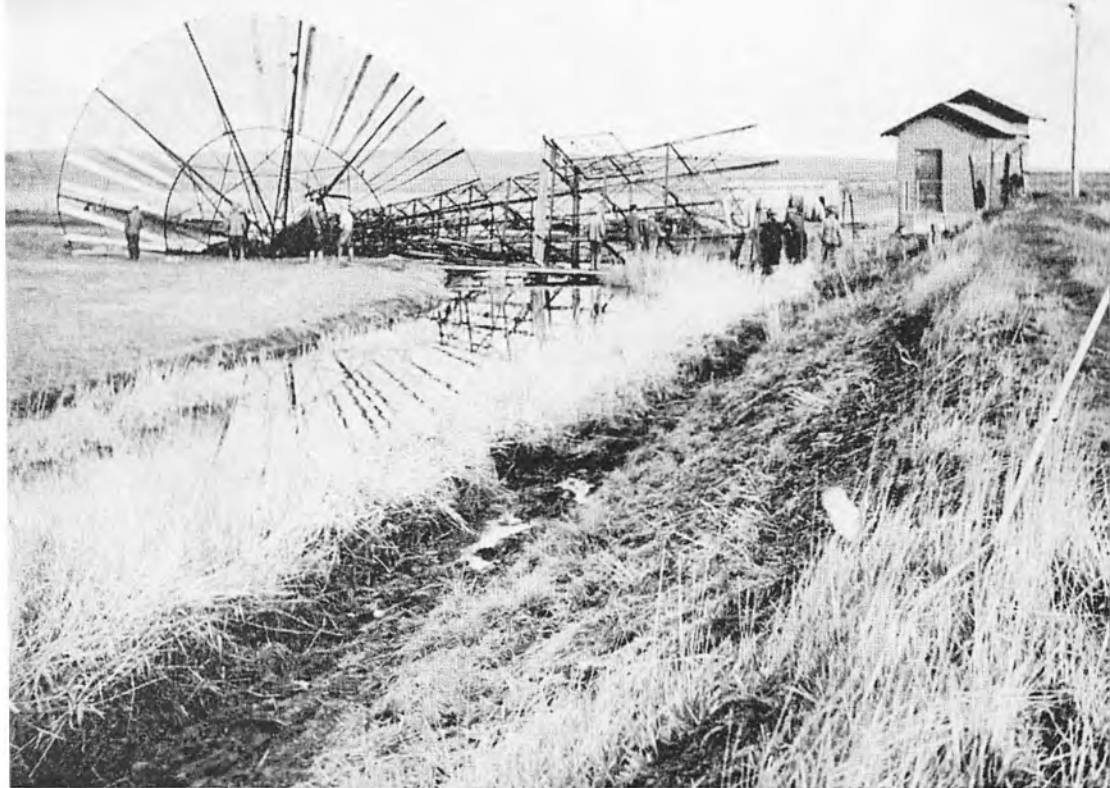
5. Se nedenfor p. 542ff.

6. Redegørelse til bestyrelsen af 25-6-1936. Bestyrelsesbreve for 1936.

7. Årsberetning 1937/38. Hedeselskabets Tidsskrift 1938: 240f. Kommissionen afgav betænkning 17-1-1941, jfr. ingeniør A. Fredborgs artikel »Den kommende Vandløbslovgivning«. (Hedeselskabets Tidsskrift 1944: 160ff).

8. Betænkningen er refereret af Parbo i Hedeselskabets Tidsskrift 1934: 145ff.

9. Ministeriet for offentlige arbejder til Hedeselskabet 7-5-1936, journal nr. 1383 c. Bestyrelsesbreve for 1936, B. 12, 9-5-1936.

I 1937 måtte den gamle vindmølle ved Tjæreby Vester i Randers fjordenge vige pladsen for et moderne, automatisk pumpeanlæg. Sml. billedet ovenfor p. 51.

fastlandet til Rømø, evt. kombineret med landvinding ved anlæg af »slik-gårde« langs dæmningen og de tilstødende kyster. *Th. Q. Jacobsen* (1889-1959), der var udpeget af det lokale udvalg, havde fra sin virksomhed ved Tønder-kontoret et indgående kendskab til den slesvigske kyst med dens urolige vekselpil mellem gammel og ny kystlinje, mellem tværstrøm og rolig tilslikning, mellem normalvandstandens uendelige ebbe- og flod-rytme og stormflodernes uberegnelige fremfærd. Gang på gang fremdrog Jacobsen spørgsmålet, gennemgik stormflodernes kronologi og historie og forsøgte at

Dige på Rømø 1928. Maskinen benyttes til transport af græstørv.

trække linjer fra fortidens landvindingsarbejder til de aktuelle krav.¹⁰ Danske vandbygningsingeniører og kulturteknikere så med stigende misundelse, hvorledes kollegerne syd for grænsen gik fra forsvar til angreb i kampen mod naturmagterne i vest. Efter små to års overvejelser fremkom udvalget med en motiveret indstilling: Etablering af en færdselsdæmning til Rømø, kombineret med landvindingsarbejder langs denne og langs kysten, anslået udgift pr. ha indvundet land ca. 1100 kr.¹¹ Dæmningen blev snart vedtaget af rigsdagen, mens landvindingsarbejdet blev udskudt indtil videre.

Igennem årtier havde Hedeselskabets ingeniører anvendt megen energi og snilde på at aflede »skadeligt« vand. Men efterhånden som civilisationens affaldsprodukter fandt vej til vandløb, søer og brønde, steg behovet for egentlige rensningsanlæg. Noget tøvende gik Hedeselskabets bestyrelse ind

10. Se f. eks. Hedeselskabets Tidsskrift 1930: 26ff og 1935: 257ff.

11. Referat af udvalgets betænkning af 26-3-1938 i Hedeselskabets Tidsskrift 1938: 296ff.

for denne opgave, og man betonedede stærkt, at spørgsmålet måtte ses i sammenhæng med landbrugsmæssig afvanding.¹² Situationen var i 1939-40 ved at blive lidt ekstraordinær for Teknisk Afdeling; de 21 faste og 31 ekstraordinære medarbejdere formåede ikke at nedbringe ordrebeholdningen. Loven om »socialmillionerne« af 13. april 1938 foranledigede, at flere afvandings- og inddæmningsarbejder atter fik en vis aktualitet. Foråret 1940 lå i Hedeselskabets arkiver fuldt udarbejdede planer for 3600 arbejder med en overslagssum på 40,5 mill. kr. Da regering og rigsdag i slutningen af maj 1940 gennem en række vidtgående love havde søgt at imødegå de værste følger af den forvriddning af samfundsøkonomien, som Besættelsen indebar, blev Hedeselskabets projektarkiv genstand for megen interesse fra regeringens nyoprettede beskæftigelsesudvalg. Samtidig ønskede man oplyst, om der var særlige vanskeligheder forbundet med en hurtig gennemførelse af disse arbejder, eksempelvis fordi de offentlige tilskudsforanstaltninger ikke slog til.¹³

Det var jo ikke første gang, at Hedeselskabet blev spurgt til råds i en prekær situation, og myndighederne blev heller ikke skuffet. Viborg kunne på stående fod fremtrylle en hel katalog over beskæftigelsesarbejder, spændende fra hedebeplantning over mergling til grundforbedringsarbejder. For sidstnævnte arbejders vedkommende måtte man imidlertid pege på tre afgørende vanskeligheder. De afvandingskommissioner, man i 1933 havde knyttet så mange forhåbninger til, var nu som deres forgængere, landvæsenskommissionerne, kørt fast i en uendelighed af drøftelser med uvillige lodsejere. Et påbud fra oven, baseret på sagkundskabens objektive vurdering, var her på sin plads. Dernæst stod det fast, at kreditforeningernes finansiering af enkeltmandsarbejder i henhold til 1937-loven var ganske utilstrækkelig, uanset det tilsagn om et rådighedsbeløb på 3 millioner kroner i tiden 1/7-40 - 30/6-41, som disse foreninger netop havde fremsat. Hvorfor ikke drage sparekasserne med ind i billedet? Endelig måtte man fastslå, at

12. Protokol for bestyrelsesmøde 22-2-1939, pkt. 2. I 1943 vedtog man at påtage sig kloakeringsopgaver under samme hovedsynspunkt (protokol for bestyrelsesmøde 9-12-1943, pkt. 7).

13. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 27-6-1940. Hovedkontorets arkiv.

kulturteknikkens smertensbarn, de store afvandings- og inddæmningsarbejder, ikke kunne klare sig med de eksisterende tilskudsregler, selv ikke efter at tilskudet til grundforbedringsarbejder i april var blevet hævet fra 33¼ til 50% af såvel arbejds løn som udgifter til drænrør.¹⁴ Øget tilskudsprocent, udvidet til at omfatte *bele* projektet, og langfristede statslån ville efter Hedeselskabets skøn bringe de 314 projekter til ca. 18 mill. kr. ud over det døde punkt og dermed give samfundet rigelig belønning i form af »førsteklasses Kornjorder«.¹⁵

At skaffe landet nye og store kornmarker var i sommeren 1940 en påtrængende opgave, ja for nogle en national sag, nærmest at sammenligne med Alsang-bevægelsen. På én gang større produktion og øget beskæftigelse – arbejdsløshedsprocenten nåede i 1940 op på 23,9, det højeste tal siden 1933 med dets 28,8% – det var en sag, der påkaldte sig almindelig interesse. Den lollandsske vandbygningsingeniør og kulturtekniker *H. M. Markersen* (1881-1968), landstingsmand 1943-46, der siden 1908 havde haft sin store andel af sydhavsøernes kulturtekniske modernisering, henledte i tale og i skrift offentlighedens opmærksomhed på disse forhold, bl. a. ved at skitsere en ti-årsplan for drænings- og landvindingsarbejder for i alt 220 mill. kr.¹⁶ Udover det principielle i sagen interesserede han sig levende for dens administrative og tekniske sider. I en række skrivelser til landbrugsministeriet redegjorde han for sit hovedsynspunkt: at der også skulle være plads for det private initiativ. Han ville derfor foreslå oprettelse af et landvindingskontor, som skulle påtage sig alle opgaver vedrørende projektering og gennemførelse af arbejderne med ret til at »engagere sig med de i Landet boende kulturtekniske Sagkyndige – Ingeniører og Landinspektører...«. Den kulturtekniske afdeling ved Hedeselskabet kunne fortsat eksistere, men burde indskrænke sig til regulering af mindre vandløb og til dræningsarbejder.¹⁷

14. Lov nr. 176 af 13-4-1940, jfr. nedenfor p. 378.

15. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 15-7-1940, refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 247ff, jfr. brev fra Basse, Parbo og Flensborg til Wilcke 30-9-1940. Teknisk Afdelings arkiv.

16. Tidsskriftet Ingeniøren, Årgang 49, 1940, p. 147-154 og 189-192.

17. Markersen til Landbrugsministeriet 28-7-1940. Landbrugsministeriets principielle

Landvindingsloven, et led i regeringens beskæftigelsesplan

Det særlige »Bygge- og Landvindingsudvalg« under Landbrugsministeriet, der i samarbejde med Beskæftigelsesudvalget nu havde til opgave at klæde samfundets (og kulturteknikernes) ønske om forøgelse af de nationale ressourcer i et juridisk klædebon, stod overfor en vanskelig, men dog taknemlig opgave. Vanskelig fordi loven skulle passes ind i Beskæftigelsesudvalgets samlede fremstød mod arbejdsløsheden, i alt 13 love efteråret 1940, taknemlig fordi sagen ombølgedes af almindelig sympati. Først og fremmest valgte man at løfte de store fællesprojekter ud af grundforbedringssektoren og placere dem som en gruppe for sig i en »Lov om Landvinding«, idet man dog bibeholdt amternes grundforbedringsudvalg som forhandlingsberettiget partner i det øjeblik, »interesserede Lodsejere« havde bevæget et nyt organ, »Statens Landvindingsudvalg«, til at indstille et givet projekt til ministerens egenhændige afgørelse. Landvindingsudvalget skulle bestå af ministerielle repræsentanter (4), en repræsentant for Dansk Ingeniørforening (uden økonomisk interesse i de pågældende sager, exit Markersen!), to landmænd og en landbrugsteknisk repræsentant for Hedeselskabet. Rent administrativt oprettede udvalget senere to underudvalg, 1 for Øerne og 1 for Jylland. Fiskerisagkyndige skulle tilkaldes, om man ønskede at gennemføre landvinding på lavvande. Grundforbedringslovens afvandingskommissioner havde til opgave at fordele den ene tredjedel af udgifterne mellem lods-ejerne, efter at staten havde tegnet sig for 2/3, og lodsejernes del kunne desuden lånes rente- og afdragsfrit i tre år, derefter amortiseres over 20 år med 7,6% årlig. Ministeren antog »teknisk sagkyndige« til at forestå arbejdet, så snart Landvindingsudvalget havde sagt god for planerne. Når anlægget var en kendsgerning, blev den daglige drift overdraget et landvindingslag efter reglerne i pumpelagsloven af 1917.¹⁸ Indtil 31/3 1942 kunne landbrugsministeren bruge 25 mill. kr. til dette formål; pengene måtte man tage

sag om grundforbedringslovgivning, mrk. »Byggeudvalget. II. Grundforbedring«. Markersens tidligere skrivelser er dateret 8/7 og 10/7 1940.

18. Lov nr. 599 af 14-11-1940, optrykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 437ff jfr. Aarbog for Rigsdagssamlingen 1940-41, p. 168ff.

af »Beskæftigelsesfonden« under finanslovens paragraf 26. Denne fond var blevet oprettet 14 dage tidligere som den statsfinansielle basis for den omfattende beskæftigelseslovgivning.¹⁹ Rigsdagen vedtog loven så at sige med akklamation, Folketingets ændringer var af rent formel karakter. Loven tilgodeså alle interesser, men vel at mærke i rækkefølgen »Fremme af Produktionen af Korn og Foder« og »formaalstjenligt Arbejde til Imødegaaelse af Arbejdsløshed...«. Der hørtes dog en enkelt misbilligende røst. Dansk Fiskeriforening advarede mod en omfattende tørlægning af lavvandede områder, da fiskeyngelen herved mistede sin opvækstplads. Sådanne projekter var heller ikke på tale i denne periode; Niels Basse så den store opgave i en frugtbargørelse af hidtil uproduktive arealer.²⁰ Også Naturfredningsrådet bad om at blive taget med på råd i landvindingsspørgsmål, da biologiske og landskabsmæssige forhold ofte var involveret.²¹

Teknisk Afdeling kunne se den nærmeste fremtid i møde med største sindsro. Først skulle man dog vænne sig til den tanke, at Hedeselskabets repræsentant i det nye toporgan blev en *landbrugstekniker* (d.v.s. Basse) og ikke en tekniker (Parbo). Hvem der end havde givet ministeriet dette råd, så følte Parbo det som en deklassering.²² Bestyrelsen havde dog allerede bestemt, at Basse skulle repræsentere Hedeselskabet med Parbo som suppleant.²³ Basse eller Parbo – arbejdet i Landvindingsudvalget kom i gang under Wilckes håndfaste formandsskab og med Niels Frederiksen fra Jordlovsudvalget og venstre-folketingsmanden, gårdejer Olav Øllgaard som de »2 landmænd«. I begyndelsen af marts havde udvalget godkendt 14 arbejder vedrørende ca. 1400 ha og til en bekostning af godt 1 mill. kr., alle projekteret af Hedeselskabet. Arbejdet nød i høj grad pressens bevågenhed,

19. Lov nr. 559 af 31-10-1940 om Tilvejebringelse af Midler til beskæftigelsesfremmende Foranstaltninger. Pengene skulle fremskaffes gennem statslån.

20. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 437 jfr. ovenfor note 18.

21. Statsministeriet til Landbrugsministeriet 15-11-1940. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 2013/1940. Grundforbedringskontorets »lovsag« vedrørende »Landvindingstidsskriftet«.

22. Parbo til Flensborg 14. og 15-11-1940. Kopi i Teknisk Afdelings arkiv.

23. Protokol for bestyrelsesmøde 12-11-1940, p. 152, jfr. skrivelse til Landbrugsministeriet 14-11-1940.

så meget at Wilcke åbenbart følte sig ret betænkelig herved. Man kunne jo få det indtryk, at det hele kunne fremmes en, to, tre. »Endvidere vilde jeg være ked af, om Publikum skulde tro, at det hele skulde gaa til Hedeselskabet...«. ²⁴ Til disse egentlige landvindingssager må føjes de afvanding-projekter, der nu kunne gennemføres med tilskud fra Arbejds- og Socialministeriet i henhold til lov om iværksættelse af offentlige arbejder og beskæftigelse af arbejdsløse. ²⁵

Staten var i det hele taget så dybt involveret i nødhjælpsarbejder, at 8. juli-samlingsregeringens minister for offentlige arbejder, civilingeniør Gunnar Larsen, 15. januar 1941 oprettede en »Teknisk Central« med direkte referat til ministeren, alle departementschefers mareridt. Teknisk Central havde til opgave at projektere og gennemføre statsarbejder, og i den anledning bad Gunnar Larsen Hedeselskabet om at samarbejde med centralen, når denne anmodede herom. ²⁶ Hertil svarede Hedeselskabet »imødekommende«. I de følgende måneder drøftede man især tre store landvindingssager: 1) tørlægning af Ho bugt vest for Varde, et areal på 1550 ha, 2) afvanding af Ringkøbing fjordenge, et areal på ca. 1300 ha fordelt i tre sektorer og 3) Skjern å. Hedeselskabet tog sig af den landbrugsmæssige afvanding, Teknisk Central de bygningstekniske spørgsmål. I sagen om Skjernåen tumlede Teknisk Central med den tanke, at man ved opstemning af Danmarks mest vandførende å kunne bygge i alt fire kraftværker for herigennem at udnytte 35 m af det disponible fald på 37 m over den 75 km lange strækning fra Brande å's udløb til Ringkøbing fjord. Enhver kulturtekniker med historisk sans måtte føle noget særligt, når navnet Skjernåen blev bragt på tale. Da sagen om en bedre beskyttelse af de omgivende arealer blev indbragt for Hedeselskabet efter næsten 100 års nærmest resultatløs kamp mod de utæmmede vandmasser – og landvæsenkommissionernes papirvælde – var det Hedeselskabets første kulturtekniker, ingeniør S. Brønsted, der fandt frem til den helt rigtige løsning, at fritage åen for tilstrømningen fra de lave engarealer,

24. Wilcke til Basse 30-3-1941. Basses arkiv.

25. Lov nr. 677 af 27-12-1940, jfr. lov nr. 284 af 30-6-1941.

26. Ministeriet for offentlige arbejder til Hedeselskabet 24-2-1941. Jfr. protokol for bestyrelsesmøde 10-3-1941, pkt. 19.

idet der til dette formål skulle graves særlige afvandingskanaler.²⁷ Projektet blev kun delvis gennemført 1901/02, og digearbejderne ved Ringkøbing fjord og Nissum fjord i 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne skabte blot forudsætningerne for en radikal løsning af de lave områders afvanding, et areal på ca. 20.000 ha. I 1936 gennemførtes det første projekt ved Nissum fjord, en kunstig afvanding af Staukjær enge, i 1940 besluttede man at regulere Madum å og i øvrigt nedsætte en kommission med sognerådsformanden i Velling, gårdejer Mads Madsen som den drivende kraft.²⁸

Hermed kom der skred i udviklingen. Den dynamiske Mads Madsen fik med amtmand A. Karbergs aktive støtte sat gang i sagen, mobiliserede Hedeselskabets distriktskontorer i Ringkøbing og Holstebro, planlagde sammen med et 9-mandsudvalg og to kulturteknikere, ingeniør Arne Fredborg fra Hedeselskabet og amtsvandinspektør P. K. Nielsen, det store fremstød ved Ringkøbing fjordenge og gennemførte ekskursioner for politikere og andre indflydelsesrige personer. Oktober 1941 lød startsignalet for det første delprojekt, afvanding af ca. 875 ha i Velling-Stauning marsk 10 km syd for Ringkøbing, og i de følgende år gennemførtes en række tilsvarende afvandinger ved Ringkøbing, Stadil og Nissum fjorde og ved Nørre sø og Husby sø nord for Stadil fjord. Parbo og Fredborg havde i 1943 et projekt klar for den landbrugsmæssige afvanding af Skjernåens nedre løb, et område på ca. 4.000 ha fra Borris til Ringkøbing fjord. Det baserede sig helt på vandkraftens udnyttelse gennem de fire kraftværker (med en årsproduktion på ca. 18 mill. kwt.), hvorved man slap for den voldsomme materialevandring (sandtransport) gennem vandløbet. Fra det nederste kraftværk ved Vorkær og til landevejen Skjern-Tarm kunne man på grund af vandspejlsænkningen nøjes med en normal afvanding ved kanaler og ved en lavvandssluse ved digeanlæggene langs den uddybede å, medens arealerne ud til fjorden måtte sikres med kystdiger, ved diger langs åen og ved et afvandingensanlæg med kunstig udpumpning. En dræningsdybde på ca. 1,2 m

27. Om Brønstedes projekt, se Skrubbeltang: Det indvundne Danmark, p. 256ff.

28. Redegørelser af ingeniørerne J. Parbo og A. Fredborg, dateret henholdsvis 11-10- og 23-12-1940. Bestyrelsesbreve for 1940, B. 29. Sml. de samme forfatteres redegørelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 101ff.

sikrede den landbrugsmæssige udnyttelse af arealerne. Overslaget lød på 6 millioner kroner, heraf de 2 mill. som et 50% bidrag til Teknisk Centrals udgifter ved åens regulering og sikring. Fordelt pr. ha blev prisen ca. 1590 kr., hvoraf staten i givet fald betalte de 2/3.²⁹ Et lodsejerudvalg med Mads Madsen som formand blev nedsat, og snart derefter indledte man et større oplysnings- og agitationsarbejde. Modstanden var dog så stærk, at planen måtte skrinlægges indtil videre.

Ganske vist er ordet »landvinding« langtfra entydigt, men i snævrere forstand kan man isolere betydningen: at udvide det danske landområde ved tørlægning af vandarealer. I så fald kan et projekt for inddæmning og afvanding af Lumby strand ved Odense Fjord med større ret betegnes som »landvinding« end så mange andre projekter fra disse år. Efter flere mislykkede forsøg, senest i 1920'erne, kom landvindingsloven som den hjælpende hånd, der i årene 1942-50 tilførte fynboerne så meget ekstra jord, at merudbyttet alene gav dem 1 måneds forbrug af rugbrød (incl. øllebrød?).³⁰ Civilingeniør L. Damgaard, Odense, havde udarbejdet det skitseprojekt, der blev grundlaget for den endelige planlægning. Ved den velkendte kombination af dæmninger, afvandingskanaler med tilhørende pumpestation og en landkanal for oplandets afstrømning forvandlede man ca. 475 ha havareal og ca. 523 ha strandareal til god landbrugsjord, der stod lodsejerne i henholdsvis 1450 kr. og 545 kr. pr. ha eller 1/3 af udgifterne. Ved Jordlovsudvalgets mellemkomst fik 20 husmandsbrug à 10 ha og 5 gartnerier del i den tidligere havbund.³¹ Fiskerne i Lumby strand og Fynsk Fiskeriforening fik intet resultat af deres protest imod landvindingen.

Fra landets forskellige egne strømmede lodsejerønskerne ind til Landvindingsudvalget. Men også statsinstitutioner interesserede sig for landvinding. Arbejds- og Socialministeriets Beskæftigelsescentral førte en voluminøs korrespondance med Landvindingsudvalget om at finde frem til projekter, hvor man helt eller delvis kunne finde anvendelse for de unge arbejdsløse,

29. Skjernå-projektet er refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 101ff.

30. Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 176.

31. Hedeselskabets Tidsskrift 1951: 18ff. Redegørelse udarbejdet af Slagelse-kontoret 1961.

man havde indkvarteret i de særlige »Statsungdomslejre«, et væsentligt led i den omfattende lovgivning siden 1933 mod den omfattende ungdomsarbejdsløshed.³² Beskæftigelsescentralen havde herved fundet frem til et halv hundrede projekter, der muligvis kunne komme i betragtning.³³ Efter Landbrugsministeriets opfattelse var landvindingsloven måske nok en af beskæftigelseslovene, men da den ikke gav nogen bestemt gruppe arbejdere fortrinsret, modsat Arbejdsministeriets beskæftigelseslove, havde man ret til at vælge blandt de arbejdere, der meldte sig som arbejdssøgende. Beskæftigelsescentralen erkendte da også i sin hemmelige plan for beskæftigelsespolitikken efter krigen, at landvindingsarbejderne på grund af deres betydning for produktionen samt deres hele forretningsgang havde en særstilling inden for beskæftigelsespolitikken. Den sædvanlige sikkerhedsventil: overførelse til beredskabsliste, burde derfor administreres mere lempeligt i spørgsmålet om igangsatte landvindingsarbejder.³⁴

Sagen var jo den, at arbejdsløshedsprocenten fra og med april kvartal 1941 viste en stærkt nedadgående tendens efter rekordtallet for januar kvartal 1941: 33,1%, og denne udvikling fortsatte i 1942. (8,3% i juli kvartal). Udover beskæftigelsesarbejderne må nævnes Værnemagtens ordrer til dansk industri (plus arbejder i Tyskland) og den store tørveproduktion siden sommeren 1940. Olav Øllgaard advarede da også mod at trække landbrugets normale arbejdskraft over mod offentlige arbejder. Arbejdsminister og Landvindingsudvalget tog så skridt til at koordinere beskæftigelsespolitikken på det lokale plan for at imødegå denne risiko.³⁵ I Hedeselskabets årsberetninger finder man ikke så få hjertesuk over dette forhold, der sam-

32. Lov nr. 591 af 11-11-1940 om ungdomslejre, jfr. lov nr. 169 af 13-4-1938 om beskæftigelse af arbejdsløse.

33. Beskæftigelsescentralen til Landindvindingsudvalget 3-6-1941. P1. K. J. Nr. 556/1/41. Grundforbedringskontorets »lovsag« vedrørende »Landvindingsjournalen«.

34. Retningslinier for Beskæftigelsespolitikken efter Krigen. Iværksættelse af offentlige Arbejder som Middel mod Arbejdsløsheden efter Krigen. »Strengt fortroligt«, dateret 20-4-1943, p. 43f. Hovedkontorets arkiv.

35. Statens Landvindingsudvalg til Landbrugsministeriet 5-3-1941. Grundforbedringskontorets »lovsag« vedrørende »Landvindingsjournalen«.

men med manglen på kobber, cement og jern forsinkede anlægsarbejderne. Derimod savnede man ikke penge; i 1942 fik man 10 millioner kroner ekstra, i 1943 var summen 25 mill. og på den første tillægsbevillingslov efter krigen endnu 25 millioner – med det forbehold, at hver enkelt arbejde kom på beredskabslisten og først derefter blev realiseret efter forhandling med Beskæftigelsesudvalget.³⁶ Denne linje blev fulgt op med den nye beskæftigelseslov i 1946, hvor arbejds- og socialministeren fik bemyndigelse til at regulere de offentlige arbejder i takt med den generelle beskæftigelsessituation.³⁷ Mod forventning havde krigens ophør ikke forårsaget massearbejdsløshed, tværtimod. Efter en midlertidig opgang 1944-45 fra 8,3% til 13,4% gik arbejdsløshedsprocenten i 1946 ned på 8,9% og holdt sig på dette niveau til 1949 (9,6%). Allerede inden loven var nået gennem rigsdagen, havde arbejds- og socialminister Søren P. Larsen sat en brat stopper for nødhjælpsarbejder, herunder landvinding, med den for centraladministrativ praksis såre velkendte tilføjelse: I særlige tilfælde kan meddeles dispensation.³⁸ En sådan forelå først i oktober 1946 for påny at blive inddraget 31-3-1947 – og atter lempet i april med henblik på færdiggørelse af en række arbejder.

Af de i alt 688 sager med et areal på godt 74.000 ha og en anlægssum på ca. 78 mill. kr., som Statens Landvindingsudvalg godkendte i perioden 1940-46, blev de 274 med et areal på 11.075 ha og en bekostning på 10,7 mill. kr. helt afsluttet i samme periode. Hedeselskabet tegnede sig alene for de 202 sager - 7.239 ha - 8,1 mill. kr. Trods denne baggrund var tonen i årsberetningen for 1946-47 ikke særlig optimistisk. Landmændene virkede lidt tøvende over for landvindingsarbejdet, i særlig grad når projekterne på ubestemt tid stod i stampe på beredskabslisten.

36. Betænkning om landvinding, p. 31.

37. Lov nr. 169 af 30-3-1946 om iværksættelse af offentlige arbejder m. v. og beskæftigelse af arbejdsløse.

38. Bekendtgørelse af 19-3-1946 fra Arbejds- og Socialministeriet. Lovtidende A. I. 1946, nr. 100, p. 180f.

*Krigsårene bliver en fremgangstid for Hedeselskabets
grundforbedringsvirksomhed*

Krigsudbruddet i september 1939 betød en vældig udfordring til det danske samfund. Landbruget fik for lidt for sine varer, da sterlingkursen faldt og trak den danske krone med nedad. Overgangen til dollar som hovedvaluta løste ikke problemet, og imens steg importpriser, fragtrater m. v. og dermed det generelle prisniveau. Ved særlig lov søgte regeringen at give landbruget en vis kompensation for den faldende indtjening, idet statskassen tilskød 6% af eksportværdien af bacon, smør, æg og mælkekonserves ud fra en minimumskurs på sterling på 20,70 kr.³⁹ Under disse omstændigheder holdt landbruget igen med langsigtede investeringer, først og fremmest drifts- og grundforbedringer, og sparekasserne, der sammen med kreditforeningerne normalt stod for finansieringen, satte ikke penge i hvad som helst i disse måneder. Hedeselskabet henlede da ministeriets opmærksomhed på sagen og foreslog et øget statstilskud til såvel dræning som til hovedafvandingsarbejder. Overhovedet burde sidstnævnte arbejder begunstiges i særlig grad, f. eks. gennem forlænget afdragstid på statslån.⁴⁰ Allerede 10. april 1940 blev Folketinget præsenteret for et lovforslag om en forhøjelse af statstilskudet fra 33 1/3% til 50% og en forlængelse af lånenes afdragstider fra 13 til 20 år, når det drejede sig om regulering af offentlige vandløb, begge dele ud fra ønsket om »at forøge den hjemlige Produktion og formindske Arbejdsløsheden . . .«. Tre dage senere var loven en kendsgerning.⁴¹

Det var en midlertidig løsning. Beskæftigelsesudvalget inddrog på et tidligt tidspunkt afvandingsarbejderne i sine overvejelser og gav herunder stødet til, at Landbrugsministeriet som tidligere nævnt nedsatte et udvalg til drøftelse af forbedring af bygnings- og boligforholdene på landet («Bygge- og Landvindingsudvalget») under J. Wilckes ledelse, og med deltagelse af folk fra centraladministrationen, Jordlovsudvalget, Dansk Arbejdsmands-

39. Lov nr. 391 af 10-11-1939 om foranstaltninger til udligning af misforholdet mellem landbrugets eksportpriser og produktionsomkostninger.

40. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 23-2-1940. Bestyrelsesbreve for 1940.

41. Lov nr. 176 af 13-4-1940.

To ministre i fortrolig samtale. Minister uden portefølje H. Hauch og landbrugsminister Kr. Bording. 1940.

forbund m. fl. Hurtigt tog dette udvalg sagen i sin egen hånd; Arbejds- og Socialministeriet havde en overgang syslet med tanken om at gøre tilskud til grundforbedring betinget af, at man brugte anvist arbejdskraft. I den anledning præciserede Landbrugsministeriet to særproblemer omkring dræningsarbejderne: 1) at de ud over beskæftigelseshensyn var tænkt »som et Middel til en hurtig Forøgelse af Produktionen og som en Hjælp til Landbruget . . .«, 2) at der måtte anvendes skolet arbejdskraft. Det fordrede naturligvis en aflønning, der kunne fastholde en sådan arbejdskraft.⁴² Ministeriets sagforberedelse fandt sted i august 1940, og 13. september lå et lovudkast klar

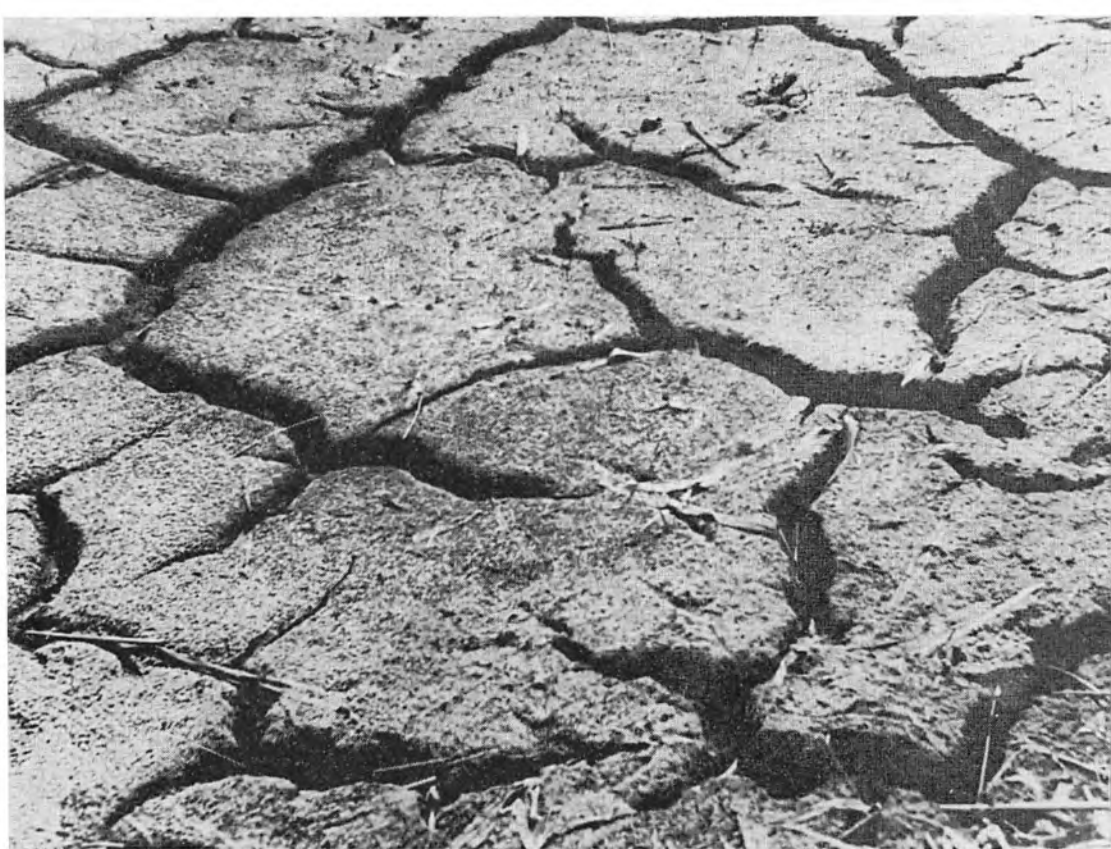
42. Notater og koncepter fra juli 1940 i Landbrugsministeriets »Grundforbedringslovsag 1934ff«.

til drøftelse på ministerplan. Departementschef Koefoed i Finansministeriet fik forinden indføjet en bestemmelse, hvorefter de påtænkte statslån skulle ydes af en særlig »grundforbedringsfond« under Hypoteksbanken. Fonden kunne udstede pari-lån (øverste grænse 4.000 kr.) inden for en ramme på 30 millioner kroner og med de pantebreve, der siden 1933 var udstedt for grundforbedringsarbejder, som grundfond, resten som lån eller ved udstedelse af kasseobligationer. Indtil 31-3-1942 skulle pengene dog tages af Beskæftigelsesfonden.

Efter drøftelse i Statsrådet fremsatte Bording den 10-10-1940 sit forslag til en ændring af 1937-loven. Skovarealer og grus- og lergrave var nu også omfattet af lovens bestemmelser. Afvandingskommissionerne fik bemyndigelse til at afgøre sager om kystsikringsanlæg og visse arbejder på søterritoriet; et andet ekstraordinært træk var ekspropriationsbestemmelser vedrørende hensigtsmæssig arealomskiftning mellem lodsejere, fornødne adgangsveje og lignende. Mod en rente på 4½% efter 3 års afdragsfrihed og en efterfølgende afdragsperiode på 10 år kunne der ydes grundforbedringslån på 4.000 kr., i særlige tilfælde dog 6.000 kr. Fællesarbejder havde her ret til 30.000 kr. uden Finansudvalgets godkendelse. Her gjaldt endvidere den særbestemmelse, at ministeren i visse tilfælde kunne yde tilskud, hvor det var »teknisk nødvendigt« at anvende gravemaskiner. Ordførerne incl. Jens Thomsen fra Bondepartiet var ganske indforstået med ændringerne; alene ønskede de lånenes overgrænser drøftet nærmere. Den radikale M. P. Rasmussen (Gylling) befandt sig pludselig i selskab med Jens Thomsen, da han ønskede en lavere rente end 4,5%.⁴³ Som sekretær i 15-mandsudvalget fik Rasmussen (Gylling) dog kun indføjet en bestemmelse om, at renten i givet fald kunne reguleres nedad, aldrig den anden vej. Lånegrænserne blev hævet til 6.000 kr. (8.000 i særlige tilfælde), ved fællesarbejder blev grænsen 50.000 kr.⁴⁴ Hans Pinstrups ønske om at få udbedring af bombeskader anerkendt som »grundforbedring« – engelske maskiner havde nedkastet spræng- og brandbomber på Sydjylland 27-28/8-1940 – blev ikke taget til følge.

43. Folketingets forhandlinger 1940-41, sp. 123ff, møde 16-10-1940.

44. Lov nr. 596 af 14-11-1940.

Under udtørring af den svære klægjord dannes et system af sprækker, hvorved strukturen forringes. En grundig kultivering med mergling og gødskning er nødvendig.

Efterhånden som Danmarkskortets vrimmel af blå pletter og krogede figurer langs kystlinjen begyndte at svinde ind som følge af den nye landvindingslov, meldte sig nye problemer. Når arealerne dukkede op efter århundreders tornerosesøvn, så de alt andet end poetiske ud. Det resterende overfladevand måtte ledes bort gennem dræning, når de bløde dynd- eller klægarealer havde »sat sig«. En grundig kultivering af jordoverfladens sammenfiltrede rodnet plus mergling og gødskning var næste etape – så først var det tiden for tilsåning. Der var altså behov for grundforbedring, og en ny ændring af 1937-loven sidestillede nykultivering af disse arealer med hede- og moseopdyrkning, hvad enten lodsejerne optrådte i fællig eller

Fra festpladsen i plantagen Dalgas den 18. juni 1941. Bestyrelsens formand Chr. D. Lüttichau er parat til at udbringe et leve for kronprinseparret. Til højre repræsentantskabets formand A. Mourier-Petersen.

hver for sig. De kommunale arbejdsanvisningsudvalg, som var en udløber af kriselovgivningen maj 1940, fik til opgave at tage stilling til »små« grundforbedringsarbejder med en overslagssum på højst 800 kr., fortrinsvis udjævning og opfyldning af grusgrave, grøfter o. lign.⁴⁵

Aldrig før eller siden har statsmagten været så lydør over for Hedeselskabet og dets arbejde som i de første par krigsår. Og i centrum for den udtalte sympati stod selskabets grundforbedringsvirksomhed, formelt delt op i tre afdelinger, men reelt ledet af Niels Basse som medlem af Statens Land-

45. Lov nr. 356 af 26-8-1941.

Cykler, hestevogne og generatorbiler var fremherskende ved folkefesten den 18. juni 1941 i plantagen Dalgas nordvest for Viborg i anledning af selskabets 75-års jubilæum.

Det var i ordets egentlige betydning en *national* festdag, da Hedeselskabet den 28. marts 1941 kunne fejre sit 75-års jubilæum.

vindingsudvalg, formand for det jydsk underudvalg og leder af Mose- og Engafdelingen. Etableringen i Sønderjylland og konkurrencen med Statens Grundforbedringsvæsen efter 1. verdenskrig medførte, som man vil erindre,

oprettelse af nye distriktskontorer,⁴⁶ i 1926 fik man et kontor i Hjørring og i 1933 i Øster Jølby i Thisted amt. Fra slutningen af trediverne kommer imidlertid den store udvidelsesperiode: kontordag i Nakskov (1938, i 1949 filial), filialkontorer i Hatting, Vejle amt, i Holstebro, i Rønde, Århus amt og i Dybvad, Hjørring amt (1941), i 1943 Randers og Svendborg, og 1944 afrundes krigstidsekspansionen med filialkontorer i Silkeborg og Brovst. Den østdanske virksomhed blev trukket endnu nærmere mod den sjællandske agerjord, da kontoret i København året efter Aage Feilbergs afgang i 1942 blev flyttet til Roskilde og nu udelukkende placeret under Mose- og Engafdelingen modsat Feilbergs tostrengede kommandovej. Men netop i jubilæumsåret, hvor man fejrede 75-året for selskabets oprettelse, registrerede man i grundforbedringsvirksomheden to mislyde. Ved at læse i en jydsk avis faldt Niels Basses øjne på en annonce fra tre jyske teglværker:

»Et meget rentabelt Foretagende er det at gøre Grundforbedring. 50% Tilskud, Projekt og Overslag gratis, og vi finansierer hele Foretagendet«.

Her var tale om et yderst generøst tilbud, som Hedeselskabet med sit krav om en vis refusion og af mange andre grunde ikke kunne fremsætte. Nu var det så heldigt, at Basse var indbudt til at holde foredrag om »Grundforbedring og Landvinding« på det jyske planteavlsmøde, og her gjorde han projekternes kvalitet til et hovedemne ud fra det let paradoksale spørgsmål, om ikke gratis bistand i virkeligheden var den dyreste. Det var teglværkernes sag at lave gode og billige drænrør og dermed færdig. Fortroligt-formående lød det fra talerstolen til teglværkerne: »Hold I jer til dette. Giver I jer af med gratis Projektering, er der noget, der tyder paa, at I tjener for meget paa Drænrørene«.⁴⁷

En anden og mere pågående medbejler til landmændenes bevågenhed

46. Se ovenfor p. 189f.

47. Foredraget 7-2-1941 ved Foreningen af jyske Landboforeningers Planteavlsmøde i Århus er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 23ff, jfr. ovenfor p. 365.

var Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse («L.A.B.»), stiftet 1939. Rundt om i ca. 100 lokalforeninger i landkommunerne agtede man nu i 1941 at sætte et energisk undersøgelses- og oplysningsarbejde i gang inden for områder med en radius på ca. 10 km. Kalundborg-foreningen havde under ingeniør Poul Waidtløw på denne måde fundet frem til mængder af dræningsarbejde, og på et større møde i København den 4-9-1941 drøftede man planerne med repræsentanter for Ingeniørsammenslutningen, Landinspektørforeningen, Landbrugsministeriet og Hedeselskabet. Waidtløw fremlagde sine synspunkter ud fra den antagelse, at 5-600.000 ha landbrugsjord endnu var vandlidende, og satte man arbejdsindsatsen til ca. 200 timer pr. ha, lå her en arbejdskraftsreserve på mindst 40.000 »arbejderår«. Her var altså baggrund for et hurtigere tempo, midlerne var teknikere, arbejdskraft, drænrør og propaganda. Landinspektørernes repræsentant ville gerne være med i en sådan kampagne, hvorimod Hedeselskabet med støtte fra Landbrugsministeriets repræsentant erklærede, at manglen på drænrør og på skolet arbejdskraft stillede sig i vejen for en virkelig ekspansion. Hedeselskabet havde en stor ekspektanceliste over ubehandlede sager, men en sådan var nødvendig af hensyn til kontinuerlig beskæftigelse af det store personale. L.A.B.s formand, højesteretssagfører Valdemar Hvidt sluttede med at erklære, at L.A.B. antagelig ikke ville gå ind i en større propaganda for vandafledning, men koncentrere sig om at få fremskaffet de fornødne drænrør.⁴⁸ Senere konkretiserede Hedeselskabet over for ministeriet de forudsætninger, der måtte være til stede, om dræningsarbejdet skulle fordobles i 1942: 1) en fordobling af produktionen af drænrør, og 2) en omskoling af 1.000 mand til specialarbejdere på basis af et uddannelsesstøtte på 100 kr. pr. mand.⁴⁹ Et påtænkt L.A.B.-kursus i Horsens efteråret 1942 tog man afstand fra, da det var beregnet på drænmestre og arbejdsmænd, ikke specialarbejdere. Alle her i landet, »der har

48. Refrat af mødet i Teknisk Afdelings arkiv.

49. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 23-3-1942, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 24-4-1942, p. 207f.

Forstand herpaa», er beskæftiget med grundforbedrings- og landvindingsarbejde, hedder det i en senere korrespondance.⁵⁰

I de interne papirer fra disse år kan man i det hele taget spore en stigende irritation over L.A.B.s propagandaarbejde. Måske misforstod man den ærlige vilje, da L.A.B. efteråret 1942 tilbød sin assistance. Landsforeningen havde gennem sine kontaktfolk bragt i erfaring, at Hedeselskabet efter folks mening arbejdede overordentligt langsomt og derved hæmmede arbejdet. Hvad kunne L.A.B. gøre i sagens anledning?⁵¹ Henvendelsen blev afvist; efter Hedeselskabets opfattelse var der ikke basis for at forcere arbejdet og dermed for at udvide samarbejdet med L.A.B.⁵² På repræsentantskabsmødet 1944 gav man fra flere sider udtryk for den opfattelse, at L.A.B. var et tidsbestemt fænomen. »Hele denne Historie ender i Papir og kun Papir«, erklærede Olav Øllgaard.⁵³ På intet tidspunkt betød L.A.B. en virkelig udfordring til den centraliserende tendens, der lå til grund for Hedeselskabets kulturtekniske linje i disse år. Mere urovækkende var et forslag fra Amtsrådsforeningerne og De samvirkende Sognerådsforeninger om, at alt projekteringsarbejde vedrørende regulering af offentlige vandløb burde overtages af amtsvandinspektørerne. Ideen stammede fra Randers amt, hvor den tidligere medarbejder i Hedeselskabet (og Statens Grundforbedringsvæsen) ingeniør K. Tylvad var amtsvandinspektør, og var kombineret med et forslag om, at amtsvandinspektøren stod til rådighed for sognekommunerne i deres projekteringsarbejde.⁵⁴ I sin yderste konsekvens indebar for-

50. Basse til ktch. S. Kinch, Landbrugsministeriet, 24-3-1944. Bestyrelsesbreve for 1944.

51. L. A. B. til Hedeselskabet 19-10-1942. Bestyrelsesbreve for 1942, B.27, 23-10-1942.

52. Hedeselskabet til L. A. B. 26-10-1942. Ibid.

53. Protokol for den lukkede del af repræsentantskabsmødet 1944, p. 165ff. Diskussionen må ses på baggrund af L. A. B.s store kampagne foråret 1944 vedrørende arbejdsmuligheder i landdistrikterne. Hedeselskabet havde ultimo 1944 en ordresreserve på 5093 uekspederede anmodninger, hovedsagelig som følge af denne kampagne (Hedeselskabets Tidsskrift 1945: 125ff).

54. Amtsrådsforeningen og De samvirkende Sognerådsforeninger til Landbrugsministeriet 21-3-1944. Bestyrelsesbreve 1945. Det var på Hedeselskabets direkte foranledning, at Landbrugsministeriet sendte sagen til udtalelse i Viborg (protokol for bestyrelsesmøde 6-12-1944, pkt. 4).

slaget efter Hedeselskabets opfattelse, at den kulturtekniske virksomhed blev decentraliseret, og at Hedeselskabets teknikere måtte overføres til amterne. Det var lidt tvivlsomt, om amtsvandinspektørerne over én kam havde de fornødne kvalifikationer til at projektere afvandingsarbejder.⁵⁵ Nogle måneder senere afviste Landbrugsministeriet efter brevveksling med landbo- og husmandsforeningerne den foreslåede decentralisering af det kulturtekniske arbejde.⁵⁶

Under disse års forcerede indsats på det landøkonomiske område var der rundt om i afdelingerne og i distrikterne mere brug for praktiske erfaringer end forsøgsresultater på teoretisk baggrund. Afdelingen for undersøgelser og forsøg fik desuden i tørveproblemet en så besværlig opgave, at meget andet måtte skydes i baggrunden. Thøgersen forsøgte et par gange at vinde forståelse for nye dræningsforsøg, bl. a. en påtænkt forsøgsrække i Præstø amt i samarbejde med amtets grundforbedringsudvalg (et levn fra Westh's dage), men hans kolleger Basse og Parbo fandt de foreslåede forsøg for »upåkrævede« og henviste til den øvede dræningsteknikers individuelle skøn.⁵⁷ I trediverne havde afdelingen gennemført et forsøg over forskellige dræningsafstande på sandjord ved Abildtrup mellem Herning og Videbæk, men redaktionen af Hedeselskabets Tidsskrift (Basse og Flensborg) nægtede at optage rapporten over forsøget under henvisning til en udtalelse, indhentet fra den senere afdelingsleder for Mose- og Engafdelingen, civilingeniør *C. V. Schledermann Larsen*. Med støtte i tyske undersøgelser hævdede ingeniøren, at forsøget led af metodiske svagheder, og at rapporten i tilfælde af offent-

55. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 20-4-1945, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 18-4-1945, pkt. 23. H. Hauch fik en kopi med den ledsagende bemærkning, at landmændene i givet fald kunne blive tvunget til at benytte vedkommende amtsvandinspektør i stedet for det nuværende valg mellem Hedeselskabet og autoriserede teknikere.

56. Kopi til Hedeselskabet dateret 20-9-1945 af Landbrugsministeriets skrivelse til Amtsrådsforeningen. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 1216⁴. Bestyrelsesbreve 1945.

57. Sagen og dens akter i bestyrelsesbreve for 1939, B. 43, 7-8-1939.

Afdelingsleder, civilingeniør C. V. Schledermann Larsen. Foto 1951. Schledermann Larsen var leder af Mose- og Engafdelingen 1943-1969.

liggørelse burde forsynes med en modificerende efterskrift.⁵⁸ Så gik rapporten i skuffen; til gengæld nedsatte man et særligt forsøgsudvalg vedrørende dræning med repræsentanter for landbo- og husmandsforeninger, Landbohøjskolen, Statens Planteavlsudvalg og naturligvis Hedeselskabet: N. C. Nielsen, distriktsbestyrer Th. P. Nielsen i Haderslev, Schledermann Larsen (formand) og distriktsbestyrer Martin Olsen.⁵⁹ Derimod havde Hedeselskabet ikke repræsentation i Dansk Ingeniørforenings udvalg til normer for glaserede lerrør og drænrør (af marts 1938) til trods for, at man rådede over en ekspert på området, distriktsbestyrer Aage Nielsen i Nykøbing F., der i en række numre af tidsskriftet 1939/40 publicerede en afhandling om drænrørs materialekvalitet. Til alt held var de normer for drænrør, som Dansk Standardiseringsråd godkendte i marts 1945, stort set tilfredsstillende.⁶⁰

58. Rapport af 11-3-1942, Thøgersen til bestyrelsen 30-6-1942 jfr. protokol for bestyrelsesmøde 6-10-1942 p. 11, 8-9-1943 pkt. 22.

59. Hedeselskabets Tidsskrift 1944: 198 jfr. protokol for bestyrelsesmøde 8-9-1943, pkt. 22, møde 24-3-1944, pkt. 14.

60. Hedeselskabets Tidsskrift 1946: 26f.

Det var udvalgenes tid. Efter svensk forbillede begyndte man for alvor at interessere sig for kunstig vanding (1944). Resultatet: et særligt udvalg under N. C. Nielsen og med forstanderen for forsøgsstationen i St. Jyndeved, Fr. Heick, som et af medlemmerne. Samme år fik et udvalg til opgave at undersøge, hvorfor afløb fra ensilagebeholdere tilstoppede drænledninger; Th. Mogensen fik året efter et udvalg til undersøgelse af fosforsyremetoden,⁶¹ en kreds af medarbejdere skulle se på kommissionsbetænkningen fra 1941 vedrørende en revision af vandløbsloven, og direktøren selv, Niels Basse, indgik i Landbrugsministeriets planteavlsudvalg af 1946. Inden for Teknisk Afdelings rammer fik de hydrometriske undersøgelser, der siden Techt-Hansens død bl. a. var blevet videreført af ingeniør *Erik Steenstrup* (1893-1969), fra 1941 til rådighed for Statens Landvindingsudvalg, en ny aktualitet, da fysikeren, den senere professor, cand. mag. *J. M. Lysbede* (1912-61), i 1942 påbegyndte udregning af formler for hver af de målte vandløb. Rigtigt anvendt gav disse formler en dækkende karakteristik af sammenhængen nedbør-afstrømning.⁶²

Inden for grundforbedringsvirksomheden var det alene mergelafdelingen, der i krigens år – akkurat som 25 år tidligere – måtte se arbejdet gå i stå rundt omkring. Jernbanernes mergeltransporter kunne ikke opveje det voldsomme fald i lastbilkørslen, til gengæld udkørte man i 1945 ca. 8.000 vognladninger kalk mod ca. 1500 i 1940. Det var de bedre stillede landbrugsområder, der førte an i denne udvikling på bekostning af de magre egne i Midt- og Vestjylland.⁶³ For at imødegå den forventede merglings- og kalkningsbølge efter krigens ophør intensiverede man eftersøgningen efter mergelforekomster. Bedringen indtraf i 1946, da man atter kunne skaffe lastbiler, og efter 2-3 års forløb var man igen oppe på førkrigstidens niveau.

Året 1945 var et år, hvor man gjorde status. Fortidens indsats skulle anskueliggøres, ikke til støtte i en trængselstid, men til inspiration og vej-

61. Se ovenfor p. 360.

62. Årsberetning for 1942 i Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 172. Lysbedes senere doktordisputats hed karakteristisk nok: »Hydrologic Studies of Danish Water Courses«. (referat i Hedeselskabets Tidsskrift 1955: 69ff ved professor J. N. Dahl).

63. Årsberetning for 1944/45 i Hedeselskabets Tidsskrift 1945: 140f.

70 år gammel hedeplantage.

ledning i den store genopbygningsperiode, der lå forude. Hedeselskabet kunne her bidrage med *sin* status: Grundforbedringsloven af 1937 med ændringerne 1940/41 betød, at ca. 175.000 ha eller ca. 5,5% af det »benyttede landbrugsareal« var blevet drænet i tiden indtil 1-7-1945. Hedeselska-

bets andel heri udgjorde ca. 70% eller 120.000 ha. Fordelt på amterne stod det klart, at de bedre landbrugsområder, de lermuldede jorder, havde fået broderparten. Maribo amt alene kunne fremvise 15,2% af det benyttede landbrugsareal, Præstø amt 8,7%, Sorø amt 8,2%, medens flere jyske amter var nede på 2-3%.⁶⁴ Dræning var og blev en landbrugsforanstaltning, afhængig af jordbundsforhold, driftsstruktur – og erhvervets konjunkturer.

64. Nogle Tal om Dræning. Hedselskabets Tidsskrift 1945: 180f.

C. De marginale arealer bliver på ny betydningsfulde

Brænde eller korn fra den jydsk hede?

Det var et stolt øjeblik for C. E. Flensborg, da Viborg kommune i foråret 1933 holdt rejsegilde på den nye kommuneskoles gymnastiksal på A. S. Ørstedvej. Når børn og unge mennesker for fremtiden kastede sig ud i barrier og tovværk, medens kommandoer fra martialske gymnastiklærere pressede lydbølger mod vægge og loft, kunne de ansvarlige myndigheder være sikker på, at overtømmeret stod sin prøve. Det var nemlig *dansk tømmer*, ovenikøbet hentet fra byens egne skove: Undallslund og Neckelmanns plantager, arealer der for ca. 70-80 år siden endnu lå hen som lynghede. På denne korte tid, målt i hedeskovbrugets tidsregning, var det altså muligt at frembringe en vare, der kvalitetsmæssigt kunne måle sig med importerede træprodukter. Dansk tømmer i stedet for svensk, dansk brændsel i stedet for tyske brunkulsbriketter. Disse tanker havde Hedeselskabet, Dansk Skovforening og Foreningen af jydsk Skovejere ved flere lejligheder gjort gældende oved for den nye kriselovgivnings hovedhjørnestein, Valutacentralen.¹ I en tid, hvor antallet af arbejdsløse nåede op mod 1/3 af de organiserede arbejdere, var nye beskæftigelsesmuligheder altid i søgelyset.

Plantningsafdelingen var derfor parat, da Arbejdsløshedsrådet kom med sin henvendelse sidst på året 1932.² Forud for den store indberetning af 7. januar 1933 nåede man at fremsende en særskilt skrivelse til Socialministeriets Arbejdsudvalg, som man tidligere havde haft kontakt med, om en bevilling på 1.000 kr. til Chr. Dalgas' forsøg med frugtplantager på heden.³ Bevillingønsket var med på ansøgningen om statstilskud for 1933/34, men

1. Korrespondancen findes i bestyrelsesbreve for 1932, B. 7, 16-2-1932. Hedeselskabet opfordrede også Statsskovvæsenet og Sorø Akademi til at rette lignende henvendelser.
2. Se ovenfor p. 349f.
3. Hedeselskabet til Socialministeriets Arbejdsudvalg 5-1-1933. Sag mnrk. »Arbejdsløshedens Afhjælpning«, Hovedkontoret, jfr. ovenfor p. 303f.

blev strøget af Landbrugsministeriet. I den samlede indberetning ønskede man til oprettelse af nye plantager en bevilling på 100.000 kr., hvoraf halvdelen var tiltænkt den vestlige, skovfattige del af Sønderjylland. Hertil kom 2x10.000 kr. til fredskovstilskud og læplantning i denne landsdel. De 20.000 var stillet til rådighed 1932/33, men savnedes på finanslovsforslaget for 1933/34. Til støtte for afsætningen af bjergfybrænde kunne man tænke sig 50.000 kr. i rummetertilskud (1 kr. pr. rm) til mejerier, der ville gå over til at anvende denne form for brændsel. Plantagernes nettooverskud ved denne forretning tænkte man sig anvendt til underplantning med gran i de udhuggede bjergfyplantager. Alene de 20.000 til Sønderjylland og de 1.000 kr. til frugttræ-forsøg gik igennem. Havde Arbejdsrådet mistet interessen for hedens aktuelle problemer?

Tværtimod, må man vist sige. Forklaringen var den ganske enkle, at tre mænd med særlig interesse for hedeopdyrkning, gårdejer Peder Poulsen, Vittarp, ingeniør Knud Lind, Varde, og godsejer, dr. med. K. A. Hasselbalch, Borupgaard ved Snekkersten, havde taget K. K. Steinckes opfordring til offentligheden om at indsende beskæftigelsesforslag så alvorligt, at de havde afleveret en skitseplan til opdyrkning af 176.000 ha hede. De to sidstnævnte var kendte navne inden for de kredse, Hedeselskabet havde berøring med. Knud Lind havde som mergelentreprenør ved flere lejligheder klaget til Landbrugsministeriet over Hedeselskabets mergelafdeling og dens leder, J. P. Olesen, som efter Linds opfattelse var tilbøjelig til at sammenblende mergelselskabernes og Hedeselskabets interesser.⁴ Begge parter afviste klagen. *K. A. Hasselbalch* (1874-1962) havde i sin tid afbrudt en medicinsk karriere for at studere landbrug, da han efter sin svigerfars død i 1916 blev ejer af Borupgård. I sin studietid på Landbohøjskolen havde han professor Fr. Weis som lærer i plantefysiologi. På gården Heimdal i Hoven sogn forsøgte han i begyndelsen af trediverne at omsætte Weis' teorier om hedejordens landbrugsmæssige muligheder⁵ til praksis. De foreløbige resultater af

4. Klager i 1928 og 1933, jfr. akter i Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 1502/1934. Sagen endte som injuriersag mellem Lind og Olesen.

5. Se ovenfor p. 323f.

Dr. K. A. Hasselbalch (i forgrunden th.) i samtale med afdelingsleder J. Parbo ved årsmødet 1939.

opdyrkningen samlede han i et foredrag af januar 1933 i Biologisk Selskab.“

I den 8 sider lange redegørelse med tilhørende seks »tavler« skitserede de tre forfattere en omfattende opdyrkningsplan, der i løbet af 7 år skulle udvide Danmarks landbrugsareal med 176.000 ha (eller 5,4%), fordelt på 16.000 brug à 11 ha og dermed direkte og indirekte underhold for ca. 100.000 mennesker. Der var efter forfatterens skøn ca. 290.000 ha uopdyrket hede tilbage, men kun godt 50% heraf egnede sig til opdyrkning. De øvrige 25-30.000 måtte man i stedet tage fra »urentable Bjergfyrplantager« rundt om i Jylland. Bygningerne ville koste 6.560 kr. pr. bedrift, når de blev udført i træ, leveret af statens skove. Den samlede pris pr. brug for kultiverings- og bygningsarbejder blev så 11.400 kr., i alt 172,5 mill. kr. (excl. hedejord og træ fra statsskovene), og disse penge kunne man fremskaffe gennem en hedekreditforening med statsstøtte. Over for mulige påstande om, at landbrugsproduktionen i forvejen var mere end rigelig, viste en opgørelse i tavle VI, at Danmark i 1931 havde haft et importoverskud af landbrugsvarer på ca. 150 millioner kroner, og ønskede man at erstatte dette ved hjemlig produktion, måtte landbrugsarealet øges med 16%. Ved hedeopdyrkning »efter Professor Weis' Princip« viste Hasselbalchs resultater på »Heimdal« en merindtægt på ca. 10% i forhold til gennemsnittet for jydsk landbrugsjord.⁷

Arbejdsløshedsrådet bad nu Hedeselskabet om at lade sig repræsentere ved en drøftelse af planens enkeltheder. Det eneste kontante resultat af mødet blev, at Arbejdsløshedsrådet efter Hedeselskabets forslag gik ind for øget statsstøtte til Hedebrugets arbejde.⁸ Pressen beskæftigede sig dog så meget med forslaget, at Flensborg, sekunderet af Lüttichau, tog bladet fra munden og i en artikel i Jyllands-Posten påviste forslaget mangler, først

6. Søren Hansen (Red.): Jydsk Landvinding, p. 8f.

7. Afskrift af planen i sag nrk. »Arbejdsløshedens Afhjælpning«. Hovedkontoret. P. Poulsen og Knud Lind havde allerede i sept. 1926 fremsat en sådan plan, men Statens Jordlovsudvalg afviste den som urealistisk.

8. Arbejdsløshedsrådet til Hedeselskabet 23-2-1933. Ibid. Rådets henstilling gav dog ikke resultat, tværtimod blev bevillingen nedsat med 10% fra 135.000 kr. til 121.500 kr. Se desuden Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 217f. om Hedebrugets opfattelse.

og fremmest vanskelighederne ved at finde passende hedearealer – og velkvalificerede kandidater til 16.000 husmandsbrug." Hverken her eller i en efterfølgende diskussion med Weis, der i øvrigt stillede nok så nærgående spørgsmål om Hedeselskabets og Hedebrugets indsats på hedeopdyrkningens område, sagde Flensborg noget om tanken om at nedlægge urentable plantager, men man kan velsagtens tænke sig hertil. Et forslag fra kontorchef i Magistratens 3. afdeling i København, P. E. Müller, en søn af den berømte overførster og selv ejer af en plantage, om at oprette arbejdskolonier for arbejdsløse unge i landdistrikterne, blev hilst med lidt større entusiasme, især da man fik kombineret kolonatstanken med en plan om at erhverve et 4.500 tdr. land stort areal i den delvis tørlagte Filsø som basis for et større opdyrkningsarbejde.¹⁰ Chr. Dalgas var efterhånden kommet til den anskuelse, at kolonater næppe var en god idé; især hæftede han sig ved, at det var umuligt at opretholde en god tone blandt »gæsterne«. Men også Filsøplanen led skibbrud, da loven om tilskud i anledning af ungdomsarbejdsløsheden ikke gjorde det muligt at erhverve arealer.¹¹

I januar 1934 blev Arbejdsløshedsrådet udvidet med en halv snes medlemmer, heriblandt proprietær Martin Sørensen, Peterslund, der samtidig var medlem af Hedeselskabets repræsentantskab og formand for De danske Mergelbaner. Rådets kommissorium blev udvidet noget i et forsøg på at finde frem til nye beskæftigelsesmuligheder, bl. a. inden for landbruget. Flensborg følte da, at tiden nu var inde til at fremlægge sine tanker om arbejdsmuligheder ved plantning. Ved systematisk læplantning inden for rammerne af læplantningslaug og med anvendelse af kommunernes arbejdsløse havde man et smidigt og effektivt instrument inden for den lokale arbejdsanvisning. Anlæg af plantager af størrelsesordenen 3-400 ha på hedearealer, der ikke rummede landskabelige skønhedsværdier, kunne give godt 100.000 arbejdsdage, og med en arbejds løn på 7-8 kr. betød det en udgift på

9. De nye Husmandshjem paa den jydsk Hede. Jyllands-Posten 11-3-1933.

10. Sagens akter er samlet i sag mrk. »Arbejdsløshedens Afhjælpning«, Hovedkontoret, nr. 12-13.

11. Arbejdsløshedsrådet til Hedeselskabet 23-5-1933, *ibid.*, jfr. lov nr. 186 af 20-5-1933.

I anledning af 60-års jubilæet i 1926 arrangerede Hedeselskabet i dagene 14.-16. juli en udflugt til plantager og grundforbedringsprojekter i Midtjylland. Her ses bilerne klar til start foran hovedbygningen i Viborg.

ca. 2700 kr. pr. ha. Tre plantager à 300 ha i Nord-, Vest- og Sydjylland stod på hans ønskeseddel.¹² En delegation fra Hedeselskabet og Hedebruget blev i december 1934 kaldt til et orienterende møde med Arbejdsløshedsrådet, og på dette grundlag fremsatte man en række bevillingsønsker inden for grundforbedrings- og plantningsvirksomheden, heriblandt 200.000 kr. til kommuneplantager, 20.000 som ekstraordinært tilskud til den sønderjydske plantningssag og en forhøjelse af læ- og småplantningsbevillingen fra 72.000 kr. til 92.000 med henblik på læplantningslaug.¹³ Rådet videre- sendte Hedeselskabets (og Hedebrugets) skrivelser med særlig anbefaling af

12. Hedeselskabets Tidsskrift 1934: 65ff. På et senere bestyrelsesmøde vedtog man at gå ind for denne linje (protokol for bestyrelsesmøde 25-6-1934, pkt. 18).

13. Hedeselskabet til Arbejdsløshedsrådet 2-1-1935. Sag mrk. »Arbejdsløshedsrådet«, Hovedkontoret.

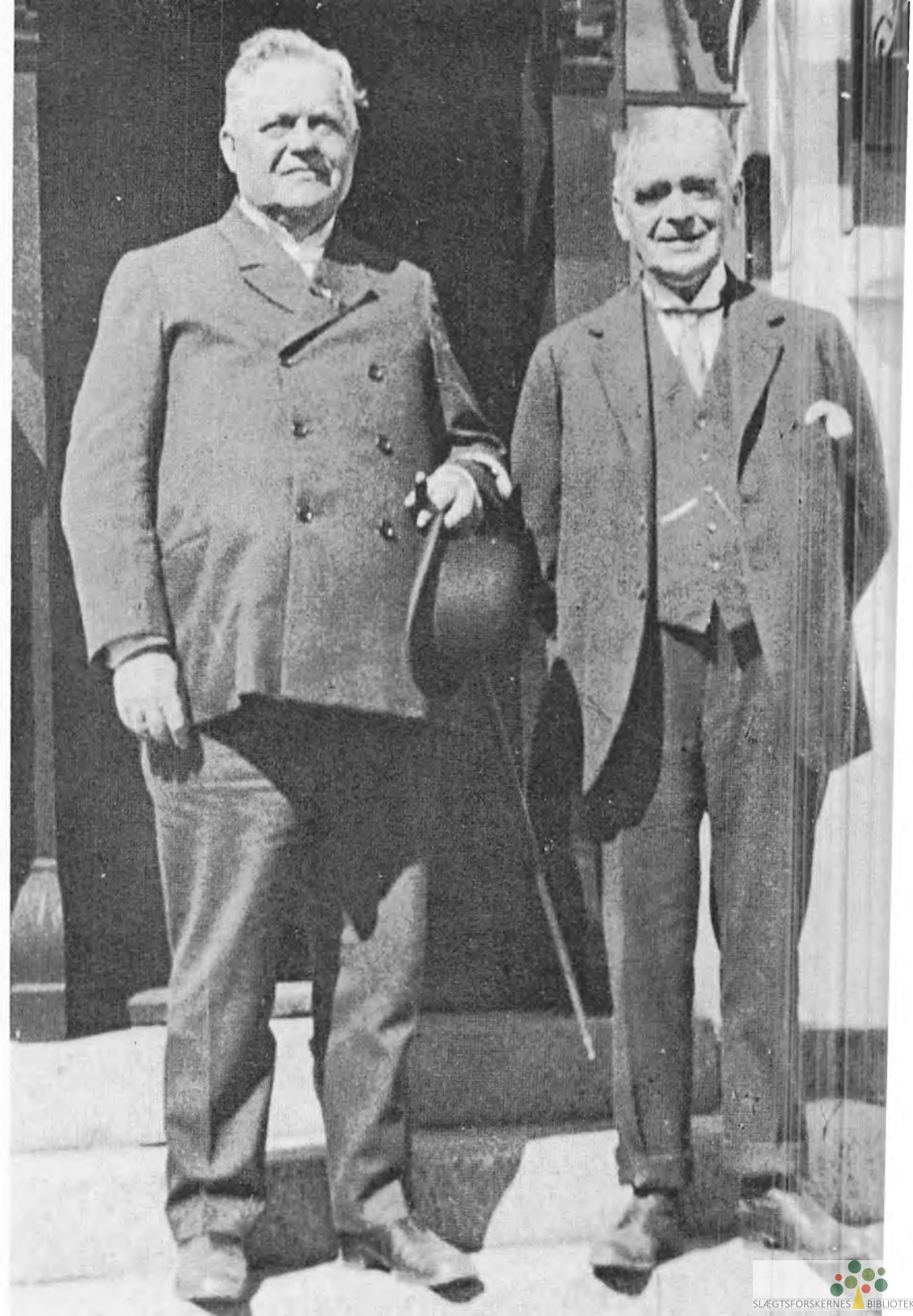
Medlemsudflugten 14-16/7-1926. Man er nået til Holtum Bjerge mellem Arnborg og Brande. J. C. Christensen ses på vognen.

grundforbedringsbevillingerne, men gav samtidig udtryk for en vis skuffelse over, at det ikke var muligt at iværksætte foranstaltninger direkte under selskaberne.¹⁴ Man kunne åbenbart ikke være sikker på, at midlerne blev anvendt efter deres formål, når lokale myndigheder fik del i pengene. Med undtagelse af et ønske om 100.000 kr. ekstra til administration af grundforbedringsarbejdet fik Hedeselskabet de ønskede bevillinger.¹⁵

Der var kommet nye signaler i Hedeselskabets forstlige virksomhed efter Flensborgs tiltræden april 1933. Allerede i juni var Hedeselskabet ved Flensborg repræsenteret i det særlige udvalg af 1928 til forsøg vedrørende hedeskovenes foryngelse; der iværksattes en propagandaoffensiv for anven-

14. Arbejdsløshedsrådet til Socialministeriet 24-1-1935 med kopi til Hedeselskabet. Ibid.

15. Årsberetning for 1935/36, p. 22ff.

delse af brænde inden for forskellige industrier, og i foråret 1934 udsendtes med støtte fra Dansk Skovforening, Statsskovbruget, Ovnstøberforeningen og flere andre organisationer en pjece om »Dansk Brændsel – Dansk Brænde«. Året efter ydede man økonomisk støtte til Dansk Skovforenings kampagne for dansk brænde, især dets anvendelse i centralvarmeanlæg.

Hedeselskabet havde ikke været inddraget i de forberedende drøftelser vedrørende det med spænding imødesete lovforslag til en ny skovlov, der blev fremsat i Folketinget november 1933 på baggrund af en betænkning fra januar 1929, afgivet af Skovlovsudvalget af maj 1920. Først en måneds tid senere (efter tilskyndelse fra folketingsudvalget?) bad Landbrugsministeriet om en udtalelse, og Hedeselskabet kunne da i overensstemmelse med linjen fra Chr. Dalgas' dage fastslå, at 1805-forordningen havde virket fuldt ud tilfredsstillende, og at lovforslaget på flere punkter betød en forringelse af skovbrugets vilkår. De mange private hedeskove o. lign. rundt omkring i Jylland ville ikke få samme beskyttelse som fredskove i tilfælde af bortsalg, idet de efter forslaget ikke var underkastet samme beskyttelse som egentlige fredskove i form af det særlige 10-års tilsyn ved ejerskifte. Desuden fandt man det uheldigt, at kreaturer frit kunne græsse i en fredskov, og at selskabets lokale forstfolk ikke var inddraget i den påtænkte tilsynsvirksomhed, der foregik under statsskovdirektørens absolutte overherredømme i dennes egenskab af leder af »Skovtilsynet«. Dette tilsyn hørte igen hjemme under et særligt »Skovnævn« – med statsskovdirektøren som formand og med to repræsentanter for de private skovejere som de øvrige repræsentanter. Efter Hedeselskabets opfattelse var der her tale om en uheldig sammenblanding af interesseområder, og man mente sig iøvrigt berettiget til en plads i Skovnævnet.¹⁶ Med Laust Nørskov som talsmand på tinge arbejdede man videre med sagen, bl. a. i forbindelse med en »skov- og hede-

16. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 13-1-1934. Lüttichaus arkiv. Om Chr. Dalgas' opfattelse af skovlovsproblemet, se ovenfor p. 320f.

Medlemsudflugten 1926. Fra besøget den 16. juli i Gyttegårds plantage ved Hejnsvig. Ejeren, grosserer Albert Petersen og J. C. Christensen.

rejse« august 1934 for folketingsudvalgets medlemmer, og da loven endelig var en realitet foråret 1935, var Hedeselskabets ønsker stort set opfyldt. Skovnævnet var nu udvidet til 7 medlemmer, heriblandt en repræsentant for Hedeselskabet (Flensborg med Lüttichau som suppleant), Klitvæsenet, Småskovsforeningen og med Landbrugsministeriets departementschef som formand.¹⁷ Flensborg indtrådte omtrent samtidig i Handelsministeriets »Bøgetræs-Udvalg« af december 1932 i forbindelse med en udvidelse af udvalgets kommissorium. Dette udvalg under den på én gang kontante og lyriske betegnelse havde oprindelig til opgave at undersøge anvendelsesmulighederne for dansk bøgetræ, men fik nu i efteråret 1935 bemyndigelse til at inddrage brændselsproblematikken under sit arbejdsområde. Udvalgets betænkning forelå 29. august 1939, men i betragtning af datoen er det tvivlsomt, om de ansvarlige myndigheder fik tid til at studere betænkningen nærmere.

Var der nogen reel baggrund for den omfattende aktivitet udover arbejdsløsheden og alle de problemer, den medførte? I det samme nummer af tidskriftet, hvor Flensborg indvarslede sit program for nye plantageanlæg, bragte man en meddelelse om de ødelæggende virkninger af en orkan den 8. februar 1934. Ganske vist var Hedeselskabets plantager sluppet billigt, men alligevel – hvordan finde afsætning for de store træmængder, ca. 250.000 m³? Propagandavirksomheden for dansk brænde og importrestriktionerne på udenlandsk tømmer og træ gjorde nu sin virkning, brændesalget »gaar stadig forbavsende godt«, ovenikøbet til stigende priser, og tømmer-salget »nogenlunde godt«, lød vurderingen på årsmødet 1934. Ved samme lejlighed oplyste Lüttichau på C. C. Branths forespørgsel, at man var ved at forlade den kun to år gamle beslutning om at undgå oprettelse af store plantageanlæg.¹⁸

Den gamle modsætning mellem naturfredningsvenner, hedeopdyrkere og plantagefolk fik tilført ny næring med hedearealernes centrale stilling i tredivernes diskussion om afhjælpning af arbejdsløsheden. Professor Mentz

17. Lov nr. 164 af 11-5-1935.

18. Hedeselskabets Tidsskrift 1934: 188.

Stormen den 8. februar 1934.
Stormfældede træer i Undallslund plantage ved Viborg.

og folkeringsmand J. S. Vanggaard, begge medlem af repræsentantskabet, bad på årsmødet i 1936 om tilslutning til en opfordring til befolkningen og til amter og kommuner om at medvirke til fredning af hedepartier. På et forudgående bestyrelsesmøde blev henvendelsen modtaget »med sympati«,

Traktoren har vendt den første plovfure på det af Jydsk Landvinding erhvervede areal ved Vind. 1937. Afdelingsleder Niels Basse konfererer med traktorføreren.

men ønskedes drøftet for lukkede døre.¹⁹ Repræsentantskabet havde ikke noget imod, at opfordringen blev publiceret i tidsskriftet. A. Levring bemærkede dog, at ikke alene hedepartier, men også andre former for fortidsmin-

19. Protokol for bestyrelsesmøde 25-6-1936, pkt. 8.

der, især rester af egeskove mellem Langå og Ulstrup, burde fredes.²⁰ Opfordringen kom formelt fra repræsentantskab og bestyrelse, men da den ikke var ledsaget af kommentarer, endsigse anbefaling, stod den reelt på Mentz' og Vanggaards egen regning.²¹

Ved næste årsmøde var hedeopdyrkningen et af hovedtemaerne. I rækken af hedeopdyrkningsprojekter, som Landbrugsministeriet havde modtaget gennem årene, nåede et forslag fra postmester Carl Thomsen, Vedbæk, ud over skrivebordsstadiet, idet en kreds af interesserede, heriblandt initiativtageren, P. E. Müller, Hasselbalch, Chr. Dalgas og Niels Basse den 29-9-1936 på et møde i Holstebro dannede foreningen »Jydsk Landvinding«.²² Sagen var blevet drøftet livligt i pressen, og Niels Frederiksen fra Jordlovsudvalget blev afæsket en udtalelse. Den var nedslående: Jordlovsudvalget skulle ikke ud i »noget Eventyr med Maskin-Opdyrkning af Hede...«, og selv ville han ikke være med til at »lokke Arbejdsløse ud i Fare for at sulte ihjel...«.²³ Projektet løb ud i vanskeligheder, og 21. maj 1937 omdannede Hasselbalch med aktiv støtte fra civilingeniør Knud Højgaard foreningen til et aktieselskab med en bestyrelse på tre mand, Chr. Dalgas, formanden for De jyske Husmandsforeninger P. Nielsen, Tvis, og Hasselbalch selv og med Niels Basse som ulønnet direktør. Foreløbig agtede man at koncentrere anstrengelserne om et areal på 200 ha hede i Vind sogn ved Holstebro. Den efterfølgende udstykning ville ske gennem Jordlovsudvalget.²⁴ Hedeselskabets årsberetning for 1936/37 omtalte det nye selskab i positive vendinger, men Lüttichau havde ikke større tiltro til tankerne om at opdyrke hede ved hjælp af arbejdsløse. Heden burde dyrkes op

20. Protokol for repræsentantskabsmødets lukkede del 1936, p. 46ff.

21. Opfordringen, trykt med petit, findes i Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 176f.

22. Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 237. Hedeselskabet advarede mod at yde statstilskud til det nye foretagende. Pengene skulle i stedet kanaliseres gennem de »gamle« selskaber (Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 30-6-1936, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 17-12-1936).

23. Interview i Jydske Tidende 15-8-1936.

24. Hedeselskabets Tidsskrift 1937: 128, jfr. Søren Hansen (Red.): Jydsk Landvinding, p. 7ff.

»af dens egne Børn«. ²⁵ Sagen gav på mødet ikke anledning til diskussion.

Efter et år, hvor afsætningen på træ og brænde havde været »upåklagelig«' ja hvor plantageejere flere steder havde drevet uforsvarlig hugst, mente Flensborg åbenbart, at tiden var inde til en principiel hededebat. Årsberetningen for 1937/38 stillede rent ud det spørgsmål, om ikke der blev indtaget for dårlig jord til dyrkning. En del af disse arealer burde beplantes med nåleskov eller slet og ret henligge i naturtilstanden. ²⁶ Vanggaard og Mentz var stort set enig i disse synspunkter, men Hasselbalch og Nielsen, Tvis, stillede modspørgsmålet, om ikke en del beplantede arealer burde opdyrkes? Husmandsføreren mente endog at kunne konstatere, at Flensborg var for meget plantningsmand på bekostning af landbrugets interesser. ²⁷

Som det også fremgik af repræsentantskabets drøftelser, var det plantningssagens andet hovedelement, læ- og småplantningerne, der nu tiltrak sig interesse. I forlængelse af drøftelserne med Arbejdsløshedsrådet 1934/35 og med henvisning til den nye beskæftigelseslovgivning, især lovene 1937/38, ²⁸ var Hedeselskabet i fuld gang med at rekruttere unge arbejdsløse i en organisation med navnet Det flyvende Korps. Denne nyskabelse vil blive omtalt senere; ²⁹ i sin oprindelige form var korpset tænkt som et tilbud til de mindre plantager, hvor ejerne ikke disponerede over tilstrækkelig arbejdskraft. Alene i 1937/38 havde 54 plantager modtaget assistance og derved fået skovet 10.000 rm. Desuden var korpset gået igang med den egnsvise læplantning, således som Flensborg tidligere havde skitseret det. Dette initiativ havde vakt stor opmærksomhed i København, og det er formentlig under denne synsvinkel, man skal se Staunings »hedetur« i begyndelsen af september 1938. I en udtalelse til Viborg Amts Social-Demokrat erklærede statsministeren, at hans respekt for Hedeselskabet var vokset stærkt under turen, og at han så frem til et udvidet samarbejde med selskabet for at modvirke arbejdsløsheden. Enhver tale om »løntrykkeri« måtte

25. Hedeselskabets Tidsskrift 1937: 150.

26. Hedeselskabets Tidsskrift 1938: 210f.

27. Op. cit. p. 258ff.

28. Lov nr. 108 af 1-5-1937, lov nr. 169 af 13-4-1938.

29. Se nedenfor p. 416ff.

Lyhne hede 1942.

også forstumme, efter at Hedeselskabet forlængst havde indgået overenskomst med Dansk Arbejdsmandsforbund.

I løbet af vinteren 1938/39 kom der for alvor gang i hugge- og graveredskaberne. Det flyvende Korps blev delt op i en læplantnings- og en plantagegruppe og spredte sin virksomhed til Jyllands fjerneste egne, undertiden

til glæde og opmuntring, undertiden til forbitrelse og harme, når arbejdet var udført for sjuksket, når det »flyvende« mandskabs arbejdsmoral ikke stod mål med den lokale standard, eller når lønsatserne smittede af på den på egnen gængse betaling. Hedeselskabet var samtidig dybt inde i overvejelser om at erhverve passende hedearealer, såsom Lyhne hede i Lyhne sogn tæt ved Ølgod i forlængelse af købet af den 230 ha store Frøstrup plantage ved Varde i 1938. Priserne på træ og brænde havde rettet sig noget efter en midlertidig nedgang som følge af, at Valutacentralen havde sat træ på fri-liste. Fredskovsplantagerne udgjorde ca. 2750 med godt 90.000 ha mod ca. 2500 plantager (A- + B-plantager) med ca. 85.000 ha i 1929, og man var overalt i fuld gang med 2. kultur. Som Flensborg så det, var rødgranen hedeplantagernes sikre kort. Ædelgran kunne dog komme på tale, når den gamle bevoksning var ramt af trametes, men vildtet var lidt for begejstret for denne grantype. Som sin forgænger i embedet havde direktør Flensborg stor respekt for bjergfyrren som ammetræ, dens nåle og kvas gav et fortrinligt udgangspunkt for 2. kultur. På gode jorder var der gode udsigter for løvtræer som eg og bøg.³⁰

Med Chr. Dalgas' død den 8-11-1939 sluttede en epoke i Hedeselskabets skovbrugshistorie, men begivenhederne den 1. september havde fremkaldt en ny situation, der kunne gøre kursen ind i fremtiden usikker.

Systematisk læplantning som værn mod arbejdsløsheden

Skærtorsdag den 13. april 1933, 14 dage efter at Hedeselskabet havde skiftet direktør, gav en »påskeøsten« de jydsk landmænd en anskuelses-undervisning i sandflugtens landskabsnivellerende kræfter. Bort fløj det kostbare muldrag, bort fløj såsæd, græsfrø og gødningsstoffer – medmindre velholdte læhegn effektivt kunne bryde vindens magt til ærgrelse for ukyn-dige i den ædle kunst at plante læ om hegn og gård. Såvel Lüttichau som Flensborg havde dermed et godt udgangspunkt for at tale om læ- og små-

30. Om Foryngelse af Fredskovsplantager. Foredrag i Danske Forstkandidaters Forening i København 17-2-1939. Trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1939: 104ff.

Sandstormskade i Sdr. Vium. Foråret 1959.

plantningernes store betydning, da repræsentanterne samledes den 21. juni i Herning. På det tidspunkt var Chr. Dalgas og professor A. Howard Grøn allerede i gang med deres flerårige disput om sammenhængen mellem skovvegetation og nedbør.³¹ Da skovrider C. F. Jensen ud fra sine erfaringer som

31. Se ovenfor p. 314.

praktisk forstmand i Birkebæk og Thy blandede sig i striden og på et lidt spinkelt grundlag fremførte en teori om skovområdets evne til at suge luftmasser til sig som følge af varm opstigende luft fra åbne pladser i skoven, blev han ubarmhjertigt tromlet ned af den lærde professor. I en »Bemærkning til Hr. Skovrider C. F. Jensen« – bemærk den høflige form – henviste han sin modpart til at studere nærmere angivet faglitteratur, da han anså det »for upassende at fylde et værdifuldt Tidsskrifts kostbare Plads med elementært Skolebogsstof...«. ³² Der var dog et vist håb for Hr. Jensen, idet professoren var enig med ham i hans opfattelse af læplantningens gavnlige virkning på markafgrøderne. Under udøvelse af sin »ubehagelige Pligt til Retledning af den offentlige Mening« ³³ må professor Grøn have overset, at dette egentlig var sagens kerne. Der skulle gå flere år, før videnskabsmænd fra Polyteknisk Lærestanstalt gav læplantningens udøvere eksperimentelt begrundede svar på væsentlige spørgsmål.

Den kraftige agitation for øget læplantning gav i første omgang det resultat, at bestillinger på planter strømmede ind og derved ville tvinge tilskudsprocenten nedad, hvis ikke bevillingen blev forhøjet. Hedeselskabet bad da i februar 1934 om en forøgelse af bevillingen fra 72.000 til 87.000 kr., men Wilcke noterede blot: »Kan formodentlig slet ikke lade sig gøre«. ³⁴ Til de 2 millioner løvtræer og 4 millioner nåletræer blev tilskudsprocenten følgelig 23% af indkøbsprisen, medens sønderjyderne herudover fik 1/3 i ekstraordinært tilskud. Det stod klart, at den ønskede ekspansion ikke kunne ske inden for det eksisterende system, og selv med al mulig sympati for plantningsforeningernes store indsats måtte man jo erkende, at resultaterne varierede betydeligt fra sted til sted. I denne situation kom Arbejdsløshedsrådets udspil svært tilpas, og som tidligere nævnt ³⁵ lykkedes det Flensborg at kombinere egnsvis læplantning med samfundets behov for nye beskæftigel-

32. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 296f.

33. Fremført på et senere stade i diskussionen med Chr. Dalgas (Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 265).

34. Notat på Hedeselskabets indstilling af 24-2-1934. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 766/1934.

35. Se ovenfor p. 398f.

sesmuligheder, i første omgang på det lokale plan, i næste den landsomfattende indsats mod ungdommens arbejdsløshedspøblem. Fra et beskæftigelsesmæssigt synspunkt var det en fordel, at der i 3-4 år efter beplantningen var behov for arbejdskraft til rensning og vedligeholdelse.³⁶

En overgang syslede man med tanker om at lave en slags »grundforbedringslov« for læplantningsarbejdet, altså med direkte statsstøtte i form af lån og tilskud til hele plantningsproceduren. Forslaget hertil stammede fra formanden for planteavlsudvalget i Hjørring amt, gårdejer Bertel Bjerre, Guldager, Hæstrup, der i disse år fungerede som en slags personlig rådgiver for Kr. Bording og ministeriet. Ud fra denne tankegang fremsatte Hedeselskabet et forslag, hvorefter der skulle bevilges 100.000 kr. til planteindkøb (den »ordinære« bevilling), 60.000 kr. til jordarbejde, renholdelse o. lign. og 14.000 kr. til konsulentvirksomhed, de sidste to beløb at anvende inden

36. Landbrugsministeriet til Finansministeriet 18-2-1935. Påtegning på Arbejdsløshedsrådets indstilling af januar 1935, jfr. ovenfor p. 399, note 14. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 137/941.

for læplantningslaug på basis af 2/3 tilskud mod 1/3 til planteindkøbet.³⁷ Bertel Bjerre fandt dog, at beløbene var for små, og at man burde bygge på andre organisationer end Hedeselskabet, f. eks. havebrugskonsulenter og interesserede gartnere. Ved at pille lidt ved tendensen i Hedeselskabets forslag havde man et brugeligt grundlag, sluttede han.³⁸ Man lugede efter Bjerres forslag de 8.000 kr. til aflønning af en konsulent ud af forslaget, men Finansministeriet sagde kort og godt nej til tilskud til vedligeholdelsesarbejde og jordarbejder udover grundforbedringslovens satser, d.v.s. 1/3.³⁹ Hedeselskabet fik på denne måde »kun« 100.000 kr. som almindelig læplantningsbevilling, 30.000 kr. til jordarbejde, (hvoraf det kun lykkedes at bruge godt 4.000 kr., bl. a. fordi de 2/3 af udgifterne måtte betales af arbejdsgiveren) og 6.000 kr. til særlig vejledning i læplantning.⁴⁰ Konsulentspørgsmålet måtte hvile indtil videre.

Det kræver lidt fantasi at forestille sig, at ventilationsforsøg i en så lukket atmosfære som en svinesti kan føre til lævirkningsforsøg i den fri luft. Ikke desto mindre var det begyndelsen til de banebrydende undersøgelser, som professor, dr. techn. *Chr. Nøkkentved* (1893-1945) i slutningen af trediveerne foretog over lævirkningen ved forskellige typer læhegn og -skærme. Det var repræsentantskabets alderspræsident, den 88-årige overingeniør, dr. techn. h. c. I. *O. V. Irminger* (1848-1938), der på årsmødet i 1936 henledte sine kollegers opmærksomhed på Nøkkentveds undersøgelser. Under arbejdet i svinestalden på Trollesminde havde en lang og høj roebunke et stykke borte fra staldbygningen haft uheldig indflydelse på ventilationsforholdene, når vinden blæste på tværs af bunken. Denne observation gav anledning til forsøg med opsætning af læskærme i en vindtunnel på Polyteknisk Læreanstalt, og efter forslag fra Irminger konstruerede man såvel lukkede som hullede skærme ud fra den betragtning, at en skov som følge af sin utætte karakter nærmest måtte sammenlignes med en hullet skærm. Det viste sig,

37. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 7-1-1936. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 137/1941.

38. Bertel Bjerre til Bording 11-1-1936. Ibid.

39. Finansministeriet til Landbrugsministeriet 8-2-1936. Ibid.

40. Regnskabsberetning for 1936/37, p. 5ff.

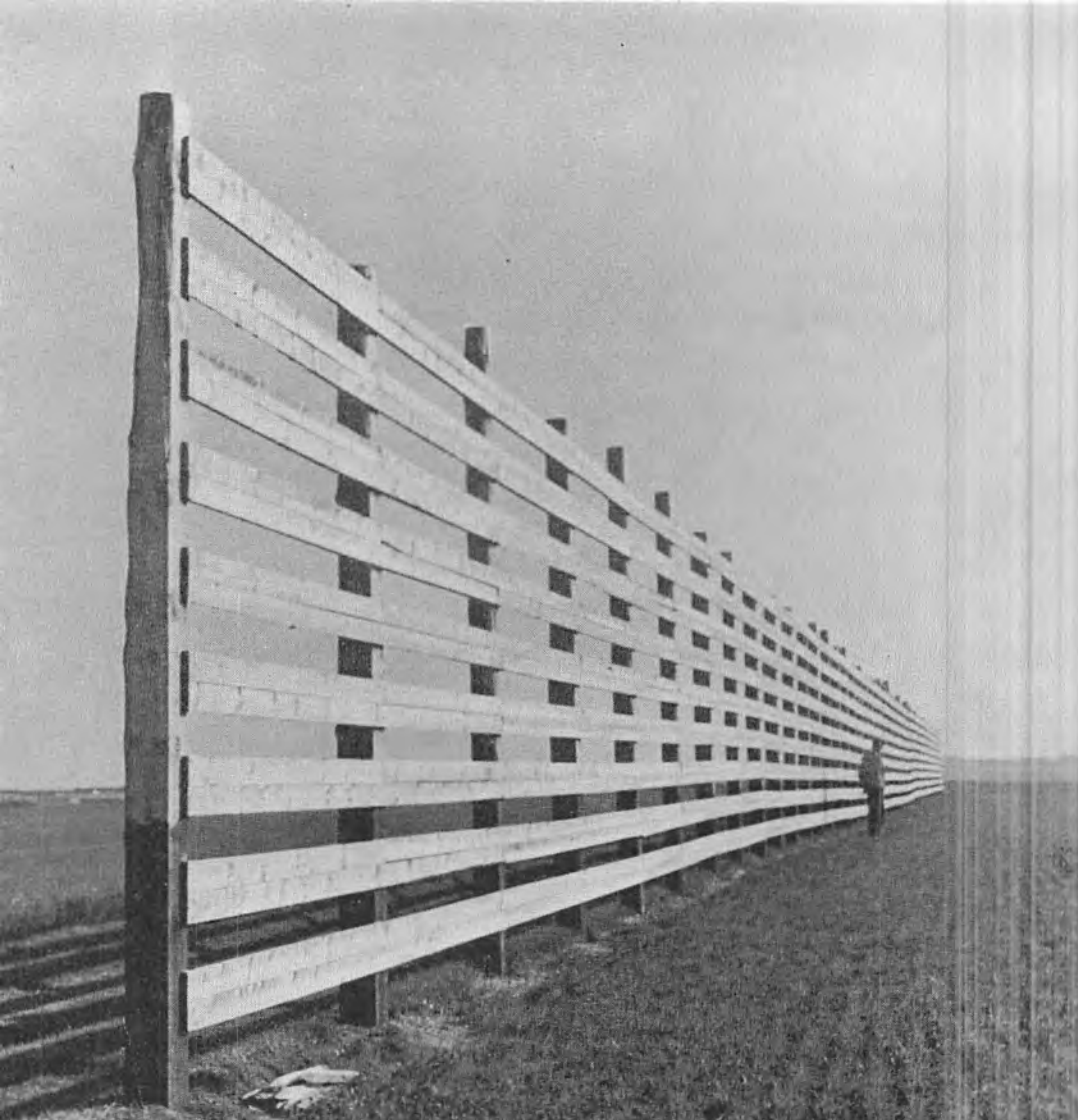
at den hullede skærm gav størst lævirkning; roebunken og den lukkede skærm forårsagede ukontrollable mod- og sidestrømninger bag læfladen. Overingeniøren anbefalede stærkt, at Hedeselskabet bad Læreanstalten fortsætte med forsøgene.⁴¹

Det gjorde man naturligvis gerne, og Irminger oplevede da på sine to sidste årsmøder at se sit pionerarbejde inden for aerodynamisk forskning give håndgribelige resultater i form af beretninger om Nøkkentveds samarbejde med nogle af Hedeselskabets specialister på området, forstkandidat K. V. H. Oldenburg, forstkandidat Johs. Th. Bavngaard og forstkandidat Boserup Nielsen med assistance af sekretær (og redaktør) H. Skodshøj. I en vindtunnel af træ udførte man først en række modelforsøg, bl. a. med en »skærm« af grankviste, og på baggrund af disse resultater foretog Hedeselskabets »lævirkningspatrulje« et større antal vindmålingsforsøg i marken. På 30 forskellige læhegn, der spændte fra 6 typer hvidgran- og bjergfyrhegn til 8 typer løvtræhegn (tjørn, seljerøn og pil), udførtes vindmålingerne foran hegnet i en afstand svarende til hegnets højde og bag hegnet i afstanden 3, 10, 15 og 20 x højden. For hvert hegn bragte undersøgelsen detaljer om måleomstændigheder, måleresultater og grafiske afbildninger samt fotografier, der meget virkningsfuldt afslørede springet fra et udlevet bjergfyrhegn til et kompakt tjørnehegn. Bavngaard drog den konklusion af forsøgene, at man nu skulle gå over til løvtræhegn – nærmere bestemt tjørnehegn – en lidt forsinket cadeau til plantningsafdelingens enfant terrible Lorenz Smith – og til at anvende flere hegn plantet i enkelte rækker. Samtidig skulle udlevede bjergfyrhegn forynges. Nøkkentved kom stort set til samme resultat, men advarede dog mod at drage forhastede slutninger. Jordoverfladens struktur og den omstændighed, at løvtræerne før løvspringet ikke var fuldt lædygtige, måtte indgå i overvejelserne.⁴²

Forsøgene blev fortsat i årene 1938-40 og denne gang i nært samarbejde

41. Foredraget er i hovedtræk refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 193ff. Se også en anmeldelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1936: 270ff af Irmingers og Nøkkentveds afhandling i Ingeniørvidenskabelige Skrifter A nr. 42: Wind-Pressure on Buildings.

42. Lævirkningsundersøgelser og Typebestemmelser af Læhegn. Hedeselskabets Tidsskrift 1938: 79 (sænummer af Hedeselskabets Tidsskrift).

Forsøgsskærmen, opstillet på Næsgård ved Viborg, er 100 m lang og 3,5 m høj. 1938.

med en række landboorganisationer og forsøgsinstitutioner. Havebrugskonulent P. Chr. Andersen, Hjørring, der gennem mange år havde spillet en fremtrædende rolle inden for læplantningsarbejdet, tog initiativet til undersøgelser i Store Vildmose af læskærmes betydning for græssende kreaturer og for græsvækster. Nøkkentveds undersøgelser godtgjorde, at løvtræhegn i

udsprunget tilstand gav 21% større lævirkning. Hegnsrækker syntes ikke at have en dæmpende virkning, der svarede til summen af de enkelte hegns lævirkning. Derimod viste orienterende undersøgelser ved plantagerande, at lævirkningen steg med læplantningens dybde som følge af, at luftstrømmen ved beplantningens bageste grænse var flyttet op i et højere luftlag og derefter fortsatte med vandret orientering, indtil luftmasserne blev opblandet med læområdets roligere strømninger.⁴³ Med økonomisk støtte fra Tuborg-fundet blev de to rapporter i et antal af ca. 15.000 eksemplarer fordelt til alle plantningsinteresserede organisationer og enkeltpersoner i det ganske land i forventningen om, at de seneste års voldsomme interesse for læplantning nu blev omsat til virkelighed efter en forsvarlig recept.

Arbejde, undervisning og sport, – alt i en passende blanding. Sådan lød mottoet for den lovgivning, som socialminister K. K. Steincke og hans efterfølger siden 1935, Ludvig Christensen, gennemførte til bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden.⁴⁴ Kommuner, foreninger og lignende organer kunne i en periode på 2-4 måneder få rådighed over et kontingent unge arbejdsløse i alderen 18-22 år, når man sørgede for kost, logi og et (mindre) beløb til dækning af andre fornødenheder. Til gengæld ydede statskassen et beløb på 2 kr. pr. dag (i 1934 hævet til 2,50 kr.) for hver beskæftiget. Arbejdet kunne bestå i skovbrugs-, landbrugs- og havearbejde, i anlægs- og vedligeholdelsesarbejder til rekreative formål og i vedligeholdelse af de arbejdsløses tøj og bohaver. Efter lovene af 1933 og 1934 blev der iværksat ungdomsarbejder i 21 byer i hele landet, og statskassen ydede hertil ca. 1 mill. kr. i tilskud. I 1935 forlængede man loven for tre år i et forsøg på at få iværksat langfristede arbejder, en videreførsel af en ny linje, der blev indvarslet i 1934 – produktivt arbejde skulle have 1. prioritet. Et Venstre-mindretal betonedede gang på gang, at det udbetalte vederlag ikke måtte overstige den løn, som andre unge fik på samme egn. Hele denne lovgivning fik ikke

43. Fortsatte Lævirkningsundersøgelser. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 361ff (særnummer af Hedeselskabets Tidsskrift) jfr. årsberetning for 1939/40, Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 223ff.

44. Lov nr. 186 af 20-5-1933, ændret (forlænget) ved lov nr. 96 af 27-3-1934 og lov nr. 103 af 30-3-1935.

større betydning, og med loven om beskæftigelse af arbejdsløse, som det efter to forgæves forsøg i samlingerne 1934/35 og 1935/36 lykkedes at gennemføre foråret 1937,⁴⁵ fik man bedre mulighed for at iværksætte beskæftigelsesarbejde for de 4900 unge arbejdsløse, statistikken kunne notere i maj 1937.

Blandt de byer, som i særlig grad havde bestræbt sig på at udnytte 1933-lovens muligheder, indtog Esbjerg en førende stilling. Byen havde gennem sin store indsats for have- og plantningssagen bestræbt sig på at kombinere dette arbejde med beskæftigelsesmæssige hensyn.⁴⁶ I 1930'erne var det en lærer ved Arbejdenhøjskolen i Esbjerg, Carlo Windt, der med støtte fra byrådsmedlem, formand for skolekommissionen og socialdemokratisk folketingsmedlem for Esbjerg-kredsen siden 1929, Julius Bomholt, udførte et stort arbejde for at finde beskæftigelsesmuligheder for de unge arbejdsløse. Som undervisningsleder ved en ungdomslejr og senere som leder af arbejdslejren Renbæk ved Arrild knyttede han med Oldenburg som mellemmand en snæver kontakt med Hedeselskabet for at skaffe unge arbejdsløse fra Esbjerg beskæftigelse ved små plantager under Hedeselskabets overopsyn.⁴⁷ Windt fremsatte da den tanke over for Socialministeriet, om ikke det ville være en god idé at bruge den nye beskæftigelseslov som basis for en udbygning af skovarbejde-assistancen til et »flyvende korps« med hele landet som virkeområde. Ved et møde hos Ludvig Christensen, hvori deltog Esbjergs borgmester M. Mortensen, Julius Bomholt og Flensborg (men ikke forslagsstilleren) drøftede man mulighederne for at yde et tilskud til administration og rejseudgifter, når de tre første måneders »læretid« med et tilskud på 2 kr. pr. dag var overstået, og arbejderne herefter skulle være i stand til at klare sig selv og efter overenskomsten mellem Dansk Arbejdsmandsforbund opnå en dagløn på 5 kr. Det virker såre menneskeligt, når ministeriets referent, kontorchef *Knud Friis-Jespersen* (1893-1969), den senere amt-

45. Lov nr. 108 af 1-5-1937.

46. Se for eksempel Karl Hansen: *Plantningssagen i Esbjerg og Omegn*, passim.

47. Se for eksempel Windt's kronik: »De vil gerne arbejde« i *Arhus Stiftstidende* for 2-5-1937 og to artikler i *Vestjyllands Socialdemokrat* for 3-5-1937, jfr. Oldenburgs artikel i *Hedeselskabets Tidsskrift* 1936: 237, »De afsides liggende Plantager«.

mand over Hjørring amt (1947-53) og Svendborg amt (1953-63) og medlem af Hedeselskabets repræsentantskab fra 1950, bemærkede, at en sådan fortjeneste næppe ville forhindre udbetaling af et tilskud.⁴⁸

På basis af beskæftigelseslovens regler om beskæftigelse af unge arbejdsløse udformedes i de næste måneder et sæt bestemmelser for denne assistance. Plantageejerne måtte naturligvis betale den faktiske arbejdsfortjeneste, Socialministeriet betalte de fornødne tilskud og godtgjorde Hedeselskabets administrationsomkostninger i form af 2 kr. pr. uge for hver beskæftiget, medens Hedeselskabet påtog sig den fornødne administration i samarbejde med arbejdsanvisningen i Esbjerg og flere andre byer, efterhånden som ordningen vandt større udbredelse.⁴⁹ Næste forår havde Socialministeriet indhøstet så mange erfaringer, at man samlede hele problematikken omkring beskæftigelse af arbejdsløse i en samlet lov.⁵⁰ En »Beskæftigelsescentral« direkte under ministeren fik overdraget administrationen af disse foranstaltninger med »Beskæftigelsesudvalget«, sammensat af embedsmænd og folk fra Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund og et særligt »Ungdomsudvalg« (med en af ministeren udpeget formand samt fire rigsdagsmedlemmer) som koordinerende og rådgivende myndighed. Nu krævede man en større arbejdsindsats af de unge arbejdsløse: mindst 28 af de 48 befalede timer, og arbejdet skulle så vidt muligt være af opdragende art. Til gengæld fik de anviste faste ugepenge til kost og logi og et arbejdsvederlag på 13-16 kr. pr. uge, evt. et akkordvederlag. Den ene tredjedel af arbejdsvederlaget blev tilbageholdt, indtil vedkommende forlod arbejdet (efter 6-12 måneders ophold). »Voksne« arbejdsløse i alderen mellem 22 og 60 år fik for 36 timers ugentlig arbejde tariffmæssig løn efter overenskomst plus frit logi eller befordringsgodtgørelse.

Netop i de dage, hvor rigsdagen diskuterede de sidste detaljer i den omfattende lov – som efter Venstres mening var alt for vidtgående – begyndte en månedlang sand- og jordfygning i de vestlige og nordlige dele af Jyl-

48. Mødereferat dateret 11-5-1937. Arbejdsministeriet 5451/49.

49. Socialministeriet til Hedeselskabet og Arbejdsanvisningen i Esbjerg 3-7-1937 med ændringer november 1937. Ibid.

50. Lov nr. 169 af 13-4-1938.

land.⁵¹ Stormen kulminerede omkring 7.-9. maj, og da jorden som følge af kombinationen lave nattemperaturer og ringe nedbør var knastør, blev tusindvis af tilsåede marker totalt ødelagt. Landbo- og husmandsforeningernes indsamlingsarbejde til fordel for de stormskadede bedrifter afstedkom ansøgningskemaer fra ikke mindre end 8738 landmænd. I sammenhæng med en undersøgelse, som de jyske landboforeningers planteavlsudvalg foretog til belysning af skaderne på de enkelte afgrøder, bad man plantningsforeningerne om at undersøge læhegnenes betydning i den aktuelle situation. Desværre gav besvarelsene ikke det endelige bevis for læplantningens betydning, men understregede visse principper: at enrækkede hegn med lille indbyrdes afstand var bedre end flerrækkede hegn, og at man foretrak ikke alt for tætte hegn, der blot dæmpede vinden, ikke bremsede den. Hvidgran og sitkagran anså man for bedst, derefter hvidtjørn, (der ikke samlede driver), bjergfyr, seljerøn, pil og elm.

Lovgivningsmagten og den jyske blæst havde hermed givet Hedeselskabet den helt rigtige baggrund for at få realiseret den gamle drøm om en systematisk, egnsvis læplantning. Med tilslutning fra Beskæftigelsesudvalget og Ungdomsudvalget optog Socialministeriet læplantningsarbejdet som beskæftigelsesforanstaltning »under Hedeselskabets direkte Ledelse og Ansvar«. Rent undtagelsesvis accepterede ministeriet et tilskud på 100% af arbejdslønnen inden for en ramme på 300.000 kr., senere udvidet til 600.000 kr.⁵² Landbrugsministeriet betalte desuden de 50% af planternes indkøbsværdi. Man ønskede fortrinsvis at anvende unge arbejdsløse, der efter forudgående skoling i en ungdomslejr blev »ansat« for 6 måneder med en egentlig arbejdstid på 36 timer og aflønnet efter overenskomst. Der blev stillet barakker til rådighed, sådan som tilfældet var i plantagekorpset, og i oktober 1938 kom spaderne i gang. Gennem de såkaldte læplantningslaug garanterede lodsejerne kollektivt for læhegnenes renholdelse, når først plantningen ved de fornødne efterbedringer var en kendsgerning. Selv om Hedeselskabet havde det direkte ansvar for hele arbejdet, ønskede Social-

51. Sandflugten i Foraaret 1938. Hedeselskabets Tidsskrift 1939: 27ff.

52. Socialministeriet til Hedeselskabet 20-7-1938. Plantningsafdelingens arkiv.

Sandstormens ødelæggelser i foråret 1938.
Areal i Nejst mellem Nr. Sundby og Brønderslev.

ministeriet at kunne foretage selvstændig inspektion, da anvendelse af uøvet og ofte ustabil arbejdskraft under primitive indkvarteringsforhold meget let gav anledning til gnidninger med efterfølgende skriverier i bladene. Samarbejdet mellem Hedeselskabet og Socialministeriet var til tider ret labilt, da

Dette er ikke et sommerhus, men en af skovhuggerkorpsets barakker, beregnet som bolig for 6 mand. 1940.

Oldenburg med støtte fra Flensborg følte inspektionerne som en udfordring til hans ledelse af korpset. Ministeriet fik dog sin vilje, og ved en ændring af reglerne blev inspektionsretten endelig knæsat.⁵³ Til gengæld fik Hedeselskabet en væsentlig indrømmelse på et andet punkt: at man frit kunne modtage arbejdere fra nærmeste anvisningskontor.⁵⁴

Arbejdet med systematisk læplantning var sat i gang trods uenighed om dette og hint. Sommeren 1939, da man beskæftigede ca. 170 mand, var der gravet 1070 km planterender og plantet ca. 900.000 læplanter. I alt 136 laug havde anmeldt sig som interesserede, og det krævede en omfattende planlægning. Samtidig havde 100 mand i plantagekorpset arbejdet i 166 mindre plantager og derved oparbejdet 13.000 rm brænde plus gavntre, faskiner, kvasbunker m. v. og endvidere udført et stort plantearbejde.

53. Socialministeriet til Hedeselskabet og Landbrugsministeriet 28-3-1939. Arbejdsministeriet 545/49.

54. Socialministeriet til Hedeselskabet m. fl. 10-6-1939. Ibid.

Hedeplantagerne nedsables i besættelsens år

Dagen efter at et nyt stormagtsopgør var en kendsgerning, vedtog rigsdagen en lov om ekstraordinære foranstaltninger til sikring af landets forsyning med nødvendige varer »m. v.«.

Som indenrigsminister Ove Rode 25 år tidligere fik en »augustlov«, fik handelsminister Johs. Kjærboel nu en »septemberlov«, der gav ham vidtgående beføjelser til at fordele de forhåndenværende ressourcer efter trang og ikke efter pengepung. En kommission med den overordentligt fredsommelige betegnelse Det erhvervsøkonomiske Raad havde til opgave at bistå ministeren med at udfylde denne rammelov, efterhånden som forsyningsproblemerne tårnede sig op. Til administration af vigtige sektorer nedsatte rådet en halv snes *nævn*, for brændselsforsyningen et Brændselsnævn, der atter var opdelt i en *afdeling* for den indenlandske og den udenlandske forsyning, og den »danske« afdeling spaltede sig atter op i *arbejdsudvalg*, henholdsvis for brænde samt for tørv og brunkul. Wilcke præsiderede i begge arbejdsudvalg, statsskovdirektør F. R. Krarup, direktør Flensborg, og gods ejer Frode Neergaard, formand for Dansk Skovforening, udgjorde arbejdsudvalget for brænde. Straks udgik direktiver til Hedeselskabets forstfolk om at hugge »yderst maadeholdent«, da der var brændsel nok i landet, og desuden skulle de i muligt omfang indgyde distriktets plantageejere og -bestyrere den samme ansvarsfølelse, hvis man skulle have forlagt en lignende cirkulær-skrivelse fra Dansk Skovforening.⁵⁵

Da forårets priser på udenlandsk brændsel var gået noget op, benyttede man lejligheden til at justere prislisten. Prisen på kul og koks var som altid bestemmende for brændeprisen. Det lykkedes dog ikke at holde priserne i ro, og kort før jul kom reaktionen herpå: maksimalpriser på »sundt Brænde, frit for Raad«, ab skoven og gradueret efter amternes opdeling i tre forskellige prisområder. Til denne pris måtte i tilfælde af videresalg kun lægges faktiske transportomkostninger plus 20% til dækning af andre omkostninger

55. Indenlandsk Brændsel. Redegørelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1939: 228ff.

Sandmosen. Helt afgraved areal med »blindgrave« d.v.s. tilbagestående tørvebalker, der først opdages efterhånden som afrømningen skrider frem. 1942.

og fortjeneste.⁵⁶ I marts 1940, midt under den strenge isvinter, måtte man hæve maksimalprisen på bøgeklov med 2 kr. og andre priser i forhold hertil, da man ønskede at forøge hugsten 1939/40 med mindst 25% og derved undgå pligthugst og sommerskovning. Skulle der alligevel blive tale om sommerpligthugst, kunne skovejeren delvis undgå dette ved at hugge 25% mere end normalt og stille de 10% af den normale hugst til rådighed for kommunerne til rationering for mindrebemidlede.⁵⁷ Resultater svarede imidlertid ikke til forventningerne, og Landbrugsministeriet dekreterede følgelig

56. Landbrugsministeriets bekendtgørelse af 22-12-1939, refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 20.

57. Landbrugsministeriets bekendtgørelse af 7-3-1940. Trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 112f. Brændselsnævnet var i mellemtiden blevet suppleret med »Landbrugsministeriets Brændselsudvalg« til varetagelse af forsyningen med brænde, tørv og brunkul.

Sandmosen. Gammel ejendom i Klithuse. 1943.

pligthugst; i første omgang en sommerhugst inden 15-8-1940 på 35% af normalhugsten,⁵⁸ og for 1940/41-sæsonen en hugst på 130% (for statsskovene, Hedeselskabets skove m. fl. dog 140%), senere udvidet med yderligere 30%.⁵⁹

Enhver tale om plantagerne som en dårlig forretning var forstummet. Myndighederne kunne simpelthen ikke få træ og tømmer nok, og private brændeopkøbere invaderede plantagerne og købte rub og stub. Selv det ellers så foragtede bjergfyrkvas fandt kunder, og ved en hensigtsmæssig opbygning af kvasbunkerne ud fra princippet: mere luft end træ, kunne renafdrift

58. Landbrugsministeriets cirkulære af 11-6-1940.

59. Landbrugsministeriets cirkulære af 30-8-1940, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 294, cirkulære af 18-2-1941. For 1941/42 fastsattes en pligthugst på 1,9 mill. rm efter en nærmere angivet fordeling, hvor Hedeselskabet i modsætning til 1940-hugsten var placeret blandt de private skove.

af en bjergfyrrplantage give god bonus. Alle ønskede brændsel og tømmer her og nu, samtidig med at der var stor lydhørhed over for ønsker om skovplantning. Tilskuddet til anlæg af fredskovsplantager blev i efteråret 1941 sat op fra 1/3 til 2/3 af anlægsudgifterne, og Hedeselskabet opkøbte store hedearealer med henblik på senere tilplantning. Pengene hertil tog man fra egne midler og fra de penge, som Landbrugsministeriet kunne stille til rådighed i henhold til bemyndigelse i en særlig lov om tilplantning af heder, klitter og andre uopdyrkede arealer.⁶⁰ Loven gav Landbrugsministeriet tilladelse til at købe, subsidiært ekspropriere indtil 5.000 ha til dette samfundsnyttige formål. Kultiverings- og læplantningsarbejdet skulle Arbejds- og Socialministeriet betale, da der udelukkende måtte anvendes arbejdsløse hertil. Hedeselskabet erhvervede i den følgende tid ca. 2.500 ha hedearealer og foretog efter opfordring fra Arbejds- og Socialministeriet en undersøgelse af jordbundsforhold og arbejdsmuligheder i et større mose- og klitareal i Hjørring amt, den såkaldte »Sandmose« nord for Brovst. I forlængelse af dette arbejde udførte forstander N. C. Nielsen det mesterstykke at opkøbe et areal på ca. 2.400 ha parcel for parcel, uden at jordspekulationen kom i gang. I alt fik staten og Hedeselskabet rådighed over 6.000 ha i Sandmosen.⁶¹ Hedeselskabets statistik over plantagearealer viste en smuk tilgang i disse år, selv om beplantningsarbejdet sakkede noget agterud. Man måtte dog affinde sig med et par poster på debetsiden. Det tyske Rige, repræsenteret ved den henværende Værnemagt, overtog den 121,4 ha store plantage »Cinderella« for godt 46.000 kr., ejendomsskyld 3.000 kr.⁶² Selskabets juridiske rådgiver bad om, at man ikke rejste spørgsmålet om jagtlejen, da kontrakten i så fald muligvis ville blive kasseret.

Med den genvakte interesse for plantningssagen var C. E. Flensborg kommet i sit rette element. I tale og skrift opmuntrede han sine medborgere, ikke mindst de jyske landmænd, til at plante: hver gård sin plantage, hvert udsat jordstykke sit læhegn. I årsberetningen for 1939/40 foreholdt han

60. Lov nr. 707 af 31-12-1940, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 40ff.

61. Notat af 18-4-1945 i bestyrelsesbreve for 1945, jfr. protokol for den lukkede del af repræsentantskabsmødet 1945, p. 184ff.

62. Protokol for bestyrelsesmøde 10-3-1941, pkt. 4 og bestyrelsesmøde 12-9-1941, pkt. 10.

landmændene, at de »altfor ensidigt« havde favoriseret agerbruget på skovens bekostning,⁶³ og i en samtale med Venstres Pressebureau præciserede han yderligere sine synspunkter. Målet var en skovprocent på 15 til 20 i stedet for de 9%, man indtil nu var nået op på. Der var nu indhøstet så mange, ofte dyrekøbte erfaringer, at ethvert areal uanset bonitet og kulturtilstand lod sig beplante.⁶⁴ Reaktionen herpå var højst forskellig. Plantningssagen blev ikke et nationalt anliggende, og det havde den nøgterne Flensborg næppe forestillet sig. Enkelte fandt tanken såre velbegrunder, andre var enig med A. C. Mortensen, når han på mødet i 1940 udtalte: »Jeg trækker jo lidt paa Skuldrene, naar Direktøren taler om Skovbrug...«.⁶⁵ K. A. Hasselbalch ønskede ikke forkrøblede bjergfy, men forsøg med solsikker, bl. a. af hensyn til planternes indhold af cellulose. Som helhed stod årsmødet 1940 lidt tøvende over for Flensborgs hedeprogram, men året efter gav man ham så godt som enstemmig tilslutning, da han i sin beretning for 1940/41 talte dunder til naturfredningsfolkene. »Kortsynet Naturfredningspolitik« burde ikke få for stor indflydelse på afgørende samfundsspørgsmål, hed det blandt andet.⁶⁶

Baggrunden herfor var de erfaringer, som Hedeselskabet havde gjort i forbindelse med det intensiverede kultiverings- og opdyrkningsarbejde. Gang på gang rejste sig stærke protester »fra en vis Kreds af Medborgere« i strid med den store befolknings sande interesser. Hedeselskabet gik stadigvæk ind for fredning af »særlig karakteristiske og smukke Hedestrækninger«, men situationens alvor krævede resignation i disse år. Flensborgs tidligere kollega, professor Mentz, protesterede mod den fremførte kritik; naturfredningsfolk var ikke »en Slags Røvere i Panser og Plade«, men »rødkindede og blaaøjede

63. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 194ff.

64. Referat i Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 270ff. Flensborg var her på linje med flere andre forstfolk, f. eks. A. Howard Grøn, der i et foredrag i Landhusholdningsselskabet dec. 1939 advokerede for at erstatte markbruget med nåletræsdyrkning på dårlige jorder (bonitet III), vel at mærke under normale afsætningsforhold for landbruget. (Referat i Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 179f).

65. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 243.

66. Årsberetning for 1940/41, p. 7, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 261.

Mennesker . . . « med god vilje til at se en sag fra flere sider. Man havde nok en god naturfredningslov, men savnede en samlet naturfredningsplan. Her stod Mentz ganske alene; resten af talerne hyldede Flensborg for hans ord i rette tid og fremførte udvalgte eksempler på naturfredningsfolkernes påståede mangel på proportionssans. A. C. Mortensen bekendte med glæde, at han stemte for landvindingsloven med større begejstring end for naturfredningsloven.⁶⁷

Ved denne lejlighed var de to veteraner fra Viborgs kommunale plantningsvirksomhed, byrådsmedlem A. C. Mortensen og skovrider C. E. Flensborg, helt på samme linje. Til gengæld tørnede de sammen på årsmødet 1943, Flensborgs sidste som selskabets direktør. I forvejen var atmosfæren spændt på grund af, at mange måneders uro omkring Det flyvende Korps havde ført til personskifte i ledelsen og til en reorganisering af korpsets hele opbygning, idet plantningsafdelingen og dermed korpsets nye leder, skovrider B. Steenstrup, ønskede at knytte en fast forbindelse mellem korpset og de enkelte distrikter.⁶⁸ I forbindelse med planer om at styrke de små plantager inden for rammen af småskovforeningerne var der stærke ønsker fremme om at fratage Hedeselskabet det tilsyn, det hidtil havde udført på statens vegne over for de mange små plantager, oprettet med selskabets bistand rundt omkring i landet (og som var blevet opretholdt under Skovloven af 1935). Hedeselskabet hævdede naturligvis, at tilsynet burde ligge hos lokalkendte folk med speciale inden for hedeskovbruget. Diskussionen interesserede aviserne meget, bl. a. ofrede Jyllands-Posten megen spalteplass på angreb på Hedeselskabet.⁶⁹ I sin sidste beretning fastholdt Flensborg uden den mindste vaklen den eksisterende ordening og kom herved i strid med statens repræsentanter i bestyrelsen, eftersom flertallet i Landbrugsministe-

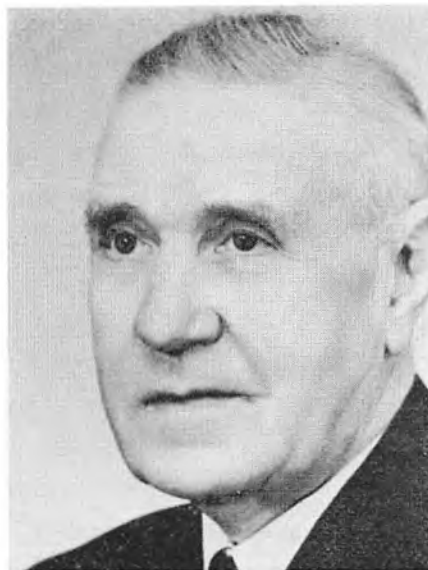
67. Referat af årsmødet 1941. Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 313ff. I en berigtigelse til referatet i Hedeselskabets Tidsskrift beklagede Mentz sig senere over, at man havde misforstået hans udtalelser og sammenblandet hans virksomhed som formand for Naturfredningsrådet og menigt medlem af Danmarks Naturfredningsforening. (Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 385).

68. Referat af forstmandsmøde i Århus 21-1-1943. Bestyrelsesbreve for 1943.

69. Se f. eks. Jyllands-Posten for 22., 27. og 31-10-1942.

Skovrider B. Steenstrup.
Siden 1942 leder af Hedeselskabets
plantningsafdeling.

Folkeringsmand Laust Nørskov.
I perioden 1940-62 formand for
De samvirkende Plantningsforeninger,
1923-65 medlem af Hedeselskabets
repræsentantskab (æresmedlem af Det
danske Hedeselskab 1965) og 1934-64
formand for Hedebruget.

riets udvalg vedrørende en forbedret drift af landets småskove støttede tanken om at udpege statsskovridere som amternes tilsynsførende med småskovene. I bestyrelsesmødet forud for årsmødet kritiserede såvel Wilcke som A. C. Mortensen den afgående direktør, og Mortensen meddelte, at han på mødet ville tage forbehold over for beretningen på dette punkt.⁷⁰ Midt i den megen modgang var det en opmuntring for hedeplantagernes varmeste forkæmper, at forstander Fr. Heick, St. Jyndeved, i et foredrag i Landhusholdningsselskabet om planteavl på sandjorderne gav sin tilslutning til en beplantning af de dårligste arealer, da dyrkningsgrænsen allerede var

70. Protokol for bestyrelsesmøde 9-6-1943, p. 57; referat af årsmødet i Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 210ff.

vigende på grund af kombinationen et uelastisk behov for levnedsmidler og jordbrugsteknikkens rivende udvikling.⁷¹

Flensborg kunne træde fra bestillingen som leder af plantningsafdelingen i bevidstheden om, at fremtiden tegnede sig lyst for selskabets forstlige virksomhed. Den stærke hugst fortsatte som led i pligthugst-ordningen; 1942/43 huggede Hedeselskabet 121.500 rm og 1943/44 133.500 rm mod de normale 90.000 rm, hvortil kom leverancer til Værnemagten. I 1944 fandt man situationen »overordentlig alarmerende«, og i 1945 så man genplantningen og tilplantningen af de erhvervede arealer som den mest presserende opgave. Steenstrup fik her lejlighed til at trække linjerne op for fremtidens hedeskovbrug; efter hans opfattelse skulle de ensartede og ensaldrende plantager afløses af blandede bevoksninger med stigende anvendelse af løvtræer og buske.⁷² Det egnsvisse læplantningsarbejde, der i de første krigsår blev kraftigt intensiveret gennem Det flyvende Korps' læplantningsafdeling på 6-800 mand plus 50-60 arbejdsledere, led nogen afbræk under reorganiseringen 1942/43 og beskæftigede på grund af den faldende arbejdsløshed gennemsnitligt kun 370 mand i 1943/44 og 250 mand i 1944/45. Udover den aldrig hvilende diskussion om kvaliteten af korpsets arbejde kneb det undertiden med at skaffe de fornødne planter, og det huede ikke Hedeselskabets forstmænd at hente planter i Tyskland i disse år. L.A.B.s kampagne for at få ryddet udlevede læhegn var man i begyndelsen på vagt overfor, men i 1942 tog man rydningsarbejdet op som en egentlig opgave for korpsets læplantningsafdeling.⁷³ Samme år gik Hedeselskabet med nogen betænkelighed med til at deltage i forsøgsarbejde med sneværnsplantninger langs sønderjydske vejstrækninger.⁷⁴

71. Cit. i Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 155.

72. Årsberetning for 1944/45, Hedeselskabets Tidsskrift 1945: 102f. I en indberetning til Beskæftigelsesudvalget 5-7-1943 om beredskabsarbejder i tilfælde af stor-arbejdsløshed efter krigens ophør pegede man netop på tilplantning af de erhvervede arealer (protokol for bestyrelsesmøde 8-9-1943, p. 66).

73. Bestyrelsesbreve for bestyrelsesmøde 12-2-1942, mrk. »B. I-42«.

74. Ibid. Heri referat af møde 29-1-1942 med repræsentanter for amtsvejsinspektør, Arbejds- og Socialministeriet m. fl.

Den traditionelle læplantningsvirksomhed i plantningsforeningerne stod lidt i skyggen af læplantningskorpsets arbejde rundt om i laugene, men under den nye formand fra 1940, folketingsmand *Laust Nørskov* (1883-1966) arbejdede man ihærdigt på at få ændret hegnsloven af 1869, så loven kom til at virke som en støtte for arbejdet, ikke som en hindring. C. F. Jensen var yderst virksom på dette felt, ligesom et fællesudvalg, nedsat i 1940 med repræsentanter for de jydsk landbo- og husmandsforeninger samt Hedeselskabet tog denne opgave op. Nøkkentveds lævirkningsundersøgelser blev genoplivet i 1943, hvor Hedeselskabet efter forslag fra Steenstrup og Nøkkentved nedsatte et tremandsudvalg (den tredje mand var konsulent Land Jensen, Skanderborg) med henblik på at undersøge lævirkningens indflydelse på afgrøderne.⁷⁵ Kort før Befrielsen døde Nøkkentved imidlertid, kun 52 år gammel, og først da man året efter knyttede forbindelse til hans tidligere assistent, ingeniør *Martin Jensen*, kunne der blive tale om at genoprage undersøgelserne. Arbejds- og Socialministeriets marts-bekendtgørelse fra samme år⁷⁶ ramte ikke korpsets læplantnings- og hugstarbejde i samme omfang som landvindingsarbejderne, da Hedeselskabet fik udvirket en ordning, hvorefter hugst- og plantagearbejderne fortsatte stort set uændret, læplantningsarbejderne i begrænset omfang under fuld anvendelse af maskinkraft.

Plantningsvirksomheden ved Hedeselskabet var knapt et år efter krigen i fuld gang med at indrette sig efter fredstidsforhold; pligthugsten 1946/47 for Hedeselskabets plantager (incl. tilsynsplantagerne) var kun 55.635 rm mod 94.574 rm året forud. At få plantagerne retableret – og slippe af med maksimalpriserne – ville for Steenstrup og hans medarbejdere være det endelige gennembrud i hedeplantagernes besværlige fremmarch mod ligeberettigelsen, mod at blive nævnt i samme åndedrag som en århundred-gammel dansk højskov.

75. Bestyrelsesbreve for bestyrelsesmøde 8-9-1943.

76. Se ovenfor p. 377.

Tørvegravningens trælde hverdagshistorie forvandles til et eventyr

Hvis man kan måle dansk moseindustriens betydning omkring 1930/31 med den spalteplads, Hedeselskabets Tidsskrift ofrede på sagen, må man erkende, at tørvegravningen var ved at antage en museumsagtig karakter – trods tørvekonsulent Th. Tøttrup's optimistiske tone i beretningen for 1930. Få år senere søgte konsulenten ud af selskabets tjeneste, delvis i protest mod den valne holdning til moseindustrien og dens mænd. På sin side var Hedeselskabets specialister i Fridlev Thøgersens afdeling utilfreds med megen tørvefremstilling; moserne blev ikke afdrevet på rationel vis, og skæretørv var oftest af elendig kvalitet. Et lyspunkt var fængselselskabets tørvefabrik »Lyng« mellem Sdr. Felding og Sdr. Omme, hvor »pensionærer« fra det nærliggende hedehjem af samme navn hver dag i sæsonen fremstillede ca. 100.000 stk. tørv af bedste kvalitet. Folkene i de jyske tørvemoser måtte med slet dulgt irritation se, hvorledes kulfyrede danske lokomotiver slæbte jernbanevogne, læsset til randen med tyske brunkulsbriketter, op gennem hovedlandet, hvorefter brændselshandlerne gavmildt forsynede husmødrene med det unationale brændsel. Formanden for Foreningen af jyske Tørvefabrikanter, Fr. Henriksen, Moselund ved Engesvang, forklarede brunkulsbriketternes tiltrækningskraft ved deres »smukke Form« og den omstændighed, at der her var tale om et nyt – og dermed spændende – produkt. Forværende faktorer som »kunstige Valutaforhold« og fremstillingslandets aktive støtte gennem produktions- og fragttilskud (ligesom De danske Statsbaners fragtnedsættelser på tørvetransport) bevirkede, at de 5-6000 danske hedehusmænd og landarbejdere i de fattige hedeegne ikke fik den optimale sommerfortjeneste. Henriksen var så beskeden, at han ikke nævnte fabrikanternes problemer i så henseende. Den situation var selvfølgelig »unormal og uholdbar«, og efter forhandling med myndighederne i København fik man i 1933 brunkulsbriketimporten ind under valutareguleringen.⁷⁷

Det hjalp. I de kommende år steg afsætningen noget, såvel på tørv som på tørvestrøelse, og trods lempelser i brunkulsimporten i 1937 fik de fabri-

77. Hedeselskabets Tidsskrift 1937: 129ff.

Fængselselskabets tørvfabrik »Lyng« mellem Sdr. Felding og Sdr. Omme. Tipvognene læsses med den æltede masse fra dyndbeholderen.

kanter, der var Hedeselskabet bekendt og dermed indgik i statistikken, i de sidste år før krigen solgt godt 100.000 tons maskintørv à 15-18 kr. pr. ton. Men ligeså vigtig som aftagernes købelyst var naturmagternes velvilje. Hver årsberetning fra Hedeselskabets moseindustrielle departement blev regelmæssigt indledt med et sammendrag af nedbørsobservationer i april-september, og ønskede de jydsk sandager-dyrkere mindst normal-nedbør eller helst nedbør over normalen, samlede mosebrugernes ønsker sig om den modsatte situation. Sol og vind var (og er) den egentlige hemmelighed bag tørvfremstilling. Fra en læggeplads på 1 ha med 200.000 stk. udlagte tørv à 3 kg

måtte der under tørringsprocessen ske en fordamning på godt 500 tons vand, og en middelgod tørv var i produktionsøjeblikket så fugtig, at tørstofets varmeenergi ikke engang var tilstrækkelig til at fordampe de 90% vand. Selv om den urbaniserede del af befolkningen, »københavnerne«, under sommerens togter til de danske strande og feriesteder helt havde samme syn på vejret som tørvefabrikanterne, bekymrede det under normale forhold næppe ret mange, hvor mange tons vand, kolloidalt, osmotisk eller kemisk bundet, der steg til vejrs fra læggepladserne. Men i september 1939 blev interessen vakt næsten fra den ene dag til den anden. Hamstringsbølgen som følge af krigsbegivenhederne forandrede med et slag en normal afsætning til en ekstraordinær med de velkendte konsekvenser for prisniveauet.⁷⁸

Knopskydningen inden for Det erhvervsøkonomiske Raad førte som nævnt til oprettelse af et arbejdsudvalg for tørv og brunkul med Wilcke som formand og med Niels Frederiksen fra Jordlovsudvalget, en ingeniør og to repræsentanter for mosebrugere som de øvrige medlemmer.⁷⁹ Samtidig formerede de jyske veteraner inden for tørvefremstillingen en ny organisation, Foreningen af danske Mosebrugere, der kunne tale branchens sag over for myndighederne. Foreningen fik dog langt fra monopol på området; i den følgende tid dannedes mindst en halv snes tørveproducentforeninger, selv Møen fik sin regionalsammenslutning. I 1941 gik disse foreninger sammen i Sammenslutningen af Tørveproducentforeninger i Danmark.⁸⁰ Traditionelt eksisterede der et modsætningsforhold mellem jyderne og øboerne på tørvefremstillingens område alene af den grund, at jyderne ubestrideligt fremstillede den bedste tørv. Ved maksimalprisordningen foråret 1940 fik dette forhold stor økonomisk betydning, eftersom prisen, som tilfældet var under 1. verdenskrig,⁸¹ differentieredes i forskellige klasser (i alt 6) efter aske- og vandindhold – fra 37 kr. pr. ton ab mose (tørre- eller læggeplads) med et samlet vand- og askeindhold på højst 27,5% og til 22 kr. for tørv (?)

78. Årsberetning for 1939. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 23ff (særunummer af Hedeselskabets Tidsskrift).

79. Se ovenfor p. 421.

80. Oplysninger meddelt af Afdelingen for undersøgelser og forsøg.

81. Se ovenfor p. 262.

med over 47,5%. Inden for disse klasser kunne prisen yderligere reguleres efter brændværdien for en tørvs vand- og askefri substans, nemlig 1 kr. pr. ton i tillæg respektive fradrag for hver 300 varmeeenheders afvigelse fra normen 5200 varmeeenheder (d.v.s. 3500 varmeeenheder ved en tørv på 25% vand og ca. 5% aske). Hvis køberen ikke selv afhentede sine tørv, var der specificeret forskellige tillæg til de mellemliggende led i transport- og handelskæden, heraf 3,50 kr. pr. ton til diverse udgifter og fortjeneste. Med kommunens og Landbrugsministeriets samtykke kunne maksimalpriserne dog forhøjes med 3 kr. pr. ton i brændselsfattige egne, hvor der ikke tidligere havde eksisteret erhvervsmæssig tørvegravning.⁸²

Sådan lød bekendtgørelsens prisbestemmelser i sammentrængt form. Den ansvarsfulde virksomhed som »tørvedirektorat« blev – naturligvis – overdraget Hedeselskabet, og landbrugskandidat, assistent *Axel Krøigaard* blev på samme måde som dr. Mentz⁸³ i første krig dansk tørveproduktions midtsamlende kraft. I samarbejde med ministeriets tørve- og brunkulskontor skulle Hedeselskabets eget tørvekontor, der i tilgift havde en aflægger på Slagelse-kontoret under botaniker N. C. Nielsen, kontrollere hver enkelt tørvemoses brændselsværdi, medens ministeriet gennem et korps af prøveudtagere selv tog sig af den løbende kvalitetskontrol. Dernæst var det Hedeselskabets opgave at administrere statens anlægs- og driftslån til vordende eller allerede etablerede tørvefabrikanter i medfør af en særlig lov om fremskaffelse af indenlandsk brændsel.⁸⁴ Uanset om lånene blev ydet af stat, kommune eller private, fik långiveren fortrinsret i produktion og maskiner. For 1940-sæsonen blev resultatet 5,1 mill. i udlån fra statskassen, samtidig med at man indkøbte tørælteværker og dieselmotorer med henblik på senere salg på afbetalingsvilkår til ubemidlede producenter. Ligningsdirektoratet ydede også aktiv støtte til tørveproduktionen ved at tillade en afskrivning på 50% af maskiner og generatorer og 25% på skinner og tipvogne. Det hører

82. Landbrugsministeriets bekendtgørelse af 7-3-1940 angående handel med tørv m. m., cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 114ff.

83. Mentz blev meget à propos i 1940 udnævnt til æresmedlem af Foreningen af danske Mosebrugere.

84. Lov nr. 60 af 26-2-1940, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1940: 93ff.

med i billedet af første tørvesæson, at tørvene et par måneder var med i brændselsrationeringen, da denne blev indført pr. 1. juni 1940.

Et var kontrol og fordeling, et andet var rådgivning. Tørvekontoret i Viborg (og Slagelse) måtte også optræde som vejleder for de mange, der pludselig fattede en brændende interesse for tørvegravning, og her var selskabet i den heldige situation, at man i mellemkrigstidens systematiske moseundersøgelser havde en nogenlunde oversigt over alle jydsk mosearealer på 5 ha og derover, et materiale der i 1939/40 blev suppleret med et tilsvarende for Øerne og for moser på under 5 ha. Holdt så resultatet mål med anstrengelserne sommeren 1940? Vejrforholdene var som helhed ikke for gode, da den strenge isvinter forsinkede sæsonstarten. Der blev indkøbt en mængde maskiner, maksimalpriserne opfattedes generelt som »særdeles tilfredsstillende«, og dog blev de lyse forhåbninger ikke indfriet helt ud, først og fremmest på grund af begyndervanskeligheder hos de godt 6.000 debuterende tørvefabrikanter. Af 5396 spørgeskemaer, en besvarelsesprocent på 83, fremgik det, at der var fremstillet næsten 2 mill. tons maskintørv, hvoraf Øerne tegnede sig for 777.000 tons.⁸⁵

Allerede i februar forelå tørvebekendtgørelsen for 1941. De seks pris-klasser var nu reduceret til fire med 5-6 kr.s interval; inden for klasse I tolererede man op til 35% vand- og askeindhold mod de 27,5% året forud, og klasse IV-tørvene kunne gå helt op på 55,1-60%. Som tilfældet havde været med Sjælland og Lolland-Falster den forudgående sommer, fik Øerne nu generelt indrømmet en merpris på 3 kr. pr. ton i forhold til Jylland. For evt. stakning, transport og oplagring måtte der beregnes en række tillæg plus det særlige tillæg for andre omkostninger og fortjeneste. Gennem en tro-og-love-erklæring påhvilede det producenten at meddele, hvilken pris-klasse tørvene tilhørte – i modsat fald var det automatisk III. klasses vare (efter 15/8 endog IV. klasse). Følte en køber sig alligevel utryk ved forretningen, kunne han/hun via en autoriseret prøveudtager lade et laboratorium analysere varen, og alt efter resultatet kunne købet gå tilbage, eller køberen

85. Årsberetning for 1940. Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 1ff.

Forstander Axel Krøigaard.
Siden 1958 forstander ved Hedeselskabets forsøgs- og forskningsvirksomhed.
Under 2. verdenskrig var A. Krøigaard selskabets »tørvechef«.

kunne få et nedslag i prisen.⁸⁶ Til Hedeselskabets arbejdsbyrde blev føjet det hverv at fastslå tørvens vægtforhold i en givet mose, såfremt en producent foretrak at sælge tørv efter antal. Virksomheden med at fordele de rådige statslån til tørveproducenter hørte med til rutinearbejdet.

Atter sinkede en isvinter sæsonstarten, men hen på foråret kom de 70-80.000 tørvearbejdere i alle aldre, mænd som kvinder, i gang. Forude vinkede en ugefortjeneste ved akkordarbejde på 150-160 kr. de mest hårdføre i møde, om blot vejret ville arte sig pænt. Med undtagelse af juli og august regnede det mindre end normalt, og læggepladsernes grønne skær blev efterhånden afløst af tørverækkernes sortbrune parade. Allerede 15. september kunne tidsskriftet bruge overskriften: »Rekord-Tørveproduktion i 1941«, og da høsten blev gjort op omkring nytår, tegnede 6476 producenter af i alt 8081 sig for 3,5 mill. tons, de 1,6 mil. tons på Øerne.⁸⁷ Specialiteter som generatortørv, tørvebriketter og tørvestrøelse fyldte ikke meget ved siden af dette tørvebjerg.

86. Landbrugsministeriets bekendtgørelse af 10-2-1941 angående handel med tørv m. v., cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1941: 20ff.

87. Årsberetning for 1941. Hedeselskabets Tidsskrift 1942: 4ff.

På baggrund af erfaringer fra to sæsoner kunne myndighederne i bekendtgørelsen for 1942 fastsatte et klassificeringssystem, der på én gang var mindre rummeligt og alligevel mere differentieret. Nu opererede man med 5 klasser: I, IIA, IIB, IIIA og IIIB med 5% spring i vand- og askeindholdet med slutgrænsen 55% (fra 15/8 dog 60%). Priserne steg samtidig 4 kr. pr. ton og spændte dermed fra 39 kr. til 23 kr., på Øerne 3 kr. mere.⁸⁸ Dermed var rammerne givet for resten af krigstidssæsonerne, tilbage stod blot at justere priserne. Dette skete allerede i april 1942 som følge af stigende lønninger – 50 øre pr. ton mod fabrikanternes ønske om 3-4 kr.⁸⁹ En planlagt produktionsstrejke blev dog aldrig realiseret. Hedeselskabet var fra denne sæson aktiv med i kontrolarbejdet og afholdt ligefrem kontrollørkurser i de fleste amter. 313 vejere, målere, stationsforstandere m. v. fik den fornødne autorisation. Laboratorieleder Th. Mogensen opsummerede i en artikel analyseresultatet af 35.000 tørveprøver fra sæsonen 1942: Jylland førte klart med 3/4 af prøverne i de første klasser, Øerne måtte nøjes med 40-50%, og København satte bundrekord, 20% lå over den tilladte grænse og kun 17-18% i de førnævnte klasser.⁹⁰ Dette mønster forandrede sig ikke stort, og fiffige fabrikanter og tørvegrosserere udfoldede derfor stor opfindsomhed for at bøde på råvarens svingende kvalitet – fra ret enkle tricks med særlige tørvestakke for prøveudtagerne over avanceret ombytning af prøver til rendyrket svindel og bestikkelse af udtagere.

Sæsonerne 1942-45 adskilte sig ikke væsentligt fra de foregående. Fra år til år fik maksimalpriserne endnu en tak opad, enten direkte eller indirekte gennem særlige tilskudsordninger, men manglen på olie, gummi, elektricitet og transportkapacitet samt svingende arbejdsstyrke gjorde til tider tilværelsen broget for producenterne. Rekord blev sat i 1943 med en produktion på ca. 5 mill. tons tørv hos de registrerede 6423 producenter. Befrielsens som-

88. Landbrugsministeriets bekendtgørelse af 30-1-1942 angående handel med tørv m. v., cit. efter Hedeselskabets Tidsskrift 1942: 23ff.

89. Bekendtgørelse af 18-4-1942, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1942: 114f.

90. Hedeselskabets Tidsskrift 1943: 27ff.

Læggepladsen på »Lyng« fuldt belagt med tørv.

mer blev i så henseende en skuffelse med sine 4,7 mill. tons. I stigende omfang fremstillede man en særlig industritørrv, »stokertørrv«, idet man blot løsnede tørvelaget i tynde lag, lod det tørre og skrabe det derefter sammen tillige med oldsager, sten og andet materiale. Forståeligt at selv gode stokerfyr lige så stille gik ud, når lågen blev åbnet for sjællandske jordmasser under navnet »stokertørrv«. Sæsonen 1945 blev i det hele taget en art antiklimaks for tørveproduktionen; 14 dage efter kapitulationen genoplivede myndighederne den forulykkede rationeringsordning fra 1940, nu med 1½ ton pr. husstand, men atter opgivet i december. På dette tidspunkt vejrede de hårdt prøvede forbrugere allerede opmuntrende luftninger i form af brændselsimport. Derfor satte man som mål for 1946-sæsonen en produktion på 60% af 1945's niveau, kombineret med en garanteret afsætning på usolgte tørrv. Højsæsonen i juni blev dog ødelagt af regn, 71-72 mm over normalen, og da de udenlandske forsyninger svigtede, måtte statsmagten søge at stimulere produktionen gennem et tilskud på 7 kr. pr. ton over de stipulerede 60% af 1945-niveauet. En ny regnperiode i september druknede dog alle forhåbninger, og målt i varmegærdi tegnede 1946-sæsonen sig dermed for den dårligste tørrv i femåret 1942-46.⁹¹

Krigstidseventyret var ovre. Ganske vist spillede tørvefremstillingen stadig en betydningsfuld rolle i landets brændselsforsyning helt op til Korea-krigens afslutning, men det store, statsunderstøttede angreb på landets mosearealer hørte nu historien til. Tilbage stod så blot at få gjort status over de resterende arealer og få tildækket de værste mindelser om en til tider hensynsløs adfærd mod landskabelige og naturhistoriske værdier.

91. Årsberetning for 1946. Hedeselskabets Tidsskrift 1946: 277ff, sml. kvalitetsanalysen i Hedeselskabets Tidsskrift 1947: 3ff.

III

HEDESELSKABET I LANDBRUGETS TJENESTE UNDER DANMARKS INDUSTRIREVOLUTION 1946-1959

A. Hvad indad tabes, skal udad vindes - eller Landvinding på søterritoriet

Landvinding er ikke nødhjælpsarbejde, men udtryk for en national opgave!

I stedet for at føle glæde over de mange landvindingsager, som i årene 1945-50 blev optaget på Landvindingsudvalgets og Landbrugsministeriets »beredskabsliste«, gav Hedeselskabet med Niels Basse i spidsen ofte udtryk for beklagelse, ja endog irritation over denne kendsgerning. Var der blot interesse for en sag, voldte den forberedende procedure ingen vanskeligheder, og efter endt behandling i underudvalget og selve Landvindingsudvalget kunne sagen finde optagelse på listen. Det var straks langt sværere at få den frigjort igen med henblik på iværksættelse, og måske havde lodsejerne i mellemtiden mistet interessen, eksempelvis ved en afmatning af landbrugets konjunkturer, og det tog desuden kostbar tid at få lagt sidste hånd på det endelige projekt. Landvinding var efter Hedeselskabets opfattelse ikke nødhjælps- eller beredskabsarbejde; med den stigende anvendelse af maskinkraft mistede sagen gradvis sin beskæftigelsesmæssige betydning bortset fra det dræningsarbejde, der efterfulgte den egentlige tørlægning. Niels Basse fremhævede gang på gang de produktive aspekter, men det var stadigvæk beskæftigelseshensynet, der på baggrund af den ret store arbejdsløshed 1949-50 gjorde indhug på beredskabslisten og skaffede 15 mill. ekstra foråret 1950. I begyndelsen af 1951 stod man da i den situation, at listen var ved at være udtømt.

Hele dette forhold gav unægtelig arbejdet en lidt slingrende kurs, og Hedeselskabet begyndte da for alvor at overveje landvindingsarbejdernes fremtid. Lige siden lovens vedtagelse i 1940 havde hovedsigtet været vandlidende arealer »oven vande«, og dette synspunkt gik igen så sent som i beretningen for 1951/52. Men da byernes vækst og vejnettets udbygning i stigende grad forvandlede frugtbare marker til cementerede ørkener, syntes øjeblikket at være inde til at tilbyde landbruget en passende erstatning for det tabte land og samtidig forvandle landvindingsspørgsmålet til en »sag«.

Det bør dog præciseres, at der nok var sket en tilbagegang i det samlede landbrugsareal i tiden 1940-50 på ca. 72.000 ha, men i samme periode var det dyrkede areal eller »omdriftsarealet« forøget med 28.000 ha. Tilbagegangen faldt dermed på arealer uden for omdriften (arealer med varigt græs, enge, fælleder, strandmarker o. lign.), hvilket betød, at landbruget havde været i stand til at skaffe sig den fornødne kompensations for afgivet landbrugsjord ved at opdyrke hidtil uudnyttede arealer.¹ Da landbrugets produktivitet stadig var stigende, således som Hedeselskabet selv fremhævede det i de årlige beretninger, var der næppe nogen øjeblikkelig fare for landets største eksporterhverv.

I Viborg slog man sig dog ikke til tåls med tørre kalkulationer af denne art. Planen om en eventuel tørlægning af Venø bugt ved Struer, et areal på 12.-13.000 tdr. land med god jordbund, fungerede som en slags »prøvesag« på det store fremstød, og i oktober 1952 bad Niels Basse Teknisk Afdeling om at udarbejde et responsum vedrørende inddæmningsmuligheder ved Danmarks kyster og fjorde. I den traditionelle nytårsudtalelse ved årsskiftet 1952/53 fik offentligheden en foreløbig orientering om de store linjer i planen, og tre uger senere kunne man ekspedere Teknisk Afdelings oversigt videre til Landbrugsministeriet.² Den omfattede et vandareal på ca. 107.000 ha og et tilstødende randareal på ca. 26.000 ha fordelt på 73 vandområder. Limfjordsområdet og Øerne udgjorde langt den største part med et areal på ca. 120.000 ha. Såfremt ministeriet gik ind for tanken, måtte der foretages supplerende jordbundsundersøgelser inden for et areal på ca. 110.000 ha. I Slotsholmsgade nr. 10 residerede på det tidspunkt *Jens Sønderup*, der i 1951 havde afløst H. Hauch på den udsatte post som ministeriet Erik Erikssens landbrugsminister. Her mødte sagen varm interesse, og allerede i begyndelsen af februar fremsatte Jens Sønderup et forslag om en ændring af landvindingsloven, hvorved landvinding på søterritoriet kunne gennemføres som en offentlig foranstaltning uden forudgående lodsejeranmodning.

1. Landbrugsstatistik 1900-1965, bd. I, p. 8f.

2. Responsum fra Teknisk Afdeling dateret 20-1-1953, fremsendt til Landbrugsministeriet 23-1-1953. Teknisk Afdelings arkiv. Se årsberetning for 1952/53, p. 41f.

Fhv. landbrugsminister Jens Sønderup.
I perioden 1959-1968 medlem af
Hedeselskabets bestyrelse.

I tilfælde af eventuel lodsejerinteresse kunne de implicerede lodsejere dog pålægges en del af udgifterne. Fiskeriets interesser blev tilgodeset gennem en udvidelse af Landvindingsudvalget med en repræsentant for Fiskeriministeriet; endvidere skulle fiskerikyndige rådspørges i hvert enkelt tilfælde. Bortset fra en bemærkning om, at uudnyttede indlandsområder såsom mose- og hedearealer stadig burde være den centrale opgave for landvindingsarbejder, mødte forslaget ingen modstand på rigsdagen.³

Med loven i hånd iværksatte Hedeselskabet i den følgende tid en stor oplysningskampagne for at sikre, at »en ny landvindingssepoke« endte i »modig handling, ikke i unødige forsigtige overvejelser«. ⁴ De store perspektiver i sagen vandt bifald på det følgende repræsentantskabsmøde, og i foredrag, avisartikler og radioudsendelser talte Niels Basse varmt og indtrængende dens sag. Det oplagte eksempel på storstilet landvindingsarbejde var naturligvis Holland, og ved flere lejligheder sendte Hedeselskabet såvel teknikere som dets tidsskriftredaktør til Dienst van der Zuiderzeewerke og

3. Lov nr. 108 af 31-3-1953, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1953: 67ff.

4. Årsberetning for 1952/53. Hedeselskabets Tidsskrift 1953: 275.

Undersøgelse af et vandareal.

Afstanden mellem prøveudtagningsstederne udmåles med målehjul.

Th.: Prøveudtagning fra båd.

lignende organisationer for at finde inspiration til den hjemlige indsats. Landvindingsudvalget, der på egen hånd havde udvidet januar-listen til 93 projekter på ca. 148.000 ha, forsøgte sideløbende hermed at få Danmarks Fiskeri- og Havundersøgelser til at gå igang med de nødvendige fiskeribiologiske undersøgelser på 17 (senere 24) udvalgte områder på i alt 19.160 ha, men organisationen gjorde det straks klart, at der under alle omstændigheder var tale om flerårige undersøgelser for hvert enkelt område. På forhånd tog man afstand fra udtørring af samtlige Limfjords-områder og fem andre lavvandsarealer eller mere end 50% af det omhandlede areal.⁵ Efter

5. Danmarks Fiskeri- og Havundersøgelser til Fiskeriministeriet 30-3-1954. Afskrift i Teknisk Afdelings arkiv, jfr. Betænkning om landvinding, kap. VII. C.

Undersøgelse af fjordareal under Vejerne i 25 graders frost. Februar 1942.

omhyggelige forberedelser begyndte man så (på Landvindingsudvalgets regning) at kortlægge fiskeynglens liv og færden, og i 1958 forelå rapport om i alt 7 sager. Mens Fiskeri- og Havundersøgelsens både langsomt gled hen over det blanke vand, sejlede Hedeselskabets jordbundspatrujer ilsomt rundt og vovede sig endog ud på tynd is for at bringe resultater med hjem. Resultatet stod dog ikke mål med forventningerne; da Landbokommissionen af 1960 ved dens afvandingsudvalg i 1965 gjorde status over landvindingsarbejder på søterritoriet, forelå der nok projekter for størstedelen af de 24 udvalgte områder, men ikke ét arbejde var iværksat.⁶

Årsagerne hertil er mange. Fra første færd blev planen mødt med indigenerede protester fra fiskeriets organisationer, fra naturfredningsvenner og fra jagtens tilhængere. Tidligere havde sådanne protester ikke haft synderlig

6. Betænkning om landvinding, p. 27f jfr. tabel 6.

virkning, men forholdet var vel i al enkelthed dette, at samfundet ikke længere tilkendte landbrugets interesser den absolutte førsteprioritet. Efter- som de danske landbrugsvarer i voksende omfang mødte alvorlige afsæ- tningsvanskeligheder, især i forbindelse med de store markedsdannelser, var der næppe politisk baggrund for at udvide produktionsapparatet på basis af omfattende investeringer fra det offentliges side. Målt med den moderne statistiks metoder oversteg industriproduktionens andel af bruttonational- produktet i 1954 landbrugets, og i 1961 tegnede industrieksporten sig for 4.597 mill. kr. mod landbrugseksportens 4.476 mill. kr. Det var økonomiske realiteter, som ethvert landvindingsprogram måtte respektere, hvortil kom at de nye samfundsgrupper betragtede landskabet mere ud fra rekreative end produktive hensyn.

Nu må man ikke af dette forledes til at tro, at Hedeselskabets tekniske afdeling blev helt overflødig, eller at landvindingskontorerne i København blev forvandlet til naturfredningsbureauer. I tiåret 1947-57 afsluttedes land- vindingssager til godt 100 mill. kr., og Hedeselskabet tegnede sig her for de 80 mill. Det drejede sig først og fremmest om kulturtekniske arbejder i traditionel forstand: store afvandingsarbejder med anvendelse af pumpe- anlæg, vandløbsreguleringer og rørlægning af vandløb, altså »fællesarbej- der« i den Westh'ske terminologi. Moseingeniøren opnåede i sit otium (han døde i 1955, 87 år gammel) at se sit smertensbarn fra grundforbedringens vanskelige pionerår opnå den optimale statsstøtte, 2/3 tilskud, men ganske vist under en mere associationsrig betegnelse, »landvinding«. Hedeselskabets årlige beretninger indeholdt naturligvis en langt mere detaljeret specifikation af den kulturtekniske virksomhed, og i beretningen for 1947/48 var tilføjet et underpunkt E, »Spildevandsledninger«. I første omgang drejede det sig blot om to sager til beskedne 10.000 kr., men i Niels Basses sidste beretning som direktør var tallet 7 sager med en bekostning på 723.000 kr. At bygge rensningsanlæg for at hjælpe industrisamfundet af med dets skade- lige affaldsprodukter var en stedse mere påtrængende opgave.

Størsteparten af de kulturtekniske arbejder foregik i al stilfærdighed, når man ser bort fra selve beslutningsprocessen. Stridende lodsejergupper gjorde ofte tilværelsen broget for teknikerne. Et eksempel herpå var et projekt til

afvanding af området Gjøl - Øland - Attrup i Limfjordens østlige del. Sagen var ved at kæntre, men Niels Basse trådte nu hjælpende til, splittede projektet op i overskuelige dele og gav lodsejerudvalget det råd at gå stille med døren, når de indhentede lodsejernes afgørelse. Inden modstanderne kunne samle sig til aktion, var sagen faktisk afgjort.⁷ Det store projekt for en afvanding af Skjernå-deltaet begyndte stilfærdigt at tage form under krigsårenes ekstraordinære situation,⁸ men blev i sin endelige form kendt som den meget omstridte Skjernå-sag. Da man i oktober 1953 forlod tanken om at bygge de fire kraftværker, fordi »Midtkraft« anså denne plan for urentabel, måtte Hedeselskabet udforme et helt nyt projekt på basis af kunstig afvanding af ca. 3900 ha gennem 5 pumpestationer, et system af landkanaler og en omlægning af Skjernå og Omme å, hvorved man kunne erstatte naturens egensindige vandløbsregulering med teknikernes lineære erstatning. Overslaget lød på ca. 20 millioner kroner, hvoraf stat og kommune ydede de 15,4 mill. kr. Herved fik lodsejerne en antagelig arealforøgelse for 1200 kr. pr. ha, og det nye lodsejerudvalg under gårdejer Jens Smedegaard Mortensen, Skjern, opnåede da også ca. 70% tilslutning fra deres kolleger.⁹ På grund af det store forberedelsesarbejde kom arbejdet først i gang i marts 1962, og indtil da var der ro om projektet.

Det var der til gengæld ikke om en vandløbsregulering ved Odense å fra Brobyværk til Borreby. Flere modgående interesser: Dalum papirfabriks frygt for oversvømmelser på dets område, Odense kommunes bekymring for fremtidige vandforsyningsmuligheder og naturfredningens ønske om at bevare den fredede del af vandløbet filtrede sig ind i hinanden og kaldte lidenskaberne frem hos parterne. Projektets modstandere karakteriserede Hedeselskabets virksomhed som »samfundsskadelig« og betegnede iøvrigt landvinding som den rene underskudsforretning. Hedeselskabet følte sig nok lidt uretfærdigt behandlet, men henviste til de besluttende organer: Landbrugsministeriet, Landvindingsudvalget og grundforbedringsudvalgene. Sel-

7. Hedeselskabets Tidsskrift 1950: 318ff.

8. Se ovenfor p. 373ff.

9. Om Skjernå-sagen, se Hedeselskabets Tidsskrift 1955: 318ff, 1956: 33ff, 1959: 296.

Den nye Skjernå med jernbanebroen og hovedvejsbroen.

skabets virksomhed var blot rådgivende og vejledende.¹⁰ På dette specielle felt rådede man til gengæld over virkelige specialister, og da et dansk ingeniørfirma i 1957/58 stod over for at skulle udarbejde tilbud på et stort afvandings- og kultiveringsarbejde i Angola, stillede Hedeselskabet to eksperter til rådighed for firmaet. Egentlig assistance til u-lande havde man derimod afvist så tidligt som 1950 med den motivering, at det i så fald ville få konsekvenser for den hjemlige indsats.¹¹

10. Se årsberetning for 1957/58, Hedeselskabets Tidsskrift 1958: 167 ff, især p. 181.

11. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 17-5-1950, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 21-6-1950, p. 85.

Grundforbedringsarbejdet under skiftende konjunkturer

Et tilbagevendende problem i Mose- og Engafdelingens bidrag til årsberetninger i efterkrigsperioden var afdelingens bekymring over de stigende priser på dræningsarbejde. I 1947 måtte man i gennemsnit betale 1100 kr. pr. ha drænet areal mod 450 kr. i 1937, og stigningen omfattede både arbejdsløninger og priser på drænrør. En nærliggende mulighed var naturligvis at finde frem til arbejdsbesparende metoder, først og fremmest maskingravning efter amerikansk og svensk mønster, og ved flere lejligheder studerede man den svenske »dikningsplog«, der lag for lag skrællede sig ned til den ønskede dybde. Ploven kunne blot ikke anvendes i stenet jord, og det begrænsede naturligvis dens anvendelighed på dansk grund. Egentlig maskingravning repræsenterede i 1947/48 ingen besparelse, og ikke alle typer gav garanti for kvalitetsarbejde. Efter forespørgsel fra Finansudvalget oplyste Hedeselskabet i november 1949, at maskinanvendelsen stort set var begrænset til vandløbsreguleringer, digearbejde og større landvindingsarbejder. Syv år senere åbnede man mulighed for at optage private grundforbedringslån ved dræning med maskingravning, men i 1964 var det samlede resultat kun ca. 2500 ha.¹²

Mose- og Engafdelingens overvejelser var naturligvis udsprunget af frygt for en eventuel nedgang i dræningsarbejdet, især da statstilskudet ved en ændring i grundforbedringsloven i 1951 (landbrugsministeren hed da H. Hauch) blev nedsat fra 50 til 331/3%.¹³ I virkeligheden skete der også en nedgang i antallet af afsluttede dræningsarbejder; fra gennemsnitlig 4714 sager med et interesseret areal på 15768 ha i perioden 1945/49 til 3500 sager med 12311 ha i den efterfølgende femårsperiode. Det var helt klart, at der eksisterede en snæver sammenhæng mellem driftsforbedringer som dræning og den almindelige konjunkturudvikling. Efter de første efterkrigsårs beskedne to procent nåede landbrugets forrentningsprocent i 1948/49 op på 4,7, året efter 6,4%, og dette niveau holdt sig til 1953, indtil den

12. Betænkning om grundforbedring, p. 40f.

13. Lov nr. 130 af 28-3-1951, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1951: 151.

Maskingraving af drængrøfter på det inddæmmede areal under godset Gyldensteen ved Bogense maj 1961.

atter gik ned på 2 à 3% fra midten af 1950'erne. Som en beskeden hjælp til et betrængt erhverv blev statstilskudet i 1957 atter hævet til krigstidsstandard: 50% og maksimumsbeløbet sat op fra 10.000 kr. til 16.000 kr.,

Drænrensemaskinen rykker ud. Maskinen arbejder under 80 atmosfærers tryk.

selv om Venstres ordfører, Fr. Heick, ønskede at fastholde linjen fra 1951.¹⁴ Det gav dog ikke resultat med det samme, og Mose- og Engafdelingen stod da i førkrigstidens klassiske position: at måtte afskedige en del medarbejdere. En lysning i situationen indtraf først mod slutningen af 1959. På grundlag af to distrikters protokoller (Viborg- og Odense-distriktet) har Mose- og Engafdelingen udarbejdet en oversigt, der nok viser en tydelig nedgang i dræningsarbejdet 1950-60, men også en ret konstant fordeling mellem de tre bedriftstyper »husmandsbrug«, »gårdbrug« og »proprietærgårde/godser«:

14. Lov nr. 55 af 18-3-1957, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1957: 214.

Tabel nr. 4. DRÆNINGSSARBEJDETS FORDELING EFTER
BRUGSSTØRRELSE

Bedrifts- type	Opde- ling	Distrikt II Viborg			Distrikt VI Odense		
		1938	1950	1960	1938	1950	1960
Hus- mands- brug	Antal sager	137 (31%)	81 (17%)	35 (16%)	68 (31%)	32 (12%)	20 (19%)
	Areal ha	342 (20%)	254 (18%)	60 (11%)	217 (16%)	70 (5%)	61 (14%)
	Bekost- ning kr.	193.000 (19%)	395.000 (18%)	153.000 (12%)	93.000 (17%)	91.000 (7%)	172.000 (19%)
Gård- brug	Antal sager	296 (66%)	371 (77%)	168 (78%)	136 (61%)	193 (74%)	67 (64%)
	Areal ha	1205 (73%)	931 (67%)	417 (76%)	834 (64%)	717 (54%)	266 (64%)
	Bekost- ning kr.	753.000 (75%)	1.604.000 (71%)	1.031.000 (79%)	351.000 (64%)	746.000 (55%)	553.000 (63%)
Proprie- tær- gårde/ godser	Antal sager	13 (3%)	27 (6%)	12 (6%)	18 (8%)	35 (14%)	18 (17%)
	Areal ha	111 (7%)	202 (15%)	71 (13%)	261 (20%)	538 (41%)	92 (22%)
	Bekost- ning kr.	54.000 (6%)	257.000 (11%)	119.000 (9%)	103.000 (19%)	513.000 (38%)	155.000 (18%)

Husmandsbrugenes mindre andel i 1950 var delvis udlignet ti år senere, hvor oplysningerne i det hele taget viser en væsentlig nedgang i de dræncede arealers størrelse, et forhold som Hedeselskabet allerede gjorde opmærksom på i årsberetningen for 1946/47.¹⁵ Man kan formentlig heraf slutte, at interessen nu samlede sig om dræning af marginale arealer, der blev inddraget i omdriften, suppleret med omdræning af dårligt afvandede jorder.

Det var til stor ærgrelse for landmænd og drænteknikere, når et kostbart system af ledninger ikke virkede efter hensigten. Bortset fra særtilfælde, hvor jorden havde »sat sig,« eller hvor der var tale om trykvandsdannelser, var det især okkerudfældningen i ledningerne og i stødfugerne, der forhindrede den tilstræbte afstrømning fra tørve- og dyndjorder. Gennem årtier havde man søgt at forhindre denne tilkitning ved at dække ledningerne med absorberende materialer, men først i 1960 fik man det helt rigtige værktøj, en hollandsk resemaskine, der gennem en 200 m lang slange med en dyseanordning sendte vand under kraftigt tryk gennem dræn- og kloakledninger og derved befriede rør og stødfuger for uønskede fremmedelemerter. Afvanding var jo i alle tilfælde et indgreb i jordens naturlige »vandbalance«, og da både byernes vandforsyning og mindre kontante interesser som plante- og dyrelivet var dybt impliceret i dette forhold, blev Hedeselskabet nødsaget til at overveje problemet nærmere og afholdt endog et særligt »vandbalancekursus« for funktionærerne. I 1961 blev afdelingsleder Frode Ebert medlem af et »vandudvalg«, nedsat af Akademiet for de tekniske Videnskaber, i et forsøg på at løse det intrikate fordelingsproblem mellem »vandforbrugerne«.

Afvandingsspecialisternes problemer var ikke i alle tilfælde løst, selv om man havde fået vandet ledt ud i vandløbene. Sendte man giftigt vand fra tørvegrave ind gennem et dambrug, og hele fiskebestanden herved blev dræbt, kunne det blive en alvorlig sag for afvandingsforetagendet. Vandløbsloven af 1949,¹⁶ der som tidligere vandløbslovgivning fastslog, at bortledning af vand var vandløbenes hovedformål, bestemte i § 49, at man

15. Hedeselskabets Tidsskrift 1947: 116f.

16. Lov nr. 214 af 11-4-1949, jfr. betænkning af 17-1-1941 fra Vandløbsudvalget af 1933.

Byggeri planlagt af Hedeselskabets bygningstjeneste i Nykøbing F.
Idestrup Skovgaard på Falster 1960.

skulle underrette en dambruger, såfremt der inden for en afstand af 6 km oven for dambruget blev foretaget drænings- og udgrøftningsarbejde. Retsmaskineriet måtte i brug i flere tilfælde, før man omkring 1959/60 nåede frem til en almindelig forsoning i erkendelse af fælles interesser.

Inden for driftsforbedringssektoren havde Hedeselskabet lige siden Westh's dage koncentreret sig om grundforbedring. Efter aftale med Aarhus Amts landøkonomiske Selskab satte man umiddelbart efter Befrielsen imidlertid en ny opgave på programmet, idet man påtog sig at yde teknisk assistance ved udarbejdelse af projekter for landbrugsbygninger. Landmanden og

landboforeningens byggekonsulent stillede blot opgaven, så klarede det lokale distriktskontor resten.¹⁷ Arbejdet blev efterhånden udstrakt til andre jyske kontorer og til Nykøbing F.-kontoret og androg i 1952 i alt 193 arbejder til 3,9 mill. kr.

Med afdelingsleder J. P. Olesens afsked fra 1. april 1949 efter 44 års virksomhed i merglingens tjeneste afsluttedes i realiteten en glansfuld epoke i Hedeselskabets nyere historie. Da lastbiludkørsel af gødningskalk og mergel kunne genoptages for alvor i 1946-47, blev Hedeselskabet stillet over for den velkendte opgave at bistå ved oprettelse af mergelselskaber, i alt 137 ved udgangen af 1954. I nogle tilfælde lød dog advarende ord om visse mergelentreprenørers lidt for påfaldende interesse for at få dannet mergelselskaber; Hedeselskabet foretrak principielt et ægte lodsejer-initiativ. Reglerne for transporttilskud blev ført à-jour pr. 1-4-1949 og medførte en mindre nedsættelse af tilskudet til udkørsel direkte fra lejet. Samme år nåede udkørsel med fragttilskud sit absolutte højdepunkt, godt 1 mill. tons mergel og 180.000 tons gødningskalk, 1955 var tallene henholdsvis 424.000 og 128.000 tons. Det var i mere end én forstand et vendepunkt; i august 1955 blev bevillingen nedsat fra 1½ til 1 mill. kr., dette beløb holdt i to år, og derefter forsvandt det helt fra finansloven. De landøkonomiske foreninger ønskede større statstilskud, modydelsen blev så tilskud til mergelfragt og til dyrskuer.

17. Referat af forhandling mellem Hedeselskabet og Aarhus Amts landøkonomiske Selskab 3-11-1945, Teknisk Afdelings arkiv. Se også protokol for bestyrelsesmøde 12-7-1945, pkt. 17.

B. Landøkonomisk forskning med henblik på marginale arealer

Brændselsanalyserne skaffer laboratoriet besvær - og penge

I de første efterkrigsår stod arbejdet i Thøgersens afdeling næsten helt i tørvefremstillingens og -kontrollens tegn. Krøigaard og hans medhjælpere havde nok at gøre med at administrere hvert års tørveordning, indtil situationen i 1953/54 langsomt »normaliseredes«; laboratoriet udførte tilsvarende 7-8.000 tørveanalyser og 5-6.000 brunkulsanalyser årligt. Men allerede i beretningen for 1945/46 kunne man med tilfredshed konstatere, at antallet af jordbundsundersøgelser var stærkt stigende efter krigsårenes uheldige indvirkning på arbejdet. Af de i alt 69.000 analyser for året 1948 udgjorde jordbundsanalyserne de 50.000, hovedsagelig kalktrangsundersøgelser (reaktionsbestemmelser) samt fosforsyre- og kaliumbestemmelser. Denne udvikling fortsatte med stormskridt, og i 1951 nåede man op på godt 114.000 analyser. Samtidig havde Landbrugsministeriet overdraget Hedeselskabet den opgave at føre tilsyn med de laboratorier, der foretog kalkanalyser. Under anvendelse af moderne analysemetoder og fintmærkende fotoelektrisk apparatur (»Beckmanflammespektrofotometret« på godt dansk) kunne man give landbrugskonsulenter og avancerede landmænd en præcis og nuanceret vurdering af jordbundens fejl og fortrin. Netop flammespektrofotometret var forudsætningen for, at docent i kulturteknik ved Landbohøjskolen, dr. agro. H. C. Aslyng i april 1953 kunne fremlægge en ny metode til bestemmelse af kaliumtallet, hvorved man direkte kunne aflæse jordens behov for kaligødning.

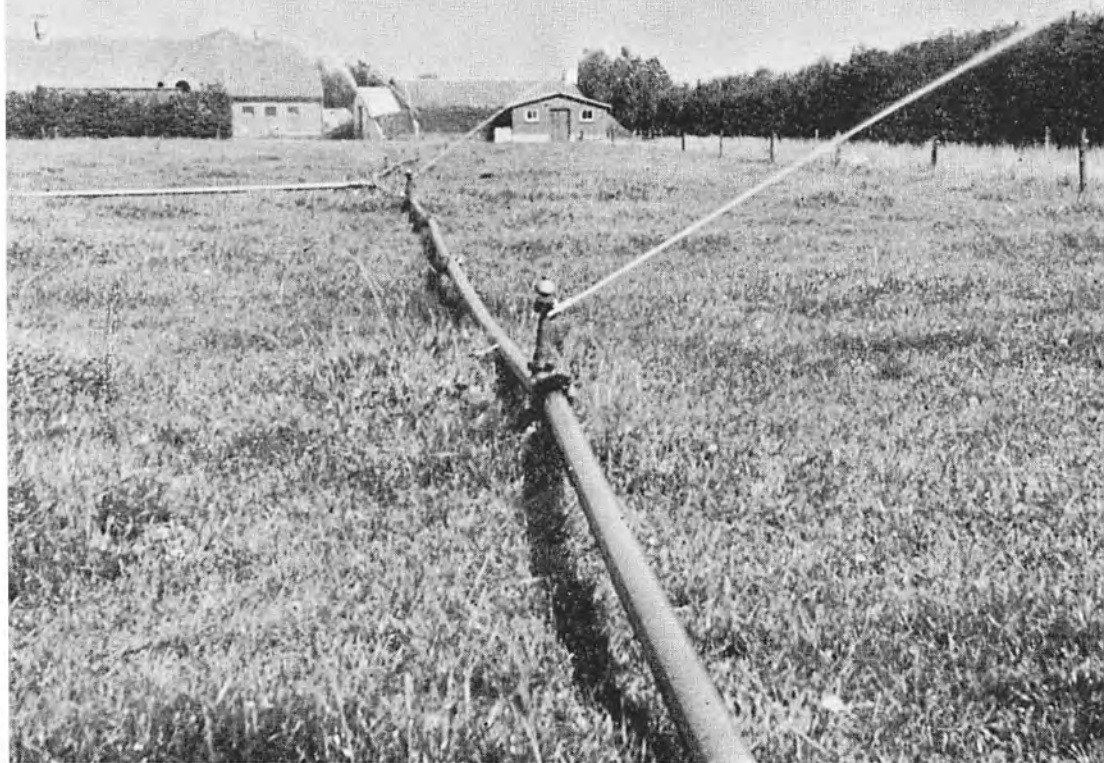
Efter Thøgersens afsked i 1949 følte man, at tiden nu var inde til en omorganisering af selskabets forskningsarbejde og forsøgsvirksomhed på det landøkonomisk-kulturtekniske område, og hele dette arbejde blev 1-4-1950 samlet under Afdelingen for undersøgelser og forsøg med botaniker N. C. Nielsen som forstander og med distriktsbestyrer Martin Olsen som leder af forskningsarbejdet. H. C. Aslyng havde på forhånd ytret ønske om at blive

inddraget i arbejdet og indgik da også som Landbohøjskolens repræsentant i forsøgs- og forskningsudvalget tillige med repræsentanter for Danmarks tekniske Højskole, Statens Planteavlsvudvalg og de landøkonomiske foreninger. Udvalget satte sig straks høje mål i form af undersøgelser over dræningsproblemer, over forholdet mellem afgrødernes vækst og udbytte på den ene side og undergrundens kemiske og fysiske tilstand på den anden samt over betydningen af vandreserver i planternes rodområde.¹ De fornødne penge-midler var dog til stede, enten i form af selskabets egne indtægter, f. eks. betaling for laboratorieundersøgelser, som tilskud fra Quebrachofonden eller som særlige bevillinger i henhold til Marshall-hjælpens særbestemmelser om modtagerlandets egen modydelse. Jordforbedringsforsøgene blev særligt aktuelle i forbindelse med Hedeselskabets bistand til Jydsk Landvindings opdyrkningsarbejde, og tilsvarende blev de dræntekniske undersøgelser efterhånden kombineret med det egentlige dræningsarbejde i form af forudgående studier. Her var såvel jordbundsforholdene som grundvandets bevægelser i jorden de helt centrale spørgsmål, da man gennem jordbundsfor-sknings udvikling stod bedre rustet end forgængerne til at stille nye spørgsmål om den optimale dræningseffekt.

Midt i denne nyorientering glemte man dog ikke det langsigtede for-søgsarbejde inden for de velkendte arbejdsområder. På Hesselig Eng-gaard og på Asmildkloster Landbrugsskole gennemførte Hedeselskabet i flere år forsøg med kunstig vanding, og i Store Jyndeved afsluttede forstander Heick og assistent Jens Sandfær i 1956 et 6-årigt vandingsforsøg i forlæn-gelse af de etårige forsøg i perioden 1946-51. Ved vanding op til faste nedbørstal for de enkelte måneder opnåede man et betydeligt merudbytte for korn, især havre, og for kløver og græs.² På baggrund af disse resul-tater blev der åbnet mulighed for at etablere faste vandingsanlæg med tilskud efter grundforbedringslovens lån- og tilskudsregler, *forudsat* at man havde vandindvindingsret i henhold til loven om vandforsyningsanlæg af

1. Årsberetning for 1950/51. Hedeselskabets Tidsskrift 1951: 148ff.

2. Beretning nr. 451 i Tidsskrift for Planteavl 1952, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1957: 27ff, Betænkning om grundforbedring, p. 51ff.

Vandingsanlæg på Statens forsøgsstation i St. Jydevad i Sønderjylland.

31-3-1926. Landvæsenskommissionerne havde her et vanskeligt arbejde med at mægle mellem opstemningsret og vandingsret. Disse undersøgelser kunne føre deres aner tilbage til Niels Esbjergs pionerforsøg på Blangstedgaard 1919-24; på samme måde var de moseundersøgelser, der blev iværksat i Hjørring amt i august 1951, i realiteten en fortsættelse af mellemkrigstidens arbejde på området. Beslutningen om en ny undersøgelsesrække blev allerede truffet midt under 2. verdenskrigs tørvefeber og senere udformet af en særlig mosekommission, bestående af repræsentanter for Landbrugsministeriet, Hedeselskabet og Foreningen af danske Mosebrugere, der afgav

Et regnvejr-billede fra indvielsen af Kongenshus Mindepark den 10. juni 1953.

betænkning februar 1949. I samarbejde med Arbejds- og Socialministeriet blev disse undersøgelser i Hjørring og senere i Ålborg amt delvis gennemført som beskæftigelsesforanstaltning, bl. a. med henblik på senere kultiveringsarbejder. På samme tidspunkt afsluttede Afdelingen for undersøgelser og forsøg et andet mellemkrigsprojekt: de amtsvise hedeundersøgelser. Gennem arbejdet 1938-53 registrerede man i alt ca. 160.000 ha lyngklædt areal, men med fradrag af Hedebrugets, Jydsk Landvindings og Jordlovsudvalgets mellemliggende opdykningsarbejde blev slutresultatet i 1961 kun ca. 93.000 ha, og heraf var kun de ca. 27.000 ha god og middelgod hede.³ Det øjeblik syntes nu nær, hvor hedelærken i et enkelt overskue kunne mønstre de beskedne rester af sin fordums tumleplads.

3. Hedeselskabets hedeundersøgelser, passim, jfr. ovenfor p. 360.

Hedens fortid og fremtid

En udvalgt forsamling af veteraner inden for hedeopdyrkningens område var forsamlet på Kongenshus hede den 10. juni 1953, da den særlige mindepark-komité i overværelse af kongeparret, statsministeren og landbrugsministeren indviede den store mindepark for hedens opdyrkere. Udover en silende regn var der en oplagt parallel til festen på Hjortsballehøje 37 år tidligere: I begge tilfælde hed festens hovedperson Jeppe Aakjær. Den store hjemstavnsdigters uro over hedelandskabets metodiske forvandling til pro-saiske land- og skovbrugsarealer har i digtsamlingen »Rugens Sange« fundet mange prægnante udtryk, såvel i stille resignation (»Den jyske Lyng«) som i harmfyldt protest (»Paa Hedens Høje«). Landbrugsminister Jens Sønderup undgik dog lempeligt at forstyrre feststemningen, da han i sin indvielsestale citerede udvalgte dele af de to digte - af den rigdom af stemninger, som brydes i protestdigtet fra 1906 hørte forsamlingen kun den let resignerede afmagt over for den barske virkelighed, næstsidste strofe: »Se den, som fik en Minderest i Klemme...«. Den fredelige stemning blev heller ikke brudt, da Steen Steensen Blicher i skuespilleren William Knoblauchs skikkelse tog talerstolen i besiddelse og med sprogforskeren, professor Peter Skautrups ord hyldede de hedeopdyrkere, hvis minde nu var indmejslet i festpladsens 39 herredssten og 225 sognesten.

Tanken om en mindepark for hedens opdyrkere blev i begyndelsen af 1930'erne flere gange drøftet i Hedebrugets bestyrelse. Med C. E. Flensborg som formand gik en midlertidig kommission i 1937 i gang med at realisere planerne, og i de første krigsår lykkedes det ved Niels Basses mellemkomst at sikre det godt 2.000 tdr. land store Kongenshus-areal for komitéen, idet Jysk Landvinding stod som økonomisk garant. Krigen forsinkede dog arbejdet trods bevillinger fra stat og kommune, dernæst fulgte en langstrakt fredningssag, og først i grundlovs ret kunne besøgende ved at følge N. C. Nielsens 9 km lange hedevej, der med sikker og alligevel nænsom hånd var føjet ind i lyngbakkernes og fladernes groftsk rne linjer, opleve det uberørte landskabs særegne dragning.

Mindeparken var dog ikke det absolutte punktum for arbejdet på at

omdanne heden til landbrugsjord. I 1946 gjorde Hedebruget i anledning af 40-års jubilæet status over sin indsats, således som den aftegnede sig efter de udbetalte opdyrkningsstilskud på 4,2 mill.: 114.500 ha. Til dette tal må føjes en årlig tilvækst på 2-3.000 ha, indtil samfundets behov for landbrugsarealer i begyndelsen af 1960'erne nåede et mætningspunkt med efterfølgende konsekvenser for Hedebrugets statstilskud. Sammenlignet med denne foreningsvirksomhed var opdyrknings-aktieselskabet Jydsk Landvinding ifølge sagens natur mere konkret i sin arbejdsform. Med Niels Basse og N. C. Nielsen som henholdsvis direktør og driftsleder gennemførte selskabet i årene 1937-1962 opdyrkning af ca. 2280 ha hede, overvejende i Ringkøbing amt. Når et areal var erhvervet, indledte N. C. Nielsen et rationelt og omfattende opdyrkningsprogram, hvor han fik lejlighed til at afprøve de seneste landvindinger inden for jordbundsforskning og maskinanvendelse. Statens Jordlovsudvalg overtog da i de fleste tilfælde arealerne med henblik på senere udstykning til mindre familiebrug. Når de jyske husmænds leder, P. Nielsen, Tvis (og senere hans efterfølger Emanuel Vestbo) blev selskabets formand efter Hasselbalchs afgang i 1949, måtte dette kunne bortvejre enhver tvivl om det ideelle sigte i arbejdet.

Som privat selskab stod Jydsk Landvinding i formel henseende ret fjernt fra det officjose grundforbedrings- og plantningsdirektorat under navnet Det danske Hedeselskab. Det hindrede dog ikke, at de to selskaber ved Bases tiltrædelse som Hedeselskabets direktør i 1943 gik ind i et snævert samarbejde, der bl. a. indebar, at botaniker N. C. Nielsen ved siden af sit arbejde i Thøgersens afdeling fik overdraget den daglige ledelse af opdyrkningsarbejdet. Udnævnelsen i 1950 til forstander for Hedeselskabets forsøgsvirksomhed var naturligvis en velfortjent hæder til en højt betroet medarbejder, men samtidig et udtryk for Hedeselskabets voksende interesse for de forskningsproblemer, som de marginale arealer frembød landøkonomisk som forstligt.

Uden en grundig jordforbedring i form af pløjning og udluftning har hedeopdyrkning til enhver tid været en tvivlsom affære, og Hedebrugets dyrkningsforsøg i 1920' og 1930'erne gav da også positive udslag for den dybe pløjning. I erkendelse heraf fik dr. Hasselbalch og Jydsk Landvinding

Fr. Wilkens kæmpeplov fra fabrikken i Bovlund.

konstrueret en traktortrukket alplov, der kunne bryde igennem undergrundens lagdannelser og samtidig blande jordlagene på en hensigtsmæssig måde. I forbindelse med mange landvindings- og grundforbedringsarbejder viste der sig imidlertid et endnu større behov for at få dannet et bedre dyrkningslag, f. eks. ved at hente mineraljord op fra dybtliggende aflejringer.

ger. Smed Fr. Wilkens ved plovfabrikken Bovlund konstruerede i 1948/49 en kæmpeplov, der kunne pløje til 75 cm dybde og med en påmonteret grubber gå endnu 35 cm ned, forudsat at man havde en mastodont af en bæltedrevet traktor som trækraft. Hedeselskabets specialister var dog fuldt på det rene med, at recepten på god hedeopdyrkning ikke altid bestod i at lade lyngen forsvinde i dybet. Som led i det planlagte forsøgsarbejde efter omlægningen af forsøgsvirksomheden i 1950 iværksatte man en række jordforbedringsforsøg, både på hedearealer og på uheldigt lagdelte jorder. Ved samme lejlighed kunne man formentlig få besvaret en række tvivlsspørgsmål om planternes vandforsyning, og om rodnettets dybde, idet det var en almindelig antagelse, at hedejorder selv i gode vækstår ikke indeholdt tilstrækkeligt vand til optimale kornafgrøder.

Uagtet Hedeselskabets bestræbelser på at anskue spørgsmålet ud fra en forsøgsmæssig synsvinkel blev kæmpeplovens virksomhed i de følgende år genstand for lidenskabelige diskussioner, der vakte mindelser om fortidens drabelige hedefejder. Mange hedeopdyrkere hilste ploven velkommen i højstemte vendinger – »thi hvor Bovlundploven glider/ gaar det frem mod bedre Tider«, hed det i sidste strofe af en særlig Ølgod-sang – og formanden for et pløjelaug i Forsomho-Østbæk skosede dybpløjningens kritikere, fordi de ikke forlængst havde givet den fattige hedebonde en så fremragende opdykningsmetode i hænde. Temperaturen steg så meget, at Hedeselskabets Tidsskrift gik ind i striden og som i Chr. Dalgas' dage forlangte arbejdsfred.¹ Kritikerne, først og fremmest professor S. Tovborg Jensen og tidligere forstander for Askov forsøgsstation Karsten Iversen, begge medlemmer af Hedeselskabets forsøgsudvalg, fremhævede, at den egentlige hededybdepløjning ikke havde givet positive udslag i de forudgående forsøgsrækker. Det var en dårlig forretning at pløje muldlaget 50-75 cm ned og i stedet hente rå undergrund op. Inden kritikken for alvor satte ind, havde Hedeselskabet efter forslag fra et af bestyrelsesmedlemmerne, forstander Fr. Heick, i 1956 nedsat et fællesudvalg, der skulle aktivere og koordinere forsøg vedrørende jordens dybdebearbejdning. Udvalget talte repræsentanter for Hedeselskabet,

4. Hedeselskabets Tidsskrift 1958: 133.

Den nye plovtype, hollænderploven, er indført fra Holland og taget i brug ved dybdebehandlingen af et inddæmmet areal under godset Gyldensteen i 1961.

Hedebruget, Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur og de landøkonomiske foreninger.

Efterhånden som bølgerne lagde sig, og Hedeselskabet fik gennemført sine forsøg, aftegnede der sig to sæt konklusioner. Ud fra omfattende erfa-

ringer fra mange års hedeopdyrkning og hertil sluttende forsøg fastslog N. C. Nielsen, at den passende pløjedybde normalt var 30-50 cm og helst 10 cm under allaget, hvorved man fik en lettere jordtype. Efter en vinters udluftning var man klar til mergling og knivharvning og derefter et ligeså vigtigt led i opdyrkingen: gødskningen (et punkt, som Karsten Iversen helhertet kunne tilslutte sig). En hektar rå hedejord behøvede ikke mindre end 1000 kg 18% superfosfat, 200 kg kali og 40 kg blåsten samt 4-800 kg kalksalpeter efter afgrødens art. Kun i et enkelt tilfælde, 400 ha af Sdr. Viumhedens 745 ha, anvendte man dybdepløjning i 40-80 cm-laget.⁵ Forskningsvirksomhedens egentlige dybdebehandlingsforsøg gav stort set kritikerne medhold; kun i særlige tilfælde, hvor en uheldig lagdeling i et »stenalderhav« forhindrede planterødderne i at få forbindelse med grundvandet, havde man opnået større resultater. Hos det hollandske søsterselskab erhvervede man en dybdepløj, der arbejdede med en smallere fure end Bovlund-pløven, ca. 55-60 cm, og herved undgik man at nedpløje muldlaget. Denne metode blev med stort held anvendt på lavtliggende arealer på Gyldensteen ved Bogense, hvor man ved at pløje i indtil 110 cm's dybde blandede sand og skalholdigt dynd. Tovborg Jensens foredrag på Hedeselskabets funktionærkursus september 1959 om problemer i forbindelse med dyb jordbearbejdning blev i sin konkluderende form en naturlig afslutning på den lange diskussion.⁶

5. Beretninger i Hedeselskabets Tidsskrift 1958: 55ff, 1959: 193ff. Hør (!) også Ole Kühnells radioudsendelse »Nybyggere på heden« den 3-1-1956. Danmarks Radios Stemmearkiv.

6. Foredraget er gengivet i Hedeselskabets Tidsskrift 1960: 5ff.

C. Hedeskovbrug på landbrugets betingelser

Pionerånden påkaldes i plantningsarbejdet

Arboretsforstander, dr. agro. C. Syrach Larsen holdt på repræsentantskabsmødet i 1954 et foredrag, som forsamlingen takkede for med et hjerteligt bifald. Titlen på foredraget var »Om at bevare pionerer og pionerånden«, og det var unægtelig et tema, som kunne påregne intens opmærksomhed fra tilhørerskaren. Det var jo knap et år siden, man var forsamlet til indvielsen af en mindepark for Danmarks stoute pionerer, hedeopdyrkerne. Foredragsholderen indkredsede da også snart en ligeså ægte pioner, fremstået gennem årtiers overlevelseskamp: kæmperne blandt hedens træer, der uanset placering i forhold til vind og vejr havde demonstreret deres overlegne livskraft. Ved at udnytte træernes evne til vegetativ formering kunne man fastholde og videreudvikle disse sjældne egenskaber som podninger af de bedste pionerer og derefter danne frøhaver af de podede »frøtræer« i et sandt træskue!¹ I næsten allegorisk form aftegnedes her visionen af et moderne hedeskovbrug, der nok accepterede de givne betingelser, men derefter vendte dem til egen fordel.

Det er tidligere nævnt, hvorledes plantningsafdelingen i de første år efter krigen bestræbte sig på at få sat skik på plantagerne igen og dernæst slippe af med maksimalpriserne og andre indgreb i den frie handel med skovens produkter.² Landbrugsministeriets og Handelsministeriets lange række af bekendtgørelser om hugst og salg af gavntræ kunne godt få en hærdet skrivebords-forstmand til at længes efter skovens karske virkelighed; hvad hjalp det, at det ene ministerium bevilgede et pristillæg på 20% af maksimalpriserne på tømmer ved salg direkte til private, når det andet ministerium i realiteten forbød lokalt salg, bortset fra 5 m³ pr. år til landhåndværkere?³

1. Foredraget er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1954: 259ff.

2. Se ovenfor p. 429.

3. Bekendtgørelserne er refereret i uddrag i Hedeselskabets Tidsskrift 1947: 16ff.

Arboretsforstander C. Syrach Larsen.
Foto 1943.

Det særlige merhugstillæg på 5 (skattefri) kroner pr. m³ ved hugst ud over normalen lå efter Hedeselskabets opfattelse uden for plantagernes muligheder henset til det store svind i vedforrådet i de forudgående år.

Til ærgrelserne over det indenlandske (maksimal)prisniveau sammenlignet med de højere priser på udenlandsk tømmer kom så tømmerforhandlerens nærmest lovbestemte mellemløberposition efter forbudet mod salg til private. I den varme sommer 1947 tørnede skovejere og tømmerhandlere sammen på årsmødet i Sønderborg. Steenstrups forslag om en henvendelse til myndighederne om at få priserne hævet og skatterne sænket (plus øget støtte til kulturarbejdet) gav ny næring til diskussionen, og der lød stærke advarsler mod at gå skovejernes ærinde. Niels Basse greb da ind og foreslog en mere summarisk og dermed mere »neutral« henvendelse, og det blev udgangen på drøftelsen.⁴ Året efter fik man en mindre forhøjelse af maksimalprisen på brænde, i oktober 1950 blev den helt ophævet, medens handelen med gavntre kun blev befriet for salgsrestriktionerne. Så kom Korea-krigens prisstigningsbølge og atter nye maksimalpriser på brænde og

4. Diskussionen er refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1947: 156ff.

Buldozeren i arbejde ved anlæg af nye veje i Sdr. Vium hede 1955.

gavntræ august 1951, kombineret med skattebegünstigelser for merhugsten (80% skattefrit, de 20% midlertidigt skattefrie i Danske Skovejeres Merhugst-fond). Efter næsten 14 års »fastfrysning« blev brænde- og gavntræpriserne endelig givet fri i september 1953, og samtidig forsvandt en række andre bånd på handelen med skovens produkter.

Tolne-ploven i arbejde 1953. Ploven er konstrueret af skovrider Sven Larsen, Tolne. Skovrideren styrer selv ploven, der er fabrikeret på Wilkens plovfabrik i Bovlund.

Th.: Ved anvendelse af Tolneploven rationaliseres plantningsarbejdet, idet man undgår den langt dyrere gravning af plantehuller. Foto 1953.

Belært af hedeplantagernes formelige overlevelseskamp i mellemkrigsperioden søgte plantningsafdelingen nu at frembringe en helt ny plantagetype, der så lidt som muligt afveg fra det sædvanlige mønster for en dansk skov. Renafdrivning af hele plantageafdelinger ønskedes erstattet af en kontinuerlig drift med det formål at skabe uensartede og uensaldrende bevoksninger. Vindstærke træsorter langs plantageranden skulle beskytte bevoksning og jordbund mod sol og vind. Gang på gang fastslog afdelingen i de årlige rapporter, at hedeskovbrugets fremtid stod og faldt med en radikal driftsomlægning. Det jordhungrende landbrug ville før eller senere rette

opmærksomheden mod de helt miserable plantager eller de ubeplantede dele af de hedearealer, som Hedeselskabet havde erhvervet sig i medfør af 1940-loven.⁵ I længden gjaldt kun en eneste form for argumentation – plantagernes driftsøkonomi. Selv fredskovspligten stod for fald. Ikke helt uventet blev Jydsk Landvinding den store »konkurrent« i spørgsmålet om hedernes rette anvendelse, og i begyndelsen af 1950'erne afgav Hedeselskabet to delvis ubeplantede plantager på i alt 986 ha til opdyrkningsselskabet mod dækning af købesum og forrentning af denne plus senere udgifter.⁶ I deres nye anvendelse blev arealerne kendt som Dyrvig hede, Østerheden og Tingheden. Desuden afgav man et plantage-areal til forsvaret.

Hedeplantagerne var dermed endnu engang i søgelyset. Men samtidig kunne Hedeselskabet som i krigsårene mærke en livlig interesse for anlæg af nye plantager, indtil pengene i 1952/53 begyndte at flyde »lidt mindre rigeligt«, som man udtrykte det. Desuden var en plantage blevet noget dyrere. Den 10. almindelige vurdering til ejendomsskyld i 1950 viste for Hedeselskabets plantager en stigning på 50% af ejendomsskyldsværdien i forhold til 1945-vurderingen. I en del tilfælde var ønsket om at erhverve en plantage på heden måske mere bestemt af jagtmæssige og rekreative interesser end et behov for at være med i »det nationale Arbejde«.⁷ Men til glæde for plantagernes sande venner bestræbte Hedeselskabet sig i denne periode på at få besvaret en række uafklarede spørgsmål vedrørende kulturarbejdet, mekaniseringen og en effektiv forstlig administration. For kulturarbejdet var lede-tråden givet med ønsket om at skabe uensaldrende skove.

Det afgørende skifte i en plantages udvikling var nu som før 2. kultur, og træarter som japansk lærk, contorta-fyr og østrigsk (og korsikansk) fyr bød her på nye muligheder. Den veltjente rødgran blev naturligvis heller ikke glemt, selv om rodfordærversvampen stadig huserede slemt i hedeblade-bevoksningerne. De nærmest tropiske varmegrader i sommeren 1947 fik i

5. Se ovenfor p. 424.

6. Protokol for bestyrelsesmøder 17-1-1952, pkt. 11-12, 1-10-1953, pkt. 2, 21-1-1954, pkt. 8. Se endvidere Hedeselskabets Tidsskrift 1955: 239ff.

7. Årsberetning for 1947/48. Hedeselskabets Tidsskrift 1948: 124ff.

Opmåling i Neckelmanns plantage ved Viborg 1952. Ved instrumentet - Løvengreens højdemåler - skovtaksator G. West-Nielsen.

flere år granerne til at stå med pjuskede, tynde kroner, og det var svampens store chance. Trametes-specialisterne studerede gamle bøger, Weis' længst udrundne gødningsforsøg, jordbundsforhold, udtyndingens problemer og lignende vanskelige sager, men blev næppe stort klogere end forgængerne. Forstkandidat A. Yde-Andersens undersøgelser i Gribskov viste dog, at man også kunne gøre trametessvampen (*fomes annosus*) uret; faktisk var honningsvampen (*armillaria mellea*) også en ondartet veddestruerende svamp. På dette ømtålelige felt kunne en intensiv jordforbedring i visse situationer ligefrem gøre skade! Skovarbejdets mekanisering var trods disse advarsler dog periodens store landvinding. Skoven fik i 1952 sin »Bovlund-plov«, ligeledes bygget af smed Wilkens efter anvisning fra skovrider Sven Larsen, Tolne (og ploven blev da også kendt som »Tolne-ploven«). Med en smal bæltedrevet traktor som trækraft kunne ploven takket være en snild vekselvirkning mellem rulleskær og plovskær (plus grubbekniv) bane sig vej mellem alskens forhindringer og derved danne basis for plantningsarbejdet til erstatning af den gammeldags hullegravning – og til den halve pris.⁵ Herved havde Hedeselskabet fået en såre værdifuld forøgelse af det tekniske udstyr i den maskincentral, man allerede havde oprettet under plantningsafdelingen i 1947, såvel med henblik på hedeopdyrkningen som bistand til plantningsarbejdet.

En anden form for assistance til plantagefolket var »Hedeselskabets plantageregulering«, der blev etableret i 1948. Opgaven var i al korthed at finde ud af, hvor store mængder træ af forskellig art og dimension, der kunne ventes at komme på markedet i de kommende år. Som baggrund for dette prognose-arbejde måtte man først tilvejebringe et kortmateriale (luftfotos) og dernæst foretage taksation og stammeanalyser i typebevoksninger af forskellig jordkvalitet. De indsamlede oplysninger blev derefter indført i et bogholderi-system, der kunne danne basis for langsigtet, rationel planlægning. I 1958 kunne man opgøre de første 10 års indsats til ca. 36.000 ha, hvoraf ca. 12.000 hidrørte fra Hedeselskabets egne plantager. En arealoversigt over Hedeselskabets plantager pr. 1. juli 1957 demonstrerede klart

8. Hedeselskabets Tidsskrift 1953: 41ff.

Hedeselskabets skovfrøcentral i Højbjerg ved Rødkjærbro,
oprettet 1. august 1954.

rødgranens førerstilling, 4747 ha af 9286 ha plantageareal, medens løvtræerne måtte nøjes med beskedne 379 ha.

Med støtte i plantagereguleringens undersøgelser kunne plantagerne indlede et tilplantnings- og foryngelsesarbejde, hvor Hedeselskabet atter kunne levere det fornødne frømateriale fra sin nys udvidede skovfrøcentral under Centralplanteskolen. Samarbejdet med Arboretet i Hørsholm under dr. Syrach Larsen, et samarbejde, der blev indledt i 1954 på basis af Marshall-

midler,⁹ ville efterhånden kunne frembringe de rigtige pioner-planter til det barske liv på heden. Statsskovvæsenet med sin planteavlstation i Krogerup (og de private planteskoler) var dog ikke helt så begejstret for de mængder frø og planter, der her ville komme på markedet, men trods Landbrugsministeriets forsøg på at indplacere Hedeselskabets skovfrøcentral i det statslige mønster lykkedes det ikke at bremse det nye fremstød.¹⁰

Endog naturfredningsvenner kunne finde støtte i Hedeselskabets plantningsarbejde. Rundt omkring i Midtjylland havde krigstidens brunkulsudvinning efterladt landskabet i en uhyggelig bombekrater-stemning, men allerede i august 1945 var man i fuld gang med at planlægge en tilplantning af to statslejer Troldhede og Nr. Vium, med fyr, buske, gyvel og gul lupin i 5 m brede striber som en art camouflagen hen over arealet. Fra 1949 havde man en årlig bevilling på 10.000 kr. (senere 12.000 kr.) til rådighed til dette formål, indtil en særlig lov om tilplantning af brunkulslejer af 7-6-1958 gjorde brunkulsproducenterne ansvarlige for arbejdet.

Takket være den vedvarende interesse for private plantager og de store anstrengelser for at fremme produktiviteten i hele plantningssektoren lykkedes det i forbavsende grad at føre hedeplantagerne frelst igennem jordhunger-perioden. Også på forædlings-området søgte man nye veje. Guldborgland-savværket blev moderniseret i de første efterkrigs-år, og senere indskød man kapital i et interessentskab under navnet Skærbæk savværk, og begge virksomheder fik stigende betydning for afsætning af plantagerne produkter. Derimod gik duften helt af oliefremstillingen i Birkebæk, og i 1954 blev fabrikken nedlagt efter flere års pause. Som de i sin tid svigtede tørvene til fordel for de tyske brunkulsbriketter, erstattede husmødrene nu de hyggelige brændekomfurer med ildelugtende, men effektive flaskegas-anlæg; til gengæld gav et af madkulturens nyeste luner, have-grill'en, Hedeselskabet en slags compensation, idet salget af trækul til dette formål og til direkte foderbrug (kyllinger) ligefrem gjorde det nødvendigt at udvide fabrikken i Brande. Sammesteds byggede man i 1956 et destillationsanlæg

9. Protokol for bestyrelsesmøde 29-10-1954, pkt. 7, jf. ovenfor p. 406.

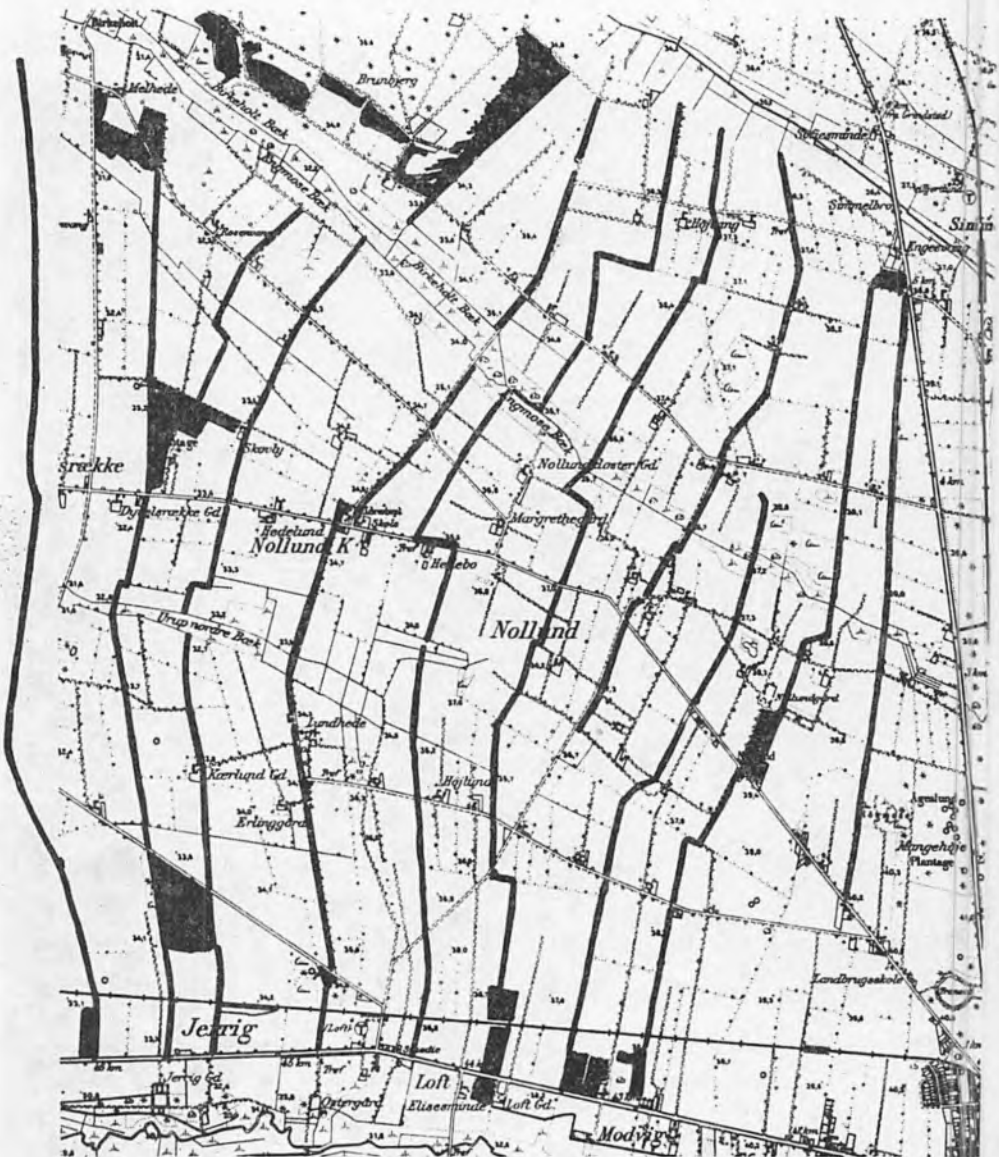
10. Protokol for bestyrelsesmøde 23-2-1955, pkt. 10, 7-5-1955, pkt. 8, 21-6-1955, pkt. 5.

Udsigt 1963 mod et tømt brunkulsleje ved Fiskbæk brikerfabrik. En del af de gamle grave er vandfyldte, men omgivelserne er udjævnede og tilplantede med mange busk- og træarter.

AREAL AF GRINDSTED SOGN.

Med forslag til linieføring for et system af trerækkede løvtræshegn

1000 meter.

Areal omfattet af planen: ca. 20000 m² = 2500 ha
 Indtegnede hegnslinier: 140 km. 5 m brede
 Beslaglagt areal til hegn 20 ha = 25 %

af Grindsted Sogn.
 17. 10. 1900

Rejseplanen med tilladelse af landstadsforstanderen

til træ-tjære. I det omfang, man ikke kunne få afsat nåletræsbrændet til fabrikken i Troldhede, viste der sig nye muligheder på det tyske marked, såvel spånplade- som celluloseindustrien. Alene en voldsom konkurrence fra lande som Sverige, Finland og Sovjet kastede skygger ind over en ellers så lovende udvikling.

Da Fr. Heick i 1959 afløste Niels Basse som selskabets leder, udgjorde fredskovsplantagernes samlede areal ca. 109.000 ha, fordelt på 3.100 plan-tager. Det tilplantede eller på anden måde benyttede areal androg små 87.000 ha. Årsberetningen for 1958/59 konkluderede, at eftersom total-arealet nu viste tilbagegang og det beplantede areal en ret svag stigning, var der næppe mulighed for en større udvidelse af fredskovsarealet. »Stort set kan man betragte skovrejsningen på de jyske hedearaler som afsluttet«, hed det i en konstaterende og næppe beklagende tone.

Fra småplantningssag til landøkonomisk landskabspleje

En opmærksom iagttager af Hedeselskabets virksomhed inden for læ- og småplantningssektoren i årene 1945-50 ville ikke kunne undgå at bemærke en markant ændring af den førte politik, ja et egentligt sindelagsskifte. Den kritiske holdning til læplantningslaugene, nøje sammenkædet med reorgani-seringen af Det flyvende Korps 1942/43, veg for en voksende anerkendelse af arbejdet, efterhånden som resultaterne begyndte at vise sig rundt omkring i det forblæste Jylland. Da plantningsforeningernes formand Laust Nørskov på repræsentantskabsmødet i 1950 rettede en tak til Lüttichau og Flensborg for Hedeselskabets pionerarbejde gennem Det flyvende Korps, lod besty-relsesformanden takken gå videre til den forhenværende direktør – en for-tjent omend sen anerkendelse for en helhjertet indsats uanset vindretning og -styrke. Og da plantningsforeningerne to år senere fejrede 50-års jubilæum, erkendte Steenstrup i sin jubilæumsberetning, at Chr. Dalgas' og dermed Hedeselskabets holdning til Niels Esbjergs kampagne for at få læplant-

Et eksempel på systematisk læplantning. Hegnene skal bestå af 3-5 rækkede løvtræs-hegn med ca. 300 meters afstand mellem rækkerne.

ningsarbejdet baseret på et landøkonomisk forsøgsarbejde ikke havde gavnet sagen. Esbjergs kritik »var vist i det store og hele nyttig«, mente afdelingslederen.¹¹

Det var helt åbenbart, at plantningsafdelingen placerede et tæt samarbejde med alle læplantningsinteresserede organisationer, først og fremmest landbo- og husmandsforeningerne, øverst på sin ønskeseddel. Det nyttede ikke meget at råde over en effektiv og mekaniseret organisation »Hedeselskabets Læplantningsarbejder« (eller i Arbejds- og Socialministeriets tørre kancellistil »B. 137«), hvis landmændene undlod at tage imod tilbuddet. I 1947 havde ministeriet efter forudgående forhandling om korpsets fremtid efter marts-kundgørelsen 1946 bestemt, at skovhuggerkorpset (»B. 1 Hedeselskabets Plantagearbejder«) stort set kunne videreføres efter de hidtidige retningslinjer, men at læplantningsarbejdet højst måtte beskæftige 100-200 mand, fortrinsvis unge arbejdsløse fra byerne, og at arbejdet i videst muligt omfang skulle mekaniseres.¹² Dette ønske virkeliggjorde Hedeselskabet gennem en traktorpark på 4 Munktell-traktorer med efterhængt Bovlund-dobbeltplow og en grubber, der kunne løsne jorden i indtil 35 cm under plowfurens bund. Et hydraulisk løfteanlæg sikrede traktorføreren fuld manøvredegtighed ved vending og lignende. Efter 8 timers pløjning lå ca. 20 km planterille klar til plantning, pris 15 kr. pr. km eller 50 kr. pr. ha. Denne udgift skulle dækkes af laugene, medens staten betalte arbejds lønnen ved plantearbejdet, medmindre der var tale om lokale arbejdsløse, så kun 60%. Til plantepriisen ydedes et tilskud på 50%. I et radioforedrag lovede Steenstrup ud fra en forventet produktionsstigning på 10% de jydsk landmænd et årligt merudbytte på 110 mill. kr., hvis de blot gennemførte en rationel læplantning til 10-20 kr. pr. ha. Radiolytterne blev dog også præsenteret for den anden side af medaljen, hegnenes skyggevirksomhed, forbrug af plantenæring og fugtighed m. v.

Planteskolerne udleverede da også millionvis af planter til plantnings-

11. Hedeselskabets Tidsskrift 1952: 69ff.

12. Protokol for bestyrelsesmøde 23-4-1947 med tilhørende brevveksling med Arbejds- og Socialministeriet 1946-47.

foreningerne og til landbo- og husmandsforeningerne i disse år – 9,6 mill. nåletræer og 4,7 mill. løvtræer plus 6,8 mill. planter gennem læplantningslaugene i 1947-48 – og staten ydede en lille million i tilskud hertil. Lævirkningsundersøgelserne, som man havde genoptaget lige efter krigen,¹³ blev for alvor sat på dagsordenen i slutningen af fyrrerne, da ingeniør Martin Jensen i samarbejde med forstander H. Land Jensen, Statens forsøgsstation ved Ødum, og Steenstrup fik etableret en række forsøg i Store Jyndevad hos Fr. Heick. Nøglebegrebet var en mere detaljeret (og nuanceret) analyse af lævirkningen efter vindhjørne, -styrke og -mængde, og disse faktorerets betydning for lævirkningen ved forskellige hegntyper.¹⁴ »Hvad betyder læt for klimaet og for afgrøderne«, lød ingeniørens udgangsspørgsmål, og i 12 artikler i Hedeselskabets Tidsskrift 1954-55¹⁵ gav han detaljeret svar herpå – eller en halv snes svar på 100 uløste spørgsmål, som en af opponenterne udtrykte det ved forsvaret af Martin Jensens doktordisputats »Shelter - Effect. Investigations into the Aerodynamics of Shelter and Its Effects on Climate and Crops« den 3-12-1954. Selv i denne sammenhæng påkaldte man Niels Esbjergs indsats 30 år tidligere, idet dr. Aslyng fra Landbohøjskolen mente, at ingeniøren burde have drøftet Esbjergs temperaturmålinger i læområder.

For læplantningsmanden ude i praksis betød undersøgelserne, at skovens lævirkning i form af en ændring af den frie vinds hastighedsprofil nu var en fastslået kendsgerning, at læbælter aerodynamisk set ikke var særlig fremragende lægivere, og at et læ på 70% gav et merudbytte på 10% for fem afgrøder i årene 1949-52; til gengæld knækkede stråene lettere end i de vindudsatte parceller. Klimafaktoren indgik herved for alvor i forsøgsarbejdet, og konsulent Martin Sørensen, Ribe amts vestre Landboforeninger, skitserede da også på dette grundlag et nærmere samarbejde mellem plantningsorganisationerne og landbrugets konsulenter. Efter en række drøftelser 1956/57 nedsatte landboforeningerne, husmandsforeningerne, Statens forsøgsvirksomhed i Plantekultur, Hedeselskabet og plantningsforeningerne i

13. Se ovenfor p. 429.

14. Hedeselskabets Tidsskrift 1950: 89ff.

15. Artiklerne er samlet i en mindre håndbog »Lævirkning« (1955).

marts 1957 et læplantningsudvalg med den opgave at fremskaffe et tal-mæssigt materiale vedr. forholdet lævirkning – planteproduktion og vedr. jordfygningens skadevirkning. Endvidere ønskede man ansat en særlig læplantningskonsulent direkte under landboorganisationerne, og i så fald opfyldte man Steenstrups længe nærede ønske om at knytte den tættest mulige forbindelse til landbrugets forsøgsarbejde.¹⁶ Herved kunne man nå frem til en helt ny form for læplantning, tilpasset de lokale forhold, afgrøderne etc. – med Martin Sørensens udtryk »landøkonomisk landskabspleje«. Den hjertelige forståelse mellem landøkonomer og forstmænd blev kun forstyrret på et enkelt punkt: skovens folk kunne ikke betingelsesløst tilslutte sig ønsket om at rive de tusind nåletræshegn op med rode og erstatte dem med løvtræshegn.

Men hvad blev der af småplantningssagen som helhed midt i denne målbevidste stræben efter et nyt ståsted for læplantningen? For det første må man jo erindre, at en stor del af de mange millioner læplanter blev anvendt til oprettelse af små og mellemstore plantager over hele landet, for så vidt den kommende skovejer var medlem af en plantningsforening eller en lignende tilskudsberettiget organisation. Desuden havde Hedeselskabet som regel en arbejdsstyrke på 2-300 mand og 20 arbejdsledere (skovfogeder) fast beskæftiget i »Hedeselskabets plantagearbejder« og kunne herigennem yde en virksom assistance inden for skovbrugets forskellige felter: opskovning, kulturarbejder, kulturrensning, rensning af vandløb og lignende. Det kostede blot arbejds- og planteudgiften plus et dækningsbidrag til arbejdsledelse på 5% af den arbejds løn, der var udbetalt til manuelt arbejde. Næsten hvert år blev Hedeselskabets fortegnelse over nye plantagearealer udvidet gennem meddelelsen om oprettelse af nye plantager eller udvidelser af bestående. Der blev dog også nedlagt en del plantager i sammenhæng med landbrugets ekspansionsstrang. For hele perioden 1914-66 viser en opsummering af tidsskriftets periodiske meddelelser om tilgangen af plantagearealer følgende billede:

16. Hedeselskabets Tidsskrift 1957: 7ff, 123ff.

Tabel nr. 5. OPRETTELSE AF SMÅPLANTAGER 1914 - 1966
UNDER HEDESELSKABETS MEDVIRKNING

Amt	Antal plantager (eller tilsvarende)	Areal ha
København	0	0
Frederiksborg	2	18,2
Holbæk	9	128,6
Sorø	2	61,2
Præstø	3	120,5
Bornholm	7	63,3
Maribo	3	241,8
Odense	9	103,1
Svendborg	8	137,6
Hjørring	87	1806,2
Thisted	16	446,9
Ålborg	112	3363,9
Viborg	144	4379,2
Randers	277	6632,5
Århus	81	1438,5
Skanderborg	79	1463,0
Vejle	138	2370,6
Ringkøbing	201	8341,3
Ribe	109	2839,9
Haderslev (fra og med 1923)	93	1184,8
Tønder (fra og med 1923)	123	2602,4
Aabenraa (fra og med 1925)	33	617,3
Sønderborg	0	0
	1536	38.360,8

Tilvæksten sker jævnt gennem hele perioden, bortset fra to markante 5-års perioder, 1919-23 med i alt 6.945,2 ha og 1946-50 med 8.120 ha. Dette

forhold hænger formentlig sammen med den store pengeligelighed i forbindelse med de to verdenskrige. Som man kunne forvente, fører de jydsk amter overlegent, og det er bemærkelsesværdigt, så hurtigt de sønderjydske amter (med en enkelt undtagelse), glider ind i det almindelige mønster.

En tilsvarende opsummering af de meddelte oplysninger om plantagernes ejerforhold giver følgende resultat:

Gårdejere	503	Husmænd	12
Erhvervsdrivende	190	Embedsmænd	10
Kommuner	179	Boelsmænd	7
Selskaber	173	Skovejere	4
Storlandbrugere	119	Dødsboer	3
Liberale erhverv	113	Erhvervsdrivende i udlandet	2
Gejstlige	39	Selskaber i København	1
Forstmænd	31	Planteskoleejer	1
Landmænd	29	Interessentskab	1
Erhvervsdrivende, København	23	Arbejdsmænd	1
Liberale erhverv, København	23	Uoplyste	125
Hedeselskaber	22	" (København)	7
Staten	14		
		Ialt	1632

Den talmæssige uoverensstemmelse mellem plantageantallet og antal ejere skyldes eksempler på del-ejerskab. Det fremgår tydeligt, at landbrugets mellemste og øverste grupper sammen med byernes borgerskab helt dominerer den private plantagesektor.

Småplantningssagen viste sig altså som en livskraftig og ligeberettiget del af det moderne hedeskovbrug, således som dette var blevet udformet i en for begge parter gavnlige konkurrence med landbruget.

Selv om plantningsafdelingen i sin årsberetning udtrykte det forsigtigt, stod det omkring 1958/59 klart, at man nu havde nået et balancepunkt. Fremtiden måtte nu vise, om hedeskovbruget kunne stryge forstavelen – og om læ- og småplantning kunne blive en integreret del af det moderne landbrugs hjælpemidler, nøje afstemt efter landskabets fysiske (og æstetiske) særpræg.

IV

NATURPLEJE OG ARRONDERING AF JORD- OG SKOVBRUGSAREALET 1959-1966

Under overskriften »Foran et nyt 10-år« fremsatte den nyligt tiltrådte chef for Hedeselskabet, folketingsmand Fr. Heick (1904-1971), i tidsskriftets nytårsnummer 1960 en række aktuelle betragtninger over selskabets fremtidsopgaver. Heick betonedede stærkt, at man stod midt i en omstillingsproces, der krævede forståelse fra alle parter. »Hovedhensynet må være en helhedsbedømmelse af, hvad der gavner vort land bedst, alt under hensyntagen til . . . den personlige ejendomsret«, fastslog han. En svær opgave midt i en tid, hvor samfundets økonomiske og politiske tyngdepunkt hastigt forskubede sig fra den agrare til den industrielle sektor! Det ville kræve såvel fleksibilitet som resignation at omformulere Hedeselskabets opgaver og arbejdsmetoder, at træffe det rigtige *valg* i den enkelte situation.

Plantningsafdelingen stod faktisk i en sådan valgsituation. Skulle man modtage Jordlovsudvalgets »tilbud« om at tilplante urentable småbrug og derved erstatte landbrugsforpligtelsen med fredskovsforpligtelsen? Just nu var man med Landbrugsministeriets velsignelse i færd med at gennemgå fredskovslisten med henblik på at slette en hel rad af små og urentable plantager, og det indbød til skepsis over for nye kandidater til statstilskud. Hvis valget stod mellem at tilplante arealerne eller lade dem ligge hen i »naturtilstanden«, burde man dog efter Heicks mening tilplante dem, og dette synspunkt gav ikke anledning til større debat. *Landøkonomens* vurdering fandt støtte hos *skovøkonomen*, professor Niels K. Hermansen, selv om denne i sin analyse af hedeplantagernes økonomi mere lagde vægt på de samfundsmæssige hensyn end de private – professoren var ganske kritisk over for de skattemæssige privilegier, man tilstod de forstinteresserede pyntegrønt- og juletræsplantører. En dansk jul midt i tressernes velstandsbølge krævede naturligvis tonsvis af friskduftende gran, men træindustrien stillede dog nok så store krav, så store at plantagerne på grund af bjergfyrens

gradvise uddøen undertiden var i bekneb for nåletræ. Som i de fleste skovbrugslande interesserede man sig naturligvis for at fremskynde træernes naturlige vækst ved tilførsel af kunstgødning, men et flerårigt forsøgsprogram måtte først afklare hedeskovbrugets muligheder nærmere. Valg af rette træart og proveniens var en anden og bedre dokumenteret vej til større udbytte.

Inden for læplantningsarbejdet, der pr. 1. februar 1961 havde fået en værdifuld assistance i form af en læplantningskonsulent direkte under landbo- og husmandsforeningerne, stod man ret pludselig i en afgørende situation. Arbejdsløshedsprocenten, et agrart og et halvindustrialiseret samfunds dårlige samvittighed, gik i 1959 ned fra efterkrigstidens 9-10% til 6,1% og derefter til 4,3% i 1960, og Arbejdsministeriet fik nu travlt med at rydde op i beskæftigelsespolitikken let forvoksede skov. Hedeselskabet blev da i 1962/63 stillet over for valget mellem at nedlægge Det flyvende Korps eller indkorporere det i plantningsvirksomheden, og dermed var afgørelsen faktisk givet. Læplantningslaugene måtte dermed betale mere for arbejdet, og da statstilskudet samtidig blev kraftigt saneret (eksempelvis blev rødgranen på grund af sin erhvervsøkonomiske betydning holdt uden for tilskudssystemet), registrerede man straks en stagnation i arbejdet. Målet blev nu en egnsvis læplantning efter en samlet plan (Westh ville have nikket bekræftende) og bekostet af det offentlige. Ville en landmand plante lokale hegn, måtte det ske ved egen foranstaltning, og det kunne jo nok være svært for en travl landmand at afse tid til forskønnelses- og kulturarbejde efter tidligere målestok.

Saneringen inden for beskæftigelsespolitikken og de mange opbretningsforsøg over for en løbsk økonomi i form af besparelser på statsbudgettet ramte også Hedeselskabets virksomhed på landvindings- og grundforbedringsområdet. På en måde harmonerede det godt med et ofte udtalt ønske om at se dette arbejde i erhvervsøkonomisk sammenhæng, men

Fuldautomatisk maskine til nedlægning af drænrør. Maskinen, der er af hollandsk fabrikat, nedlægger plast-drænrør i et nordjysk klægjordsareal, men den kan også omstilles til nedlægning af teglrør. 1965.

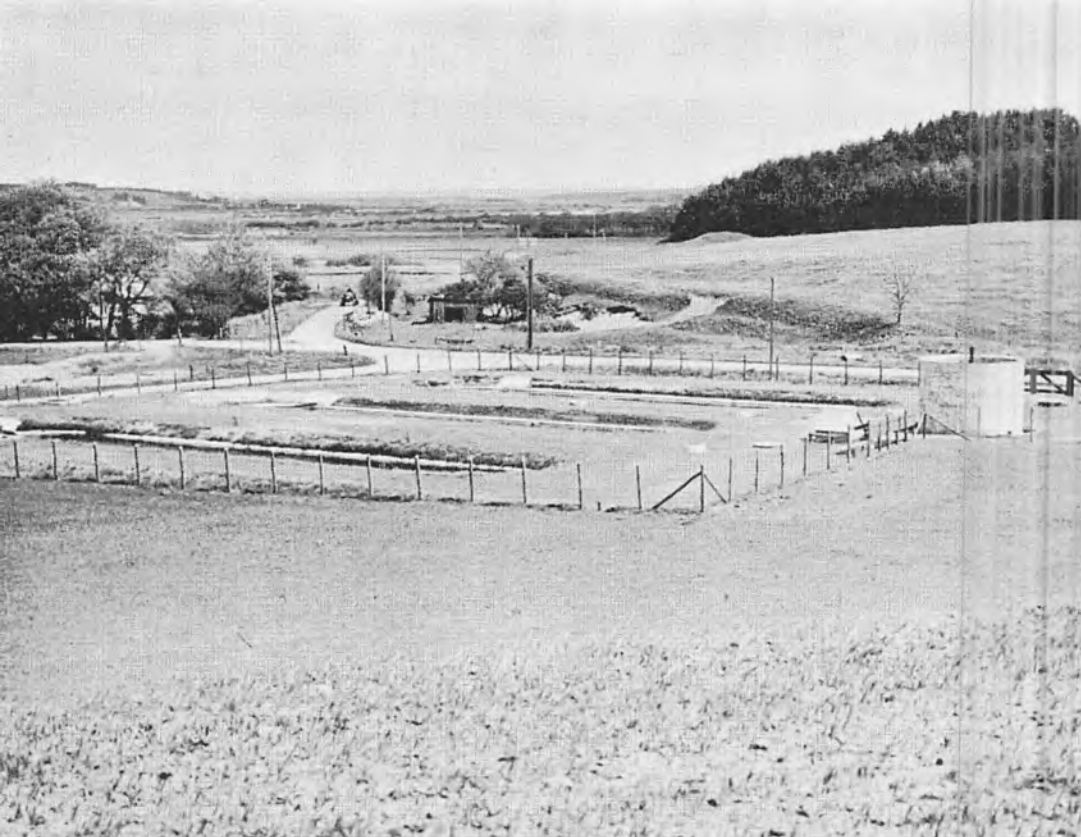
landbrugets aktuelle situation opmuntrede netop ikke samfundet til at bære en stor del af investeringer i lokale projekter, selv om de kunne have betydning ud fra et engsudviklingssynspunkt. Og debatten i forbindelse med Skjernå-projektet, der på grundlag af en bevilling på 21 mill. kr. blev iværksat marts 1962, viste med al ønskelig tydelighed, at det danske landskab i dets enestående blanding af pittoreske, yndefulde og karvskårne træk ikke længere var landbrugsbefolkningens domæne – trods årtusindgammel hævd. I kampens hede blev synspunkterne på begge sider spidset til i lidt for udpræget grad; Skjernå-projektets talsmænd havde på et vist tidspunkt det indtryk, at de stod midt i en forrygende østenstorm, der blæste hele den københavnske rendesten ind i deres ærlige jyske ansigter, medens sportsfiskere, biologer, ornitologer, fredningsvenner og journalister i Hedeselskabets arbejde på at tjene landbrugets sag så en hemmelig alliance med det udtrykkelige formål at ødelægge den danske natur. Som velartikuleret talsmand for naturvennerne fik lederen af Naturhistorisk Museum i Århus, professor, dr. phil. H. M. Thamdrup, flere gange lejlighed til at drøfte sagen med Hedeselskabets folk, og i et foredrag på selskabets funktionærkursus 1965 slog han til lyd for et samarbejde om at bevare de naturgivne værdier og herigennem hæve den almene samfundsplanlægning op over lokale lods-ejergruppers interesser.

Som medlem af Landbokommissionen af 1960 og specielt dens grundforbedrings- og landvindingsudvalg af 9. juli 1962 havde Fr. Heick direkte føling med udviklingen inden for det omdebatterede spørgsmål. Først i oktober 1965 nåede udvalget frem til at kunne fremlægge den ønskede redegørelse, bl. a. fordi spørgsmålet var kædet sammen med problemerne omkring regulering af offentlige vandløb. Grundforbedringsredegørelsen forelå et år tidligere, og på grundlag af denne fremlagde Landbokommissionens flertal i kommissionens betænkning af 12-3-1964 et lovforslag, der byggede såvel på en låne- som en tilskudsordning, sidstnævnte 20% af samtlige udgifter. Flertallets modsvarende landvindingsforslag af 27-1-1966 opererede derimod med et tilskud på 25% til alle arbejder under »Lov om finansiering af vandløbsregulering m. v. (landvindingsloven)«, d.v.s. alle større arbejder vedrørende vandløbsloven, kystsikringsloven og digeloven.

Denne procentsats blev fælles for begge hovedområder, da lovene forelå i Hedeselskabets jubilæumsår 1966; landvindingsloven dog med den tilføjelse, at tilskudet under nærmere angivne omstændigheder kunne andrage 50%. De nye love fik dog ikke en lang funktionstid, fire år senere blev de erstattet af en fælles lov, der stort set begrænsede landvinding til allerede dyrkede arealer. Samtidig gennemførte Hedeselskabet en vedtægtsændring, der lige-stillede landskabspleje med skovplantnings- og vandløbsreguleringsopgaverne.

Grundforbedringsarbejdet, der af lovgiverne blev koblet sammen med vandløbsreguleringsproblemerne, gennemgik i 1960'erne den længe ventede mekanisering. Ifølge årsberetningen for 1965/66 blev godt 6.000 ha drænet ved hjælp af maskiner i 1965 mod 4.000 ha året forud. Drænrør af plastic, hovedsagelig i form af 6 m lange rør med en indvendig diameter på 4 cm og perforeret på langs af røret med 3-4 cm lange og 0,5 mm brede slidser, trængte langsomt ind på de hæderkronede lerrørs domæne, men prisen var stadig prohibitiv. Til gengæld havde landbrugets mekanisering medført et andet problem for dræningsarbejdet. Anvendelsen af tunge traktorer skabte et hårdt lag i plovfuren, den såkaldte »plovsmål«, der hårdt som et gammeldags lergulv hindrede planterødderne i at få et tilstrækkeligt rodrum og på den anden side besværliggjorde vandets passage gennem jordlagene ned til drænledningerne. Når muldlagets fine kolloidale partikler sivede ned i lerbunden, kunne det få samme virkning. Hedeselskabets dræntekniske undersøgelser, der i 1960 blev udskilt af forsknings- og forsøgsarbejdet og henlagt til Mose- og Engafdelingen som konsulent K. Sandahl Skovs særlige sagsområde, stod her over for en række omfattende opgaver. Der var behov for omhyggelige karteringsundersøgelser for at få udtryk for variationerne og derigennem mulighed for at afpasse afvandingsgraden og kulturmetoden, som professor Tovborg Jensen udtrykte det i sin tale ved 75-års jubilæet for Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur den 5. april 1961.

Hedeselskabets arbejdsfelt gennemgik i disse år en række udvidelser. Da man under krigen tog rensning af spildevand op som en opgave for Teknisk Afdeling, skete det nærmest tøvende og kom kun på tale i forbindelse med afvandingsopgaver. Efterhånden meldte sig flere egentlige rensningsopgaver,

Spildevandsanlæg for Vammen by nordøst for Viborg. Den runde beholder rummer det biologiske nedrislingsfilter. Foto 1963.

og under ingeniør Niels Venovs ledelse udviklede man i 1960'erne nye metoder til filtrering og iltning af spildevandet i de nye rensningsanlæg, der som paddehatte skød frem over det ganske land og derved bødede lidt på fortidens undladelsessynder. Rent vand i åer og bække var jo også i landbrugets interesse. De hydrometriske undersøgelser indgik i 1963-64 i et 10-årigt UNESCO-projekt, og omtrent samtidig blev ingeniør M. Høst-Madsen stillet til rådighed for FN i fire måneder vedrørende vandbygnings-tekniske opgaver i Indonesien. Selv om det hollandske søsterselskab kunne pege på gode resultater i u-landsarbejdet, lod Viborg det dog stadig blive ved dette ene forsøg på at overføre danske erfaringer til andre himmelstrøg.

Nærbillede af Vammen-anlæggets nedrislingsfilter. En pumpe presser til stadighed vandet i jordbassinerne op gennem den roterende springler, der fordeler vandet jævnt over de sten, som filtret er opbygget af.

Ved jorden at blive/ det tjener os bedst. Dette kendte linjepar kunne stå som motto for det meste af Det danske Hedeselskabs arbejde i samfundets tjeneste. I hundredåret for dets oprettelse erkendte selskabet uden forbehold, at befolkningen kunne have en legitim interesse i den danske jord, det danske kulturlandskab, uden at træde i fædrenes agrare fodspor.

V

DET DANSKE HEDESELSKAB SOM ORGANISATION: FORM OG INDHOLD

A. Den folkelige baggrund

Love bliver til vedtægter

Den, der vil søge oplysning om Det danske Hedeselskabs virksomhed i fortid og nutid ved at studere dets vedtægter og i særlig grad paragraf 1, formålsparagraffen, vil blive skuffet. I højst 5-6 hovedpunkter rides et program op, der sprogligt set er præget af stor rummelighed. Og for en sikkerheds skyld afsluttes opremsningen med en linje, der i 1921-vedtægterne lyder således: ... »og iøvrigt enhver Virksomhed, der følger af eller staar i naturlig Forbindelse med disse Opgaver«. Hemmeligheden bag enhver god formålsparagraf er som bekendt at kunne fortolke ordlyden begrænsende eller udvidende, alt efter den konkrete situation, og Hedeselskabets særlige udgave adskiller sig på dette punkt ikke væsentligt fra slagsen. Efterhånden som man har taget nye opgaver op, har man udvidet formålsparagraffen tilsvarende: mosekultivering i 1908, grundforbedringen i 1921, landvindingen i 1947 og senest landskabsplejen i 1970. Frugtbarførelsen af de jyske heder, den berømte paragraf 1 i 1866-lovene, spærrede ikke for en naturlig vækst og tilpasning; med Niels Basses ord i beretningen for 1946: ... »Arbejdet for Nyttiggørelse og Forbedring af Danmarks Jord«. Måske skyldes det samme fleksibilitet og rummelighed, at man i 1921 ændrede »love« til »vedtægter«. Allerede i 1908 udvidedes virksomhedsområdet til »alle Egne af den danske Stat«, hvorved man havde legaliseret springet til de danske Øer og foruddiskonteret Sønderjyllands genforening med moderlandet.

Den samme rummelighed, der præger formålsparagraffen, kan genfindes i vedtægternes regler for udmøntning af den folkelige baggrund. Enkeltpersoner (mænd som kvinder) og institutioner over den hele jord kan blive medlem mod et engangsbeløb på mindst 100 kr. eller 5 kr. årlig (indtil 1921 dog 4 kr.). For »Smaakaarsfolk« (1908-ordvalget) er der indtil 1947 mulighed for et lavere kontingent. Det kosmopolitiske præg forsvinder

imidlertid, når medlemsskaren amtsvis skal vælge sine repræsentanter: 30 i tiden 1908-21, derefter 34 (incl. 4 repræsentanter for de sønderjydske amter) og endelig 39 efter 1947-vedtægten (nu 9 på Øerne mod tidligere 4). Til denne folkevalgte kreds må føjes en mindre gruppe (1908-21 maksimalt 8, 1921-47: 10, 1947: 12), der vælges af repræsentantskabet. Valgperioden er 3 år med mulighed for genvalg. Tjenestemændene er ikke valgbare til repræsentantskabet.

Hvert år i juni eller juli måned stævner de valgte repræsentanter til årsmøde i den by, der ved sidste møde er udset som mødested, som oftest en jydsk hedeby. Repræsentantskabet har »den højeste Myndighed i Selskabets Anliggender« og skal i denne egenskab høre bestyrelsens beretning, tage stilling til regnskab og budget og gennemføre de fornødne valg. En frokost afbryder de alvorlige forretninger, og om aftenen er der festmiddag efter et nøje afstemt ceremoniel. Menuen er ofte stegt kalkun, en undtagelse er dog jubilæumsmødet i 1941, der falder på en tirsdag, en kødløs dag. Ergo må man tage til takke med en canapé, kørvælsuppe med pocherede æg, pighvarfilet à la Maison Sc. Bordelaise og bombe prins Pückler. Et smagfuldt vin- og spiritusudvalg forhøjer nydelsen. Næste dag begiver man sig på udflugt til et udsnit af Hedeselskabets store arbejdsmark, kun en verdenskrig kan forhindre det. I 1923 kører man for første gang i automobiler, hvorved ruten kan forlænges en hel del. Den øvrige del af året kan man følge med i den store virksomhed ved at studere det tidsskrift, der 1 à 2 gange om måneden bringer nyt om hedesagen, og måske løber der i dagspressen en eller anden debat om det livskraftige selskab.

Desuden har man en bestyrelse til at tage sig af de løbende forretninger. I 1921 får landbrugsministeren, landbo- og husmandsforeningerne hver en bestyrelsespost, i 1932 får ministeren to mere, men da repræsentantskabets formand er »født« medlem, er repræsentantskabsgruppen stadig den største fraktion inden for bestyrelsen. Som medlem af Hedeselskabets repræsentantskab er man med til at videreføre den linje, der blev lagt på Hotel Royal i Århus den 28. marts 1866.¹

1. Lovene af 1908 er trykt i Hedeselskabets Tidsskrift 1907: 326ff, jfr. Skrubbeltrang:

Medlemkreds og repræsentanter

På årsmøderne i 1920' og 1930'erne var det uden tvivl en kær pligt for repræsentanten, professor Aug. Mentz, at henlede sine kollegers opmærksomhed på, at Københavns og købstædernes borgere fyldte uforholdsmæssigt meget i medlemslisterne sammenlignet med landdistrikternes andel. Seiv om det statistiske materiale om emnet ikke var særlig righoldigt eller differentieret på grund af medlemskartotekets kryds- og tværs-agtige karakter kunne landborepræsentanterne godt se, at deres standsfæller ikke fylkedes i titusindvis om Enrico Dalgas' gamle selskab. Efter lavpunktet 4852 medlemmer i 1909 steg medlemstallet til næsten det dobbelte i 1916, og i tyvernes begyndelse fik man endnu en opgangsperiode under J. C. Christensens lederskab. Højdepunktet 12.055 i 1926 blev afløst af en tiårig nedgangsperiode, der bragte tallet ned på ca. 7.000 medlemmer. Efter en konsolideringsperiode på 5-6 år kom i 1941-42 den helt store medlemstilgang, vel en kombination af krigsårenes nationale rejsning og det udvidede arbejdsfelt som følge af grundforbedrings- og landvindingsarbejder, tørvefremstilling og lignende, og 1946-60 holdt man et gennemsnit på 17.-18.000 medlemmer, inden 1960'ernes store opbrud mærkedes også på dette område (1966: 15.800 medlemmer).

Rent geografisk fordeler medlemstallet sig i periodens to yderpunkter således:²

	Jylland	Øerne (÷ København)	København
1916	5.034	1.029	2.315
1966	12.848	2.204	748

Det indvundne Danmark, p. 356ff, 1921-vedtægterne i Hedeselskabets Tidsskrift 1921: 199, 1947-vedtægterne i bilag til Hedeselskabets Tidsskrift 1947 nr. 8.

2. Tallet for 1916 er udtaget fra tabellen i Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 166ff, 1966-oplysningerne er meddelt af Hovedkontoret.

Af de 15.800 medlemmer i 1966 boede de 12.167 i landdistrikter, de 3.633 i bydistrikter. Erhvervsmæssigt er det muligt at præsentere 1966-tallene i følgende gruppering:

	Gods- ejer	Proprie- tær	Gård- ejer	Hus- mand	Forskellige erhverv	Ialt
Jylland	52	298	6.218	490	5.790	12.848
Øerne	58	138	568	31	2.157	2.952
	110	436	6.786	521	7.947	15.800

Hedeselskabets medlemskreds bærer i begge yderpunkter præg af at være en alliance mellem de jyske landmænd (gårdmænd) og byernes borgerskab, selv om Københavns andel er reduceret i takt med hedesagens (og den patriotiske holdning) aftagende styrke.

Hvert tredje år skal amtets medlemmer vælge det normerede antal repræsentanter, 2 à 3 i hvert amt, hvor Fyn og Lolland-Falster dog indtil 1947 må dele én plads – og med juli-august-nummeret af tidsskriftet følger stemmeseddel med nærmere oplysning om formaliteterne. Valgproceduren er meget enkel og uspecificeret, og som regel genvælges repræsentanterne uden større diskussion. Ved nyvalg kan ansatte mænd i en udtalelse i tidsskriftet anbefale en bestemt kandidat og dermed vejlede de menige medlemmer. En sjælden gang er der »kampvalg« eller egentligt valg mellem flere kandidater, og så kan huspropaganda blive taget i brug i et forsøg på at aktivisere en ellers ret passiv vælgerskare.

Hvem er det så, medlemmerne og repræsentanterne vælger? I efterfølgende to tabeller er forsøgt en rubricering af det biografiske materiale, der meddeles i tidsskriftet i forbindelse med valg, mærkedage og dødsfald. Stoffet er i muligt omfang blevet suppleret med umiddelbart tilgængelige oplysninger i den Blå Bog, forskellige »stater« og andre biografiske hjælpemidler, men oversigterne gør ikke krav på fuldstændighed.

Tabel nr. 6. REPRÆSENTANTERNES LIVSSTILLING OG FAGLIGE, ERHVERVSPOLITISKE OG POLITISKE BAGGRUND 1914-66

Erhverv	Faglig eller erhvervspolitisk baggrund (når oplyst)								Politisk baggrund (når oplyst)			
	Antal		Faglig org.		Plantn. Plantageejer		Grund- forb.		Kommunal- politik		Lands- politik	
	mv.	rv.	mv.	rv.	mv.	rv.	mv.	rv.	mv.	rv.	mv.	rv.
<i>Landbrug</i>												
Gårdejer	35	7	7	3	6	2	3	1	9	2	4	4
Proprietær	15	1	3	0	7	0	3	1	4	0	2	1
Forpagter	1											
Godsejer	13	2	3	0	4	0	2	1	3	0		
Husmand	4	3	2	2	1	1	0	2	2	1	1	2
Avlsbruger	1	0					1	0	1	0		
Cand. agro.	1	0			1	0						
Konsulent	3	0	1	0	1	0					2	0
<i>Skovbrug</i>												
Planteskoleejer	1	0										
Forstmand	6	1	3	0	2	0					0	1
<i>Embedsmænd</i>												
Landinspektør	1	0			1	0						
Lærer, forstander	6	4	2	0	2	0			0	2	1	3
Professorer	1	1					1	0				
Præster, degn	3	1			0	1					1	0
Dommere	1	1			0	1			1	1	1	0
Amtmænd	4	2	1	0	2	1	2	0			1	0
Direktører	0	4	0	1	0	2	0	2				

Liberale erhverv

Ingeniører	1	1			0	1			
Sagførere	3	0		1	0			1	0
Redaktører	2	0						1	0

Private erhverv o. a.

Købmænd, grosserere	7	5		7	3	1	1	2	0	1	0
---------------------	---	---	--	---	---	---	---	---	---	---	---

Bank- og kreditforenings-

direktører	9	2	2	1	5	1			2	1	2	1
------------	---	---	---	---	---	---	--	--	---	---	---	---

Ubest.	6	1	1	0			1	0	5	0		
--------	---	---	---	---	--	--	---	---	---	---	--	--

lv. = medlemsvalgte rv. = repræsentantskabsvalgte

I tabellen indgår ikke 8 repræsentanter, der oprindeligt er medlemsvalgte, senere repræsentantskabsvalgte.

Trods materialets fragmentariske karakter fremgår det tydeligt, at erhversinteresserne, især land- og skovbrug, dominerer billedet, og at det hovedsagelig er landbostandens øverste lag, der er på tale. Blandt byernes repræsentanter tæller private erhvervsdrivende ganske godt, men i deres egenskab af plantningsinteresserede samfundsborgere. »Hedesagen« eller plantningssagen dominerer i spørgsmålet om faglig-erhvervspolitisk baggrund, og det er påfaldende, så svagt de landøkonomiske foreninger og grundforbedringsinteresserne er placeret, medmindre forklaringen er den, at tidsskriftet i sine notitser har haft opmærksomheden samlet om mere eller mindre klart definerede interesser, eksempelvis »hedesagen«. Repræsentanterne er normalt ikke valgt ud fra deres politiske synspunkter eller virksomhed, bortset fra gruppen repræsentantskabsvalgte, der kan opvise en høj dækningsprocent på dette område. Det er jo indlysende at repræsentantskabsvalgte normalt er udpeget ud fra helt specifikke motiver; Hedeselskabet har altid haft snæver kontakt med rigsdagsmænd, der formodedes at stå hedesagen nær. J. C. Christensens og K. M. Klausens valg i 1917 skete i forbindelse

med uroen omkring Westh's grundforbedringskampagne.³ I 1923/24 indvalgte man på J. C. Christensens forslag to socialdemokratiske folketingsmænd, Peder Kammersgaard (afløste Klausen) og Niels Andreasen (afløste venstre-folketingsmanden J. P. Nørhave). Da J. C. Christensen i 1924 trak sig ud af aktiv politik, skiftedes bestyrelsesmedlemmerne H. Hauch og Jens Holdgaard til at være »forbindelsesofficerer« til Christiansborg og den røde bygning, og senere delte bestyrelsesmedlem A. C. Mortensen og den medlemsvalgte Laust Nørskov hvervet imellem sig. Et nyere træk er medlemsvalgte politikere; det indirekte valg er i almindelighed forbeholdt selskabets afgående ledere, tidligere landbrugsministre og personer, hvis erhvervsmæssige eller faglige status berører et centralt sagsområde. Giver tabel nr. 6 lejlighed til at stille spørgsmål om de synspunkter, der har været bestemmende for valget af repræsentanterne, viser hosstående oversigt klart, at repræsentantskabet i hele perioden har været præget af kontinuitet, udtrykt ved lang funktionstid og dermed høj gennemsnitsalder. En gang indvalgt, altid indvalgt. Sygdom eller død har sat den ultimative grænse for medvirken i hedesagens tjeneste. Inden for omhandlede periode kan fire repræsentanter hver opvise en funktionsperiode på omkring 40 år: A. Mourier-Petersen (1908-48), repræsentantskabets formand fra 1931; Chr. Lüttichau (1923-63), formand for bestyrelsen 1931; A. Pontoppidan (1903-44) og endelig rekordindehaveren Laust Nørskov med 42 år (1923-65). Sammen med J. C. Christensen og A. Mourier-Petersen opnåede han den sjældne anerkendelse at blive æresmedlem af Det danske Hedeselskab.

Hvervet som repræsentantskabets formand er i perioden varetaget af bankdirektør I. P. Aggerholm, Holstebro (1910-1921); godsejer Niels Juel, Meilgaard (1921-31); godsejer A. Mourier-Petersen, Rugaard (1931-48); godsejer A. Olufsen, Quistrup (1948-63) og fra 1963 godsejer Chr. Mourier-Petersen, Rugaard.

3. Se ovenfor p. 137.

Tabel nr. 7. REPRÆSENTANTERNES GENNEMSNITSALDER
OG FUNKTIONSTID

	Medlemsvalgte			Repræsentantskabsvalgte			Både- og	
	år	antal	mgl.	år	antal	mgl.	år	antal
1914	62,5	26	2	54,0	6		58,8	5
1924	60,4	28	5	56,0	7		57,5	4
1934	58,8	21	4	64,1	7	1	64,0	2
1944	62,9	29	4	63,8	8		53,3	3
1954	66,1	26	11	68,3	11		53,0	1
1964	63,7	11	25	65,0	8		67,5	2
Gennemsnitlig funktionstid (÷ medlemmerne i 1966)	18,5	86		15,1	25			

Bemærkninger til skemaet:

1. »Både- og« hentyder til repræsentanter, som først er medlemsvalgte, dernæst repræsentantskabsvalgte.
2. »mgl.« er det antal repræsentanter, hvis fødselsdata ikke er kendte, og som derfor ikke indgår i statistikken.

B. Administrativ opbygning

Bestyrelsens sammensætning

Som vedtægten foreskriver, vælger repræsentantskabet et forretningsudvalg, bestyrelsen, der kan følge selskabets virksomhed på nærmeste hold og bidrage med råd og dåd i prekære spørgsmål. Et særligt kasse- og regnskabsudvalg på 2 medlemmer (plus en suppleant) har som opgave at gennemgå regnskabet og afgive betænkning herom til repræsentantskabets formand. Efter 1908-vedtægterne valgte man en bestyrelse på tre medlemmer, der ikke behøvede at indbefatte repræsentantskabets formand. Ved årsmødet 1914 valgte repræsentantskabet sagfører A. Olesen, Nr. Sundby, til afløser for godsejer G. de Lichtenberg, og bestyrelsen bestod da af godsejer H. H. Lüttichau, Tjele, (valgt 1908), provst E. K. Thyssen, Ølgod, senere Ribe, (ligeledes valgt 1908) og Olesen med Lüttichau som formand. Ved Lüttichaus tidlige bortgang februar 1921 stod man en tid uden formand, samtidig med at landbrugsminister Th. Madsen-Mygdal ønskede en udvidelse af bestyrelsen med repræsentanter for ministeriet, landbo- og husmandsforeningerne som modydelse for at nedlægge Statens Grundforbedringsvæsen.¹ Efter lange og besværlige forhandlinger accepterede man ønsket, og den udvidede bestyrelse fik følgende sammensætning: J. C. Christensen, N. Juel, stiftamtmand V. Bardenfleth, Vejle, og A. Olesen, suppleret med forpagter Chr. Sonne, landstingsmand H. Hauch og landstingsmand Jens Holdgaard som henholdsvis Landbrugsministeriets, landboforeningernes og husmandsforeningernes repræsentanter (»delegerede«). Med J. C. Christensen som formand og Sonne som næstformand indledte den nye bestyrelse sin virksomhed i slutningen af oktober 1921 og delte sig op i tre udvalg med J. C. Christensen som fast formand: administrationsudvalget Bardenfleth og Juel;

1. Se ovenfor p. 203.

plantningsudvalget: Olesen og Holdgaard og grundforbedringsudvalget: Sonne og Hauch.

På årsmødet i 1929 gjorde J. C. Christensen det klart, at han ville trække sig tilbage næste år. Da sagfører Olesen døde i december 1929, stod man altså med to ledige pladser, der på Odensemødet 1930 blev besat med gods-ejer Chr. Lüttichau og folketingsmand Niels Andreasen. Som formand valgte man Bardenfleth med Hauch som 1. viceformand, Lüttichau som 2. viceformand, men denne rangforordning blev byttet om ved årsmødet i 1931, da Lüttichau afløste Bardenfleth som formand. Proprietær Fr. Momsen kom samtidig ind i stedet for Olesen. Kort tid efter forlod Hauch Hedeselskabet og blev afløst af gårdejer Mads Lambæk, der tillige var repræsentant. I 1932 fulgte en ny omdannelse af selskabets ledelse i sammenhæng med proble-merne omkring direktørstillingen, hvorved ministeriet nu fik 3 repræsen-tanter i bestyrelsen. Da bestyrelsen herved fik sin nuværende struktur, kan man skematisk gengive den efterfølgende udvikling således:

A. Formand.

1. Godsejer Chr. Lüttichau (1931-63)
(bestyrelsesmedlem 1930-31)
2. Godsejer A. Olufsen (fra 1963)
(bestyrelsesmedlem fra 1948)

B. Valgt af repræsentantskabet.

Godsejer A. Mourier-
Petersen (1931-48)

Godsejer A. Olufsen
(1948-63)
(derefter formand)

Proprietær Fr. Momsen
(1930-33)

Godsejer A. Pontoppidan
(1934)

Redaktør, folketingsmand
N. Andreasen
(1930-1941)

Gårdejer Jens Hørliick
(1941-53)

En kommende og en forhenværende landbrugsminister nyder udsigten fra landstings-
mand H. Hauchs ejendom ved Vedsø. Hauch og Madsen-Mygdal fotograferet 1936.

Godsejer Chr. Mourier-
Petersen (fra 1963)

Godsejer C. C. Branth
(1934-48)

Forstander H. Hansen
(1953-58)

Proprietær Aage Holm
(1948-64)

Fhv. landbrugsminister
Jens Sønderup
(1959-1968)

Konsulent,
folketingsmand
J. E. Foged (fra 1964)

Fhv. Landbrugsminister
Chr. Thomsen
(fra 1968)

C. Valgt af Landbrugsministeriet.

Forpagter Chr. Sonne
(1921-1935)

Departementschef
J. Wilcke
(1932-45)

Redaktør, folketingsmand
A. C. Mortensen
(1932-1948)

Statshusmand,
landstingsmand
Johs. Kr. Johansen
(1935-48)

Departementschef
P. Stahlschmidt
(1945-1959)

Afdelingschef
i Finansministeriet
L. F. B. Grünfeld
(1948-1957)

Forstander,
folketingsmand
Fr. Heick (1948-1958)

Departementschef
Vald. Hornslet
(fra 1959)

Afdelingsformand,
amtsrådsmedlem
Th. Holm (1957-1970)

Afdelingschef
i Finansministeriet
Sv. Alstrup
(1958-1965)

Forstander,
folketingsmand
Svend Haugaard (fra 1971)

Kontorchef
i Finansministeriet
Alice Brun (fra 1965)

D. Valgt af De samvirkende danske Landboforeninger.

Gårdejer, fhv. folketingsmand Mads Lambæk

(1931-1933)

Gårdejer K. Røhr Lauritzen

(1933-1960)

Gårdejer S. Grue-Sørensen

(1960-1966)

Gårdejer, folketingsmand Anders Andersen

(fra 1966)

E. Valgt af De samvirkende danske Husmandsforeninger.

Husmand, fhv. folketingsmand Jens Holdgaard

(1921-1933)

Husmand P. Nielsen, Tvis

(1933-1951)

Husmand Andreas Søndergaard

(1951-1954)

Husmand Emanuel Vestbo

(1954-1966)

Husmand Hans Larsen-Leder

(1966-1971)

Husmand Svend Knudsen

(fra 1971)

Bortset fra årsmødet 1931, hvor Momsen sejrede over Branth med 23 stemmer mod 13, har der ifølge de overleverede referater ikke været tale om et egentligt valg af repræsentantskabets medlemmer af bestyrelsen. Når en plads er blevet ledig, har bestyrelsen efter forudgående drøftelse fundet frem til et emne, man derefter har forelagt det pågældende årsmøde til

afgørelse, »kåring«. Landbo- og husmandsforeningerne har normalt udpeget topledere med særlig tilknytning til de jyske landsdelsorganisationer, hvorimod Landbrugsministeriets udvælgelsesprincipper har været præget af stor fleksibilitet. Når man i 1921 valgte Chr. Sonne, var det vel ud fra ønsket om at finde en person, der nød udpræget tillid i landbokredse, og som på værdig og uangribelig vis kunne udøve det delikate hverv at være statsmagtens første repræsentant i et traditionsrigt, patriotisk selskab. Sonne optrådte ved flere lejligheder som *mægleren*, der forsøgte at harmonisere modstridende synspunkter, ikke som talerør for politiske eller ministerielle særstandpunkter.²

Ved omdannelsen i 1932, hvor Landbrugsministeriet som nævnt fik to nye bestyrelsesposter, grundlagde man den praksis at udpege ministeriets departementschef som det ene medlem, den anden post tilfaldt det socialdemokratiske folketingsmedlem A. C. Mortensen, der som redaktør af Viborg Amts Social-Demokrat og som medlem af Viborg byråd havde nær kontakt med Hedeselskabet og dets problemer. Chr. Sonnes efterfølger, den socialdemokratiske landstingsmand Joh. Kr. Johansen var tilsvarende godt inde i grundforbedringens problemer i sin egenskab af formand for grundforbedringsudvalget for Viborg amt. I 1947, da de to rigsdagsmedlemmer havde nået den ærværdige alder af henholdsvis 77 og 69 år, følte landbrugsminister Erik Eriksen åbenbart, at man trængte til friske kræfter, og inden sin fratræden som minister november 1947 udskiftede han under henvisning til en nyetableret 70-års aldersgrænse de to veteraner med folketingsmand Fr. Heick og afdelingschef L. F. B. Grünfeld, Finansministeriet.³ Om de efterfølgende valg er kun at berette, at Alice Brun som den første kvinde opnåede at blive placeret på en central post i et selskab, hvor spørgsmålet om kvindens ligeberettigelse aldrig har spillet nogen større rolle.

2. Sonne og Madsen-Mygdal havde i krigsårene og i de nærmeste efterkrigsår et nært samarbejde, bl. a. i forbindelse med handelspolitiske opgaver. Derimod havde Bording ifølge A. C. Mortensens udsagn ingen føling med Sonne (A. C. Mortensen: Saa meget hændte, p. 178).
3. A. C. Mortensen siger noget bittert i sine erindringer: »....det var formentlig med glæde, hr. Erik Eriksen rensede Hedeselskabets bestyrelse for socialdemokrater...« (Saa meget hændte, p. 183). Se i øvrigt Hedeselskabets Tidsskrift 1947: 217.

Administrationen som arbejdende system

Man vil nok opfatte det som et tegn på administrativ stabilitet og kontinuitet, når man over 50 år af en større virksomheds historie kan genfinde det samme grundmønster i dets administrative opbygning. Hedeselskabets organisation har dette statiske præg, og helt bortset fra, at ingen af dets ledere har haft udprægede anlæg for bureaukratisk ciseleringskunst, må det på forhånd anses for halsløs gerning at eksperimentere med administrative finesser, når sagsområderne er så indbyrdes forskellige som i dette tilfælde. Systemets grundidé er de søjleagtige, vertikale kommunikationsveje; den horisontale kommunikation er først og fremmest kommet på tale inden for de to hovedområder grundforbedring og plantning. På grund af selskabets særlige oprindelse og baggrund som statsunderstøttet, privat organisation har man aldrig fastslået dets struktur ved lov. Der forefindes nok forskellige regulativer og cirkulærer vedrørende administrative forhold, først og fremmest funktionærernes aflønning, men normalt har man klaret sig med en ad hoc-tilpasning til de foreliggende krav. Skulle man endelig forsøge at indkredse en bestemt tendens gennem de 50 år, må det være en gradvis tilnærmelse til normal centraladministrativ praksis.

I skematisk form kan man sammenfatte systemet på følgende måde:

A. Det »politiske« plan

Repræsentantskab

Landbrugs-
ministerietLandbo-
foreningerneHusmands-
foreningerne

B. Ledelsesplanen.

Bestyrelse

C. Det administrative
plan

Direktion

Hovedkontoret

Chr. Dalgas (bestyrelsens kommitterede
1912-29, direktør for planeringsvirksom-
heden 1929-32, endirektør 1932-33)

J. Westergaard (leder af grundforbed-
ringsvirksomheden 1924-29, direktør for
samme 1929-32)

C. E. Flensborg (1933-43)

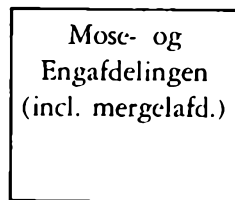
Niels Basse (1943-59)

Fr. Heick (1959-71)

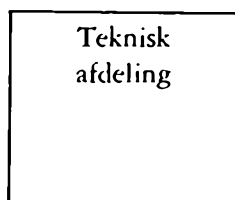
Leder: C. E. Flensborg (1912-43)

B. Dalberg-Larsen (fra 1943)

Grundforbedringsvirksomheden

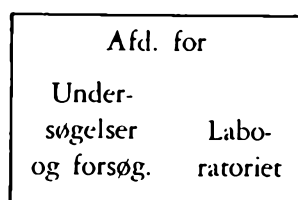

Leder:
Th. Cl. Westh
(1893-1918)
J. Vestergaard
(1918-32)
N. Basse
(1932-43)
Schl. Larsen
(1943-69)
K. Sandahl Skov
(fra 1969)

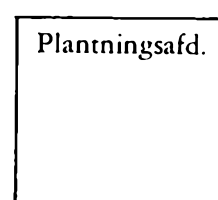

Leder:
Kr. Thomsen
(1904-18)
K. Thalbitzer
1919-28)
J. Parbo
(1929-52)
F. Ebert
(1952-63)
N. Venov
(fra 1963)

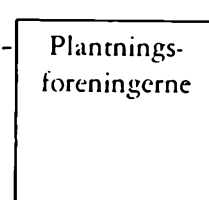
Plantningsvirksomheden

Leder:
Fr. Thøgersen
(1922-49)
N. C. Nielsen Th. Mogensen
(1950-58) (1949-64)
A. Krøigaard J. Frederiksen
(fra 1958) (fra 1964)

Leder:
Chr. Dalgas og
G. Morville
(1894-1921)
Chr. Dalgas
(1921-33)
C. E. Flensborg
(1933-42)
B. Steenstrup
(fra 1942)

D. Det »arbejdende« plan.

Distrikter
Kontorer
(»kontordage«)

Slagelsekontoret m. v.

Plantagedistrikter
Planteskoler m. v.

Som det fremgår af oversigten, kan man ledde Hedeselskabets administrative opbygning i fire »planer«, men de stiplede linjer angiver, at afgrænsningen undertiden er ret vilkårlig. Selskabets kontakt med »kunde«- eller »forbruger«-kredsen rundt omkring i landet varetages af de lokale distriktskontorer, når man ser bort fra laboratoriets virksomhed. På mange måder har hvert enkelt distrikt sin egen historie og udviklingsgang, og det indebærer ofte en ret stor selvstændighed i forhold til Viborg. Enkelte distriktsbestyrere af den gamle skole lod sig heller ikke uden besvær indplacere i en kontormæssig pyramide . . .

For Teknisk Afdeling overlapper det arbejdende og det administrative plan hinanden, idet afdelingen hovedsagelig beskæftiger sig med egentlige »sager« eller »projekter«. Udover sagsforberedelse til bestyrelsesmøder har Hovedkontoret ikke nogen koordinerende opgave i forhold til de forskellige arbejdsområder, kun administrative forhold af fælles interesse hører under dets domæne. Indtil 1942-43 var Hovedkontoret identisk med Planningsafdelingens kontor, og i sin tid som kontorchef var Flensborg dermed undergivet Chr. Dalgas' ledelse. Så længe Chr. Dalgas var bestyrelsens (eneste) kommitterede, d.v.s. indtil Westergaards udnævnelse til afdelingsleder 1924, var denne ordning ret praktisk og gav desuden skovrideren i Birkebæk mulighed for at styre udviklingen i den ønskede retning. I takt med de voksende opgaver efter 1933 lagde denne dobbeltstilling et stort arbejdspress på Flensborg, og i 1942/43 drog man konsekvensen heraf ved at skille de to funktioner og ansætte en juridisk uddannet kontorchef, der samtidig blev bestyrelsens sekretær og protokolfører.⁴ Direktionen er anbragt i en balanceposition mellem ledelse og administration. Hermed menes, at ingen af selskabets direktører har indskrænket sig til at udføre administratorens rolle, hvor uklart man end har opfattet direktørens opgave såvel i forhold til afdelingerne som til bestyrelsen. En nok så mægtig bestyrelse kan ikke afgøre alle løbende sager, alene af den grund at den ikke mødes tilstrækkelig hyppigt. (Hedeselskabets bestyrelse 4-6 gange om året). Da Hedeselskabets udvikling på grund af de store særopgaver inden for det

4. Protokol for bestyrelsesmøde 9-6-1943, pkt. 4.

danske samfunds kriselovgivning har givet den daglige ledelse ret vide rammer for økonomiske dispositioner, må netop direktørvalget interessere, og i det følgende vil skildringen heraf samtidig blive en beretning om de vigtigste hovedpunkter i den administrative udvikling.

Debatten i forbindelse med valg af Hedeselskabets øverste ledelse

Efter det bevægede årsmøde 1912, hvor Chr. Dalgas og Th. Claudi Westh's respektive tilhængere blandt repræsentantskabets medlemmer havde dystet om Carl Bechs efterfølger som administrerende direktør med det resultat, at man i en art kompromis gjorde skovrideren til bestyrelsens kommitterede,⁵ forelå i september samme år en vigtig håndskrevet skrivelse, stilet til »D' Hrr. Afdelingsledere!« Alene håndskriften måtte vække undren. Normalt skrev Chr. Dalgas aldrig selv officielle breve, det påhvilede den forst-assistent, der på det pågældende tidspunkt fungerede som skovriderens personlige sekretær. Men dette brev var skrevet med Chr. Dalgas' karakteristiske håndskrift og bar underskriften »E. K. Thyssen. Medlem af Hedeselskabets Bestyrelse«. Provsten meddelte kort og godt, at »under Hofjægermester Lüttichaus og Godsejer Lichtenbergs Fraværelse i Udlandet«⁶ skulle bestyrelsens kommitterede indtil videre varetage de pligter, som havde påhvilet den afgående direktør.⁷ Senere fandt man frem til en instruks, der kun i begrænset omfang gav Chr. Dalgas direktørstatus, men magtforholdene var dog klart i hans favør de næste 7-8 år. Provst Thyssen var med sin forankring i hedesagen og i kraft af sin magtfulde personlighed bestyrelsens stærke mand, som hverken H. H. Lüttichau eller sagfører Olesen kunne komme udenom.

Da man savnede en egentlig direktør, fungerede bestyrelsen som kollektiv ledelse. Efter fornøden sagsforberedelse på hovedkontoret skrev skovrideren i Birkebæk en indstilling, som derefter med Lüttichaus forslag til resolution

5. Jfr. ovenfor p. 46.

6. De to bestyrelsesmedlemmer var heller ikke til stede på årsmødet 1912 (Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, p. 364).

7. Bestyrelsen til afdelingslederne 9-9-1912. Bestyrelsesbreve for 1912, B. 183.

cirkulerede i rækkefølgen Lüttichau - Thyssen - Olesen (hvis man da ikke sprang den sidste over). De væsentlige afgørelser faldt imidlertid på bestyrelsesmøderne, og her fik Chr. Dalgas med sit krav om størst mulig sparsommelighed inden for hver enkelt virksomhedsgren næsten altid overtaget i diskussioner om selskabets politik.⁸ Ifølge Westh's papirer og private korrespondance var forholdet mellem Chr. Dalgas og de øvrige afdelingsledere præget af store modsætninger, og Flensborgs »livsoptegnelser« bekræfter tilfulde dette indtryk.⁹ Livsoptegnelserne er ganske vist nedskrevet i Flensborgs sidste år, hvor bitterheden mod hans tidligere chef så langt fra havde fået livsaftenens mildnende præg, men det er evident, at Chr. Dalgas ikke kunne lade sin egen person træde tilbage i de rette øjeblikke til gavn for et frugtbart arbejdsklima. Tillige havde Westh det næppe uberettigede indtryk, at Jens Westergaards skygge aftegnede sig med stedse skarpere konturer bag provst Thyssens og Chr. Dalgas' enige samvirke.

I 1916/17 fik uenigheden frit løb. Westh overtrådte efter samtidens opfattelse loyalitetens uskrevne love og skabte med sine politiske forbindelser en højst farlig situation for hedesagen. Hele denne situation er beskrevet i detaljer ovenfor; her kan man blot nøjes med at fastslå, at Jens Westergaard fra 1-3-1918 sad i moseafdelingens chefstol og med støtte i sin politiske virksomhed på rigsdagen havde gode udsigter til en god fremtid for sig og mosesagen, om blot man kunne stække den Westh'ske ørneflugt. Det lykkedes, og med grundforbedringens fremskudte placering i Hedeselskabets virksomhed fra tyvernes begyndelse kneb det for Kr. Thomsens efterfølger, Karl Thalbitzer, at placere sig vis-à-vis sin landøkonomiske kollega. Samtidig så Chr. Dalgas med uro den landøkonomiske sektor hævet til plantningssagens niveau. Et par gange i de efterfølgende år forsøgte han at hævde sin stiling som bestyrelsens kommitterede,¹⁰ men i virkeligheden

8. Bestyrelsen som helhed delte antagelig Chr. Dalgas' opfattelse jfr. sagfører Olesens formaning i brev til Westh 16-4-1915 om at være »vaagen med Hensyn til den økonomiske Balance, thi denne har for Selskabet - mere end nogensinde - afgjørende Betydning« (Westh's arkiv).

9. C. E. Flensborgs arkiv.

10. Se for eksempel en brevveksling sept. 1923 med Westergaard om refusion af rejseudgifter (Mose- og Engafdelingen nr. 799, 15-9-1923).

49-6-
BREVKORT.

Hee d. 19/6 26.

Kommer til Viborg d. 9.
Juli.

Med venlig Hilsen

J. C. Christensen

Th. Kommitteret,

Skovrider C. Dalgas,
R. Høj & Strand

Birkebak

Helsing.

80-11

Typisk eksempel på J. C. Christensens sirlige håndskrift og korte stil. 19-6-1926.

havde hvert sagsområde fået sin kommitterede, således som J. C. Christensen forestillede sig allerede i juni 1921.¹¹

Under overskriften »Heden og Hedeselskabet« indledte Alex. Foss i Berlingske Aftenavis den 21. september 1923 sin kampagne mod Chr. Dalgas' ledelse af hedeskovbruget.¹² Bestyrelsens formand kom ganske vist den kommitterede til undsætning, men det ligger nær at antage, at der går en direkte linje fra diskussionen med Foss til reorganiseringen foråret 1924. Et halvt år før dens valgperiode udløb, udskrev Niels Neergaard-regeringen i marts 1924 valg til Folketinget, og dermed forlod såvel J. C. Christensen som Jens Westergaard rigsdagen for at hellige sig arbejdet i Hedeselskabet. Fra Hee meddelte J. C. Christensen den 4-4-1924 Westergaard, at han kom

11. Protokol for repræsentantskabsmødet 1921, p. 209ff, jfr. ovenfor p. 204.

12. Se ovenfor p. 317ff.

til Viborg den 10/4 for at tale med Chr. Dalgas om plantningssagen, og derefter »ønsker vi (bestyrelsen) at tale med Eder begge i Fællesskab om Samarbejdet og senere med Dig om Din særlige Afdeling . . .«. ¹³ Fra 1. april 1924 blev Westergaard leder af grundforbedringsvæsenet i sin helhed incl. Teknisk Afdeling og den moseindustrielle afdeling ¹⁴ med direkte referat til bestyrelsen og med samme løn som Chr. Dalgas. Sagen fandt vej til bladene, og på årsmødet i juni gav J. C. Christensen en redegørelse for bestyrelsens dispositioner. Sagens hastende karakter skyldtes alene, at Westergaard i god tid måtte give sine vælgere besked om sit valg. Formanden oplyste, at Westergaard ved at tage afsked med rigsdagsarbejdet og ved at flytte til Viborg havde efterkommet et længe næret ønske hos bestyrelsen. Provst Thyssen var lidt utilfreds med sagens udvikling. Den gamle bestyrelse havde flere gange drøftet en adskillelse af de to hovedområder, men var hver gang veget tilbage herfor, en sådan adskillelse kunne føre for vidt. Hedeselskabet skulle ikke gerne ende med at blive et plantningsselskab. Heri var J. C. Christensen helt enig. ¹⁵ Ordningen blev vedtaget som »foreløbig«, men stadfæstet allerede på næste årsmøde.

Inden for murene gav ordningen anledning til en del røre. Flensborg søgte at frigøre Hovedkontorets virksomhed fra Chr. Dalgas' overledelse, ¹⁶ men selv om tanken kunne påregne stiftamtmand Bardenfleths støtte, fandt J. C. Christensen åbenbart tanken lidt for revolutionær. Teknisk Afdeling i Slagelse fulgte med stor opmærksomhed, om »Hr. Afdelingsleder Westergaard« gjorde »hovedet« på sit brevpapir lidt for vidtgående, han var dog kun afdelingens referent i bestyrelsen. ¹⁷ Næste år var det Hovedkontorets

13. Mose- og Engafdelingen nr. 329, 9-4-1924.

14. Mentz blev professor ved Landbohøjskolen 1-8-1923, og hans stilling som afdelingsleder blev ikke genbesat.

15. Hedeselskabets Tidsskrift 1924: 249, 258, jfr. protokol for repræsentantskabets årsmøde 1924, p. 75. Bestyrelsens afgørelse faldt allerede i dec. 1923 og gav anledning til en af de sjældne afstemninger. 5 stemte for, sagfører Olesen stemte ikke, og Holdgaard var ikke til stede (protokol for bestyrelsesmøde 14-12-1923, p. 29).

16. Notat dateret 10-4-1924 i mappe mrk. »Omorg. af Adm. 1927«, Hovedkontorets arkiv.

17. Thalbitzer til Westergaard 6-9-1924. Mose- og Engafdelingen nr. 875, 8-9-1924.

vejvisertavle, der var lettere misvisende – vejledning i afvanding syntes efter sidste linje at dømme at være moseafdelingens sag.¹⁸ De interne modsætninger måtte dog træde lidt i baggrunden under de følgende års finansielle besværligheder, da reduktionen i statsudgifterne 1926/27 og de følgende år naturligvis også ramte Hedeselskabet. Samtidig fik de private kulturteknikeres længe opsparede uvilje mod det statsunderstøttede grundforbedringsbureau liv og mæle i en artikel af landinspektør J. Simonsen.¹⁹ Udover refusionsproblemerne, der vil blive behandlet nedenfor,²⁰ tog Simonsen i en efterfølgende diskussion selskabets almindelige holdning op til drøftelse, idet han mente, at »Grundigheden, Paalideligheden og Samvittighedsfuldheden . . .« var stærkt på retur. På dette grundlag trak Hedeselskabet sig ud af diskussionen.²¹

Væth enge-sagen optog på dette tidspunkt megen plads i avisernes spalter, og da bestyrelsen i januar 1927 blev kaldt til møde med Madsen-Mygdal om nedskæringerne på næste års finanslov, tog Hauch initiativet til en grundlæggende drøftelse af Hedeselskabets opbygning og virkemåde. Hovedtanken i hans forslag var at samle virksomheden i to afdelinger. Det danske Hedeselskabs Plantningsafdeling og Det danske Hedeselskabs kulturtekniske Afdeling.²² Som basis for denne opdeling indkaldte Hauch redegørelser fra Chr. Dalgas, Westergaard og Flensborg om deres sagsområder, først og fremmest oplysninger om personale, økonomi, antal rejsedage m. v. Westergaard skulle desuden tage stilling til mulighederne for at give en landøkonom overledelsen af den nye kulturtekniske afdeling med Thalbitzer som overingeniør.²³ Svarene var ikke særlig imødekommende; de to kommitte-

18. Thalbitzer til Westergaard 8-7-1925. Mose- og Engafdelingen nr. 738, 14-7-1925.

19. Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen nov. 1926, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 15ff.

20. Se nedenfor p. 542ff.

21. Hedeselskabets Tidsskrift 1927: 99f.

22. Hauch til Hedeselskabets bestyrelse 25-1-1927, sag mrk. »Administrationen 1928«, Hovedkontorets arkiv. På bestyrelsesmødet samme dag var Hauch inde på at nedlægge Teknisk Afdeling (protokol for bestyrelsesmøde 25-1-1927, p. 169).

23. Hauch til J. C. Christensen 14-4-1927. Sag mrk. »Omordn. af Adm. 1927«, Hovedkontorets arkiv.

rede fandt ingen anledning til en gennemgribende ændring af selskabets hævdevundne arbejdsform; Chr. Dalgas med den tilføjelse, at Hovedkontoret også var under hans overledelse.²⁴ I februar 1928 døde Thalbitzer imidlertid, og bestyrelsen besluttede da »indtil videre« at lade Westergaard overtage ledelsen af Teknisk Afdeling med Niels Basse og Parbo som en slags underafdelingsledere.²⁵

På årsmødet 1928 gjorde mosefolkene Mentz og Esmann imidlertid ophævelser over denne afgørelse, og man gjorde da ordningen midlertidig, samtidig med at et tre-mandsudvalg (Mentz, Olufsen (Quistrup) og Lambert Hansen) tog sagen op til overvejelse. Hauch og Westergaard fandt i mellemtiden frem til et kompromis, hvorefter man samlede Mose- og Engafdelingen, Teknisk Afdeling, Afdelingen for undersøgelser og forsøg og Mergelafdelingen i et departement »Det danske Hedeselskabs Grundforbedringsvirksomhed« under én direktør. Det eneste nye var i og for sig, at den moseindustrielle afdeling nu endelig blev ophævet. Grænsen mellem de to hovedafdelingers arbejdsområde blev bestemt af et projekts tekniske karakter. Krævede det »særlig teknisk Indsigt«, hørte det ind under ingeniørerne, og i tilfælde af uenighed var direktøren den mæglende part.²⁶ Det stod efterhånden klart, at valget ikke længere stod mellem forskellige organisationsformer, men mellem en landøkonom og en ingeniør som kulturteknisk direktør.

Mentz havde allerede under udvalgsdrøftelserne måttet erkende, at han med sit ønske om at få en ingeniør som leder befandt sig i mindretal. Årsmødet 1929 bekræftede dette; forsamlingen antog enstemmigt Hauch-Westergaard-forslaget, og dermed var Westergaard endelig blevet direktør. Niels Andreasen erklærede, at han tidligere havde mødt stærk kritik af Teknisk Afdeling, og at det var af betydning, at »Regeringen havde en bestemt Mand at holde sig til«. Efter forslag fra Howard Grøn og mod J. C. Christensens ønske indsatte man den løfteparagraf, at Hovedkontoret ved

24. Chr. Dalgas' svar er dateret 1-5-1927. Westergaards 13-9-1927. Ibid.

25. Protokol for bestyrelsesmøde 17-4-1928, pkt. 12.

26. Forslaget med tilhørende instruks er dateret 3-1-1929. Sag mrk. »Administrationen 1928«, Hovedkontorets arkiv.

næste direktørskifte (Chr. Dalgas var samtidig blevet direktør for plantningsvirksomheden) skulle gøres til en selvstændig afdeling.²⁷ Ingeniørerne delte ikke den almindelige glæde over den nye ordning; Parbo accepterede aldrig arbejdsdelingen, og lederen af Tønder-kontoret, J. Braae, tog sit gode tøj og gik.

Hauchs tre år lange reformkampagne havde ikke bragt en endelig afklaring af hele strukturspørgsmålet, men kun realiseret Westh's gamle tanke om en to-strengt ledelsesform. Det indskrænkende »kun« refererer til den omstændighed, at de to direktører var på vej mod pensionsalderen, Westergaard var 63 og Chr. Dalgas 67 år; trods Esmanns ord på årsmødet 1928 om Westergaards jernhelbred var sagen den, at grundforbedringsdirektøren fra tyvernes slutning var stærkt plaget af en lungelidelse, der i april 1932 medførte døden. På redaktionens opfordring kommenterede Westh i en artikel i ugeskriften de gennemførte ændringer, og skønt han på mange måder syntes godt om ordningen, var han utilfreds med Hovedkontorets placering. Det hørte hjemme under direktionen, ikke plantningsafdelingen, og måske skulle man have en administrerende direktør øverst i pyramiden. Den ledende ingeniør måtte som overingeniør have en rådgivende status i forhold til samtlige afdelinger.²⁸

Redaktør A. C. Mortensen på »Socialdemokraten« saksede bravt i Westh's artikel og kaldte den »interessant«; et par uger i forvejen havde folketingsmanden af samme navn under finanslovdebatten lagt op til en drøftelse af Hedeselskabets fremtid. Tonen var lidt vælgermødeagtig. Hvis det var meningen at gøre Hedeselskabet til en filial af de jyske landboforeninger, ville Mortensen sige fra. Det samme gjaldt, hvis man herigennem skabte en talerstol til et årligt vælgermøde for en kendt venstrepolitiker. Det var en langt bedre idé at realisere gamle Dalgas' tanke: at lade Hedeselskabet overgå til staten.²⁹ Laust Nørskov tog afstand fra sin kollegas forslag. Når Hedeselskabet nød tillid i alle kredse, var det på grund af dets private,

27. Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 333ff. Som bekendt blev Flensborg sin egen kontorchef i 1933.

28. Ugeskrift for Landmænd 1929, p. 662ff.

29. Folketingets forhandlinger 1929/30, sp. 235f, møde 12-10-1929.

DAGENS BØRN

J. C. Christensen trak sig i Gaar tilbage fra Hedeselskabet, ombølget af Nationens Jubel.

Man i Politik faar mange Skrammer,
naar man er i Slag i Aar og Da'.

Naar man altid staar, hvor Kuglen
rammer,
ser man køn ud, før man gaar derfra.

Men saa er der paa den anden Side
jo den store Chance, som man har:
Man kan, blot man springer fra i Tide,
ende som Nationens Bedstefar.

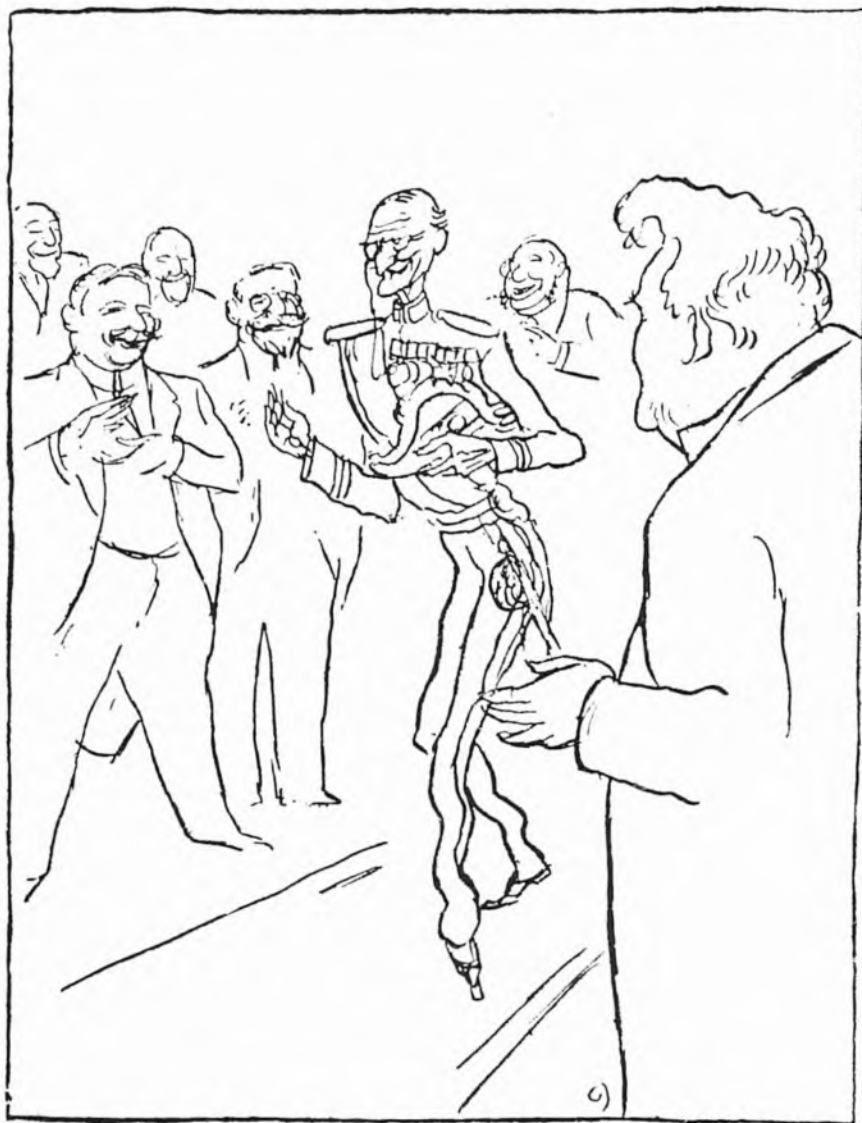
Naar i Rullestol man Borgbjerg kører,
og naar Staunings Skæg forlængst er
hvidt.

alle Vegne fra man sikkert hører:
De blev egentlig behandlet skidt!
Naar de først har sig tilbage trukket
og der et Par Aar er gledet hen,
er det ikke ganske udelukket,
at de er »Nationens grand old men«.

Blot de kommer lidt i Karantæne
og forholder sig en Tid i Ro,
finder alle, at de er saa pæne,
det er næsten ikke til at tro.
Bare Haarene er blevet hvide
og man har mistet den sidste Tand
og man ikke mer kan gø og bide,
saa er man en Pryd for Folk og Land.

Man i Tide bare fra skal hoppe,
man det rette Tidspunkt vælge maa,
for saa vil man siden svæve oppe,
hvor de kolde Vinde ej kan naa.
Man til Hædersolding kan det drive,
naar et Stykke Tid der bare gaar.
Dr. Fraenkel selv kan Helgen blive,
men dog først om et Par Hundred Aar.

Plads for Ungdommen!

(Hedeselskabet valgte i Gaar den 80-aarige Kmh. Bardenfleth til Formand).

Den 73-aarige J. C. Christensen har paa Grund af Alder trukket sig tilbage fra Formandsposten i Hedeselskabet for at lade yngre Kræfter komme til.

V. Bardenfleth afløser J. C. Christensen som formand for Hedeselskabets bestyrelse 1930.

T.v.: J. C. Christensens afsked med Hedeselskabet, kommenteret af Ærbødigt i Aftenposten 25-6-1930.

upolitiske karakter.³⁰ Derimod ville landbrugsminister Kr. Bording ikke afvise A. C. Mortensens tanker og bebudede, at man ville undersøge spørgsmålet nærmere. »Først hvis det bliver saaledes, at Hedeselskabet ledes af en fast Haand inde fra Landbrugsministeriet, tror jeg, der kan blive bedre Forhold«, svarde Mortensen i sin afsluttende replik.³¹

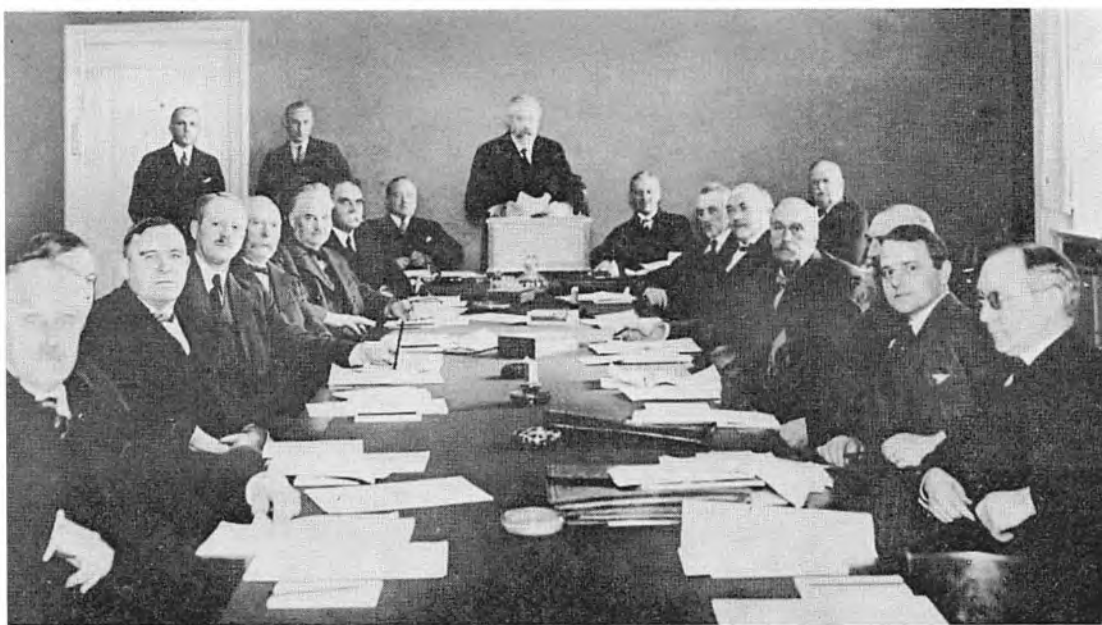
Med sine udtalelser prikkede A. C. Mortensen hul på en øm byld, og nålen var ikke af mindste størrelse. Landstingsmand H. Hauch stod faktisk ved en korsvej. Hans parti havde ikke givet ham en ministerpost i tyvernes to venstregeringer, og hvornår kom det atter til magten? Ville han blive P. P. Pinstrups arvtager i dennes tredobbelte rolle som landbrugets topledere: formand for de jyske landboforeninger, formand for de danske landboforeninger og ledende præsident i Landbrugsrådet? Hvem skulle afløse J. C. Christensen som formand for Hedeselskabets bestyrelse, når stillingen blev ledig i 1930? Lad os straks udløse spændingen. Han fik Pinstrups tre poster (i 1930, -32 og -33) – men Hedeselskabet valgte Chr. Lüttichau i 1931. Fhv. kultur- og indenrigsminister, stiftamtmand Bardenfleth påtog sig at udfylde det prekære tomrum mellem J. C. Christensen og Lüttichau. Pladsen som 1. næstformand tilfaldt i 1930 som tidligere nævnt Hauch, og måske har en eller anden i repræsentantskabet spekuleret på, om en mand uden for kredsen nu skulle være formand. Tre repræsentanter fra Dalgas-fløjen (Thyssen, Therkelsen og Irminger) foreslog ved årsmødet i 1931, at man ændrede vedtægternes paragraf 7 således, at bestyrelsesformanden altid skulle udpeges »blandt de af Hedeselskabets Repræsentanter valgte Bestyrelsesmedlemmer«. Repræsentantskabets formand, N. Juel, bad straks de tre tage forslaget tilbage, fordi det var unødvendigt. Bestyrelsen ville sikkert af sig selv følge denne linje.³² Skulle Hauch have haft tanker om en fremtid i Hedeselskabets øverste ledelse, måtte de nu skrinlægges.

Spørgsmålet om Hedeselskabets fremtid havde kort tid i forvejen påny været fremme på rigsdagen. Kr. Bording havde på ret spinkelt grundlag

30. Ibid., sp. 515f, møde 17-10-1929.

31. Ibid., sp. 893, møde 23-10-1929, sp. 1190, møde 25-10-1929. En »krigsmand« fra gamle dage, H. C. Larsen, var inde på lignende tanker i et brev til Bording.

32. Protokol for repræsentantskabsmødet 1931, p. 190.

Fra Landbrugsrådets 10-års dag 20-6-1929. På talerstolen P. P. Pinstrup. Nr. 3 til venstre for taleren er Hauch. Nr. 1 til højre er Chr. Sonne.

kritiseret Hedeselskabets fordeling af mergelfragttilskudet, og såvel O. Krag som Hauch tog stærkt selskabet i forsvar og efterlyste ministerens bevismateriale. Landstingsmanden tog med den givne anledning sagen op i næste bestyrelsesmøde og ønskede også kritikken af Hedeselskabets tekniske ledelse inddraget i en principiel drøftelse af Westergaards budgetforslag. Hauchs forslag gik ud på at ansætte en fast overingeniør, som Westh oprindeligt havde foreslået. Alene Sonne støttede Hauch i dette ønske, hvorimod alle gik med til en drøftelse med Bording om mergelfragttilskudet.³³ Da den nye bestyrelse mødtes første gang efter årsmødet 1931, og man på Hauchs forslag havde valgt Lüttichau som ny formand, præciserede landstingsmanden sit program: Han ønskede en fast overledelse i form af en administrerende direktør, og det skulle siges *nu*, inden han uigenkaldeligt forlod bestyrelsen. En henstilling fra Chr. Sonne om at overveje beslutningen

33. Protokol for bestyrelsesmøde 24-4-1931, p. 113ff, bestyrelsesmøde 8-5-1931, p. 121ff, bestyrelsesmøde 25-6-1931, p. 127. Se også interview med Mentz i Jydske Tidende 25-4-1931.

endnu engang havde ingen virkning.³⁴ Tre uger senere kunne Berlingske Tidende under overskriften: »Stærke Brydninger indenfor Hedeselskabets Bestyrelse« meddele sine læsere, at Hauch forlod Hedeselskabet, fordi han ikke længere turde tage medansvaret for dets administrative opbygning.³⁵ Samme dags udgave af Berlingske Aftenavis kunne bringe Sonnes berigtigelse af sagsforholdet, idet det efter indsenderens opfattelse var »overmaade uheldigt«, om Hedeselskabet skulle blive svækket gennem avisomtale.

Trods en hederejse i maj 1930 sammen med Finansudvalget og Hedeselskabets bestyrelse var Bording endnu ikke blevet overbevist om, at problemerne omkring Hedeselskabets ledelsesform havde fundet en afklaring. Efteråret 1931 afslog ministeriet at fremme selskabets budgetforslag for 1932, fordi det indeholdt en række opnormeringer af afdelingslederstillingerne.³⁶ I april 1932 døde Westergaard, og Chr. Dalgas overtog derefter den afdøde kollegas hverv. Da han i maj s. å. passerede de 70 år, havde han efter de normale tjenestemandregler nået pensionsalderen. Den fungerende administrerende direktør mente nok, at han efterhånden burde afvikle sine hverv, men da hans søn, J. M. Dalgas, og en anden forstmand havde afslået at gå ind i ledelsen, var han stemt for at ansætte Flensborg som direktør og Niels Basse som meddirektør eller afdelingsleder.³⁷ Senere ændrede han opfattelse og tilbød at fortsætte som administrerende direktør, uden at det skulle koste selskabet en øre. På bestyrelsesmødet 23-8-1932 oplæste formanden Chr. Dalgas' tilbud, hvorefter forhandlingerne fortsatte som lukket møde uden referat. Idet man takkede ham for hans »store, dygtige, ihærdige og interesserede Arbejde«, meddelte den nye, udvidede bestyrelse den 26-9-1932 direktøren afsked med udgangen af marts 1933.³⁸

34. Protokol for bestyrelsesmøde 15-8-1931, p. 134ff.

35. Berlingske Tidende 5-9-1931. Rent faktisk forlod Hauch først selskabet i dec. 1931, da Mads Lambæk blev udpeget som hans afløser.

36. J. C. Christensen havde i 1929 afslået at følge Mentz's forslag om at give de tidligere underafdelingsledere afdelingslederløn, der var blot tale om en navneforandring (Hedeselskabets Tidsskrift 1929: 349). Sommeren 1931 fik selskabet i almindelighed et nyt lønningsreglement.

37. Chr. Dalgas til Lüttichau 21-5-1932. Bestyrelsesbreve for 1932.

38. Protokol for bestyrelsesmøde 23-8-1932, p. 207 og 214.

I god tid før årsmødet 24. juni 1932 i Tønder havde selskabet modtaget et brev fra Landbrugsministeriet, hvori man under henvisning til, at begge direktørstillinger nu stod ledige, anmodede om en forhandling om de fremtidige administrationsforhold.³⁹ Svaret lød, at man ville drøfte sagen på det kommende årsmøde, og at man ikke ville træffe nogen endelig afgørelse, før man havde drøftet sagen med ministeriet. Da årsmødets lukkede del ikke er refereret, kender man ikke meningsudvekslingen om ministeriets ønsker og for den sags skyld heller ikke, hvornår og hvordan disse ønsker blev fremsat. Hele juli måned og den første uge af august forløb, uden at noget slap ud om resultaterne af Tønder-mødet. Wilcke rykkede derefter pr. telefon Flensborg, og kontorchefen lovede at få Lüttichau til at skrive til Slotsholmsgade, idet der også forelå en indbydelse til møde i ministeriet den 24/8. I et brev til Wilcke beklagede Flensborg sig over den kryptiske tavshed, der også ramte Chr. Dalgas. Faktisk fungerede Lüttichau selv som direktør. Det var nu på tide, at ministeriet tog sagen i egen hånd, mente kontorchefen.⁴⁰ To dage senere kom Lüttichaus svar. Repræsentantskabet blev på mødet i Tønder enige om, at bestyrelsen skulle udvides med to ministervalgte medlemmer for at sikre et godt samarbejde i fremtiden. Til gengæld var »man fra alle Sider . . . enige om ikke at kunne tiltræde Ministerens Forslag med Hensyn til Udnævnelser af Direktører . . .«.⁴¹

Det var altså Bordings eller måske snarere Wilckes ønskeseddel. Få dage senere forelå Wilckes og A. C. Mortensens udnævnelse, og alt var klar – troede man da – til den nye bestyrelses første møde 24/8 i Landbrugsministeriets lokaler. Men tre dage i forvejen kom en ny skrivelse fra Hedeselskabet. Da ministeriet ikke havde taget stilling til problemerne omkring direktørvalget, kunne man ikke invitere de to nye medlemmer til mødet.⁴²

39. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 3-6-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 522/1965.

40. Flensborg til Wilcke 11-8-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 1361/1934.

41. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 12-8-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 522/1965.

42. Hedeselskabet til Landbrugsministeriet 20-8-1932. Ibid.

Det gik dog ikke så galt; den »gamle« bestyrelse fandt på et møde 23/8 det åbenbart for bedst at gå ind i forhandlinger om sagen, og på mødet den næste dag enedes man om at forelægge et ekstraordinært repræsentantskabsmøde følgende ordning: »at Direktør, Kontorchef og Afdelingsledere vælges af Bestyrelsen under Approbation af Landbrugsministeriet. Direktøren bærer Ansvaret overfor Bestyrelsen, for Statsmidlernes Vedkommende tillige overfor Landbrugsministeren (Regnskabet deles)«. ⁴³

Ud af sommerens intrikate mønster af begivenheder fremstår et enkelt moment ganske klart og utvetydigt: Landbrugsministeriet ønskede *en enkelt mand* som leder af selskabet, hvilket jo også harmonerede godt med Andreasen, Mortensen, Hauchs (og Westh's) tanker. Westh havde i midten af juli en samtale med Kr. Bording om sin stilling som vandløbskonsulent, eftersom Lønningsrådet på det sidste havde udvist en ret påfaldende interesse for sammenhængen mellem stillingens faktiske indhold og aflønningen. Det var ikke Westh ukært at ombytte sin udsatte stilling som Wilckes prügelnabe med Hedeselskabets direktørstol, men Bording afviste tanken, nu hvor man havde opgivet den tostrengede ledelse. ⁴⁴ Men Westh var ikke den eneste kandidat. Hauch foretrak forstander J. C. Overgaard, Ladelund landbrugsskole; Lüttichau til gengæld en forstmand, skovrider Thøger Jagd, og havde i øvrigt modtaget en sondering fra en af Hedeselskabets gamle »konkurrenter«, ingeniør Ulrik Pedersen. Over for disse emner følte Flensborg sig stedt i en vanskelig situation, da han i sine breve til Wilcke ikke lagde skjul på, at han gennem sine 30 år i selskabets tjeneste havde et vist krav på ikke at blive skubbet til side af den første den bedste kandidat. ⁴⁵

Hvis repræsentantskabet stod fast på Tønder-linjen, var der altså lagt op

43. Protokol for bestyrelsesmøde 24-8-1932, p. 209.

44. Westh til Hauch 15-7-1932. Westh's arkiv. Efter Westh's opfattelse var ministeren i det hele taget kritisk over for tanken om at opretholde Hedeselskabet - hvorfor ikke splitte det op i dets enkelte dele og lade arbejdet overgå til andre institutioner? Det var især plantage-tilsynet, der var genstand for kritisk omtale.

45. Se Flensborgs skrivelse til Wilcke 6-6 og 11-8-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 1361/1934, jfr. A. C. Mortensen: Saa meget hændte, p. 178f. Viborg Stifts Folkeblad mente 24/9, at Lüttichau selv var blandt direktør-emnerne.

til en større debat på det overordentlige repræsentantskabsmøde den 23. september 1932 i Århus. På et forudgående bestyrelsesmøde gjorde Jens Holdgaard og Mads Lambæk ophævelser over det fremlagte forslag,⁴⁶ men Wiicke beroligede med en udtalelse om, at ministeren formentlig ville acceptere et forslag, enstemmigt vedtaget af repræsentantskabet. Derefter gik man til mødet med repræsentanterne, og her var stemningen mildt sagt dårlig. Flere talere fandt ministerens fremgangsmåde »hensynsløs« og »egenmægtig« i betragtning af vedtagelsen på Tønder-mødet. Her var i realiteten tale om en slags »nationalisering«. Wilcke fastslog imidlertid, at han for sin del ikke ønskede Hedeselskabet underkastet større ændringer. Sagen var blot den, at Hedeselskabet administrerede store statsmidler, og at der gang på gang havde rejst sig kritik af selskabets dispositioner. Disse udtalelser plus Sonnes appel om national samling omkring Hedeselskabet vendte stemningen, især da Holdgaard havde betonet den mulighed, at de landøkonomiske foreninger selv overtog grundforbedringssektoren.⁴⁷

Nu stod kun tilbage at finde frem til den rigtige mand på direktørposten, en mand, der kunne tjene to »herrer« (repræsentantskab og ministerium) uden at miste balancen. Wilcke havde allerede før mødet i Århus fået den sygemeldte Niels Andreasens fuldmagt til at stemme på Flensborg, og ved næste bestyrelsesmøde den 22. november 1932 i Landbrugsministeriet faldt valget da også på den 59-årige kontorchef, at regne fra 1/4-1933. Men samtidig vedtog bestyrelsen at ansætte Niels Basse som afdelingsleder for grundforbedringsvæsenet.⁴⁸ Westergaards nære medarbejder havde i årets løb modtaget flere takkeskrivelser fra lodsejere eller lodsejergrupper, og dem havde han sendt videre til Lüttichau tillige med en oversigt over grundforbedringsarbejdet pr. 1-10-1927. Bestyrelsen mente da også at måtte honorere denne indsats ved at indsætte afdelingslederen som koordinerende mellemed mellem Parbo, Thøgersen og J. P. Olesen på den ene side og

46. Holdgaard forlod også bestyrelsesmødet 24/8 uden at have underskrevet protokollen.

47. Uformelt (eller foreløbigt?) referat af repræsentantskabsmøde i Århus 23-9-1932. Hovedkontorets arkiv. Sonne fandt ministeriets ønske »særdeles vel motiveret« (Min Livsmelodi, p. 153).

48. Protokol for bestyrelsesmøde 22-11-1932, p. 222.

Da de tyske besættelsestropper den 9. april 1940 kom til Viborg, hejste de straks hagekorset på Hedeseelskabets bygning. På direktør Flensborgs indstændige anmodning blev det dog atter fjernet.

Flensborg på den anden. Hvis Flensborg på noget tidspunkt har været glad for at få en slags »underdirektør«, blev han hurtigt omstemt, da de øvrige afdelingsledere tilkendegav deres utilfredshed med den trufne ordning.⁴⁹

Ministeriet havde også fra anden side hørt om afdelingsledernes betænkeligheder, og da ordningen efter Wilkes opfattelse ikke harmonerede med aftalerne af 24. august, nægtede man at godkende Basses ansættelse,⁵⁰ og

49. Flensborg til Wilcke 1-12 og 6-12-1932. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 522/1965, jfr. et brev fra Thøgersen til Westh 4-12-1932, hvori der åbent tales om Olsens og Thøgersens afgang i det tilfælde, ordningen gennemføres (Westh's arkiv).

50. Landbrugsministeriet til Hedeseelskabet 14-12-1932 som svar på Hedeseelskabets indstilling af 6-12. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 522/1965.

Tyske soldater i »bivuak« foran Hedeselskabets hovedkontor i Viborg 9. april 1940.

en efterfølgende forhandling mellem Bording og Lüttichau ændrede ikke ministeriets beslutning. Samtidig fastslog man, at selskabets regnskab fra 1. april 1934 skulle opdeles i to afdelinger for henholdsvis private midler (bidrag, egne plantager o. lign.) og statsmidler. Repræsentantskabet affandt sig med de trufne beslutninger, selv om Petersen-Dalum i hvasse vendinger beklagede, at Hedeselskabet blev desavoueret straks efter nyordningens ikrafttræden.⁵¹ Samtidig nedsatte man et 5-mands udvalg, der skulle fremsætte forslag til en ændring af vedtægterne. Udvalgets arbejde blev ret besværligt, bl. a. forlod den temperamentsfulde Wilcke et fællesmøde med

51. Hedeselskabets Tidsskrift 1933: 167ff.

bestyrelsen, og det hele faldt til jorden, bortset fra at de fem »delegerede« for fremtiden fik stemmeret i repræsentantskabet og dermed adgang til at overvære den lukkede del af mødet.⁵² I juli 1933 forlod Holdgaard bestyrelsen, og da Mads Lambæk døde omtrent samtidig, fik bestyrelsen to nye »delegerede«: P. Nielsen, Tvis, og K. Røhr Lauritzen.

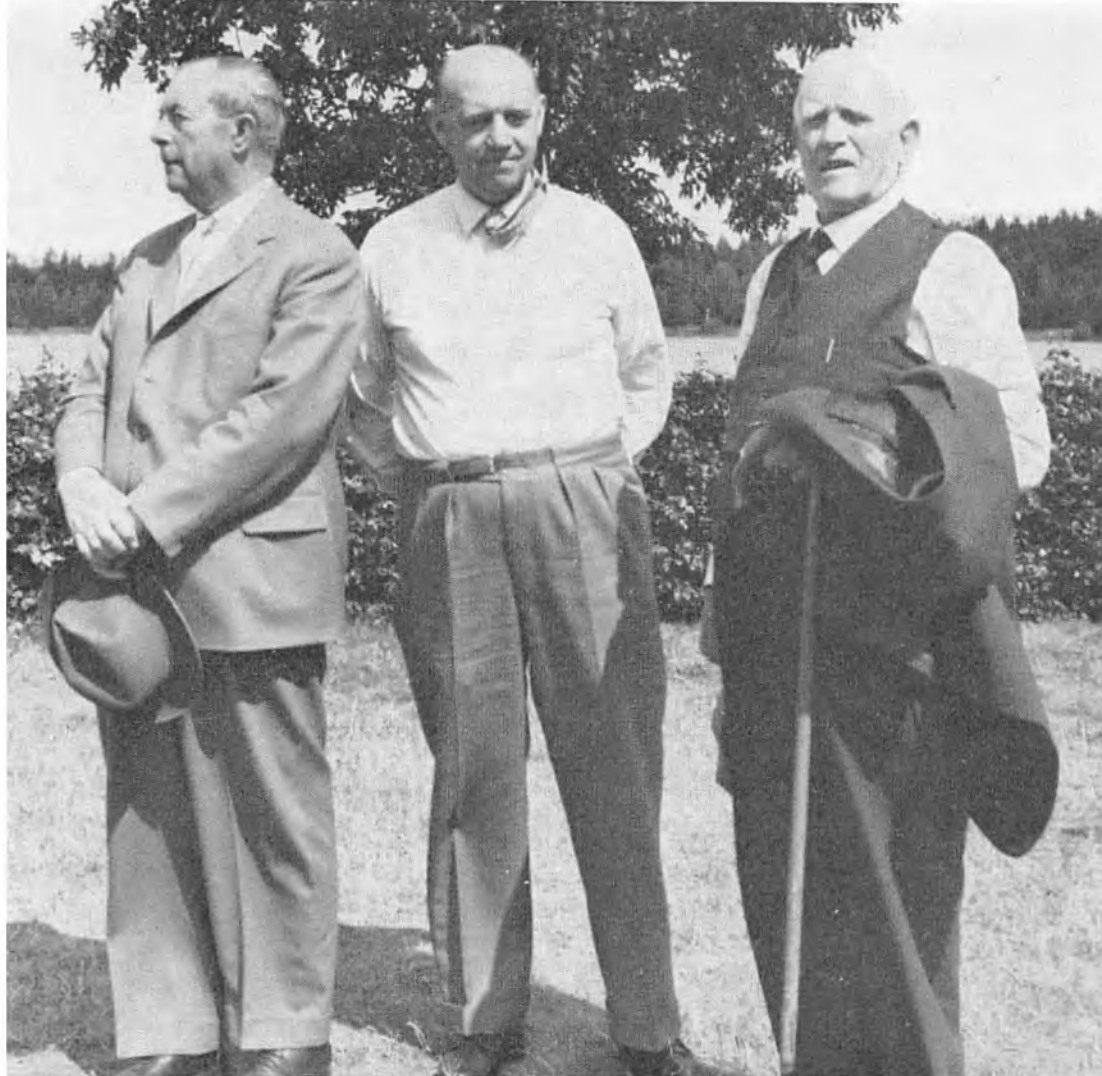
I de næste 6-7 år fungerede den nye ordning tilfredsstillende, også fordi de store opgaver inden for 1930'ernes kriselovgivning simpelthen ikke tillod vidtløftige spekulationer over ledelsesstruktur o. lign. Flensborg viste imidlertid i stigende grad sit eget »ansigt« som Hedeselskabets direktør, hvorved plantningssagen efter visse repræsentanters opfattelse fik en præferencestilling i forhold til den landøkonomiske virksomhed. I slutningen af trediveerne fremkom på repræsentantskabets årsmøde forslag om at lade en bestemt afdelingsleder (Basse) få referat til bestyrelsen, og i 1940 tog bestyrelsen op til overvejelse at lade Parbo og Basse overvære bestyrelsesmøderne.⁵³ Begivenhederne den 9. april 1940 satte også et skel i Hedeselskabets forhold til Landbrugsministeriet. Bording sagde i sin tale ved 1941-jubilæet, at på baggrund af sidste års begivenheder måtte al kritik af Hedeselskabet forstumme. I denne forbindelse dvælede ministeren også ved sin hederejse med J. C. Christensen . . . »Sjældent har jeg oplevet tre mere indholdsrige Dage . . .«, erklærede han.⁵⁴

Krigstidens vanskeligheder på brændselsområdet og problemerne omkring Det flyvende Korps' højt decentraliserede indsats, der under de givne vilkår stillede ledelsen i Viborg i en meget udsat position, gjorde Flensborgs sidste år som direktør ret byrdefulde. Wilckes og A. C. Mortensens utilslørede kritik og en kraftig aviskampagne medførte, at bestyrelsen ansatte Niels Basse som meddirektør fra 1. januar 1943 . . . »for at De kan blive fortrolig med den store Administration . . .«, som det hensynsfuldt hedder i ansæt-

52. Beretning afgivet 25-6-1934. Landbrugsministeriets Landvæsenstidsskrift 1361/1934, jfr. protokol for repræsentantskabsmøde 1934, p. 20ff.

53. Protokol for bestyrelsesmøde 23-10-1940, p. 151. Det fremgår ikke af bestyrelsesprotokollen, hvorvidt ordningen blev ført ud i livet.

54. Viborg Stifts Folkeblad 18-6-1941.

Tre direktører samlet ved Hedeselskabets årsmøde i Skjern 1959. Fra venstre ses Niels Basse (direktør 1943-1959), Fr. Heick (direktør 1959-1971) og C. E. Flensborg (direktør 1933-1943).

telsesskrivelsen. Direktørudnævnelsen gjaldt fra 1. juli.⁵⁵ Da den forhen-værende direktør i juli takkede for bestyrelsens kontante afskedsgave, oplyste han samtidig, at pengene skulle bruges til rekreation.

55. Bestyrelsen til Niels Basse 14-12-1942. Basses arkiv.

Det stod klart for Niels Basse, at det var bedst at opretholde ordningen med en enkelt direktør og lade afdelingslederne stå som sideordnede led i pyramidens næstøverste plan. Direktøren måtte have en juridisk uddannet kontorchef som administrativ hjælper (en tanke, som Wilcke fire år tidligere havde været inde på), og selv ønskede Basse at følge arbejdet i marken og deltage i vigtige møder og forhandlinger med landmændene.⁵⁶ Årsmødet 1943 konstaterede let kritisk, at man ikke havde haft tilstrækkelig kontakt med bestyrelsen under de urolige begivenheder omkring reorganiseringen af Det flyvende Korps 1942/43, men dette problem ville man for fremtiden undgå ved at tilstille repræsentanterne kvartårslige beretninger.

På disse vilkår arbejdede selskabet roligt og støt videre de næste 15 år. Bevidst og målrettet søgte man at tilpasse opgaverne fra de ekstraordinære forhold i tiden 1933-46 til den nye situation, og samme mådehold udviste man i forhold til ledelsesstrukturen. I 1958 valgte man som Basses efterfølger forstander Fr. Heick, der som bestyrelsesmedlem siden januar 1948 kendte selskabets interne forhold på nærmeste hold, og som i den fremtidige kurs kunne forene nye impulser og tanker med arven fra sine forgængere i Hedeselskabets øverste embede.

Hedeselskabets »hus« og dets daglige beboere – funktionærerne

Viborg-borgere med den rigtige sans for tilværelsens grandiose elementer må en tilfældig fredag morgen på Hjultorvet i 1920'erne have følt en kildrende gysen ned langs ryggraden. Hvem stillede nu mod det fornemme gulkalkede palæ med de imponerende statuer af gamle Morville og gamle Lüttichau? Ingen mindre end fhv. konseilspræsident J. C. Christensen, iført lang sort frakke og den karakteristisk lavpuldede hat. Og i hans selskab gamle Dalgas' søn Christian med knækflip og hvid højpuldet kasket! Når den svære, metalbeslåede dør lukkede sig efter de to personligheder, følte man, at der forestod

56. Basse til bestyrelsen 12-1-1943. Bestyrelsesbreve for 1943. Oprindelig tænkte han sig en integreret grundforbedringsafdeling, men opgav det senere, måske på grund af landvindingsarbejdets voksende betydning.

vigtige beslutninger. Også Hovedkontorets personale mærkede en gysen, Chr. Dalgas' nærværelse opladede luften og fik den ellers så elskværdige kontorchef til at virke anspændt – det gjaldt også den unge forstkandidat, der blev kaldt ind på direktørkontoret: Den kommitterede ønskede en kvalificeret mand til at betjene blæksugeren ved underskriftsproceduren.

En tidlig sommerdag i 1923 skred kredslæge Kai Bøggild med raske skridt over Hjultorvets toppede brosten. Palæets daglige beboere havde klager over »generende tung og daarlig Luft, Træk m. m.«, og bestyrelsen havde bedt om en sagkyndig vurdering. Kredslægen besigtigede forholdene og fremkom med en temmelig hvas kritik. Fra de nedre regioner sneg »Grundfugten« sig op gennem etagerne og burde mødes med asfaltisolering og overgang til centralvarme. Lysforholdene og rumfordelingen var også kritisabel. Og så gik den medicinske autoritet direkte til sagen: »De gyselige Klosetforhold bør ændres og W. C. i behørigt Antal anbringes, saa vidt muligt alle med Vindue direkte til det fri...«. ⁵⁷ Endnu et ærværdigt levn fra romantikkens århundrede blev skyllet væk i en ny tids stormflod. Bestyrelsen besluttede da at møblere bestyrelsesværelset for 2.800 kr. og ombygge palæet for 92.000 kr. Direktørkontoret var blevet indrettet for 1.500 kr. i september-oktober 1917, midt under Vandudvalgs-krisen.

Det var ikke alene den tunge luft, der til tider gjorde livet bag den til-lukkede facade problemfyldt. Selskabets funktionærer var naturligvis stolte af at virke i hedesagens tjeneste, men ønskede som alle andre en respek-tabel løn for indsatsen. I 1908 noterede man gennem det nye lønningsregle-ment en pæn fremgang, ⁵⁸ men verdenskrigens inflationsbølge udhulede satserne, og man måtte herefter med Finansudvalgets velvillige støtte bevilge dyrtidstillæg efter samme mønster som for statens tjenestemænd. Selskabets 67 funktionærer (59 fast ansatte, 8 løst ansatte) oppebar efter lønnings-reglementet ca. 126.000 kr. i fast lønning plus ca. 15.000 kr. i »emolumen-

57. Kredslægens erklæring, dateret 18-6-1923 i bestyrelsesbreve for 1923, B.187, 22-10-1923.

58. Th. Th. Hove: Hedeselskabet og dets medarbejdere, passim (Hedeselskabets Funk-tionærblad nr. 72/1966).

ter« (tjenestebolig, jord- og andre naturalydelser) pr. juni 1917.⁵⁹ Dyrtids-tillægget androg for 1917/18 ca. 31.000 kr. Øverst på lønningsskalaen stod Chr. Dalgas med 6.200 kr., afdelingslederne fik 5.200 kr., medens kontor-assistenterne nederst på skalaen måtte nøjes med små 1.000 kr. Når plantører kun modtog 500 kr. i pengeløn og samme beløb i emolumenter, er forklaringen den, at der i en del tilfælde kun var tale om en kvotaløn, resten betaltes af de private plantager, som arbejdede snævert sammen med Hedeselskabets lokale plantage. En sådan deling var efter Chr. Dalgas' opfattelse en økonomisk gevinst for selskabet, men det var åbenbart, at arbejdsindsatsen også fik karakter af en kvotaordning. De lave lønsatser medførte, at funktionærerne ofte blev tvungne til at søge bibeskæftigelse (mod en afkorting på 20% i lønnen), og plantningssagens kritikere hæftede sig især ved dette forhold. Et andet supplement til indtægten var rejsediæter, og man oplevede da det for familielivet beklagelige faktum, at en stor del af funktionærerne i op til 100-125 dage (og næsten lige så mange nætter) om året var fjernet mindst 4 km fra domicilet. Derfor indkasserede man fra 1918 den fyrstelige sum af 5 kr. pr. dag og samme beløb pr. nat.

Da alle erkendte, at lønningerne var for små, nedsatte repræsentantskabet i 1916 et lønningssudvalg, der efter 1 års tænkepause mødte op med et forslag om en lønningsskala i 8 klasser med 4-årige lønreguleringer mod de hidtidige 2-årige. Udvalget begrundede forslaget med, at den hidtidige ordning for hurtigt bragte den enkelte funktionær op på slutløn. Reguleringen indebar en stigning på ca. 8%. Reformen måtte dog udskydes, da repræsentantskabet i almindelighed stod usikkert over for spørgsmålet. Flere talere gjorde dog opmærksom på, at der i realiteten kun var tale om yderst beskedne stigninger.⁶⁰ Situationen klaredes med et dyrtidstillæg, indtil man efter langvarige forhandlinger med Folketingets lønningssudvalg – og med Westergaard som en meget værdifuld fortaler for funktionærernes lønkrav – pr. 1-10-1919 kunne sætte et nyt lønregulativ i kraft. Efter mønster fra den i september 1919 vedtagne tjenestemandsløve var systemet bygget op i 10

59. Opgørelse dateret 22-6-1917. Hovedkontorets arkiv.

60. Debatten er refereret i Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 222ff.

klasser (med 3-årige lønreguleringer), fra 1. klasse (den kommitterede) med 9.600 kr. til 10. klasse (kontorister og tegnere) med 1320 kr. Forstfolkene bemærkede dog med en vis malice, at møseditriktsbestyrere og -assistenter (Westergaards folk) havde fået en højere placering.⁶¹ Lønspørgsmålet havde nu fundet en løsning, selv om Hedeselskabets eget forslag af oktober 1919 havde forudsat en større stigning.

I 1922 fik funktionærforeningen udvirket, at Hedeselskabet gennem en livrenteordning ydede et supplement til de beskedne beløb, som tilfaldt funktionærerne eller deres efterladte af forsørgelseskassens midler ved afsked eller død. Herved nåede man op på højde med statens pensionsregler.⁶² Ved de efterfølgende revisioner af lønningsregulativet i 1931, 1942, 1945, 1946, 1950, 1953, 1955, 1956 og 1959 har tendensen været en stadig større tilnærmelse til statens lønningssatser, hvor de individuelle muligheder for lønfremgang har været indskrænket til de næsten årlige opnormeringer. Efter gentagne ønsker fra myndighederne i København erstattede man i 1948 de hævdvundne diætregler med statens almindelige dagpengesystem.⁶³ I 1955 besluttedes det at afvikle forsørgelseskassen, efterhånden som dens medlemmer overgik til pensionering efter statens regler.⁶⁴ Efter næsten 20 års ihærdige anstrengelser, der også havde inddraget hedesagens rigsdagsmænd fra alle partier, lykkedes det i 1939 at få bevilget stedtillæg for de faste tjenestemænd og fire år senere de løst ansatte.⁶⁵ For at bøde på finansmyndighedernes sendrægtighed bevilgede Hedeselskabet for 1937/38 og 1938/39 stedtillæg af egne midler, og samme udvej anvender man flittigt

61. Hedeselskabets Tidsskrift 1920: 246ff. I bestyrelsesbreve for 1919 og 1920 findes en omfangsrig korrespondance om sagen.

62. Hedeselskabet til funktionærforeningen 30-5-1922. Bestyrelsesbreve for 1922, jfr. Th. Th. Hove, op. cit., p. 39f.

63. Protokol for bestyrelsesmøde 8-12-1948, p. 30.

64. Protokol for bestyrelsesmøde 21-6-1955, p. 178.

65. Hedeselskabets Tidsskrift 1939: 351, 1940: 148f. På et kortfattet stikordsreferat fra årsmødet 1939 har Mentz noteret: »Sent, altfor sent«! (Mentz' arkiv).

Hedeselskabets nye kontorbygning i Viborg blev taget i brug i maj 1958.
Arkitekt: Erling Zeuthen Nielsen.

i de efterfølgende år i form af ekstrahonorarer til direktør og afdelingsledere m. fl.⁶⁶

Statstjenestemændenes løn- og pensionsforhold var gennem hele perioden det store forbillede for funktionærerne ved det private Viborg-selskab. Lønforhøjelser kommer sjældent dumpende ind ad brevsprækken; det indså Hedeselskabets funktionærer allerede i 1907 og dannede en fagforening, Foreningen af Hedeselskabets Funktionærer.⁶⁷ Med varierende held søgte foreningen at bedre medlemmernes kår, således som det er vist ovenfor, og

66. Trods indsigelser fra såvel Landbrugsministeriet som Finansministeriet fortsatte Hedeselskabet denne linje.

67. Th. Th. Hove, op. cit. p. 29ff.

fik i 1934, nu som Foreningen af Hedeselskabets Tjenestemænd (1932ff), forhandlingsret ifølge den nye tjenestemandsløve af 1931, paragraf 21-24, der gav tjenestemandorganisationer tilsvarende rettigheder over for den pågældende styrelse.⁶⁸ Et år senere indførte selskabet statstjenestemændenes afskedigelsesregler. Efterhånden som de faglige landsorganisationer begyndte at interessere sig for medlemmernes forhold rundt omkring på ansættelsesstederne, blev det sværere for tjenestemandforeningen at opretholde det kollegiale fodslag. Forstfolkene brød i 1939 ud af rækkerne og dannede Hedeselskabets Skovriderforening og Foreningen for Skovfogeder og Forstassistenter under Hedeselskabet, og samtidig overdrog ingeniører og konstruktører deres forhandlingsret til henholdsvis Ingeniørforbundet og Teknisk Landsforbund.⁶⁹ Snart dukkede en ny sammenslutning op, Foreningen af underordnede Funktionærer ved Det danske Hedeselskab, bestående af løst ansatte landbrugskandidater og konstruktører, og allerede i 1941 forelå et nyt lønnings- og pensionssystem for denne gruppe.⁷⁰ De to organisationer sluttede sig i 1950 sammen til én organisation, Foreningen af tjenestemænd og funktionærer ved Det danske Hedeselskab, og kort tid derefter blev funktionærernes pensionsforhold ordnet ved en kontrakt med Statsanstalten for Livsforsikring.⁷¹

Fra 1-5-1948 erklærede Dansk Ingeniørforening blokade mod Hedeselskabets ingeniørstillinger og opnåede efter fire års stædig kamp at få Hedeselskabets ingeniører ind under foreningens overenskomst med staten af 16-7-1952.⁷² Selv om Landbrugsministeriet samtidig accepterede en del omnormeringer for at opretholde balancen mellem de forskellige tjenestemænds- og funktionærgrupper, vakte ordningen nogen fortørnelse blandt

68. Protokol for bestyrelsesmøde 12-4-1934, p. 88. Den nye direktør C. E. Flensborg kendte jo funktionærernes problemer, bl. a. som funktionærforeningens første formand (1907-1913).

69. Protokol for bestyrelsesmøde 25-10-1939, p. 115.

70. Protokol for bestyrelsesmøde 23-10-1940, p. 149, 10-3-1941, p. 165.

71. Protokol for bestyrelsesmøde 3-7-1951, p. 109, jfr. Hedeselskabets Tidsskrift 1951: 222.

72. Protokol for bestyrelsesmøde 3-12-1952, p. 139f.

landbrugskandidaterne, der ønskede principiel ligestilling mellem forstkandidater, landbrugskandidater og ingeniører. Da man i det hele taget kunne tale om almindelig advancementsnød, karakteriseret ved en høj gennemsnitsalder ved advancement til højere stillinger, opnåede Hedeselskabet gennem lønregulativet af 31. august 1956 en vis forbedring af forfremmelsesmulighederne.

Hovedbygningen på Hjultorvet, der med nød og næppe kunne klare 1930'ernes kraftige vækst i medarbejderskaren, kom uhjælpelig til kort over for 1940'ernes ekspansion, og man måtte derfor ty til lejede lokaler rundt omkring i byen. I 1940 havde man sikret sig en tilstødende ejendom, og i 1949 begyndte man for alvor at overveje mulighederne for lokaleudvidelser. Arkitekt Erling Zeuthen Nielsen vandt 1. præmien i en arkitektkonkurrence om en ny kontorbygning i form af et tilstødende anneks, og omkring maj 1958 kunne bygningen tages i brug. Niels Basse var således i stand til at overdrage sin efterfølger et veltrimmet, velaflyttet embedsmandskorps i rummelige, pæne kontorer, rede til at løse dagens og morgendagens problemer. »Grundfugten« trængte ikke længere igennem.

C. Økonomi og politik

En flydende grænse: statstilskud over for egne midler

Den 21. april 1926 var sindene i oprør på skovridergården i Birkebæk. I forbindelse med afslutning af årsregnskabet for A/S Plantningsselskabet Sønderjylland havde kontoret sendt et af bestyrelsesmedlemmerne, Chr. Lüttichau, en pakke med fire eksemplarer af regnskabet, men i skyndingen underfrankeret adressekortet med 10 øre. Straks tilskrev Chr. Dalgas bestyrelseskollegaen på Tjele om fadæsen og vedlagde 50 øre i frimærker – de 20 øre til dækning af den forventede strafporto og 30 øre til supplerende frankering af de 3 pakker regnskaber, som Chr. Lüttichau skulle videresende. Nogle dage senere indløb svar fra Tjele: »Jeg har ingen Strafporto betalt«. Svaret rejser unægtelig det for historievидenskaben afgørende problem: Fik den kommitterede de 20 øre tilbage igen? Over for dette metodisk interessante spørgsmål kan man rejse en anden problemstilling: Om eksemplet er typisk for ånden og bogstavet i den Chr. Dalgas'ske administration i det hele taget? Svaret må ubetinget blive et ja.

Som sagfører Olesen bemærkede det,¹ var »den økonomiske Balance« selskabets absolutte læresætning – i 1915 som på ethvert andet tidspunkt i dets nyere historie. Chr. Dalgas fortolkede sætningen som en gennemført sparsommelighed i forhold til lønnings- og kontorholdsudgifter, og denne indstilling forsvandt ikke helt med direktørskiftet i 1933 (og 1943). På grund af dets særlige struktur og arbejdsfelt måtte Hedeselskabet til syvende og sidst basere sin fortsatte eksistens på offentlig støtte, og her fulgte Chr. Dalgas normalt den linje kun at fremsende bevillingsansøgninger, når vejen til skatkammeret i forvejen var banet ved hjælp af hedesagens politikere eller ved besøg i den røde bygning. Denne indstilling krævede resignation og bremsede mange initiativer, der nok var solidt begrundet, men hvor

1. Se ovenfor p. 61.

finansmyndighedernes forventede uvilje var den kommitteredes bedste forbundsfælle ved bestyrelsens budgetdrøftelser.

Selskabet havde dog også andre indtægtskilder end statstilskudet, nemlig medlemsbidrag og lignende, erhvervsindtægter fra landøkonomiske og forstlige aktiviteter og refusioner for udført projekteringsarbejde og vejledning inden for de forskellige arbejdsområder. Oplysninger herom fremgår af den årlige regnskabsberetning, der bringer en sammenfattende status over aktiver og passiver, driftsregnskabet, regnskabet over legater og fonds samt det kommende års budgetter. Indtil finansåret 1934/35 indgik samtlige indtægts- og udgiftsposter i et enkelt regnskab, hvor statstilskudet blev afregnet over de enkelte bevillingskonti efter forudgående specifikation. Denne procedure littede ikke overblikket over selskabets økonomiske situation og var især til besvær, når Landbrugsministeriet i form af »budgetudgifter« måtte give en slags forskud på de befordringsudgifter, diæter m. v., der senere skulle opkræves hos klienterne som refusion for udført arbejde. Efter forudgående drøftelser i den udvidede bestyrelse af 1932 omlagde finanshovedbogholder Hans Bjarne regnskabet, hvorved det blev delt i et regnskab for Hedeselskabets egne midler og et regnskab for statsmidler. Hver måned skulle Hedeselskabet indsende en regnskabsoversigt til Landbrugsministeriet efter forudgående revision hos den lokale revisor. Ministeriet var herefter i stand til at udbetale »runde tilskud« og derefter ordne mellemværendet ved »løbende regning«, en statslig kassekredit, der tillod at betragte klienternes refusion som udestående fordringer.² Mellemløbsregningsaldoen var oprindelig rentefri, men fra 1-1-1953 har Hedeselskabet ydet en rente, svarende til den gældende diskonto, af den del af saldoen, der oversteg 1 million kroner.

I grove træk kan forholdet mellem selskabets indtægtskilder opsummeres i nedenstående oversigt, der bygger på regnskabsberetningerne for 1914, 1924/25, 1934/35, 1944/45, 1954/55 og 1964/65. Da det i denne sammenhæng først og fremmest er de lange linjer, som interesserer, synes det forsvarligt at anvende 10-års »spring«.

2. Landbrugsministeriet til Hedeselskabet 8-4-1935. Landbrugsministeriets Landvæsenjournal 2329/1937.

Tabel nr. 8. HEDESELSKABETS DRIFTSINDTÆGTER 1914-64
(AFRUNDEDE BELØB)

År	Medlems- bidrag kr.	Legater og fonds kr.	Erhvervs- indtægter kr.	Refusioner kr.	Statstilskud kr.
1914	43.000 13%	10.000 3%	94.000 27%	23.000 7%	175.000 50%
1924-25	70.000 6%	29.000 3%	268.000 24%	85.000 8%	653.000 59%
1934-35	48.000 4%	26.000 2%	420.000 33%	216.000 17%	571.000 44%
1944-45	78.000 2%	37.000 1%	1.643.000 32%	1.624.000 32%	1.696.000 33%
1954-55	112.000 1%	201.000 2%	5.995.000 47%	2.851.000 22%	3.634.000 28%
1964-65	98.000 0,3%	100.000 0,3%	14.189.000 47%	8.240.000 27%	7.599.000 25%

Det fremgår klart, at medlemsbidrag, d.v.s. bidrag fra enkeltpersoner og fra organisationer og officielle myndigheder, fra 1920'erne ikke har spillet nogen større rolle i selskabets økonomi. Med et fast kontingent og en begrænset medlemskreds har der ikke været større ekspansionsmuligheder i denne sektor. Renter fra legater og fonds har varieret en del på grund af forskellig praksis i spørgsmålet om henlæggelser, men den egentlige legatmasse har ikke undergået større forøgelser. Hedesagens aftagende styrke har også sat sig spor på dette område. Meddelelser i tidsskriftet af typen: »Pige Gertrud Nicoline Amalie Nielsen af Skårup på Fyn . . . har skænket sin efterladte formue på 6.000 kr. til Hedeselskabet, renterne skal bruges til fremme af beplantningssagen . . .«³ er efterhånden blevet sjældnere. Ifølge tids-

3. Hedeselskabets Tidsskrift 1915: 133.

skriftets meddelelser har Hedeselskabet i perioden fået omkring 30 legater og lignende til et beløb på godt 800.000 kr., og heraf falder hovedparten i periodens første halvdel. Medmindre et legat har været behæftet med klausuler, er det indgået i reservefonden. Hedeselskabets nyere historie, og især tiden efter 1934-reformen, kan opvise en lang række fondsdannelser til specifikke formål, såsom industrifond, driftsfond for plantager, bygge- og grundforbedringsfond, driftsfond for gårdene m. v. En ganske særlig fondsdannelse interesserede dog revisorerne gennem årtier, nemlig Fornylsesfonden for udlejede (mergel)spor, der hidrørte fra 1. verdenskrigs bortsalg af spor til tørvettransport og lignende.⁴ Det pirrede en debat/kreditteknokrat at se et sporfonds midler blive anbragt i uopsigelige plantagelån, og hvem andre end staten havde i sin tid bevilget penge til indkøb af de senere bortsolgte spor? Ved en regnskabsomlægning i 1954 indgik midlerne på normal måde i Hedeselskabets aktiver.

Under gruppen »erhvervsindtægter« er medregnet indtægter fra plantagevirksomheden, fra maskinstationsassistance i videste forstand og fra selskabets landbrugsejendomme: Mosestationen Pontoppidan ved Herning, Hesselvig Enggaard og to hedegårde, der i 1945 og 1953 er tilgået som gave: Klosterlund og Kaptajnsgården. Som andre landbrugsejendomme har Hedeselskabets besiddelser været underkastet skiftende konjunkturer, og især har Hesselvig Enggaard haft karakter af at være et varierende aktiv. Gang på gang har selskabets revisorer sukket over det pauvre regnskabsresultat fra den traditionsrige hedegård, gang på gang har årsmødet nedsat repræsentantskabsudvalg, der skulle forsøge at etablere bedriften som veldrevet landbrugsejendom, – og gang på gang har besætningen eller høavlen svigtet forventningerne. I 1965 bortforpagtede man landbrugsbedriften.

Efter regnskabsomlægningen i 1934 har Hedeselskabet i væsentlig grad udvidet og intensiveret den erhvervmæssige virksomhed, således at indtægterne herfra i periodens slutning tegner sig for halvdelen af selskabets indkomster.

Grænsen mellem denne gruppe og begrebet »refusioner« er naturligvis

4. Se ovenfor p. 240.

ret usikker. Her er der også tale om tjenesteydelser, men først og fremmest i form af vejledning, projektering, planlægning og tilsyn. Hverken Mose- og Engafdelingen eller Teknisk Afdeling har på noget tidspunkt udført entreprenørarbejde; derimod har Plantningsafdelingen gennem Det flyvende Korps' virksomhed og gennem sin administration af private plantager påtaget sig såvel planlægning som egentlig administration. I forbindelse med kampen om sønderjydernes gunst⁵ fastslog man, at Hedeselskabets virksomhed »fra første Færd (er) bygget op paa Princippet *gratis og velvillig Vejledning* . . .«, og at dette forhold ikke var ændret gennem senere refusionsregler, idet de tillod en graduering »under Hensyn til Sagens Størrelse, Art, Beliggenhed m. m.«⁶ Inden for den landøkonomiske virksomhed drog man et skarpt skel mellem Jyllands »hedeegne«, hvor man principielt ydede gratis assistance, og »gode egne«, hvor rekvirenterne ved dræningsarbejder betalte 8-10 kr. pr. ha (1920-satserne). Tilsvarende inddrog Teknisk Afdeling kun lønningerne i refusionsbeløbet, når det drejede sig om større sager (10.000 kr. og derover). Hensigten var oprindelig kun at opkræve refusion for befordringsudgifter og andre direkte udgifter. Plantningsafdelingens refusionsprincipper var i Chr. Dalgas' dage mindst lige så fleksible. I 1912-udvalgets betænkning⁷ hed det blot, at bestyrelsen fastsatte refusionsbeløbet ved større plantager; i en senere diskussion med A/S Hovborg plantage fastsloges,⁸ at taksten normalt var 8% af en plantages nettoudbytte – det indebar naturligvis, at Hedeselskabet i hele »opvækstperioden« afholdt udgifterne selv.

Når selskabet i økonomiske trængselstider fik ministerielle opfordringer om at skærpe refusionspolitikken, mødte det normalt stærk modstand. Man var betænkelig ved at bryde med en hævdvunden praksis, og desuden frygtede samtlige afdelinger en nedgang i arbejdet til gavn for konkurrenterne. Laboratoriet indtager her en særstilling, da beregning for analysearbejde og lignende altid er sket efter gældende normaltakster for offentlige laboratorier.

5. Se ovenfor p. 181ff.

6. Notat dateret 22-1-1920, jfr. bilag nr. 1 til »Afsluttende Beretning til Det danske Hedeselskabs Repræsentantskab fra Udvalget af 24. Juni 1912«. Hovedkontorets arkiv.

7. Ibid.

8. Bestyrelsesbreve for 1926, B. 89, 26-11-1926.

I 1947 bestemte Landbrugsministeriet, at Hedeselskabet selv måtte afholde en del af opnormeringen af august 1945 ved en forøgelse af refusionerne,⁹ og fra 1949/50 har de enkelte afdelinger været henvist til at inddække samtlige administrationsudgifter (÷ lønninger til det faste personale) i form af refusioner. I praksis har man inden for den landøkonomiske sektor knæsat en ordning, hvorefter refusionsbeløbet beregnes som en fast procentandel af overslagssummen; for Mose- og Engafdelingen ca. 8%. Plantningsafdelingen indtager ved sin blanding af statslig tilsynsvirksomhed og privat skovbrugsassistance en særstilling. For assistance i form af arbejdsledelse har man opkrævet 15% af den udbetalte arbejds løn plus et fast honorar; når der har været tale om egentlig administration, har man graderet refusionen efter plantagernes bonitet, aldersklasseforhold, træartsfordeling m. v., men dog således at refusionens størrelse i sidste instans afhang af den lokale distriktsbestyrers skøn. Overgangen til Hedeselskabets ny regnskabssystem pr. 1. april 1964 har dog muliggjort en ny refusionsordning, der bygger på 1) en fast arealafgift, 2) en vis procentandel af den udbetalte arbejds løn og 3) en vis procentandel af det udførte salg af skoveffekter.¹⁰

Udgør refusionerne gennem perioden en stigende andel af driftsindtægterne, udviser statens tilskud til Hedeselskabets direkte virksomhed efter kulminationspunktet i 1934/35 en lige så markant nedgang, idet egentlige »forvaltningstilskud«, såsom tilskud til småplantninger og hegn, tilskud til fredskovsplantager, mergeltransporttilskud og lignende ikke er medinddraget i oversigten. Oprindeligt blev det direkte statstilskud som nævnt ydet som tilskud til hvert enkelt arbejdsområde samt til selskabets administrationsudgifter, en ordning, der i særlig grad var til fordel for plantningsafdelingen. Hvor de landøkonomiske afdelinger måtte afholde lønudgifter af tilskudsbeløbet, var plantningsafdelingen i den situation, at lederne af de to plantageadministrationsområder (Chr. Dalgas og Georg Morville), kontorchefen og flere assistenter, hvis arbejdsområde i det væsentligste faldt inden for det

9. Protokol for bestyrelsesmøde 12-6-1947, p. 227, jfr. ovenfor p. 537.

10. Bilag nr. 5 til Hedeselskabets skrivelse af 31-8-1970 til det af Landbrugsministeriet nedsatte udvalg om koordinering af Småskovforeningernes og Hedeselskabets virksomhed.

forstlige område, rent lønningsmæssigt var placeret under »administratio- nen«. Det samme gjaldt den kommitteredes (store) rejseudgifter. Ved regn- skabsomlægningen i 1934 bibeholdt man ordningen med tilskud til de enkelte arbejdsområder, men nu som »runde tilskud«. Det førte efterhånden til en uklar grænse mellem udgifter, der skulle afholdes gennem refusioner, og udgifter, der hørte ind under statstilskudet, hvortil kom at afdelingerne ved at forskubbe refusionsindbetalingerne kunne modvirke en evt. nedgang i statsbidraget. Efter forhandlinger med Hedeselskabets bestyrelse og Finans- udvalget udformede kontorchef i 3. Hovedrevisorat Gudrun Povlsen, der fra 1952 havde Hedeselskabets regnskab som særligt arbejdsområde,¹¹ en ny beregningsmåde for statens tilskud. Fra og med finansåret 1949/50 ydes tilskudet principielt kun til tjenestemændenes lønninger og evt. faste hono- rarer samt til pensioner og lignende.¹² Når normeringerne er fastsat i løn- regulativet, kan alene mulige lønstigninger tvinge statstilskudet i vejret. Plantningsafdelingen indtager dog stadig en særstilling, da der på finans- loven er afsat en særlig bevilling til dækning af udgifter i forbindelse med fredskovs- og skovlovstilsyn samt planlægning og vejledning i de kollektive læplantningsarbejder.

Hedesagens talsmænd og især Chr. Dalgas advarede gang på gang mod en deling af regnskabet, antagelig ud fra den betragtning, at de private midler så ville se ret ubetydelige ud ved siden af statstilskudet. Endvidere kunne en deling være første skridt på vejen mod en »nationalisering«. Det gik helt anderledes. Delingen blev i virkeligheden til fordel for Hedesel- skabet, fordi det fik rådighed over et produktionsapparat, der på grund af en heldig kombination af et hedeskovbrugs omdriftsrytme og gode konjunk- turer forvandlede til et godt aktiv. Refusionsproblematikken blev afklaret i en tid, hvor klienterne i kraft af landbrugets voldsomme ekspansion kunne (og ville) acceptere en omkostningsforøgelse. Da staten samtidig påtog sig

11. Hedeselskabets regnskab kom allerede i 1921 ind under delvis statsrevision, idet J. Wilcke udnævntes som den ene af selskabets to revisorer. I 1934 overtog 3. Hovedrevisorat kontrollen med regnskabet.

12. 3. Hovedrevisorat til Hedeselskabet 29-6-1948, jfr. protokol for bestyrelsesmøde 10-10-1949, p. 53f og Regnskabsberetning for 1948/49, p. 13f.

Folkemødet i Birkebæk den 25. juli 1923.

lønudgifterne og dermed den mest ekspanderende del af udgiftssiden, kunne Hedeselskabet med stor fortrøstning se fremtiden i møde.

Opgaveformulering og PR-virksomhed

Der eksisterer et par fotografier af et folkemøde i Birkebæk have på Isted-dagen den 25. juli 1923. Foran den dannebrogsklædte talerstol lejrer sig en hundredtallig forsamling af Hedeselskabets repræsentanter og omegnens hedebonder, stævnet til folkefest i den frodige have som en værdig afslutning på repræsentantskabets traditionelle udflugt. Hernings harmoniorkester har akkompagneret fællessangen og på egen hånd ladet messingklangen smælde ud i den varme sommerluft. Dagens vært, skovrider Chr. Dalgas, byder vekommen, H. C. Andersens og Rungs »I Danmark er jeg født, der har jeg hjemme« lyder som en unison hymne til alt, hvad der er dansk – og hovedtaleren går på talerstolen. Bred og rolig, en anelse duknakket, ser han ud over mængden, venstre hånd hviler på hoften, medens den højre med et

sikkert greb om talerstolens kant bærer en del af overkroppens vægt. Det er fhv. konseilspræsident og kirkeminister, folketingsmedlem J. C. Christensen, der nu taler, og emnet er naturligvis Det danske Hedeselskab og dets indsats for opdyrkning og plantning, en sand spareskilling for samfundet, som det udtrykkes. Billedet føres videre; har man en spareskilling, kan man udvide sin bedrift eller sætte penge i banken. Taleren foretrækker førstnævnte mulighed. (»Man skal tale sagte om Bankerne i disse Dage«). Men det er bedst, man løfter i flok som medlem af Hedeselskabet. »Danmark leve! (Hurra!)«.¹³ Året i forvejen har J. C. Christensen talt i Agerskov ved Åbenrå, da årsmødet for første gang holdes i det genvundne land. Temaet er her folkeviljen til genrejsningsarbejde efter katastrofen i 1864 og Hedeselskabets rolle i denne viljesakt. »Se op paa vort Flag: vi har Korset i vort Banner, og det Mærke kræver at *tjene*. De, der har Ørnen som Symbol, kræver at *herske*. Vort fælles Fædreland leve!«¹⁴ I anledning af Hedeselskabets 60-årsdag i 1926 skriver bestyrelsesformanden en jubilæumsartikel, hvor hemmeligheden bag selskabets succes hurtigt indkredses: »*For Folket, ved Folket*«. Og den, der omsætter det ideale sigte til praktisk handling, er Enrico Mylius Dalgas, hvis søn Christian Dalgas er kommitteret for den nuværende ledelse.¹⁵ »Bedre Mand end Dalgas har vi næppe haft i vort lille Folk«, lyder konklusionen i 1928, da repræsentantskabet hædrer stifterens 100-årsdag ved en højtidelighed på Århus nordre kirkegård.¹⁶

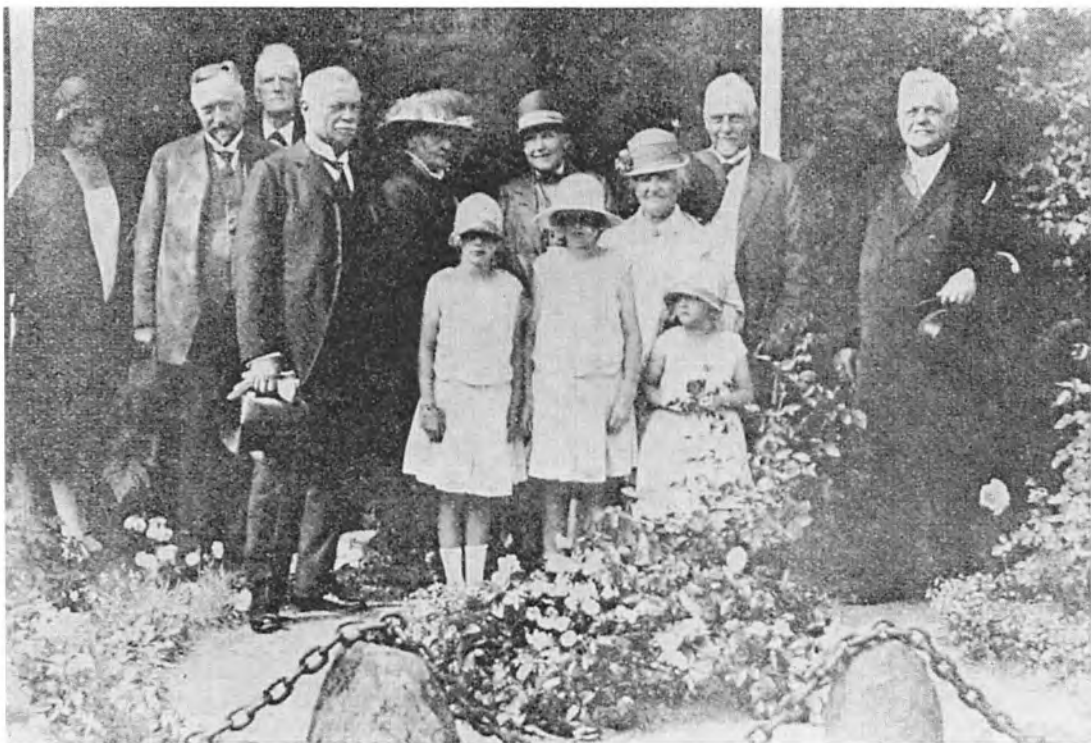
Der kunne anføres flere eksempler på J. C. Christensens opfattelse af Hedeselskabets udvikling og fremtidsopgaver, men det vil kun blive en gentagelse. Linjen er klar: Det danske *folk* sætter skulder ved skulder efter 1864, *Dalgas* anviser et af arbejdsfelterne, og frem vokser *Hedeselskabet* som frugten af denne vekselvirkning. Ved at fastholde dette grundsynspunkt

13. Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 198ff, Chr. Dalgas: Livserindringer, p. 59.

14. Hedeselskabets Tidsskrift 1922: 242ff.

15. Hedeselskabets Tidsskrift 1926: 63ff.

16. Hedeselskabets Tidsskrift 1928: 257ff. Ved tilfældets lunefulde spil bringer Hedeselskabets Tidsskrift på nærmest foregående side en meddelelse om en uagtsom ildspåsættelse i Påbøl plantage, der ejes af J. C. Christensen. Den uheldige brandstifter bærer navnet Dalgas.

Fra mindehøjtideligheden på Århus kirkegård den 16. juli 1928 i anledning af Enrico Dalgas' 100-års dag. På billedet ses N. Juel, Dalgas' familie og J. C. Christensen.

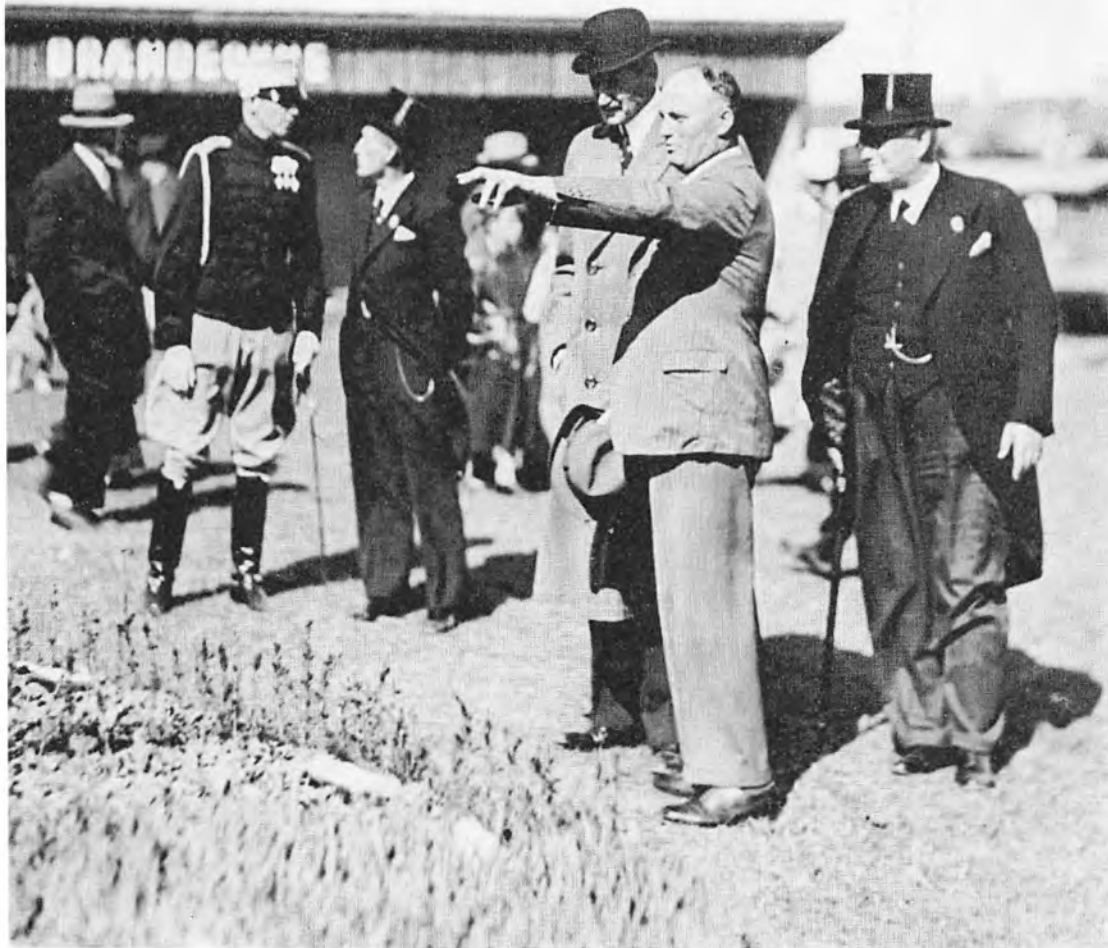
behøves slet ikke en vidtløftig diskussion om fremtidsperspektiver, opgaverne vil melde sig af sig selv. »Hedesagen« er hermed ikke alene et konkret anliggende, men nok så meget et nationalt *symbol*, der kan få mennesker til at skue højere end dagen og vejen. I mangt og meget kunne hedesagens varmeste fortalere blandt repræsentantskabets medlemmer: provst Thyssen, pastor Therkelsen, lærer Balle, grosserer Astrup og den mere reflekterede dommer Esmann erklære sig enig med formanden, men for dem var hedesagen først og fremmest hedeplantagesagen. Desuden drog de endnu en grænse. Hedeselskabet var et *privat* selskab, hvor staten kun havde én opgave: at være den gavmilde mæcen. Den lidt for nære forbindelse med det grådige altopslugende væsen omkring 1920-21 havde bragt nye elementer ind i ledelsen – med de mest ubehagelige konsekvenser for provst Thyssen personlig. Modsætningen viste sig for alvor på 1923-årsmødet, da man drøftede bestyrelsens forslag om bortsalg af et mindre plantageareal

»under Forbehold af Ministeriets Approbation«. Det kaldte provst Thyssen på talerstolen. Staten var måske nok selskabets arvtager, men den kunne ikke blande sig i et anliggende, der helt var underkastet repræsentantskabets afgørelse. Med den for ham særegne blanding af humor og fasthed, der i et velovervejet ordvalg lod tilhørerne ane de uheldsvangre konsekvenser af fortsat modstand mod bestyrelsens forslag, afviste J. C. Christensen at gå ind på Thyssens tankegang. Der var da en vis berettigelse i at spørge univerversalarvingen, især da arvingen havde givet Hedeselskabet det meste af det, der evt. skulle arves! Da en anden taler, dommer Esmann, stadig betvivlede det juridiske grundlag for afgørelsen og ikke fandt formandens modargument – at fornuft og høflighed krævede det – for overbevisende, erklærede J. C. Christensen: »Ja, Høflighed koster ingen Penge, og vi ønsker Penge – ogsaa gennem Høflighed«. ¹⁷

At opnå noget »hen ad vejen«, som Chr. Dalgas i sin nekrolog over J. C. Christensen sammenfattede sit indtryk af den afdøde formands leveregler, ¹⁸ var da i en vigtig periode af selskabets udvikling ophøjet til ledende princip. Det gjaldt om at holde virksomheden samlet, da hedesagen i snæver forstand ikke kunne stå på egne ben. Fra denne afventende position kunne man derefter tilbyde sin assistance, når udviklingen eller samfundet havde brug herfor. Denne linje har man med held fulgt gennem det meste af perioden: i den afgørende treårsperiode 1918-21, hvor en dynamisk moseingeniør Th. Claudi Westh overbevisende havde demonstreret grundforbedringsarbejdets betydning og fremtidsmuligheder; i 1932-33 (og igen i 1940), da samfundet i sine hektiske anstrengelser for at råde bod på massearbejdsløshedens ødelæggende virkninger mobiliserede Hedeselskabet som arbejdsskabende organisation; i efterkrigsperioden, hvor landbruget havde behov for at fastholde kriseforanstaltningernes produktive aspekter; og endelig i 1960'erne, hvor industrialiseringens trussel mod naturværdierne skabte en helt ny udfordring. Herigennem er det lykkedes at nyttiggøre de dynamiske kræfter, der vitterlig har gjort sig gældende i det traditionsrige selskab, på en sådan

17. Hedeselskabets Tidsskrift 1923: 151ff.

18. Hedeselskabets Tidsskrift 1931: 1ff.

Botaniker N. C. Nielsen fremviser en mindre del af Hedeselskabets Bellahøj-udstilling 1938 for kong Christian X. Tilhøjre ses H. Hauch.

måde, at de mere fik karakter af stimulerende end retningsgivende idéer. I første række tænkes her på ingeniør Westh's utrættelige kampagne for at forvandle det marginale jordbrugs »mosekultivering« til det hele landbrugs- erhvervs »grundforbedring« og C. E. Flensborgs bestræbelser på at give plantningssagen et nyt grundlag i sammenhæng med 1930'ernes kriselov-

givning, gøre den jydsk *hedesag* til den jydsk *skovsag*. Niels Basses landvindingsprogram havde samme dynamiske præg, men en uventet drejning og acceleration i samfundets moderniseringsproces fjernede de afgørende forudsætninger for dets gennemførelse.

Den højeste myndighed i Hedeselskabets anliggender varetages som tidligere nævnt af repræsentantskabet, og det kan derfor være nærliggende at undersøge, om denne forsamling i abstrakt forstand har drøftet opgaveformulering eller med et nudansk ord: målsætning. Det bør her erindres, at teoretiske overvejelser af denne art aldrig har haft en prominent placering i forsamlinger, hvor danske mænd (og kvinder) har drøftet fælles anliggender. Den rådige energi har man brugt på »de nærmeste krav«, desuden har sociale og dannelsesmæssige uligheder sikkert haft en afsvalende virkning på personer, der måske har haft lyst til at formulere en afvigende opfattelse, men er veget tilbage herfor af angst for »konsekvenserne«. Omvendt har Hedeselskabets ledelse stedse haft for øje ikke at fremkomme med forslag, der radikalt afveg fra den hævdundne linje, og som repræsentantskabet formentlig ville reagere imod. Et af formålene ved at have et repræsentantskab er selvfølgelig at kommunikere, men også at have støtte i en bredere kreds, der atter har indflydelse på opinionsdannelsen, lokalt som centralt.

Hvis man opfatter en debat om opgaveformulering som en nøje afvejning af de enkelte sagsområders indbyrdes vægtforhold, økonomisk som personelmæssigt, eller en drøftelse af mulige nye opgaver og deres løsning, må svaret på ovenstående spørgsmål blive benægtende. 1920'ernes bestræbelser på at bære hedesagen igennem en langvarig krise ved at udnytte grundforbedringsarbejdets iboende opdrift kommer vel nærmest en sådan debat, idet C. C. Branths gentagne kritik af de store hedeplantager med lidt god vilje kan opfattes som bidrag til en kvalificeret meningsdannelse. Kredsen omkring A/S Jydsk Landvinding forsøgte i tredivernes slutning at fremkalde et stemningsskifte til fordel for *hedeopdyrking*, men først efterkrigstidens

Detalje fra Hedeselskabets Museum. Hedeplantagens træer kan følges i effekter og billeder fra frø til gavntræ.

gode landbrugskonjunkturer i sammenhæng med den stigende mekanisering muliggjorde en sådan debat – og da var sagen forlængst gået over i det evolutionære stadi, hvor Hedeselskabets og Jydsk Landvindings ledere selv kunne aftale det videre fornødne. Debatten omkring 1950'ernes landvindingsprogram nåede aldrig at blive samfundsrelevant, højst erhvervsbetonet, og de fremkomne indlæg var for almene i deres holdning til at yde sagen afgørende støtte. Strukturdebatter ved bestyrelsesudvidelsen i 1921 og igen i 1932 (og den forudgående forhandling i 1918 med Statens Planteavlssudvalg) har været et i øvrigt vellykket forsøg på at fastholde den traditionelle linje: at Hedeselskabet hverken dirigeres fra Christiansborg eller Den røde bygning, men fra Viborg. Denne analyse får naturligvis ikke fat på de mere uformelle relationer mellem ledelsen og medarbejderstaben på den ene side og repræsentantskabet på den anden, hvor der har været lejlighed til at udveksle synspunkter om stort og småt, synspunkter, der i sidste instans har været med til at forme udviklingen.

I bedste overensstemmelse med Dalgas-arven har Hedeselskabet gennem den foreliggende periode haft øje for betydningen af at holde publikum orienteret om sagernes udvikling og vel at mærke kædet sammen på en sådan måde, at der ikke skulle opstå usikkerhed omkring den officielle linje. Her har J. C. Christensens traditionsbårne, evolutionære opfattelse fundet rig anvendelse. Bortset fra direkte indlæg i dagspressen, evt. formidlet via Ritzaus Bureau (og nu senest i radio og TV) har man især gjort brug af eget tidsskrift, pjecer og udstillingsarrangementer. Inden man drøfter de enkelte virkemidler, kan der være grund til at se lidt på et specielt arrangement, de såkaldte »hederejser«. Alle (eller næsten alle) personer med nogen indflydelse på Hedeselskabets anliggender har på et eller andet tidspunkt nydt godt af selskabets gæstfrihed, inddrukket den rene, friske luft på den jydsk hede og med betagelse set uendelige rækker af harpiksduftende mørke graner passere revy ved køreturen gennem en veldrevet hedeplantage. Des-

Konsulent Th. Th. Hove (yderst til højre) præsenterer på Bellahøj-skuet 1967 et udsnit af Hedeselskabets jubilæumsudstilling. Foran en gipsafstøbning af Bundgaards Dalgas-statue er opstillet tre hedeplowe, der illustrerer forskellige epoker i hedeopdyrknings historie.

uden har Hedeselskabet arrangeret rundture i Jylland for selskaber af københavnske forretningsmænd, der kunne tænkes at blive vundet for hedesagen og derved yde deres skærv til de store vidders beplantning. Endelig har dagblads-medarbejdere med Hedeselskabet eller dets anliggender som særligt arbejdsområde ved flere lejligheder stiftet bekendtskab med arbejdsmar-ken, så deres artikler om Hedeselskabets opgaver og arbejdsmetoder kunne få et større realitetsindhold end normalt.

Hedeselskabets Tidsskrift, der tidligere udkom to gange om måneden (fra 1933 dog kun én gang om måneden og siden 1942 seksten gange årligt), var i Chr. Dalgas' redaktørperiode (1894-1925) først og fremmest det officielle talerør, selv om hvert enkelt sagsområde principielt blev dækket ind gennem specialartikler, notitser og lignende. Det administrative stof: regnskaber, budgetter, mødereferater, statistiske oversigter og meddelelser fra hele den vidtfavnende arbejdsmark virkede ofte som en dødvægt, og redaktørens metodiske forsvarsattitude over for ethvert tegn på dissens satte ofte læserens tålmodighed på hård prøve. Alex. Foss' kritik af Hedeselskabets forstlige virksomhed¹⁹ indbefattede også redaktionen af tidsskriftet, og fra 1. januar 1926 overtog Flensborg og Basse hvervet.²⁰ Den nye redaktion lagde især vægt på at bringe oplysende stof i lettilgængelig form og naturligt nok med skyldig hensyntagen til grundforbedringsområdets stærkere placering i selskabets virksomhed. Desuden åbnede man spalterne for kritiske indlæg uden påhæftet gensvar, men det helt store kup tegnede Flensborg sig for, da han i 1927 fik lederen af Statens forstlige Forsøgsvæsen, professor A. Oppermann, til at popularisere forsøgsvæsenets resultater og derved give plantningssagens venner inspiration til det daglige arbejde i skoven.²¹

I 1934 dukkede signaturen »has« op for første gang, den senere redaktør i perioden 1943-70 *Harald Skodshøj*, der året i forvejen var blevet ansat som redaktionssekretær. Rubrikken Mindre Meddelelser, som de to redak-

19. Se ovenfor p. 317f.

20. I perioden 1917/18 var Chr. Dalgas fritaget for redaktørhvervet, idet bestyrelsen selv påtog sig opgaven med Flensborg som redaktionssekretær (Hedeselskabets Tidsskrift 1917: 91, 1918: 257).

21. Se ovenfor p. 324.

Redaktør Harald Skodshøj («has.») studerer en flyvesandsklit med 3 aldannelser.
Harrild 1964.

tører etablerede allerede i 1926, fik efterhånden et journalistisk præg, og med sine biografiske meddelelser, historiske artikler eller smårids fik Skodshøj efterhånden gjort tidsskriftet mere underholdende for en bredere kreds. Denne linje fortsattes efter 1943, da Harald Skodshøj under et fagligt redaktionsudvalg selv overtog redaktørhvervet. På årsmødet 1926 besluttede man at lade afdelingsberetninger, regnskaber m. v. udgå af tidsskrifter; nu dukkede stoffet delvis op igen i form af direktørens årsberetning, der siden har tegnet selskabets »politiske« linje udadtil. En del af det faglige stof blev i 1947 henvist til et nyoprettet organ, Hedeselskabets Funktionærblad. Direktørskiftet i 1959 bragte ingen større forandringer, men den åbenhed og debatholdning, der blev en uadskillelig del af 1960'ernes brud med tilvante mønstre, fandt efterhånden vej til det 80-årige kampskrift.

Udover de egentlige jubilæumsskrifter: C. Nyrops Det danske Hedeselskab 1866-1916 (1916) og C. E. Flensborgs Det danske Hedeselskab 1916-1941 (Hedeselskabets Tidsskrift 1941 og som selvstændigt, overdådigt illustreret værk) har selskabet gennem årene udgivet et væld af småskrifter og tryksager, mest af faglig art, men også egentlige pjecer. Rektor V. S. Lauritsen, Herning, udgav i 1930 pjecen »Det danske Hedeselskab« (Faglig Læsning nr. 26, Tidsskrift for skole og Hjem), på forsiden prydet med et billede af Dalgas-statuen i Århus og afsluttet med et fotografi, der viser Chr. Dalgas og dennes søn ved foden af Bundgaards Dalgas-statue på Høllund Søgaard. Hedeselskabet købte i 1931 2.000 eksemplarer af pjecen. Redaktør Skodshøj har også bidraget med flere pjecer, eksempelvis »Det danske Hedeselskab« (1933-34) og »Vi skal – og vi kan sætte Hænderne i Syng« (1941) som Hedeselskabet udsendte i samarbejde med landbo- og husmandsforeningerne. Den samme bekendelse til Dalgas-arven, som præger pjecerne, genfindes i Hedeselskabets »foldere« om virksomheden, jfr. indledningen: »Det danske Hedeselskab blev rejst som Folkesag« eller »Dalgas så det«. Via en kort historik, der anslår overtoner i læserens sind fra skoletidens

Kongen modtager et eksemplar af Fridlev Skrubbeltangs bog om Hedeselskabets historie 1866-1914, »Det indvundne Danmark«. Den overrækkes af bestyrelsens formand, godsejer A. Olufsen i overværelse af direktør Fr. Heick.

historiebøger med deres hyldest til nationens genrejsning efter 1864 og Dalgas' stolte pionergerning, når vi frem til virksomheden af i dag, illustreret med instruktive fotografier.

Med samme professionelle dygtighed har Hedeselskabet gennem hele perioden deltaget i forskellige udstillingsarrangementer i forbindelse med dyrskuer, Købestævnet i Fredericia, Jagt- og Skov-udstillinger i Forum o.s.v. På Bellahøj-udstillingen i 1938 i anledning af 150-års jubilæet for Stavnsbåndets ophævelse udformede Hedeselskabet et kæmpearrangement på et 1½ tdr. land stort område. Et imponerende skue mødte gæsterne – fra et batteri granstammer, der i varierende højder viste væksthøjden i plantagerne, til traktorer med efterhængt alplov, savværksprodukter, læhegn m. m. I udstillingsbygningen, naturligvis fremstillet af granstammer, måtte tilskuerne holde sig godt fast for ikke at blive svimmel over de mange kortarrangementer, der ved flittig brug af grafiske afbildninger og talende paralleller fortalte om Hedeselskabets landsomfattende pionergerning. Blot de drænrør, som Hedeselskabet havde anvendt i året 1937, ville nå Danmark rundt seks gange! Måske ville en eller anden gå fra udstillingen med den idé, at den danske landbrugsjord var totalt undermineret med drænrør. Det var botaniker N. C. Nielsen, der gennem mange år anvendte et væld af energi og fantasi på at skabe velgennemtænkte og veltalende udstillinger, bistået af den verbale PR-chef Harald Skodshøj. Da N. C. Nielsen faldt for aldersgrænsen, overgik hvervet til konsulent *Th. Th. Hove*, der med god sans for visuelle virkninger og erfaringer fra et topografisk-historisk forfatterkab (tørvefremstillingens historie og hedevejenes historie) siden 1961 har udvidet Hedeselskabets samlinger til et egentligt museum og samtidig skabt et stort arbejdsbibliotek til støtte for såvel Hedeselskabets stab som interesserede lægfolk. Jubilæumsudstillingen på Det jyske ungs-kue 7.-10. juli 1966 blev selskabets hidtil største udstilling, et passende klimaks på de mange arrangementer i anledning af 100-års dagen.

Det er vigtigt at holde styr på de 10-øres frimærker. Det er også vigtigt, at et stort plantnings- og grundforbedrings-selskab har tilstrækkelige midler at arbejde med, hvad enten pengene er hentet fra virksomheden selv eller fra statskassen. Men vigtigst er dog, at man har en opgave at løse, at der

foreligger en klart formuleret politik for den videre udvikling. Skulle det omgivende samfund mod forventning svæve i vildfarelse om de gode gerninger og den klare hensigt, må PR-folkene råde bod herpå. Spørgsmålet er så blot, om virksomhedshistorie som i dette tilfælde tjener et sådant formål eller fremstår som en strengt objektiv vurdering af en givet udvikling . .

HEDESELSKABETS BESTYRELSE 1971

Godsejer A. Olufsen
Formand.
Valgt af repræsentant-
skabet.

Godsejer Chr. Mourier-Petersen.
Næstformand. Valgt af
repræsentantskabet.

Folketingsmand
J. E. Foged.
Valgt af repræsentant-
skabet.

Fhv. landbrugsminister,
folketingsmand Chr.
Thomsen. Valgt af
repræsentantskabet.

Departementschef
Vald. Hornslet.
Valgt af Landbrugs-
ministeriet.

Kontorchef
Alice Brun.
Valgt af Landbrugs-
ministeriet.

Folketingsmand
Svend Haugaard.
Valgt af Landbrugs-
ministeriet.

Folketingsmand
Anders Andersen.
Valgt af De samv.
danske Landboforeninger.

Statshusmand
Svend Knudsen.
Valgt af De samv. danske
Husmandsforeninger.

HEDESELSKABETS ØVERSTE LEDELSE 1971

**Kst. direktør, kontorchef
B. Dalberg-Larsen.
Hovedkontoret.**

**Afdelingschef
B. Steenstrup.
Planeringsafdelingen.**

**Afdelingschef
K. Sandahl Skov.
Mose- og Engafdelingen.**

**Afdelingschef
N. Venov.
Teknisk Afdeling.**

**Laboratorieforsøger
J. Frederiksen.**

VI

AFSLUTNING

Opsummerende bemærkninger

Når to parter i en sag går ind i en dialog, er den manifesterede *uenighed* ofte det mest iøjnefaldende træk. Men ubevidst ligger der bag de divergerende synspunkter en vis *enighed* om et højere formål, en samhørighed på tværs af de etablerede fronter. Denne opfattelse synes at dække det modsætningsforhold, man i periodens første halvdel har kunnet konstatere mellem staten på den ene side og Hedeselskabet med dets styrende organer på den anden. Striden har stået om den afgørende indflydelse, derimod har man aldrig for alvor tænkt sig den mulighed, at selskabet skulle gøres til et rent statselskab, endsige nedlægges. Veneration for et historisk forløb, for en glørværdig indsats i fortiden har aldrig i længden kunnet bære en institution igennem, afgørende må til enhver tid være, om nogen har brug for den. Staten, og det vil i første række sige centraladministrationen, har til de fleste tider haft brug for en organisation, hvor rammerne har tilladt en hurtig omstilling, og hvor formelle vedtægter ikke på forhånd har krævet en generaldebat om sammenhængen mellem de påtænkte foranstaltninger og formålsparagraf, om ansvarsforhold o.s.v. Den lidt tunge og besværlige gang til de finansielle myndigheder har man i nogle tilfælde kunnet spare sig, fordi Hedeselskabet gennem sine private midler har haft større handlefrihed end rene statsforetagender. På denne baggrund har lejlighedsvisse nationaliseringsønsker nærmest haft akademisk præg. Set med Hedeselskabets øjne har enkelte marginal-opgaver været mere spændende end andre; til gengæld har man kunnet påregne stor lydhørhed hos de bevilgende myndigheder, når regningen skulle præsenteres.

Beständig på vej mod nye opgaver, der passede ind i formålsparagraffen. Sådan kunne man formulere Hedeselskabets linje gennem halvtreds år, hvis man anlagde en såkaldt nøgtern betragtning, befriet fra alle værdiladede udtryk som Dalgas-arven, hedesagens betydning for Danmark o. lign. Men

netop en sådan betragtning ville gøre store dele af Hedeselskabets nyere historie højst forvirrende. Bag de mange lyrisk holdte bekendelser til »hedesagen« skjuler sig den helt kontante realitet, at hedeplantagerne og den organiserede læplantning igennem årtier var ude i en regulær overlevelseskamp. Chr. Dalgas følte det som sin opgave at føre hedesagen frelst igennem alle prøvelser, ikke alene for at vogte faderens minde, men også for at se sit eget livsværk kronet med held. I denne kamp behøvede hedesagen en støttestav, den landøkonomiske virksomhed, fordi denne sektor med sin nære forbindelse til det altdominerende hovederhverv havde større appel end plantager i voksealderen. Når hedesagens modstandere talte om de elendige hedeplantager, var det som regel de mest forkrøblede bjergfyrsbevoksninger, der blev draget frem til almindelig bespottelse. I 1932/33 fik man en ny opgave: at hjælpe samfundet igennem en svær krise ved at finde frem til egnede beskæftigelsesmuligheder. Besættelsesårene betød en fortsættelse og udvidelse af denne indsats, og de forskellige arbejdsområder kunne her trives i gensidig kappestrid. Det lykkedes at fastholde kriseforanstaltningernes produktive sider som en art landbrugsstøtte, da samfundet vendte tilbage til normale forhold, og i mellemtiden var hedeplantagerne blevet i stand til at klare sig selv. Til gengæld udøvede landbrugsforanstaltningerne, især de større kulturtekniske arbejder, ikke den samme tiltrækningskraft som før, men en ny opgave trængte sig desto stærkere på: En afgrænsning mellem land- og skovbrugets arealer, der vel at mærke skulle holdes i upåklagelig dyrkningstilstand, og arealer, reserveret til befolkningens rekreative udfoldelse.

Det kræver ret stor manøvredygtighed at pejle sig frem fra opgave til opgave, især når man ikke kan lade sig bære frem af en gunstig vind. Politiske forbindelser, her forstået positivt, gør det ikke alene. Ledelsen må forstå at fremføre sine synspunkter i en relevant sammenhæng og aldrig lade selve administrationen overskygge den politiske årvågenhed. Under denne synsvinkel bliver det begribeligt, at Hedeselskabet helt op til den nyeste tid har udvist en meget fleksibel holdning over for den faktiske virksomhed, således som den udspillede sig på det lokale plan. At trænge igennem med formelle regler, der i bedste fald stækkede distrikternes initiativ

og derved vanskeliggjorde forholdet til klienterne, var i eklatant modstrid med en politisk linje. Ud fra samme liberale grundsyn stillede man heller ikke store nøjagtighedskrav til de årlige rapporter, således at man på kroner og øre kunne opgøre forholdet investering - udbytte. Tallene skulle først og fremmest anskueliggøre selskabets indsats *i sin helhed* som basis for bevillingsansøgninger. Og det er såre menneskeligt, om enkelte opgørelser skulle være udformet med henblik på den virkning, de kunne gøre på ledelsen (og på kolleger!). Den voksende tilnærmelse til centraladministrativ praksis og moderne bedriftsledelse har dog ført til en stigende centralisering og »styring« ovenfra.

Den klarøjede holdning til de politiske realiteter har til tider givet det indtryk, at selskabet egentligt befandt sig bedst i ophøjet ensomhed. Den isolerede stilling er givet selvsagt; samarbejde til højre og venstre hæmmer bevægelsesfriheden, docerede Chr. Dalgas, og den linje har de fleste af lederne ført videre. Faren for en vis selvkrædsen ligger til gengæld lige om hjørnet, og til tider har omverdenen nok følt, at nu kendte man Det danske Hedeselskabs fortid, nutid og fremtid næsten alt for godt! Til gengæld må man holde selskabet tilgode, at det ofte har befundet sig midt i døgnets vilde tummel og larm uden større ønske herom. Der kunne nævnes ikke så få lejligheder, hvor Viborg har følt en kritik uretfærdig og sårende – for selskabet som helhed og for de implicerede medarbejdere. Troen på eller endnu stærkere: visheden om at have en mission, at udføre et værdifuldt arbejde i samfundets tjeneste er et gennemgående træk i Hedeselskabets udvikling, og det hører med i en sammenfattende karakteristik af den selskabspolitiske linje. En sådan linje udformes imidlertid ikke af en stor og relativt uensartet forsamling som repræsentantskabet eller af forskellige embedsmænd i de berørte styrelser. Den udformes af enkelte ledere, og først og sidst er Hedeselskabets historie domineret af enkeltpersoner og deres opfattelse af situationen og dens muligheder.

Striden mellem Chr. Dalgas og Th. Claudi Westh er i første række en magtkamp mellem to stærke og temperamentsfulde personligheder, og stridens genstand er intet mindre end selskabets ledelse. Begge argumenterer ud fra overordnede synspunkter: hedesag resp. grundforbedring, men de person-

lige ambitioner lader sig ikke skjule, de er uadskillelige dele af en sammensat helhed. Modsætningsforholdet afdækker imidlertid også et typisk generationsopgør – trods den ringe aldersforskel mellem kombattanterne. Chr. Dalgas' patriarkalske og konservative linje repræsenterer det 19. århundrede med dets faste tro på moralske og åndelige værdier; Westh's krav om personlighedens frie udfoldelse, kun bundet af sociale og almentmenneskelige hensyn, er en bekendelse til det 20. århundredes radikale opgør med hævdevundne normer. Moseingeniørens uforbeholdne stillingtagen og hans trang til i tide og utide at lancere sine synspunkter kaldte sikkert en følelsesbetonet betinget uvilje frem hos sædvanligvis nøgterne og rettænkende personer. Det lod sig imidlertid ikke nægte, at Westh mere end nogen anden i samtiden havde fantasi, kombinationsevne og visionær kraft til at udforme fremtidsprogrammer, ubundet af dagligdagens rutine og inerti. Når det gjaldt om at fremstille en sag for en bredere kreds, stod han heller ikke stort tilbage for sin læremester, den gamle Dalgas. Han savnede blot en Mourier-Petersen som rådgiver, når idéerne skulle omsættes til praktisk handling. Modstanderne havde for let spil, når de fremdrog afdelingslederens besvær med at administrere hverdagens udfordring. Det var jo netop ikke som administrator, men som *leder*, Westh havde sin styrke.

Oprindelig havde Westh nok håbet på en politisk karriere, sideløbende med sin virksomhed i Hedeselskabet. Da det glippede, forsøgte han dels at gøre sine politiske meningsfæller interesseret i sit hedepolitiske program, dels at knytte snæver forbindelse til moderne landbrugspolitikere, hvis synspunkter på jordpolitikken måtte anses for nogenlunde samstemmende med hans egne. I første række måtte samfundet efter Westh's opfattelse gennem en socialt differentieret landbrugspolitik stille midler til rådighed for det mindre brug, der efter alt at dømmes var ladt noget i stikken af det ellers så berømmede andelssamvirke. Her byggede Westh på to venstre-politikere, V. Pinholt og H. Hauch, der samtidig indtog en ledende rolle inden for de jyske landboforeninger, et af dansk erhvervspolitikens centrale punkter. Deres synspunkter faldt på visse punkter sammen med Westh's program, især ønsket om et samlet grundforbedringsfremstød som led i landboforeningernes konsulentvirksomhed, men desuden måtte de tænke på deres politiske

fremtid. Partiet Venstre stod foran et generationsskifte i sin ledelse, og over for den gammelliberale Søren Brorsen - P.P. Pinstrup-fløj stod en mere moderne socialliberal gruppering med navne som Hauch og Pinholt. Th. Madsen-Mygdal, der vel stod Brorsen-Pinstrup-fløjen nærmest, blev imidlertid den nye landbrugsminister, og dermed bortfaldt enhver mulighed for at bibeholde en statslig grundforbedringsorganisation under ledelse af en radikal politiker. Westh stod langt fra det afgørende centrum i sit eget parti – trods modstandernes påstand om det modsatte – og landbrugsminister Kristjan Pedersen havde heller ikke nogen afgørende indflydelse over for de »fire store«: Rode, Munch, Brandes og Zahle.

Hedesagens mænd sad unægtelig med bedre kort på hånden. Socialdemokraten K. M. Klausen og venstremanden J. C. Christensen udviste i deres hele rigsdagskarriere stor interesse for hedesagen og havde fra mangeårigt samarbejde i Finansudvalget og i Forsvarskommissionen 1902-8 – J. C. Christensen var ganske vist ikke medlem af kommissionen, men forsvarsminister 1905-08 – en snæver personlig kontakt på tværs af partiskel. Da Folketingets finansudvalg åbenbart sad inde med en betydelig magtstilling, ikke mindst i forhold til de enkelte ministres sagsområder, måtte ethvert initiativ på hedesagens område være afhængig af finansudvalgets accept, og på lovgivningsområdet stod Landstinget som et solidt bolværk imod enhver revolutionær nyskabelse. Jens Westergaard så rigtigt, når han så stærkt betonedede Christensen-Klausen-alliancen som Hedeselskabets bedste forbundsfælle, og selv kunne han i kraft af sin nære forbindelse til Thyssenkredsen og dermed til Chr. Dalgas tilpasse Hedeselskabets politik til den øjeblikkelige stemning på rigsdagen. Som J. C. Christensen yndede han ikke de langsigtede programudtalelser; tingene skulle udvikle sig frit, og så kunne man altid klare dem hen ad vejen uden store falbelader og uden at være bundet af forpligtende synspunkter. Modsætningsforholdet til Westh og Westergaards personlige interesse i et radikalt opgør med sin chefs grundforbedringsprogram må også tages i betragtning, når man vurderer hans tilknytning til hedesagen. J. C. Christensen havde også en vis personlig interesse i spørgsmålet, da han ejede en stor hedeplantage, Påbøl plantage, og Hedeselskabet i 1921 overlod ham de resterende aktier, i alt 10.200 kr.

til parikurs. Desuden var hans søn P. Christensen i en årrække plantør ved Hedeselskabet.

Chr. Dalgas havde dermed gode forbundsfæller i sine bestræbelser for at bjærge hedeplanterne igennem den nervepirrende lange stampeperiode. Medens man ventede på det forventede vedudbytte, anvendte den kommitterede fligtigt egnsudviklingssynspunktet: en mærkbar forbedring af klimaforholdene og større økonomisk aktivitet i de ellers så fattige hedeegne. Herfra var der ikke langt til det landsomfattende perspektiv - til hedesagens nationale betydningsindhold og dermed til det forpligtende i navnet Dalgas. Men da Chr. Dalgas' personlighed ikke var skåret med samme djærve snit som faderens, blev han på intet tidspunkt accepteret som Enrico Dalgas' legitime arvtager. Da humor og umiddelbar menneskelig varme havde svært ved at komme til orde i hans omgang med kolleger og undergivne, kunne han ikke tilvejebringe et frugtbart arbejdsklima. De store linjer blev borte i de indre stridigheder, og hans udtalte bestræbelser på at få sidste ord i en offentlig diskussion skabte ofte hos publikum det indtryk, at stillingen virkelig var prekær. Med sin pæne og lidt forsigtige facon var H. H. Lüttichau ikke den mand, der på én gang kunne holde hedesagen oppe og samtidig lade grundforbedringen indtage en sideordnet plads i virksomheden. Det magtede J. C. Christensen til gengæld, da Westh først var anbragt på et sidespor, og på denne måde blev Jens Westergaard i det lange løb kampens sejrherre. Hedeselskabets fortsatte eksistens var dermed sikret.

Prisen var til gengæld en større offentlig indflydelse, der ikke kunne overses, selv om den i det første tiår netop blev udøvet som *offentlig*, ikke som statslig kontrol. Hedesagens forkæmper kunne i hele perioden regne med virksom støtte fra Landbrugsministeriets alt andet end grå eminence, J. Wilcke, først som sekretær i Hedekommissionen – J. C. Christensens vellykkede forsøg på at trække tiden ud, indtil den politiske lykke havde vendt sig, eller Westh i mellemtiden var kørt fast i administrative besværligheder – og senere som ministeriets sagsbehandler og den ene af Hedeselskabets revisorer.

Ministeriet havde samtidig nær føling med udviklingen, selv om J. C. Christensen med sin autoritet ikke lod sig dominere fra København. Hede-

politikeren vågede også over, at Jens Holdgaard og Hauch ikke fik større indflydelse end nødvendigt; først under 1920'ernes andet venstreministerium fik Hauch en central position. Landstingsmanden havde stor sans for de taktiske muligheder i en givet sag, f. eks. engagerede han sig som formand for Statens Grundforbedringsudvalg og i Hedekommissionen aldrig stærkere, end at der stadig var forhandlingsmuligheder. Det medførte til gengæld en vis usikkerhed om politikeregens egentlige mål og hensigter, og det er denne faktor, der sammen med en instinktiv uvilje mod et ude fra kommende bestyrelsesmedlem tog saft og kraft ud af hans reorganiseringsinitiativer 1927-29 og 1930-31. Hedesagens fortalere var de stærkeste, også fordi A. C. Mortensen og hans meningsfæller ikke yndede Hauch, og da Bardenfleth havde holdt stolen varm i en vanskelig overgangsfase, var en ny Lüttichau klar til at indtage faderens og farfaderens gamle post.

Den selskabspolitiske udvikling, der ovenfor er søgt fastholdt i grove omrids for en vigtig periode i selskabets historie, må naturligvis ikke overskygge den kendsgerning, at det rent faktisk lykkedes at bevare både den forstlige og den landbrugsmæssige virksomhed og uden større besvær udvide arbejdsområdet til også at omfatte Sønderjylland. Der blev investeret store anstrengelser i disse samlingsbestræbelser, så store, at det kneb med at videreudvikle og forny arbejdsmetoder og ledelsesstruktur. Det må erkendes, at bortset fra krigsårenes unormalt gode vilkår var konjunkturerne ikke gunstige for hedeplantagerne, men der blev heller ikke gennem videnskabeligt underbygget forsøgsarbejde og gennem samarbejde med andre skovbrugsorganisationer gjort noget effektivt for at forbedre produktions- og afsætningsforholdene. I denne sammenhæng må man også se den manglende vilje til samarbejde med landbrugets organisationer på læplantningsområdet. Kr. Thomsens alt for tidlige bortgang i 1918 betød en alvorlig svækkelse af det kulturtekniske arbejde, idet man ikke fik knyttet en virkelig kapacitet på området til sig, en ingeniør, der som Thomsen interesserede sig både for de organisatoriske og de tekniske problemer i afdelingens virksomhed. Man savnede simpelthen en »fast plan for arbejdet«, og det samme kan med nogen ret siges om grundforbedringsvirksomheden.

Westh havde haft to hovedsynspunkter i sin kampagne:

1. at statskassen i særlig grad skulle støtte de mindre landmænd, enten ved enkeltmandslån med fortrinsstilling eller ved større lån til solidariske selskaber,
2. at arbejdet skulle gennemføres egnsvis efter forudgående systematiske undersøgelser, en foranstaltning, der både ville trække de små og de ineffektive landmænd med ind i arbejdet.

1921-loven opfyldte kun delvis Westh.'s ønsker, da økonomisk svagt funderede landmænd med en sand kongerække af prioriteter i ejendommen næppe ville få sognerådenes accept, og Westergaards og distriktbestyrernes indgroede uvilje mod Fridlev Thøgersens grundforbedringsundersøgelser forhindrede et egentligt samarbejde og dermed en nyttiggørelse af resultaterne. Nu valgte man i stedet at afvente landmændenes individuelle henvendelse; den eneste form for tilskyndelse fra Hedeselskabets side lå i en meget skånsom refusionspolitik, og det var måske heller ikke det dårligste argument over for en dansk landmand anno 1925. N. C. Nielsens og J. P. Olesens indsats for merglingsarbejdet i sammenhæng med liberaliseringen af kreditlovgivningen i spørgsmålet om mergelselskabernes udestående fordringer forlener dog denne sektor inden for grundforbedringsarbejdet med en vis fremadrettet kraft, og det samme gælder Niels Basses moderne moseopdykningsprojekter.

Omkring 1929/30 kom Hedeselskabet ind i en alvorlig krise. Begrebet »krise« var jo et tidens fænomen; over næsten enhver form for menneskelig aktivitet i stort og småt hang denne odiøse betegnelse som en lammende realitet. Hedeselskabets særlige problem stod naturligvis i forbindelse med land- og skovbrugserhvervets vanskeligheder, men hang også sammen med indre forhold. Alderen havde sat sit præg på J. C. Christensen og Chr. Dalgas, og Jens Westergaards helbred begyndte at svigte. Hauchs muligheder inden for selskabet var ret små, især da Madsen-Mygdal-regeringen i foråret 1929 var erstattet af en Stauning-Munch-konstellation, og da Lütichau blev valgt til bestyrelsesformand i 1931, tog Hauch konsekvensen heraf og forlod Hedeselskabet. Hans erhvervspolitiske placering kunne godt få ubehagelige konsekvenser for Hedeselskabet, men her kom landets indre

krise det til undsætning. For Landbrugsministeriet og dermed for staten viste der sig ved begivenhederne 1931/32 gode muligheder for at få større indflydelse på Hedeselskabet end i J. C. Christensen-perioden. Med sine 36 år var Lüttichau en relativt uerfaren formand, og dertil kom de to (næsten) ledige direktørstillinger. Når Wilcke og socialdemokraten A. C. Mortensen først var med i bestyrelsen, direktørposten besat med en mand, som loyalt ville acceptere den nye ordening, og statsmidlernes anvendelse ikke længere var et repræsentantskabsanliggende, men et sædvanligt ressortområde, var der næppe nogen grund til at skride til en nationalisering.

Planen lykkedes. Lüttichau og dermed repræsentantskabet havde i og for sig intet valg, da statsmidlerne var selve livsnerven, og da erfaringerne fra 1918-21 klart viste, at tanken om konkurrenceorganisationer i givet fald kunne blive genoplivet. Med sin bryske facon og temperamentsfulde optræden kunne Wilcke nok majorisere en direktør, der i over 20 år havde levet i Chr. Dalgas' skygge. En ordening med en underdirektør ville blot forplumre det klare kommandoforhold.

Så var den krise overvundet. Og en anden krise kom og løste alle andre problemer for Hedeselskabet. Fra sin indsats på brændselområdet og i beskæftigelsespolitikken under 1. verdenskrig havde selskabet indhøstet gode erfaringer som kriseafhjælpningsorgan, og nu var der atter brug for dets bistand. Store og små afvandingsarbejder var som kriseforanstaltning særdeles velegnede, da de både tilgodeså de produktive og de beskæftigelsesmæssige interesser og til syvende og sidst betød en almindelig aktivitetsstigning. Det radikalt nye var den direkte tilskudsordening ved anvendelse af anvist arbejdskraft. Ud fra et arbejderpartis synspunkt havde offentlige beskæftigelsesarbejder nok skæret af nødhjælpsforanstaltninger, men gav også muligheder for at påvirke det almindelige lønniveau. Den lidenskab, hvormed dette problem blev diskuteret på 1930'ernes årsmøder, lader ane, at en sådan kalkulation ikke var helt hen i vejret. Hedeselskabet tænkte først og fremmest på større kulturtekniske arbejder, men ud fra sine erfaringer på mose- og hedeopdyrkningens områder satte forsøgsleder L. P. Jacobsen som medlem af Arbejdsløshedsrådet de egentlige grundforbedringsarbejder i centrum.

I erkendelse af sagens hastende karakter påtog staten sig den fulde kaution for mulige tab og puffede hele det private kreditmarked til side for nye statslige prioriteter. Landstinget var det eneste bolværk mod en sådan reformlovgivning, og efter september 1936 var flertallet også her på regeringens side.

Belært af kriseforanstaltningers manglende appel til politikerne, når krisen først var overvundet, lagde Hedeselskabet fra første færd vægt på foranstaltningernes produktive sider. Vandafledning og tørlægning forbedrede eller ligefrem udvidede landbrugets produktionsapparat, og det måtte helt oplagt være i landbrugets egen interesse at fastholde denne form for landbrugsstøtte. Dette perspektiv trådte endnu tydeligere frem, da fællesarbejderne i jord-og-kornbølgen sommeren 1940 under det nationalt klingende navn »landvinding« nåede op på 75% statstilskud. Niels Basse fandt som Hedeselskabets repræsentant i Statens Landvindingsudvalg her rig lejlighed til at udnytte sine forhandlingsevner og sin eminente sans for at skære et projekt til, så det kunne accepteres af lodsejersflertallet. Denne landbrugslinje, der senere blev Basse-periodens mest karakteristiske træk, harmonerede ikke helt med C. E. Flensborgs opfattelse af Hedeselskabets principielle opgave: beplantning af marginale arealer, især de jydskede hedearealer. Til forundring for de fleste lod Flensborg sig ikke reducere til blot at være ministeriets forlængede arm, men benyttede medvinden efter 1932/33 til at omformulere Hedeselskabets plantningspolitik og til en vis modernisering af Hedeselskabets administrationsapparat til gavn for funktionærerne. Hedeselskabet blev endvidere (gen)optaget som medlem af den danske skovbrugsverden, bl. a. i forbindelse med skovloven af 1935. Læplantningen fik et nyt grundlag i et stort anlagt forsøgsprogram, og et flyvende korps af unge arbejdsløse fra de jydskede byer stod rede til at trække hundreder af kilometerlange grønne striber hen over det jydskede landskab og til med økse i hånd at trænge frem i sammengroede småskove fra Kruså til Skagen. Carlo Windts pionerindsats i Esbjerg blev nu forbilledet for et større initiativ.

Hedeselskabet var et krisetids-direktorat, der på utraditionel vis og uden at være hæmmet af bureaukratisk omsvøb kunne påtage sig ekstraordinære

opgaver. Selv om man med største kølighed så på hedeopdyrkning i den store stil, var man enig med Jydsk Landvinding-kredsen i, at naturfredning i bedste fald var lyrisk sværmeri à la Aakjær. Man gik til opgaverne med stor alvor i visheden om, at Hedeselskabet løste en samfundsopgave, som ikke andre havde mulighed for at klare. Konkurrence-foretagender som L.A.B. og amtsvandinspektørernes tanker om at gå ind i vandløbsreguleringen måtte derfor afvises. Gennem stærkt stigende erhvervsindtægter, mest som følge af krigsårenes store hugster, og gennem refusioner for projekteringsarbejder var der skabt økonomisk basis for periodens modernisering og udbygning af administrationsapparatet. Hedeselskabet identificerede sig helt med rollen som samfundets beredskabsvagt, en opgave, der fornyede det gamle selskabs grundlag uden at ændre dets struktur eller arbejdsmetode. Repræsentanterne kom stadig fra de traditionelle skov- og landbrugskredse og ikke fra de nye arbejdsområder, og slet ikke fra arbejdernes organisationer. Beskæftigelsesforanstaltninger var jo trods alt kun et mellemspil.

Overgangen C. E. Flensborg - Niels Basse blev ikke så harmonisk, som man efter Flensborgs mangeårige virksomhed havde grund til at vente. Ekstraordinære forhold omkring Det flyvende Korps og dets ledelse, kombineret med bestyrelsens noget forvirrede holdning til begivenhederne i og omkring selskabet, skabte en usikkerhed, der stod i grel kontrast til dets centrale rolle i krigstidens Danmark og i den nationale bevidsthed. Tørvefeberen og andre irregulære foreteelser havde også sin pris, og værnemagten's stigende interesse for hedeplantagerne under udbygning af Vesterhavsvolden skabte i krigens sidste måneder en nervøs stemning i hovedkvarteret på Hjultorvet. Men da freden var en realitet, stod Hedeselskabet klar til at gå ind i genopbygningsarbejdet under en venstre regering, som måtte være interesseret i at fremme landbrugsforanstaltninger som grundforbedring, landvinding og hedeopdyrkning – kort sagt Niels Basses hedepolitiske program. Statslige investeringer i den store stil passede imidlertid ikke så godt ind i en liberal samfundsøkonomi, og selv om det lykkedes at undgå en tilbagevenden til Madsen-Mygdal satser, var beredskabslisten til tider nedslående læsning for en landvindingspioner. Sagen trængte til en omformulering, et nyt grundlag, og det blev spørgsmålet om en erstatning for industri-

samfundets indhugst på landbrugsarealet. Tørlægning af vandarealer var Hedeselskabets tilbud til landbruget og samtidig et program, der kunne forny selskabets grundlag i samme grad som beskæftigelsesarbejderne.

Det er altid en taknemlig opgave at være bagklog og 20-25 år efter begivenhederne kunne påvise fejl og mangler ved datidens opfattelse af den fremtidige udvikling. Ingen kunne omkring 1950 helt klart erkende, at udviklingen med stormskridt gik imod et industrisamfund og endnu mindre, at landbruget gennem forøgelse af produktiviteten mageligt kunne opveje tabet af landbrugsjord. Selv med disse synspunkter i erindring må man vist erkende, at Hedeselskabet gik ret vidt i sine bestræbelser på at tjene landbrugets interesser og derved overså eller i hvert fald undervurderede det øvrige samfunds behov for kulturteknisk støtte eller bistand ved en landsomfattende planlægning af samfundets rent fysiske ekspansion, ikke at forveksle med tidligere epokers mere æstetiske naturføleri. Hedeselskabet bragte sig derved i et uønsket modsætningsforhold til indflydelsesrige kredse, det var ligesom dets ellers så fintmærkende instinkt for den selskabspolitiske udvikling for en gangs skyld svigtede. Forklaringen er nok den enkle, at Hedeselskabet gennem næsten 100 år nok havde korrigeret kursen adskillige grader, men aldrig lagt den om. En tjenergerning for dansk skovbrug og dansk landbrug lød kursen kort og godt, og gennem tiderne havde disse beskæftigelser været landets absolutte hovederhverv.

Arbejdet i afdelingerne gik dog trøstigt videre og satte i enhver henseende nye rekorder. Sagligheden havde for alvor holdt sit indtog, og fortidens lidenskabelige diskussioner mellem agronomer og ingeniører, mellem teknikere og forstfolk gav plads for et afslappet samarbejde. Den saglige linje betød også, at forsøgsvirksomheden fik bedre kår end i tyvernes kamp om den bedst mulige placering i forhold til de dyrebare statsbevillinger. Dræntechnikerne rynkede ikke længere på næsen af underbyggede forsøgsresultater; med de stigende dræningspriser tog klienterne det for en givet sag, at systemet faktisk virkede, når ledningerne først var lagt i jorden. Der var desuden hensyn at tage til alle sider. Naturens venner ømmede sig, når en mosestrækning blev tørlagt, og dambrugerne ønskede det giftige mosevand alle andre steder hen end i vandløbene. Men her stod et moderne laborato-

rium klar med alle former for fintmærkende måle- og analyseapparatur. Også på heden og i plantagerne mærkedes saglighedens tonefald, man *påstod* ikke længere: Det betaler sig! men *spurgte* i stedet: Kan det betale sig? Der var tid at gøre status og fastholde mindet om heden og dens opdyrkere, inden glemselens ubarmhjertige slør lagde sig over skuepladsen med dens ellers så ukendte aktører. Hedeopdyrkning var ikke længere ensbetydende med umenneskeligt slid for dyr og mennesker, men med landbrugsteknikkens mest robuste og effektive hjælpemidler, selv om man midt i begejstringen over de nye muligheder for at sønderbryde ahlens jerndække til tider gik lidt for vidt. Stadig under saglighedens tegn var man dog ikke ræd for at indrømme det uholdbare i den hidtidige opfattelse.

I direkte fortsættelse af Flensborgs realitetsbetonede holdning til hedeplantagerne drømte plantningsafdelingen ikke om at bortforklare de nøgne realiteter ved at slå på følelsesmæssige strenge. Var landbruget interesseret i et ubeplantet, halvdårligt hedeareal, så værsgod! Et moderne skovbrug, baseret på driftsøkonomiske kalkulationer, var det langsigtede endemål, og her trådte teknikken også hjælpende til. I stedet for plantehuller, der med nød og næppe bød planterne overlevelsesmuligheder, fik man ved hjælp af Tolne-ploven skabt planteværdige opvækstforhold, klar til at modtage direkte efterkommere af hedens pionertræer! Samarbejde til alle sider, javel, men det forhindrede ikke, at man stadig holdt på Hedeselskabets ret til at skabe sin egen plantebestand til glæde for sig selv og for andre. Troen på egen tilstrækkelighed blev også forvandlet til ægte samarbejdsvilje på et andet punkt, nemlig læplantningen. Med fuld honnør til Niels Esbjergs (og Westh's) frugtesløse kamp for at gøre dette sagsområde til et landbrugsanliggende gik man ind i et åbent samarbejde med landbo- og husmandsforeningerne, klar til at erstatte det individuelle læhegn med egnsvisse beplantninger, tilpasset landskabets særpræg. Det var altsammen såre dansk – samarbejde til alle sider og alligevel fuld bevidsthed om egen værdi. Stadig med fare for at ride på bagklogskabens høje hest må man mene, at u-lands opgaver også burde være overvejet på et sagligt grundlag, da muligheden herfor forelå.

I direkte forlængelse af linjen siden 1932/33 udviste de skiftende rege-

ringer Hedeselskabet den største velvilje, og det må understreges, at det omfattende grundforbedrings- og landvindingsarbejde skete med de politiske partiers fulde billigelse. En blanding af egnsudviklingssynspunkter og ønsker om at støtte landbrugets mekanisering og senere afbøde lidt af den modgang, erhvervet mødte på eksportmarkederne, lå utvivlsomt bag den positive holdning til Hedeselskabets arbejde. I slutningen af 1950'erne var man på grund af de nye markedsdannelse og landbrugets voksende strukturproblemer tvunget til at tage landbrugspolitikken op til fornyet overvejelse, bl. a. udtrykt gennem Landbokommissionen af 1960. Hedeselskabets arbejdsområder måtte da også indgå i drøftelserne, og der tilfaldt da Fr. Heick det hverv straks efter sin udnævnelse som Hedeselskabets øverste leder 1. april 1959 at medvirke til en langsigtet omprøvelse af det oprindelige grundlag. Der var på ingen måde tale om en total omlægning, man vedgik stadig arv og gæld, når det drejede sig om at optræde som dansk land- og skovbrugs serviceorgan. Enhver kunne imidlertid se, at det på længere sigt var en uholdbar situation at afvise de nye samfundsgruppers synspunkter vedrørende den rette anvendelse af naturens materielle og immaterielle goder. Hedeselskabet indtog her det kloge standpunkt at gå ind i en debat for at få afprøvet argumenterne nærmere og få den umiddelbare vrede forvandlet til nøgtern saglighed. I mellemtiden var det så muligt at vænne hedesagens mange tilhængere til den tanke at se landskabsplejen figurere i formålsparagraffen. Som i tiden 1914-33 stod to opgaver i et vist indre spændingsforhold til hinanden; fælles for grundforbedringen og landskabsplejen i forhold til hedesag resp. landbrugsforanstaltninger var, at de begge havde præg af at være selvvalgte, omend de udsprang af selskabets hidtidige virksomhed. Krisetidspolitikken efter 1933 og delvis dens fortsættelse som landbrugsstøtte kom derimod udefra og betød en grundlæggende fornyelse af selskabet. Måske vil det danske samfund en dag møde op med et ligeså vidtgående ønske til Det danske Hedeselskab som i det afgørende år 1933. Lad os håbe, at anledningen er en anden!

Hedeselskabet er traditionens vogter. Under alle omskiftelser og forskydninger i dets ledelse og struktur har man med pietet værnet om den folkelige baggrund, sådan som den kommer til udtryk i medlemskreds og

repræsentantskab. Man skal ikke undervurdere fordelene ved at kunne sammensætte et repræsentantskab med velkendte navne fra jydsk godsejerslægter og topfigurer fra dansk erhvervsliv og -politik, men da det tager sin tid at nå til tops i pyramiden, vil gennemsnitsalderen snarere tendere mod 60 end 40 år. Det giver kontinuitet, men også en vis fare for stilstand, som især bliver et minus, når samfundets udvikling som i tiden efter 2. verdenskrig og navnlig i 1960'erne lader hånt om ellers velprøvede formler. Ved strukturændringen i 1921 og 1932 drog man ikke den fulde konsekvens af de ændrede ledelses- og ansvarsforhold. Da Hedeselskabet jo har været nødt til at tilpasse sig den stedfundne udvikling i efterkrigstiden, er afstanden mellem form og indhold efterhånden blevet ganske betragtelig. Den daglige ledelse har i konsekvens heraf fået en tilsvarende større indflydelse, et ikke helt ukendt fænomen i teknokratiets tidsalder. Og så har Hedeselskabet lykkeligt været forskånet for den strømlinede, højst ufolkelige type af en moderne virksomhedsleder! I det hele taget har Hedeselskabet gennem sin funktionærstab haft det held at kunne præstere en velvillig vejledning af publikum, netop imødekommende og ikke nedladende eller servil. Har vejledningen været velvillig, har den ikke altid været gratis, omend man har udvist stor forståelse for særlige omstændigheder. Statskassen stod jo i baggrunden som den helt sikre garant. Egentlig ventede man blot af publikum, at det meldte sig med opgaverne, så klarede Hedeselskabet resten. Derved sparede man også en abstrakt diskussion om selskabets opgaver, forudsat at klienternes ønsker ikke gik ud over den fastsatte ramme. Kan man bygge rensningsanlæg for spildevand uden at glemme hensynet til den oprindelige kreds af klienter, kan man vel også værne landskabet uden at skulle demontere samtlige bulldozers og gravemaskiner.

Summary

Translated by G. French

Chapter 1: Soil Improvement and the Heaths Question 1913-33

During the transition of Danish agriculture in the second half of the 19th century from technically backward cereal farming to modern animal husbandry with increasing emphasis on fodder crops, there was a growing need for the agricultural condition of the land to be systematically improved by means of marling and water control (drainage works and the regulation of watercourses). The vital inspiration for this came from England, which had been the great example of agricultural modernisation since right back in the 18th century. In 1848, a Zealand landed proprietor named A. Valentiner brought 5.000 English 5/4" drainpipes into Denmark, thereby setting in motion a process which, in conjunction with the application of artificial fertilisers and better methods of tillage, was to bring about a long-term revolution in farming.

Marginal agricultural land such as tracts of heath and moorland could now be brought into the crop rotation, and at the same time the old cultivated land could be better utilised. It was precisely the irrigation and planting of the Jutland heaths that constituted the proper principal object of The Danish Heath Society (*Det danske Hedeseelskab*), established in 1866 by Enrico Dalgas, an engineer officer; but from the 1880s onwards the cultivation of moorlands was modelled upon north German practice. On the death of Dalgas in 1894, his son, Christian Dalgas, took over the task of afforestation and the activities associated therewith under the generic designation of »the Heaths Question« (*hedesagen*), a term that conveys a wealth of patriotic and philanthropic overtones to historically-minded Danes. Similarly, moorland cultivation and marling passed to a special Moors and Marshland Department (*Mose- og Engafdeling*) under the management of Th. Claudi Westh, an agronomist with some training in engineering. During the nineties and the early years of the present century, Westh expanded the scope of his department's activities to include also water control and marling of the original arable land under the broad heading of »soil improvement«, to some extent in competition with a new water regulation department where constructional engineers planned major schemes of waterway control, reclamation works and similar projects. Meanwhile the Afforestation Department under Christian Dalgas encountered serious difficulties, for the bright hopes placed in the heathland plantations were very heavily tested over a long 30-40 year period of growth while the spruce saplings were »marking time«.

Westh was endeavouring at the same time to make his department into a truly agricultural concern and proposed a reorganisation of the council of the Danish Heath Society whereby the original council of »Patrons of the Heaths Question« (*bedesagsvenner*) would be supplemented by representatives of agricultural organisations such as farmers' and smallholders' associations. Smallholdings were looked on by Westh with special favour, for their need of soil improvement was great. Many smallholdings were established on marginal land and it required considerable personal effort (and capital) to bring these tracts up to the standard of normal land by means of drainage works, stone-clearing and marling. Furthermore, Westh was a member of the Radical party (*Det radikale Venstre*), established in 1905, which made a particular point of speaking for the smallholders. In his strivings to enlarge the scope of his activities, Westh made special efforts to find support among the Social-Liberal members of the Land Commission (*Landhokommission*), which the Radical government had set up in 1911 and whose programme included the smallholdings question. As consultant to this commission, Westh put forward a scheme for operating credits including a virtual government grant for soil improvement work. In Westh's view the otherwise commendable cooperation of farmers suffered from the drawback that the less well-to-do farmers were easily missed out, since they had insufficient funds and therefore constituted an economic risk.

The champions of the Heaths Question, headed by Christian Dalgas, on the other hand, declared that soil improvement must not be promoted at the expense of afforestation. In their opinion closer cooperation with the agricultural organisations could bring about segregation of all the economic activities of rural areas in a special organisation. Like Westh they sought political support, principally among the bourgeois parties, and J. C. Christensen, the grand old man of the Liberal (*Venstre*) party and a former prime minister, became a particular spokesman of the Heaths Question in the *Rigsdag*, supported by a Liberal member of the *Folketing*, Jens Westergaard, who at the time was a district manager in the Moors and Marshland Department of the Heath Society and thus an aspirant for Westh's position. The Royal Agricultural Society of Denmark (*Det kgl. danske Landhusholdningsselskab*) set up in 1914 a committee to draft proposals for more effective work in the field of soil improvement, and at this point the National Plant Culture Board (*Statens Planteavlssudvalg*), with its president, Professor T. Westermann, and its administrative chief, H. C. Larsen, entered the picture. Among the Heath Society's representatives on this committee were Christian Dalgas and Westh, and the committee thus became the scene of a final showdown between the two factions. Shrewdly and skilfully supported by J. C. Johansen, an expatriate Dane and drainage engineer who had left his position as a Russian agricultural inspector in the province of Estonia because of

the war, Westh formulated a regular programme of soil improvement based upon state initiative. The challenge of world war to a neutral country caught between belligerent great powers was such as to demand maximum agricultural productivity. Soil improvement was one of the means of achieving this and at the same time it fitted in with the government's need of increased employment opportunities to combat rising unemployment. In the spring of 1918, Kristjan Pedersen, the Radical Minister of Agriculture, established a new organisation called the National Soil Improvement Agency (*Statens Grundforbedringsvæsen*) headed by Westh and responsible at first to the National Plant Culture Board. At the same time Jens Westergaard became head of the Moors and Marshland Department of the Heath Society. Battle could now be joined in earnest. H. C. Larsen, of the National Plant Culture Board, now initiated a policy of his own. Being charged with the supervision on behalf of the state of the subventions to the farmers' and smallholders' associations, he wanted the Heath Society's grants brought under the same control. Even if Westh was in opposition to the Heath Society's leadership, nevertheless he did not want the advancement of his own organisation to be at the expense of the Heath Society, for he could see clearly the political complications that would ensue from clipping the wings of a patriotic association with solid backing among the populace. It was not long before the partisans of the Heath Society got the matter raised at political level, and since the Radical government had been weakened beforehand, there was no wish to fight a general engagement over so small a matter. The result was that in the summer of 1919 a »Heaths Commission« (*Hedekommission*) was founded with the aim of seeking a workable division of functions between the Heath Society and the National Soil Improvement Agency. Meanwhile Westh's organisation was made responsible to a newly-established National Committee for Soil Improvement (*Statens Grundforbedringsudvalg*), under the chairmanship of H. Hauch, a Liberal member of the *Landsing* and a good friend of Westh. The Heaths Commission made slow progress with its work, and when King Christian X dismissed the Zahle government in March 1920 and a subsequent election to the *Folketing* brought a Liberal government to office under Niels Neergaard, the days of the National Soil Improvement Agency were numbered. In the autumn of 1921 J. C. Christensen, who was Minister of Ecclesiastical Affairs in the new government, became chairman of the board of the Heath Society, and thereafter opposition to the representation of state and agricultural organisations on the board of the Heath Society came to an end. Westh got a insignificant post as consultant on water control to the Ministry of Agriculture, but before that succeeded in drafting a Parliamentary bill for government loans for soil improvement projects to a total of about one million *kroner* a year, mainly in the form of individual loans not exceeding 1.500 *kroner*. This set the pattern of

things until 1932, the amount of money being regulated from year to year in accordance with need and with general financial policy. It may also be mentioned in this connection that the province of North Schleswig, recovered from Germany in 1920, quickly became involved in the struggle of the two organisations over the demarcation of responsibilities for projects of soil improvement. This was the very province where the question had particular importance, for agriculture there was faced with the need for drastic modernisation along the lines of the Danish kingdom.

The Heath Society could now look towards the future with confidence. The relationship between the Afforestation Department and the soil improvement organisation - the Moors and Marshland Department and the Technical Department - was stabilised, and with J. C. Christensen as chairman of the board, political security had been assured, regardless, almost, of the composition of the government. But the economics of the heath plantations, which had improved noticeably during the war years because of the extraordinary demand for wood-fuel, became a problem child again, and the Afforestation Department, under the somewhat inflexible and at times dogmatic leadership of Chr. Dalgas ran into heavy weather again and again. Towards the end of the 1920s J. C. Christensen, who completed in 1924 his reconstruction of the society's management by making Jens Westergaard the virtual head of the soil improvement organisation and thus of equal rank with Chr. Dalgas, the board's commissioner since 1912, lost his firm grasp of affairs, so that H. Hauch took over the leadership in his place. Like J. C. Christensen, Hauch had come on to the board in the reorganisation of 1921, as the representative of the farmers' associations, and he felt it his duty to watch over the interests of soil improvement. During the Madsen-Mygdal Liberal government of 1926-29, as a sort of liaison officer to Th. Madsen-Mygdal, the Minister of Agriculture (and Prime Minister), Hauch tried to press home the reorganisation by institutionalising the state of affairs as at 1924, with two departments of equal standing, each with its own director. During the debate on this, the interests of the state came more into the picture, one of the reasons being that there had been repeated public criticism of the work of the Heath Society, especially in the field of water control. In 1929, Jens Westergaard and Chr. Dalgas each became director of his own department, and in 1932-33, his last year in the Society's service, Chr. Dalgas became acting sole director after the death of Westergaard in 1932. The old champion of the Heaths Question thus lived to see his old Society smiled upon by the authorities holding the pursestrings as one of the weapons of a determined assault upon the spectre of unemployment.

During the many years of »rivalry« between the Heaths Question and the soil improvement organisation, the other fields of operation - cultivation of the moorlands, the peat industry and shelter-planting - were somewhat overshadowed, although

the last-mentioned function perhaps ought really to be included under the heading of the Heaths Question. Peat-cutting in the great moorland areas had contributed to the nation's fuel supply during the world war, but under the normal conditions of peacetime the moorlands reverted to the somewhat shadowy existence of the marginal regions, although the appearance of the rotary cultivator made possible the efficient pulverisation of a fused and tangled soil structure. The work of marling, which in a way was the Heath Society's oldest activity in the field of soil improvement, suffered a serious setback during the transport difficulties of World War I, but since the state granted quite large subsidies towards the freight charges on marl, such transport soared to an apogee in the early 1920s. However, the economic difficulties that hit agriculture towards 1930 extended into this sector too, and as a support measure the government accepted a change of credit legislation along German lines, whereby debts to a marl company could be assigned priority over all other mortgage liabilities.

Chapter 2: The Heath Society as a Directorate of the Emergency Institutions 1933-46

Because of its extensive foreign trade, Denmark was particularly hard hit by the world slump that developed in the late 1920s. The crisis affected all sectors of the economy, but as Denmark's greatest export industry, centred upon the British market, agriculture was especially bound to feel its impact. Gloom reached its nadir in July 1932, when England gave its dominions a preferential position in its market for foodstuffs. In its feverish efforts to counter the effects of the crisis the coalition government of Social Democrats and Radicals endeavoured to set up institutions capable of serving the interests of both labour and industry. For such a purpose soil improvement works and major water control projects were obvious candidates; but reclamation and afforestation of the heathlands, and shelter-planting in regions of sand drift, were also mooted as possibilities. The Unemployment Council (*Arbejdsløshedsrådet*), a special emergency body, cooperated with the Heath Society to frame a soil improvement statute that not only expanded the limits considerably (from the normal ½-1 million to 10 million *kroner* annually) but also introduced provisions for a grant of one third of the wages paid, if unemployed workers were engaged. Previously the local authorities had shared any losses arising on soil improvement loans with the state; now the Treasury took over the entire risk, for it was intended thus to remove the stumbling-block that the local authorities, precisely because of their guarantee obligations, often refrained from recommending applications from farmers in poor circumstances. For major collective works the normal limit of loan

became 100.000 *kroner*, compared with the more modest 4.000 *kroner* for individual works. The statute was naturally welcomed by farmers; only the danger of a general levelling-up of wages occasioned disquiet, since it was the opinion of the Stauning-Munch government that in public works projects agreed wages should be paid. However, the bourgeois majority representing agriculture had »tariff« wages replaced by the less revolutionary payment »according to the rates prevailing in the locality«, until the government parties obtained a majority in both chambers in September 1936 and were thereby enabled to control developments themselves. Government loans for soil improvement were replaced in February 1937 by an arrangement along the lines of the marling associations legislation, whereby private loans for soil improvement purposes were given preference over all other liabilities.

This whole complex of enactments imparted great impetus to the soil improvement operations of the Heath Society, giving rise to thousands of drainage plans and similar projects all over Denmark. However, despite the borrowing opportunities for major projects of water control offered by the soil improvement statutes, the water-control sector lagged behind the drainage sector and only after the occupation of Denmark on 9th April 1940, when a land reclamation law based on a 2/3 state contribution to total costs was enacted as one feature of a nation-wide employment plan, did the engineers of the Heath Society find themselves as busy as their colleagues the agronomists engaged on drainage. The land reclamation statute was aimed to promote both agricultural productivity and employment. The term »land reclamation« connoted primarily the regulation of watercourses and similar works; land reclamation in the »extended« sense of the draining of whole tracts of water was rare. As against the generous government grant of 75% for land reclamation works, soil improvement projects had to make do with 50%. However, shortage of drainpipes and other materials (and of trained labour) placed certain limits on the service that the district offices and engineering departments of the Heath Society could offer to farmers. It should be stressed at this point that the Heath Society never operated as an actual entrepreneur but only undertook planning and supervisory functions. To these service activities can be added the Society's research and laboratory studies, representing an attempt to provide a scientific background to the practical aid. During the war years 1939-45, however, a large part of the laboratory's capacity was absorbed by the investigation of fuel problems, for most of the nation's requirements of fuel now had to be met by peat, brown coal and wood-fuel. It fell to the Heath Society to regulate the production of peat in the same way as it had done during the first world war.

The interest in marginal land all over the country reflected in the employment legislation since 1932-33 benefited the heathland areas of Jutland as well (though

nature conservationists would have regarded it in the opposite sense!). The Heath Society, under the directorship of C. E. Flensburg, who had been head of administration prior to his appointment in 1933, took the line that afforestation of the heathlands was the most urgent need. This view met with opposition from certain agricultural interests, which formed in 1936-37 a private heathland reclamation company under the name of the Jutland Land Reclamation (*Jydsk Landvinding*) having as its objects the buying-up of tracts of heathland for reclamation and their subsequent parcelling out as smallholdings. After the pessimism of the 1920s, heathland forestry benefited from the rising public interest evoked by the laws, and the complementary regulation of imports created good sales opportunities on the home market for forest products. In this way an opening was made for the development of various branches of timber manufacturing, such as chipboard production. The Heath Society had assisted in establishing small private plantations all over Jutland, and in support of this type of forestry it established in 1937-38 a mobile service under the name of »The Flying Column« (*Det flyvende Korps*), charged with providing every kind of assistance in forest management to the owners of small woodlands. This Column consisted almost exclusively of (young) unemployed men from urban areas, specially assigned to the task through the operation of a special statute of 1933 establishing institutions to combat youth unemployment.

Expansion of shelter-planting was also a feature of C. E. Flensburg's afforestation policy, and this had a scientific basis inasmuch as there was cooperation with aerodynamic research specialists from the end of the 1930s. Measurement of the shelter-effect of various types of hedge led to the conclusion that deciduous hedges, especially the hawthorn hedge, gave the best protection against the wind. Shelterplanting operations were intensified along these lines, the Flying Column being brought in at the same time to carry out collective regional planting schemes for large groups of shareholders, the so-called »shelter-planting league« (*læplantningsslag*). Cooperation was maintained, however, with the »planting associations« (*plantningsforeninger*) founded since the 1870s to promote local afforestation. The operations of the Flying Column encountered difficulties during the war, partly because of declining unemployment resulting from the extraordinary employment opportunities of the war years and partly because of the internal situation on the change of director in 1943. The abnormal fuel situation of wartime created soaring wood-fuel and timber markets for the heathland plantations as for other branches of silviculture. It stimulated cutting on a scale so large as to appear frightening at first glance, but in the long run it proved possible to place heathland forestry on an entirely new basis of existence in the shape of variegated growths of trees at different stages of maturity. With the help of maximum price arrangements the authorities kept price-levels fairly steady,

but a variety of tax concessions gave plantation-owners compensation in other ways.

Denmark's liberation on 5. May 1945 faced the nation with a comprehensive task of reconstruction to bring economic life back to normal as quickly as possible. In the case of the Heath Society this meant maintaining the productive aspects of the employment projects where land reclamation and soil improvement works were concerned, while in the forestry sector it was a matter of normalising the conditions of production and sales.

Chapter 3: The Heath Society in the Service of Agriculture during Denmark's Industrial Revolution, 1946-59

Following the elections to the *Folketing* in the autumn of 1945, a minority Liberal government came to power under Knud Kristensen. It was by no means distasteful to a Liberal government to liquidate as much as possible of the preceding period's regulatory legislation, including of course the public employment projects, and in March 1946 such projects had already been halted unless some special dispensation had been granted. Seasonal dispensations for land reclamation works were obtained relatively easily, but the Heath Society argued vigorously against such an erratic method of progress. In the Society's view it was only the *productive*, not employment, aspects of such schemes that counted, and the same applied to soil improvement projects. Under the leadership of Niels Basse, who had succeeded C. E. Flensburg as director in 1943, the Society conducted a generally more agriculture-orientated policy. Basse was close to Jutland Land Reclamation circles and acted as director of that society, and naturally enough the two organisations worked in intimate collaboration in the exploitation of the last remnants of the Jutland heaths. With his scientific background, N. C. Nielsen, the Heath Society's botanist, led the work of heath reclamation, using new methods of treating the soil and liberal manuring. A giant plough was constructed on the Dutch pattern, capable of ploughing to a depth of 75 cm with a furrow of over a meter, but it soon transpired that the best ploughing depth was 30-50 cm, i.e. 10 cm below the hard-pan stratum. However, clashes between the afforestation and reclamation interests could not be entirely avoided, and in a number of instances the Afforestation Department of the Heath Society had to relinquish tracts of heathland to reclamation purposes.

The modernisation of Danish society after 1945, manifested in a tremendous expansion of urban industries and emigration from the land, with the resultant total mechanisation of farming, brought about vast changes in the landscape. The towns made massive inroads upon agricultural land, although agriculture was still able to offset this by the more intensive exploitation of marginal areas, and the Heath Society

therefore suggested putting in hand a major project for reclaiming land from the sea. The abundance of shallow-water areas to be found on the map of Denmark offered wide scope for applying water-control techniques, but even though the Heath Society made great efforts to promote its programme, nothing came of the splendid schemes to reclaim an area of about 148.000 hectares. In addition to the expected protests from the fishing industry, which attached great importance to the shallow-water areas as spawning-grounds, and from the hunting and nature conservation interests, the schemes met with political opposition. The large investments of public money required were daunting, especially bearing in mind the growing importance of industry – in marked contrast to the difficulties being encountered by agricultural exports. Consequently the Heath Society had to be content with the familiar old-style land reclamation works, and in the period 1947-57 it contributed 80 million of the 100 million *kroner* spent by the nation for these purposes during the decade. Concurrently with this, the Society was increasingly turning its attention to new tasks, especially the designing of sewage-cleansing plant.

Another consequence of the surge of modernisation and the accompanying phenomenon of inflation was the rising expenditure on wages and materials associated with drainage projects. Some hesitant consideration began to be given to the mechanisation of excavation work, but decisive steps in this direction were not taken until the following period. The Heath Society had to record a decline in its work, partly resulting also from the reduction of its government grant from 50% to 33 ⅓% in 1951 under the minority Liberal régime of Erik Eriksen.

The Social Democrat government of H. C. Hansen, however, restored the rate to 50% in 1957 as one feature of its programme for promoting employment in rural districts and simultaneously providing support for the hard-pressed farming industry. However, the average figures of the immediate post-war years were not reached again, and the same fate overtook marling operations, which after the setback of the war had flourished from 1946 to 1956. They suffered from the economic cuts of 1957, losing the time-honoured government grant towards the cost of carriage to the consumer. However, the transport requirement was not quite on the same scale as previously, for marl had been partially replaced by pure agricultural lime. Interest in the true moorland areas was rapidly lost when the fuel supply returned to normal, and peat production was accordingly discontinued.

The Heath Society felt increasingly called upon to promote agro-technical research, with particular reference to the marginal areas and their special problems. General research tasks were undertaken as well, especially drainage studies, quantitative analysis of soils to determine their content of fertilising agents, and experiments with artificial watering systems. A special study was devoted to ascertaining the acreage of

heathland tracts remaining: of over a million hectares around 1850, only about 93.000 were left in 1961. In 1953, the Heath Society, the Jutland Land Reclamation and the company known as »Heathland Cultivation« (*Hedebruget*) established a memorial park in a large protected area located on Kongenshus heath, west of Viborg, as an impressive monument to the benefits conferred on the nation by the reclamation of the heathlands.

As already stated, heathland forestry in these post-war years existed more or less on the farmer's terms. In face of this »land hunger«, the Afforestation Department endeavoured to intensify and modernise forest management from the standpoint of strict economic considerations. The transition to more advanced cultivation in the heath plantations after the first generation of red spruce and mountain pine gave openings for experimentation with new types of tree and new methods of felling. However, fungus disease among red spruce and other spruces gave considerable and continuous trouble, especially in dry warm summers. But radical soil management could shorten the growth period in which spruce stands had previously marked time for 30 or 40 years; and just as heath cultivation got its giant plough, so did heathland afforestation get a special plough, drawn by a small belt-driven tractor, for the tilling operations preparatory to planting. Improved methods of measuring and recording yielded a detailed knowledge of the quantity of timber both in the Heath Society's own plantations and in the private plantations managed by the Society. With the aid of new methods of plant breeding based upon the progeny of well-tried original stocks, it was possible with long-term planning to achieve the pattern of plantation desired – a pattern differing as little as possible from an ordinary Danish forest. Research on shelter-planting was resumed after a pause towards the end of the 1940s, stress being laid on the importance of the shelter-effect to different crops. The watchword of the work was now regional shelterplanting in close cooperation with agricultural organisations, manifested in concrete terms by the establishment of the post of shelter-planting consultant. Rural preservation for the benefit of agriculture had succeeded the sporadic and unsystematic shelter-planting of earlier epochs, when no regard had been paid to the broad physical and aesthetic characteristics of the landscape.

Chapter 4: Nature Conservation and the Parcelling out of Agricultural and Forest Land

When Fr. Heick, a Liberal member of the *Folketing* who had been a member of the board of the Heath Society since January 1948, replaced Niels Basse as the Society's director in 1959, there was a difficult choice to be made between alternative future

tasks. In accordance with his Liberal principles, Fr. Heick wanted to continue promoting the sort of functions that based themselves more particularly on private initiative, but he was also quite clear that the *nation* as a whole had claims upon the society's resources. Gradually, as farmers abandoned the most unremunerative areas of heathland, the choice became one of either: planting them or simply letting them revert to their natural state, in which they would become overgrown with either heather or, more likely perhaps, wild mountain pine. Planting was chosen, one reason being that the woodpulp industry's demand for softwoods was expected to be greater in the future. However, the Heath Society availed itself of the opportunity to strike a number of plantations from the list of »forest reserve plantations« entitled to government grants, because their mode of planting or their current condition did not conform to the accepted norms. On shelter-planting, the desired cooperation with the farmers' and smallholders' associations was achieved in 1961 with the appointment of a special shelter-planting consultant. A slight note of discord was heard in the chorus a year later, however, when the Ministry of Labour cancelled the grant to the Flying Column, so that the Heath Society had to incorporate that organisation into the Afforestation Department and consequently recoup all its outlays itself by charges against clients.

After a good 25 years of fair winds in the shape of 50-75% government grants, a drastic revision of the land reclamation and soil improvement statutes was effected in 1966, the Jubilee year of the Heath Society. The percentage grant was reduced to 25%, and in 1970 the definition of land reclamation was restricted so as to embrace only areas already under cultivation. The voices of the other social classes were now to be heard asserting ever more loudly their claims upon the Danish countryside from the standpoints of recreation and conservation, and the Heath Society neither would nor could disregard them. Cautiously it began to consider a modification of its terms of reference so as to include the conservation of nature (or the preservation of rural amenities) as one of its normal functions, and in 1970 this change was accomplished. In point of fact the Heath Society had been practising nature conservation for more than 25 years with its work on cleansing installations and sewage systems. Generally speaking its operations were becoming more and more mechanised, so that for instance mechanical excavation was practised more and more in drainage works, and the traditional drainpipes were gradually replaced by plastic pipes. The only problem was how to get the drainpipes laid into the ground when the topsoil was being so heavily compressed by the weight of the heavy tractors and machines! In all these activities, however, the Heath Society remained Danish; despite much urging it declined to become involved in work for the underdeveloped nations, as did, for instance, its sister society in Holland.

Chapter 5: The Danish Heath Society as an Organisation: Form and Content

Like any other public utility undertaking, of course, the Heath Society has a set of statutes setting forth in detail the rules governing its functions and management. A very flexible line has been followed in this regard, for example, only when a new field of activity has become an established fact have the terms of reference been amended, as in the case of soil improvement in 1921, land reclamation in 1947 and, most recently, the preservation of rural amenities in 1970. True to its origins, the Heath Society bases itself upon popular support expressed through a council with elected representatives from the various counties. The council can, however, co-opt members from outside. Every year in June or Juli the council holds its annual meeting, when, as the Society's highest authority it considers the report and accounts etc. After a long period of stagnation the membership reached 18.000 in the 1940s, and this level has been more or less maintained, the Jutland counties and the provincial towns supplying the biggest numbers. Those chosen as representatives have usually had some special connection with the various fields of action, e.g. the Heaths Question, but throughout the period direct or indirect contacts have been maintained with influential politicians so as to have spokesmen in the *Rigsdag* and the central administration.

Throughout its existence and despite its popular background, the Heath Society has kept a realistic view of the political balance of power. But government subsidies are accompanied by the desire for control over the correct use of the grants, and this situation has been accepted only reluctantly. The abolition of the National Soil Improvement Agency (*Statens Grundforbedringsvæsen*) in 1921-22 was conditional upon board appointments going to representatives of the Ministry of Agriculture and of the farmers' and smallholders' associations, and on the change of director in 1932-33 the Ministry got two further nominees on the board against the contingency of future tasks arising out of the depression period legislation. After a brief interregnum the vital post of chairman of the board, held from 1921 to 1930 by J. C. Christensen, went to Chr. Lüttichau, a landed proprietor and grandson of one of the founders of the society; but with the new governmental tasks day-to-day management, and therefore the director, became increasingly influential. This trend was accelerated in 1954, when the accounts were divided into two sections comprising respectively private monies (membership subscriptions, endowments, business receipts and repayments) and government monies (i.e. the annual grant under the Finance Act). The director was directly responsible to the Ministry of Agriculture for the proper use of the government monies, and since at this time they accounted for about 60% of the

Society's income the original powerful position of the council was substantially diminished.

In a context of this sort the choice of director was of crucial significance. On Westergaard's death in 1932 and Chr. Dalgas' retirement the following year, C. E. Flensborg, the Society's superintendent of forestry and administrative head since 1912, was appointed director with the active support of the Ministry, very likely because the Ministry's chief official and later permanent under-secretary, the numismatist J. Wilcke, believed that Flensborg, as a former official himself, would be responsive to signals from above. Matters turned out otherwise, and Flensborg's successor, Niels Basse, to a large extent followed his own line, a farming-orientated policy contrasting with his predecessor's pro-forestry bias. Because of the unclear distribution of power between the government and the council, quite considerable freedom of manoeuvre was possible in day-to-day management. Since the late twenties voices had been raised in the Social Democratic movement in favour of final »nationalisation« of the Heath Society, but in spite of the change of government in 1929 that brought the Social Democrats and Radicals to power until the second world war, the proposal was not brought to consummation. The emergency measures of the crisis years demanded great flexibility and undogmatic administration, and the special traditions of the Heath Society made it well adapted to such a requirement. The most essential factor in the daily functioning of the Society is of course its staff of officials, regardless of whether located at the Viborg head office or in departmental and district offices all over Denmark. Originally officials were appointed on a individuel contract basis, but since 1907 a »trade union« has endeavoured to promote the common interests of members. In its struggle for better conditions the salaries and terms of appointment of civil servants served as the model in the eyes of the Heath Society's staff association, and after the second world war complete parity was at last achieved. On the other hand something of the original sense of fellowship was lost since wage negotiations with the Heath Society's management were taken over from the staff association by the real trade unions.

With the national uprising against the German occupation of 1940-45, the Heath Society, by virtue of its past and its points of contact with the emotional climacterics of recent Danish history, enjoyed a popular renaissance that reinforced its importance as a factor in Danish economic policy. The Dalgas heritage became a living reality, as was publicly acknowledged at the centenary celebrations.

Kilde- og litteraturfortegnelse

Indledning

Rent umiddelbart skulle man mene, at det bedste materiale til belysning af Det danske Hedeselskabs historie måtte findes i selskabets egne arkiver, naturligvis afhængig af, hvilken problemstilling man anlægger. Hedeselskabets hovedkontor og de enkelte afdelingskontorer i Viborg og Slagelse samt distriktskontorerne landet over rummer da også en næsten uoverskuelig mængde arkivalier, der belyser selskabets virksomhed i stort og småt. På det lokale niveau er det *enkeltisagerne*, der dominerer, medens materiale til belysning af de større linjer i selskabets udvikling naturligt nok må søges i Viborg. Hedeselskabets decentraliserede administrationsform i forhold til klienterne bevirker dog, at hvert enkelt distriktsarkiv helt op i nyere tid er opbygget efter sit eget mønster. Man kan derfor ikke vente at finde et bestemt sæt oplysninger om hver enkelt sag eller projekt; egentlig »papiradministration« lå ikke lige godt for alle distriktsbestyrere. Dette lidt tilfældige princip – i hvert fald set ud fra en historikers synspunkt – genfinder man i spørgsmålet om dokumenter til belysning af selskabets officielle linje uden for det pågældende sagsområde. Her giver afdelingskontorernes og hovedkontorets arkiver naturligvis større muligheder, især i perioden efter 1943, da en juridisk uddannet kontorchef med fortid i centraladministrationen reorganiserede hovedkontorets arkivsystem. Indtil dette tidspunkt var hovedkontoret identisk med plantningsafdelingens kontor, og det faldt da åbenbart lidt svært at holde de to sagsområder ude fra hinanden, så meget mere som selskabets »private« karakter bevirkede, at lederne ikke altid respekterede »arkivfreden«. Mange vigtige dokumenter er på denne måde bortkommet. I Chr. Dalgas-perioden, d.v.s. indtil 1-4-1933, var ansvaret for væsentlige dele af selskabets ledelse placeret i Birkebæk, og herved var skabt yderligere mulighed for arkivmæssig usikkerhed. En undtagelse gælder dog de såkaldte »bestyrelsessager« (normalt 1 pakke pr. år), hvor man har samlet de væsentligste aktstykker, interne såvel som ude fra kommende breve og lignende. Hertil slutter sig naturligt repræsentantskabs- og bestyrelses-protokoller, der opbevares på Hovedkontoret. Repræsentantskabsprotokollen er en egentlig forhandlingsprotokol med referater af forhandlingerne, medens bestyrelsesprotokollen normalt kun refererer beslutningerne, ikke de forudgående drøftelser. Indtil 1930'erne indledes hvert referat af en opsummering af de væsentligste ud- og indgående skrivelser og beslutninger i den mellemliggende periode. Desuden forefindes naturligvis brevregistre eller

register-journer for ud- og indgående skrivelser, men for perioden 1866-1932 (incl.) er dette materiale afleveret til Erhvervsarkivet tillige med en lang række andre arkivalier, hovedsagelig fra Plantningsafdelingen (og Mose- og Engafdelingen). På Hovedkontoret findes herudover en del ældre sager, hovedsagelig samlet af C. E. Flensborg i forbindelse med 1920'ernes strukturdebatter. Dette materiale suppleres på visse punkter af nogle kopibøger og brevpakker fra 1920'erne, rester af Chr. Dalgas' arkiv som selskabets kommitterede (»Birkebæk-arkivet«).

De skitserede problemer omkring Hedeselskabets arkivsystem stiller historikeren over for ganske alvorlige problemer, især når man vil undersøge den selskabspolitiske linje over et 50-årigt forløb – uden hensyntagen til skiftende arkiveringspolitik! Her byder Landbrugsministeriets arkiv og Arbejds- og Socialministeriets arkiv i Rigsarkivet i København på yderst værdifulde suppleringsmuligheder, centreret omkring nogle større sager, som er blevet videreført fra år til år. Indgående breve, interne noter og koncepter til udgåede breve udgør i enkelte tilfælde en sådan helhed, at en sags kronologiske udvikling lader sig rekonstruere i detaljer. Statens Planteavlssudvalgs arkiv i Lyngby indeholder også et væsentligt materiale fra de afgørende år 1918/19, hvorimod nogle sager fra De jyske Landboforeningers Planteavlssudvalgs arkiv på Erhvervsarkivet i Århus i realiteten kun frembyder dublerende materiale.

Protokoller fra Venstres og Det radikale Venstres rigsdagsgrupper har kun i begrænset omfang være til nytte, bortset fra forhandlingsprotokollen for Venstres folketingsgruppe 1917-20 og 1920-21. Lidt større interesse knytter sig til forhandlingerne i Folketingets finansudvalg 1916-22, selv om protokollerne almindeligvis kun refererer beslutningerne, ikke de forudgående drøftelser. I denne sammenhæng falder det naturligt at nævne Rigsdagstidende med dens referater af Folketingets og Landstingets forhandlinger med tilhørende lovfremlæggelsestaler. I tillæg A findes de fremsatte lovforslag, i tillæg B udvalgsbetænkninger med tilhørende aktstykker, og i tillæg C de vedtagne lovforslag og beslutninger. I Lovtidende (A og B) publiceres de vedtagne lovforslag, medens Ministerialtidende bringer de hertil sluttende cirkulærer. »Rigsdagsårbogen« (Aarboeg for Rigsdagssamlingen 19...) giver i tilslutning til de enkelte love et udmærket resumé af forhandlingerne med specifikke henvisninger. Da Hedeselskabet gennem sit årlige statsilskud på finans- og tillægsbevillingslove (og sin placering i den offentlige debat) ofte er blevet inddraget i rigsdagens forhandlinger, indeholder de nævnte publikationer en rigdom af oplysninger og afdækker ofte de højst divergerende meninger om Hedeselskabets rolle og opgaver.

I modsætning til de officielle arkivers noget tørre og knappe oplysninger byder Th. Claudi Westh's privatarkiv, som velvilligst er stillet til rådighed af Westh's søn, civilingeniør Thork. Claudi Westh, Tønder, på et meget righoldigt og værdifuldt materiale, der lader de enkelte personers særstandpunkter fremstå klart og utvetydigt.

Udover Westh's personlige papirer og dokumenter fra hans mange officielle hverv forefindes her store dele af Statens Grundforbedringsvæsenes arkiv. Inden dette arkiv ved virksomhedens ophævelse i 1922 blev overført til Hedeselskabet, hvor det nu findes i Afdelingen for Undersøgelser og Forsøg's arkiv, har Westh åbenbart foretaget en udsortering af de væsentligste sager incl. institutionens forhandlingsprotokol. Som Landbrugsministeriets konsulent i vandløbssager fik han ikke et ministerielt tilholdssted, men etablerede kontor med tilhørende arkiv i sit hjem, og heri indgik arkivalierne fra Statens Grundforbedringsvæsen-perioden 1918-22.

Udover Westh's arkiv har efterforskningen af lønnende privatarkiver ikke været kronet med større held. Afdøde direktør C. E. Flensborgs arkiv, som hans hustru, fru Eva Flensborg, Virum, beredvilligt har stillet til rådighed, og fhv. direktør Niels Basses arkiv i direktør Basses hjem, Villa Tatoi, Viborg, har dog på enkelte punkter kunnet supplere det øvrige materiale. Desuden har fru Flensborg, bistået af sin søn, lektor, cand. mag. Kjeld Flensborg, samt direktør Basse i samtaler med forfatteren ydet værdifuld støtte med henblik på indsamlingsarbejdet og har gennem deres vurdering af visse hændelsesforløb og ved karakteristik af nu afdøde personer i en vis forstand »kortlagt» datidens miljø og de stemninger, der beherskede dette. Samtaler med ældre medarbejdere ved Hedeselskabet, i første række nu afdøde forstander N. C. Nielsen, fhv. laboratorieforstander Th. Mogensen, fhv. afdelingschef C. V. Schleder-mann Larsen, afdelingschef, skovrider B. Steenstrup, kontorchef B. Dalberg-Larsen, konsulent Th. Th. Høve og forstander Axel Krøigaard har uddybet dette billede. Ikke mindst har Axel Krøigaard gennem en omfattende viden om selskabets indre historie og sin evne til at afbalancere modstridende opfattelser været forfatteren til allerstørste nytte. Skovrider Steenstrup har herudover påtaget sig at sammenfatte sit indtryk af Chr. Dalgas' forstlige indsats og her fremlagt synspunkter, der ligger tæt op ad forfatterens vurdering, jfr. ovenfor p. 574f. Desuden har afdøde landstingsmand H. Hauchs søn, sekretariatschef Viggo Hauch, MF, i samtaler og breve givet en højst nyttig karakteristik af sin faders liv og virksomhed.

Blandt den trykte litteratur må først og fremmest nævnes Hedeselskabets Tidsskrift, der i årsformat på 4-500 sider indeholder en mængde fagligt som biografisk materiale plus historiske artikler om Hedeselskabet som helhed eller dets sagsområder. Landbrugspressen og de landbrugsfaglige tidsskrifter har også med mellemrum bragt artikler om Hedeselskabet og dets forhold, ikke mindst i periodens første del. Selskabet har altid været godt stof i pressen, og det ville være en helt uoverkommelig opgave at registrere endsiges udnytte alt forekommende materiale. Her har Hedeselskabets udklipsbøger været til stor hjælp, desuden indeholder Th. Claudi Westh's arkiv en stor samling avisudklip, især om grundforbedringsemner og lignende. Der findes derimod ikke egentlige værker om Hedeselskabets historie i den behandlede periode

udover C. E. Flensborgs jubilæumsbog fra 1941 (se ovenfor p. 560). I de få tilfælde, hvor personer med tilknytning til selskabet har udgivet deres memoirer, er hovedvægten lagt på det faktiske begivenhedsforløb, mindre på en drøftelse af dets baggrund og de konflikter, der lå bag. Håndbøger og specialværker om læplantning, dræning, kulturteknik og lignende emner giver som regel en generel indføring i emnet, men henvender sig nærmest til specialisten eller den praktiserende landmand. En historisk udredning af sagforholdets udvikling har i en sådan sammenhæng kun haft sekundær interesse for de pågældende forfattere.

I Utrykte kilder

1. Hedeselskabets arkiver.
 - a. Hovedkontoret.
 - Repræsentantskabsprotokoller og bestyrelsesprotokoller
 - Direktørens arkiv
 - Bestyrelsessager (1 pk. pr. år)
 - Brevjournal for budgetudvalg og bestyrelse 1904-32 og 1933-42
 - Diverse ældre sager
 - Diverse sager om administrationen 1927-28
 - Sag A. 8 vedr. grundforbedringsloven af 31-3-1933
 - Sager vedr. arbejdsløshedens afhjælpning
 - Efterladte papirer fra professor Aug. Mentz
 - »Birkebæk-arkivet«
 - b. Plantningsafdelingens arkiv.
 - c. Mose- og Engafdelingens arkiv.
 - d. Teknisk Afdelings arkiv.
 - e. Teknisk Afdeling Slagelse-kontorets arkiv.
 - f. Afdelingen for Undersøgelser og Forsøg's arkiv.
2. Folketingets Bibliotek, København.
 - a. Protokol for Venstres Folketingsgruppe 1917-20 og VI. 1920-21.
 - b. Forhandlingsprotokoller for Folketingets finansudvalg 1916-20.
3. Rigsarkivet, København.
 - a. Landbrugsministeriets arkiv (N.B. Kun de væsentligste sager er nævnt).
 - L. J. 3260/1916 Nedsættelse af hedekommissionen 1916.
 - L. J. 907/1922 Statens hedekommission.
 - L. J. 1473/1922 Korrespondance ang. Sønderjylland.
 - L. J. 776 og 779/1923 Nedsættelse af statstilskud til Hedeselskabets egen plantningsvirksomhed.
 - L. J. 777/1923 Nedskæring af mergelfragttilskudet.

- L. J. 1931/1923 Tørvespørgsmålet.
- L. J. 542/1926 Grundforbedringsudvalget 1921.
- L. J. 834/1927 Oprettelse af Statens Grundforbedringsvæsen.
- L. J. 505/1931 Statstilskud til kommuneplantager.
- L. J. 1645/1932 Lov nr. 136 af 1929 om begunstiggelse for mergelselskaber.
- L. J. 1361/1934 Bestyrelsesreferater fra Hedeselskabets bestyrelsesmøder.
- L. J. 522/1965 Sagen om Hedeselskabets bestyrelse 1932/33 samt delingen af regnskabet.
- G.J. Lovsag vedr. grundforbedringsloven 1934ff.
- G.J. Lovsag vedr. Landvindingsloven af 1940.

De to sidste sager beror endnu i Landbrugsministeriets 1. afd.'s 3. kontor.

- b. Arbejds- og Socialministeriets arkiv.
Arbejdsmin. 545¹/1949 Hedeselskabet.
B 1 Hugst- og plantagearbejder.

4. Erhvervsarkiver, Århus.

- a. Kopibøger for Hedeselskabets bestyrelse 1904-1933.
- b. Kopibog 1912-17 Korrespondance med bankdirektør Aggerholm m. v.
- c. Journalsager De jyske Landboforeningers Planteavlsudvalg.

5. Statens Planteavlsudvalgs arkiv, Lyngby.

Journalsager 1918/19 (nr. 39, 113 og 159/1918; 12, 35/1919).

6. Privatarkiver.

- a. Th. Claudi Westh's arkiv (Civiling. Th. Claudi Westh, Tønder).
Heri ref. fra Hedekommissionens forh. 1919/21, ref. fra Vandudvalgets forh. 1914-19, arkivsager vedr. Statens Grundforbedringsvæsen 1918-22. Diverse sager ang. mosekultur og grundforbedring. Westh's private korespondance, udklip m. v.
- b. C. E. Flensborgs arkiv, Virum.
C. E. Flensborgs livsoptegnelser (er ført op til ca. 1933).
Breve, udklip m. v.
N.B. På Rigsarkivet findes dele af Flensborgs arkiv, indeholdende taler, officielle papirer m. v.
- c. Niels Basses arkiv, Viborg.
Breve og udklip.
- d. Fridlev Thøgersens privatarkiv, Viborg.
Levnedsskildring dat. juli 1943.

- c. Chr. Lüttichaus privatarkiv, Tjele.
Breve, udklip m. v.
- f. H. Hauchs arkiv.
Enkelte breve.
Breve og oplysninger til forf. fra sekretariatschef Viggo Hauch, M. F.
- g. Forgæves efterspurgte arkiver.
J. C. Christensen, Chr. Dalgas, H. H. Lüttichau, Aug. Mentz, A. C. Mortensen,
Kr. Pedersen, E. K. Thyssen, Jens Westergaard, J. Wilcke.

II Trykte kilder

1. Betænkninger og lignende.
Betænkning fra det af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab nedsatte Udvalg til Fremme af Jordens Grundforbedring ved Afvanding og Vanding (Tidsskrift for Landøkonomi, 1920) (forkortet (*»Vandudvalgets betænkning«*)).
Betænkning afgivet af den ved Lov af 14. Marts 1911 nedsatte Landbokommission I. Del 18. Januar 1916: I Landbrugets Kreditforhold.
II Former for Brug af Jord i offentlig Eje.
Betænkning afgivet af Landbokommissionen af 1960.
Andel del. *Om grundforbedring* 1964.
Betænkning afgivet af Landbokommissionen af 1960.
Fjerde del. *Om landvinding* m. m. 1966.
2. Tidsskrifter m. v.
Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift 1928/29.
Dansk Skovforenings Tidsskrift 1929.
Hedeselskabets Tidsskrift 1908-1966.
Husmanden 1920.
Ingeniøren 1918, 1940.
Kreditforenings-Tidende 1899.
Land- og Skovbrugsbladet 1913.
Skovbrugstidende 1932.
Tidsskrifter *»Tiden«* 1911-12.
Tidsskrift for Landøkonomi 1912, 1918, 1920, 1924.
Tidsskrift for Planteavl 1917.
Ugeskrift for Landmænd 1919, 1925.
Vort Landbrug 1919.
Rigsdagstidende.

Rigsdagsårbogen (Folketingsårbogen).

Ministerialtidende A.

Jorders Grundforbedring. Udg. af Statens Grundforbedringsvæsen 1920-22 og Hedeselskaber 1924ff.

Aarsberetning fra Statens Planteavlssudvalg 1918/19.

3. Aviser.

Berlingske Tidende.

Berlingske Aftenavis.

Børsen.

Dagens Nyheder.

Ekstrabladet.

Flensborg Avis.

Heimdal.

Herning Folkeblad.

Holstebro Social-Demokrat.

Horsens Folkeblad.

Jyllands-Posten.

Jydske Tidende.

Kristeligt Dagblad.

København.

Politiken.

Sydvestjyllands Venstreblad.

Thisted Amts Tidende.

Vendsyssel Tidende.

Vestjyllands Social-Demokrat.

Viborg Amts Social-Demokrat.

Viborg Stifts Folkeblad.

Aalborg Amtstidende.

Aalborg Stiftstidende.

Aarhus Stiftstidende.

4. Statistiske oversigter.

Statistisk Tabelværk, 3. rk. 11. bd. 1868, 27. bd., 1874.

Statistisk Tabelværk, 5. rk., litra E nr. 17, 1935.

Statistiske undersøgelser, nr. 22 Landbrugsstatistik 1900-1965, bd. I 1968.

5. Litteratur.

- P. Chr. Andersen: Læplantningsbogen, 1926.
- Chr. Dalgas: Livserindringer og Erfaringer. Trykt som manuskript 1935.
- Kr. Fromsejer: Erindringer (Særtryk af Hedeselskabets Funktionærblad) 1967.
- D. Hannemann: Vejledning til Dræningens Udførelse paa større og mindre Gaarde. 1876.
- Karl Hansen: Plantningssagen i Esbjerg og Omegn 1868-1918. 1918
- Søren Hansen (Red.): Jydsk Landvinding. 1967.
- Th. Th. Hove: Hedeselskabets hedeundersøgelser 1938-53.
(Hedeselskabets forskningsvirksomhed nr.7) 1962.
- I. O. V. Irminger og Chr. Nøkkentved: Wind-Pressure on Buildings
(Ingeniørvidenskabelige Skrifter, A. 42)
1936. (1. del 1930).
- Martin Jensen: Shelter-Effects. Investigations into the Aerodynamics of Shelter
and Its Effects on Climate. 1954.
- Martin Jensen: Lævirkning (Særtryk af Hedeselskabets Tidsskrift) 1955.
- K. J. Kristensen (red.): Det danske Landbrug. 1933.
- J. M. Lyshede: Hydrologic Studies of Danish Water Courses. 1955.
- A. C. Mortensen: Saa meget hændte. Erindringer om politik og andre ting. 1951.
- Ole Nemming: Beretning om Hedebrugets forsøg 1910-70. 1970.
- N. C. Nielsen: Hvad Ukrudtsplanterne fortæller om Jordens Kalktrang. 1926.
- N. C. Nielsen: Kalkningens Økonomi. 1934.
- C. Nyrop: Det danske Hedeselskab 1866-1916. 1916.
- Erling Olsen: Dansk Pengehistorie 1914-1960. 1968.
- A. Oppermann: Fra Skov og Hede. (Særtryk af Hedeselskabets Tidsskrift). 1929.
- Erik Scavenius: Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig. 1959.
- Harald Skodshøj: A/S Plantningsselskabet Sønderjylland. 1969.
- Fridlev Skrubbeltrang: Den danske husmand, I-II (bind I 1952) 1954.
- Fridlev Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark. 1966.
- Lorenz Smith: Læ-, Hegns- og Smaaplantning. 1930.
- Chr. Sonne: Min Livsmelodi. 1938.
- T. Westermann: Landmandsbogen, I. 1895.
- T. Westermann: Dræning: Udg. af Aage Feilberg. 1936.
- Th. Claudi Westh: Grundforbedringsarbejder i Jordbruget. 1914.
- A. G. Wiimh: Den praktiserende Landmands Haandbog. 1. udgave 1826.
2. udgave 1828.

Registre

Udarbejdet af stud. mag. art. Inge-Birgit Larsen

Personregister

- Aggerholm, I. P., bankdirektør 140, 503
Andersen, P. Chr., havebrugskons. 414
Andreasen, Niels, folketingsm. 240, 358,
503, 506, 520, 528f
Appel, J., undervisningsmin. 147, 204, 207
Aslyng, H. C., dr. agro 457, 481
Astrup, C. A., grosserer 207, 551
- Balle, K., lærer 551
Bang, P. F. J., overklitfoged 66
Bardenfleth, V., stiftamtmand 204, 207,
210, 505f, 518, 524, 575
Basse, Niels, direktør 36, 43, 45, 176,
189n. 155, 198f, 211, 254, 269f, 298f,
324, 347f, 356, 365f, 372, 382f, 405,
441f, 461f, 468, 479, 497, 520, 529f,
533, 554, 558, 576, 578f
Bavngaard, Johs. Th., forstkand. 413
Bech, Carl, godsejer, direktør 39, 45 n. 42,
60, 117, 119, 515
Berg, Sigurd, indenrigsmin. 223
Bentzon, V., prof. 311
Bernsen, P., vejass. 151, 214
Bjarne, Hans, finanshovedbogholder 543
Bjerre, Bertel, gårdejer 411f
Bomholt, Julius, folketingsm. 416
Bording, Kristen, landbrugsmin. 220f, 231f,
247, 250f, 347f, 379, 380, 411, 524f,
531f
Bornebusch, C. H., prof. 324
Braae, J., ing. 189, 289, 521
Brandes, E., finansmin. 178
Branth, C. C., godsejer 306, 314, 315, 342,
402, 509, 554
Broberg, L. P., direktør 88
Brorsen, Søren, folketingsm. 70, 128, 173,
199, 216f, 252, 290, 573
Brun, Alice, kontorchef 510 564
Brun, P. D., skovrider, landstingsm. 321
Brønsted, S., ing. 373
- Böcklinger, Ed., forsting. 328
Bøggild, Kai, kredslæge 535
- Clausen, Johannes, landstingsm. 354
Christensen, J. C., konseilspræsident, kirke-
min. 44, 68, 70, 137ff, 147f, 157f, 162f,
192ff, 202f, 210, 226f, 247f, 304f,
317f, 322, 400, 499, 502f, 517, 520,
524, 526n. 36, 532, 534, 550f, 573f
Christensen, Ludvig, socialmin. 415f
Christensen, Poul, landbrugsmin. 45
Christian X, konge 63, 180
Colding, L. A., prof. 29n. 5, 58
- Dahlgaard, Bertel, indenrigsmin. 235
Dalgas, Christian, kommitteret, 17, 32, 33,
37f, 44, 55f, 65f, 83f, 94, 96f, 108, 121,
129, 137f, 147f, 163f, 181f, 192, 198,
202, 210f, 231f, 240f, 262, 268f, 296f,
306, 318f, 330, 337f, 397, 405, 408f,
479, 514f, 519f, 534f, 550, 571f
Dalgas, Enrico Mylius, oberstløjtn. 17, 30,
33, 37, 46, 56, 306, 331, 341, 499, 521,
534, 550, 572
Dalgas, J. M., skovrider, 182, 526
Damgaard, L., civiling. 375
Døcker, J. C., landstingsm. 88
- Ebert, Frode, afd.leder 454
Eriksen, Erik, landbrugsmin. 510
Esbjerg, Niels, konsulent 47n. 49, 144,
330f, 332, 334n. 98, 336f, 459, 479,
481, 581.
Esmann, V., dommer 71, 147, 163f, 204,
256, 266, 306, 520, 551
- Faber, Arne, overlæge 328
Falbe-Hansen, V., prof. 88f
Feilberg, C. L., prof. 55, 58, 72, 87, 94, 133,
159, 161, 177, 208

- Feilberg, Aage, distriktsbest. 37, 42, 59, 81, 119, 289, 362, 385f.
- Feilberg, P. B., kulturtekniker 59n. 70
- Fibiger, V., folketingsm. 252
- Flensborg, C. E., direktør 138, 144, 236, 298, 307, 323f, 328, 334n. 99, 342f, 361, 388, 393, 396f, 406, 408f, 421f, 461, 479, 514f, 518f, 526f, 529f, 533, 553, 558, 578f.
- Foss, Alex., landstingsm., ing. 127, 317, 318, 322, 517, 558
- Fraenkel, Arnold, folketingsm. 324n. 73
- Fredborg, Arne, ing. 374
- Fredriksen, Niels, husmandsleder, folketingsm. 48, 69, 88, 221, 234, 372, 405, 432
- Friis-Jespersen, Knud, kontorchef, amtmand 182
- Fromsejer, Kr., skovrider 182
- Grünfeld, L. F. B., afd.chef 510
- Grøn, A. Howard, prof. 147, 163, 409, 425n. 64, 520
- Gulmann, O. overretssagf. 45n. 41
- Hannemann, D., ing. 28
- Hansen, C. V. B., jurist, etatsråd, 74, 143
- Hansen, Fr., statskonsulent 56, 69, 171 299
- Hansen, H., konsulent 182f, 187
- Hansen, H. P., gdr., 224, 266
- Hansen, H. P., minister, 182, 184, 234
- Hansen, Lambert, gdr., 520
- Hansen, Rasmus, folketingsm. 128, 147, 196
- Hasselbalch, K. A., godsejer, 394f, 395, 405f, 425, 462
- Hauch, H., landstingsm., landbrugsmin. 37, 38, 62, 68, 105, 143, 159f, 166f, 171f, 178f, 184f, 192f, 200, 202f, 209f, 214f, 294, 306, 309, 312n. 36, 331f, 348, 352, 379, 442, 450, 503, 505, 507, 519f, 525, 572f.
- Hauch, L. A., jægermester 322
- Heick, Fr., forstander, dir. 13, 390, 427, 452, 458, 464, 479, 481, 487, 490, 510, 533, 534, 565, 582.
- Heineth, S., skovrider 342
- Helms, Johs., prof. 69, 70, 322
- Henriksen, Fr., tørvefabrik. 430
- Henriksen, Jens M., husm. 48, 52
- Hermansen, Niels K., prof. 487
- Hertel, H., kontorchef 60n. 75
- Holdgaard, Jens, husmandsleder, folketingsm. 70, 159, 162, 167f, 172, 178, 197f, 205, 209, 218f, 250f, 305, 348, 503, 505, 529f, 575
- Holstein, Bent, lensgreve, folketingsm. 352f
- Holstein-Holsteinborg, C. C., lensgreve 88
- Holt, Fr., skovrider 342
- Hove, Th. Th., konsulent 556, 562
- Hvidt, Valdemar, højesteretssagf. 386
- Højgaard, Knud, civiling. 405
- Hørluck, Jens, gdr. 181f.
- Høst-Madsen, M., ing. 492
- Irminger, I. O. V., overing. 205, 412f, 524
- Iversen, Karsten, forstander 464
- Jacobsen, L. P., forsøgsleder 350f, 577
- Jacobsen, Th. Q., ing. 366f
- Jagd, Thøger, skovrider 528
- Jensen, C. F., skovrider, 342, 409, 429
- Jensen, J. Chr., boligdir., folketingsm. 234
- Jensen, Kr. Tovborg, gdr. 63, 70, 246, 464f, 491
- Jensen, H. Land, konsulent 429, 481
- Jensen, Martin, ing. 429, 481f
- Jensen-Fløj, N. J., folketingsm. 146
- Jensen-Spønderup, J., arbejdsanv.dir., folketingsm. 223
- Jensen-Toustrup, N., landstingsm. 88
- Johannsen, Fr., telefondir. 87
- Johansen, Chr., husm. 69
- Johansen, J. C., kulturinspektør 83, 94f, 95n. 31, 97, 108f, 115f, 126f, 129f, 132, 134f, 149f, 152n. 47, 180, 202
- Johansen, P. Th., kontorchef 39n. 28, 83n. 15, 341
- Juel, Niels, godsejer 147, 204, 207, 210, 503, 505, 524
- Kaas, Knud Clausson, løjtnant 302
- Kammersgaard, Peder, folketingsm. 162, 167, 199f, 317, 359, 503
- Karberg, A., amtmand 374
- Kiølsden, K., godsejer, 358
- Kjærboel, Johs., handelsminister 421
- Klausen, K. M., folketingsm. 45, 114, 137f,

- 147, 158, 204, 502, 573
 Klintø, N., distriktsbestyrer 191
 Koefoed, Michael, departementschef, 349, 380
 Kragh, Ove, indenrigsmin. 91n. 26, 223, 225, 235, 352, 525
 Krarup, F. R., statsskovdir. 421
 Krarup, J. F., overretssagf. 300
 Kristensen, M. K., planteavlkskons. 105, 163, 246, 337
 Kristensen-Randers, J. P., højskoleforst. 147
 Krøigaard, Axel, forst. 433, 435, 457
- Lambæk, Mads, gdr. 138, 204, 506, 526n. 35, 529, 532
 Larsen, Gunnar, min. for off. arb. 373
 Larsen, H. C. kontorchef 54, 66, 69, 105, 115, 117f, 122, 126, 134, 141f, 150, 154, 156, 159, 161f, 164f, 177, 184ff, 200f, 208, 524n. 31
 Larsen, Sven, skovrider 474
 Larsen, C. Syrach, aboretsforstander, dr. agro 343, 467, 468, 475
 Larsen, C. V. Schledermand, afdelingsleder 388, 389
 Larsen, Søren P., arbejds- og socialmin. 339
 Lassen, Johan, havearkitekt 266
 Lauridsen, C. P., konsulent 177
 Lauritzen, K. Røhr, proprietær 532
 Levring, A., gdr. 331, 332, 338, 404
 Lichtenberg, G. de, godsejer 505, 515
 Lind, Knud, entreprenør, 394
 Lyshede, J. M., prof. 390
 Lüttichau, Chr. D., godsejer 503, 505, 524f, 542, 576
 Lüttichau, H. H., godsejer 55, 60n. 73, 61, 70, 82, 99f, 110, 121, 124, 129f, 132f, 138, 140, 144f, 146f, 163f, 170f, 178n, 121, 183, 203, 266, 300, 317, 337, 358, 396, 402f, 408, 479, 505, 515f, 527f, 574
- Madsen, Mads, gdr. 374f
 Madsen, Th. Schouboe, dr. tech. 328
 Madsen-Mygdal, Th., statsminister 165, 186, 192f, 197, 202f, 210f, 216f, 226f, 245, 347, 352, 505, 507, 519, 573, 579
 Markersen, H. M., ing. 370
 Mentz, August, afd.leder, prof. 141f, 202f, 254f, 264f, 298, 305f, 402, 406, 425, 433, 499, 518n. 14, 520, 526n. 36
 Moesgaard-Kjeldsen, C., godsejer 52, 88
 Mogensen, Th., civiling. 360, 361, 390, 437
 Momsen, Fr., proprietær 317, 506, 509
 Mortensen, A. C., folketingism. 353, 358f, 425f, 503, 510, 521f, 527f, 532, 575f
 Mortensen, Jens Smedegaard, gdr., 448
 Morville, Georg, skovrider 69, 138, 307, 320, 341, 547
 Mourier-Petersen, A., godsejer 317, 503, 572
 Mourier-Petersen, Chr., godsejer 503, 564
 Munch-Petersen, J., prof. 275f
 Müller, P. E., dr. phil. 306, 309
 Müller, P. E., kontorchef 397, 405
- Neergaard, Frode, godsejer 421
 Neergaard, Niels, statsminister 223
 Nielsen, Aage, distriktsbestyrer 389
 Nielsen, Boserup, forstkand. 413
 Nielsen, Chr., konsulent 184f
 Nielsen, K. H., landinspektør 61
 Nielsen, N. C., botaniker 213, 227, 228, 245f, 360, 389f, 424, 433, 457, 462f, 562, 576
 Nielsen, Tvis, P., husmandsleder 405f, 462, 532
 Nielsen, P. K., amtsvandinspektør 374
 Nielsen, P. Th., folketingism. 69
 Nielsen, Th. P., distriktsbestyrer 191, 389
 Nielsen, V. Mertz, distriktsbestyrer 34, 41, 80, 108
 Nyeboe, M. Ib, civiling. 147, 164, 256f, 264f, 306
 Nøkkentved, Chr., prof. 411, 412f, 429
 Nørhøve, J. P., folketingism. 503
 Nørskov, Laust, folketingism. 305, 401, 427, 429, 479, 503f, 521
- Oldenburg, K. V. H., forstkand. 413, 416, 420
 Olesen, A., sagfører 61, 82, 110f, 121n. 93, 140, 147f, 203, 205, 207, 210, 505f, 515, 518n. 15, 542
 Olesen, J. P., afd.leder 43, 44, 211, 239, 312n. 36, 358f, 394, 456, 529, 576
 Olsen, Martin, distriktsbest. 389, 457

- Olufsen, A., godsejer, 503, 564
 Olufsen, Peter, landstingsm. 163, 169, 197, 520
 Olufson, J. P., landstingsm. 162, 169, 172, 197f, 200f, 208, 221, 231
 Oppermann, A., prof. 305, 320, 324f, 558
 Overgaard, J. C., forstander 528
- Parbo, J., ing. 280, 289, 365f, 372, 374, 388, 395, 520f, 529f.
- Pedersen, Axel, landbrugskand. 81
 Pedersen, Jørgen, landstingsm. 89
 Pedersen, Kristjan, landbrugsm. 67, 68, 90f, 97n. 36, 105f, 111f, 122, 126, 128, 141, 146, 150, 156f, 184, 195f, 214, 220, 231, 296f, 335, 573
 Pedersen-Hjerk, Peder, distriktsbestyrer, 41, 81
 Pedersen-Nyskov, Niels, folketingsm. 52, 89
 Pedersen, Ulrik, ing. 285, 291f, 528
 Petersen, Carl, folketingsm., minister 350
 Petersen, Holger, landstingsm. 71, 73, 94
 Petersen-Dalum, Johs., forst. 176n. 116, 531
 Pinholt, V., klitinspektør, folketingsm. 48, 66, 82, 88, 104f, 117, 122f, 136, 144f, 150, 153f, 159, 162f, 172f, 195, 200, 202, 208, 221f, 336, 338, 572f.
- Pinstrup Hans, folketingsm. 380
 Pinstrup, P. P., folketingsm. 173f, 198f, 218, 336f, 524, 525, 573
 Pontoppidan, A., godsejer 503
 Poulsen, A., ing. 66n. 95
 Poulsen, M. Refslund, gdr. 185f, 189
 Poulsen, Peder, gdr. 394
 Povlsen, Gudrun, kontorchef 548
 Prytz, C. V., prof. 62, 306, 309f.
 Prytz, K., kaptajn, 124, 134, 154, 162, 210f
- Raffnsøe, P., folketingsm. 163, 166, 220f
 Rahbek, M., ritmester 31n. 10, 255
 Rasmussen, Emil, folketingsm., husm.leder 114, 123, 145, 154, 158, 162, 172, 197, 200, 208
 Rasmussen, Hans, folketingsm. 88, 231
 Rasmussen, Jul., tørvefabrik. 264
 Rasmussen, M. P., folketingsm. 380
 Rasmussen, Vilhelm, folketingsm. 106f, 300
 Raunkjær, C., prof. 250, 305
- Ravn, F. Kølpin, prof. 156
 Refshauge, P. J., folketingsm. 181, 187
 Reventlow, E., greve, 89
 Riis-Hansen, K., kontorchef 88
 Rode, Ove, indenrigsmin. 65, 72, 82, 421
- Sandfær, Jens, assist. 458
 Schack, O. D., greve 189
 Schmidt, L., landinspektør 56f, 130
 Schroll, G. F., forpagter 73, 130
 Schrøder, H., skovrider 341
 Schrøder, Ludvig, forstander 40
 Schönweller, Georg, prof. 94, 95n. 31, 97, 124, 130, 132
 Simonsen, J., landinspektør 519
 Skodshøj, Harald, redaktør 413, 558f, 559
 Skov, K. Sandahl, afd.leder 491, 565
 Skov, F., jægermester 55, 73
 Skrubbeltrang, Fridlev, landbohistoriker, dr. phil. 17
 Smith, Lorenz, skovrider 319, 342f, 413
 Sonne, Chr., forp., landstingsm. 202, 209, 505, 510, 525
 Spang, L., godsinspektør 42
 Steen, Oluf, folketingsm. 353
 Steenstrup, B., afd.leder 426f, 427, 468, 479f, 565
 Steenstrup, Erik, ing. 390
 Steffensen, Mikael, landbr.kandidat 43f, 181
 Steincke, K. K., socialm. 348f, 394, 415
 Stemann, P. Chr., amtsassessor 188f, 290
 Strøyerberg, J. C. H., apoteker 164, 331f, 334n. 99, 338f
 Svendsen, S., folketingsm. 88
 Sønderup, Jens, landbrugsmin. 442, 443, 461
 Sørensen, L., proprietær 358
 Sørensen, Martin, konsulent 481
 Sørensen, Martin, proprietær 397
 Sørensen-Saksager, J., folketingsm. 147
 Sørensen, Vestervig, L., propr. 147, 306, 358
- Techt-Hansen, F., ing. 74, 276, 289, 390
 Tesdorpf, Ad., godsejer, 55, 130
 Thalbitzer, Karl, ing. 121n. 95, 123f, 134, 138, 183, 188, 275f, 283ff, 289, 516, 518n. 17, 519f
 Thamdrup, H. M., prof. 490

- Therkelsen, E., præst 164, 524, 551
 Thomsen, Carl, postmester, 405
 Thomsen, Jens, folketingsm. 380
 Thomsen, Kr., afd.leder 33, 34, 55, 72, 81, 97f, 104, 108f, 111n. 67, 115f, 129, 138, 144, 240, 272ff, 516, 575
 Thyssen, E. K., provst 40, 55, 62f, 99f, 140, 147, 171, 182, 203f, 207, 300, 304, 331, 503, 515, 524, 551
 Thøgersen, Fridlev, afd.leder 43, 45, 81, 134, 138, 154f, 177, 211f, 226f, 361f, 388, 430, 457f, 462, 529, 576
 Trautner, Peter, læge, borgm. 288
 Tyllvad, K., ing. 387
 Tøttrup, Th., tørvekonsulent 268, 430
- Valentiner, A., godsejer 28
 Vanggaard, J. S., folketingsm. 403f
 Venov, Niels, afd.leder 492, 565
 Vestbo, Emanuel, husmandsleder 462
 Vesterager, A., folketingsm. 250
- Waage, H., departementschef 48, 52, 151, 217, 232, 250, 262, 334n. 98, 349
 Waidtløv, Poul, ing. 386
 Wedell-Neergaard, J., baron 310
 Weis, Fr., prof. 309, 319, 322f, 394f, 474
 Westergaard, Jens, afd.leder 39, 41, 64, 81, 106f, 141f, 163f, 176f, 181f, 188f, 198, 202f, 218n. 15, 220f, 226f, 240f, 267f, 275, 294, 298f, 323f, 514, 516f, 529, 536, 573f
 Westermann, T. W., prof. 33, 54, 65f, 78, 86, 95, 98, 101, 108f, 115f, 130, 134f, 143f, 148f, 160, 178n. 21, 262, 360
 Westh, Th. Claudi, ing. 17, 22, 23, 27, 30f, 41, 55f, 61f, 80f, 94f, 108, 114f, 126ff, 134f, 146f, 157f, 160f, 174f, 178n. 121, 183f, 192f, 202f, 208f, 214f, 227f, 239f, 254f, 268f, 331f, 353n. 14, 361f, 447, 455, 488, 503, 515f, 528, 552, 571f
 Wilcke, J., departementschef, 163, 180, 197, 205, 217f, 229f, 240, 262, 358, 372, 378, 410, 421, 427, 432, 527f, 574f
 Windt, Carlo, lærer 416, 578
 Wøldike, E. H., skovrider 147, 164
- Yde-Andersen, A., forstkand. 474
- Zahle, N., konseilspræsident, 46, 178
- Øllgaard, Olav, folketingsm. 372, 376, 387
- Aakjær, Jeppe, digter 296, 298, 304, 461

Sagsregister

- Abildtrup, forsøg 363, 388
 Afstrømningsundersøgelser 118, 145, 275
 Afvanding 30, 34, 52, 54, 57, 77, 80, 96, 99, 117, 151, 177, 181, 206, 216, 218, 267, 315, 347ff, 360, 365f, 369, 373, 447, 577
 Afvandingsarbejder, statslån og tilskud 89, 150, 347, 378
 Afvandingskommissioner 188, 290, 351, 369, 371, 380
 Afvandingsudvalg, Landbokomm. af 1960's 446
 Amtsgrundforbedringsudvalgene 351f, 371
 Andelsudvalget 79
 Arbejdsgiverforeningen 417
 Arbejdsgiverforeningen for Land- og Skovbrug 224
 Arbejdsherberger i Danmark, Centralforeningen af 302
 Arbejdskolonier for arbejdsløse 302, 397
 Arbejdsløse, lov om beskæftigelse af 373, 416
 Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Landsforeningen til 386f, 428, 579
 Arbejdsløshedsarbejder 224, 348
 Arbejdsløshedsrådet 349f, 356f, 394, 396f, 406, 410, 577
 Arbejdsmandsforbund, Dansk 358, 378, 407, 416
 Arbejds- og Socialministeriet 272, 373, 376, 379, 416f, 424, 429, 460, 480, 488
 Arbejdsudvalg, Indenrigsministeriets 116, 127, 150f, 216, 225, 278, 302, 315
 Arbejdsudvalg, Socialministeriets 393
 Arnborg, plan for terpentinfabrik 327
 Askov Højmose, forsøg 246

- Asmildkloster Landbrugsskole 37, 269, 309, 458
- Beskatning, lov om . . . til staten af faste ejendomme 311
- Beskatning, lov om . . . af hedeplantager 311
- Beskæftigelsesarbejder 369, 577
- Beskæftigelsescentralen 375, 417
- Beskæftigelsesfonden 372, 380
- Beskæftigelseslovgivning 372, 377, 406
- Beskæftigelsesproblemet 236, 348
- Beskæftigelsesudvalg, regeringens 369, 371, 377f, 417
- Birkebækhaven 303
- Bjergfyrplantager 310, 314, 317
- Bjergfyrudvalget 328
- Blangstedgård, forsøg 459
- Bogense-diget, stormflod 1921 286
- Borbjerg plantage, forsøg 322
- Borris Nørrehede, forsøg 301
- Brande, fabrikken i 476
- Bredådalen, dige 290
- Broager Plantningsforening, 340, 341
- Brændsel, lov om fremskaff. af 433
- Brændselsanalyser 457f
- Brændselsnævnet 421
- Brændselsudvalget, Den overordentlige Kommissions 259f, 264f
- Brændselsudvalget, Landbrugsministeriets 422n. 57
- Bygge- og Landvindingsudvalget, Landbrugsministeriets 371, 378
- Bække Mose, forsøg 270
- »Bøgetræsudvalget«, Handelsministeriets . . . af 1932 402
- Danapin-præparaterne 328
- Danmarks geologiske Undersøgelser 57, 161, 177
- Danmarks Naturfredningsforening 304, 306
- Darum-Tjæreborg, dige 111, 290, 292
- Digeanlæg 89, 129, 315, 450
- Digeloven af 1874, 91, 288
- Dræning og dræningsarbejder 30, 34, 38, 42f, 50, 80, 84, 96, 110, 118, 129, 151, 170, 174, 206, 236, 347ff, 360, 363, 378, 392, 450f, 458, 491
- Dræning, forsøgsudvalg, vedr. 389
- Dræningsarbejder, statslån og tilskud til 150
- Dræningsmesterforening, Jydsk 363
- Dræntekniske undersøgelser 491
- Dybdebearbejdning af jord 464
- Dyrvig Hede, opdyrkning 472
- Engvanding 33
- Erhvervsøkonomiske Råd. Det 421, 432
- Eriksen, Ministeriet Erik 442
- Fagforbund, De samvirkende 358, 417
- Filsø, arbejdsløshedsprojekt 397
- Finansministeriet 180, 219, 412
- Finansudvalget (Folketingets) 70, 110f, 114, 116, 122, 127, 140, 145, 157f, 199, 204, 216, 219, 230, 352
- Finansudvalget, (Landstingets) 71, 230
- Fiskeri- og havundersøgelser 444
- Fiskeriforening, Dansk 372
- Fiskeriforening, Fynsk 375
- Fiskeriministeriet 443
- Flyvende Korps, Det 406f, 426, 428, 479, 488, 532, 534, 546, 579
- Forsøgsvirksomhed i Plantekultur, Statens 148
- Forsøgsvæsen, Statens forstlige 319, 324
- Fredning 403, 425
- Fredskov 53, 304, 320, 408, 424, 472
- Fredskovstilskud 316, 394
- Fredskovtilsyn 548
- Færøerne, grundforbedr. arb. 234
- Gasgeneratorforsøg 328
- Genplantning 428
- Gjeddesdal-eksperimenter 28
- Gludsted statsplantage, arbejdskoloni 302
- Gribskov, svampeundersøgelser 474
- Grundforbedring 27, 28, 79ff, 106, 122, 128, 134, 146f, 154f, 160f, 170f, 174, 184, 187, 196, 218, 220, 226, 231, 237, 244, 254, 269f, 349f, 355, 369, 378f, 385, 390, 450, 488, 491, 497, 516, 553
- Grundforbedring, Amtsudvalg vedr. 351
- Grundforbedring, Landsudvalget for 91, 95
- Grundforbedring, lån til 90, 146, 150, 178, 179, 217, 222, 225, 450
- Grundforbedring, tilskud til 136, 178, 217
- Grundforbedringsarkiv 130, 153, 161, 172, 180, 196
- Grundforbedringsbetænkning, Westh og

- Johansens 129, 137, 149, 153
 Grundforbedringsfond 380
 Grundforbedringskommission, Johansens og Schönwellers forslag 95f
 Grundforbedringskonsulenter 153, 161, 171
 Grundforbedringslov af 1921 214, 222, 227, 232f, 235, 251
 Grundforbedringslov af 1937 391
 Grundforbedringslov af 1951 450
 Grundforbedringslov, den præjssiske 231
 Grundforbedringslån 49, 52, 57, 74, 89, 116, 129, 131, 149ff, 180, 195f, 200, 216, 218, 229, 232f, 245, 348
 Grundforbedringslån, Landbokomm.s kreditudvalgs betækn. 52
 Grundforbedringslån, Wesths forslag 42, 157, 217f
 Grundforbedringselskaber 233
 Grundforbedringsudvalg, Indenrigsmin. 223
 Grundforbedringsudvalg, Statens 112, 145, 150, 153, 156f, 159f, 173, 183, 176, 194, 206, 208, 210, 213, 214, 221, 248, 275, 448
 Grundforbedr.- og landvindingsudvalg, nedsat af Landbokomm. af 1960 490
 Grundforbedringsvæsen, Statens 61, 83n. 15, 116, 126f, 134ff, 140f, 148, 150f, 155, 157, 159f, 162ff, 174ff, 181f, 192ff, 202ff, 210, 214f, 226, 269, 275, 361, 384, 387, 505, 575
 Gudenå, digeprojekt 111
 Gudenå-kommissionen 272
 Guldborgland, savværk 476
 Gyldensteen, pløjeforsøg 465, 466,
 Gødningsforsøg 319
 Halleby A, regulering 294
 Handelsministeriet 329, 467
 Harreskov plantage, køb af 317
 Hedebruger 40, 50, 71, 107, 114, 256, 298, 396, 398, 460f, 465
 Hedekommissionen af 1916 91
 Hedekommissionen af 1919 63n. 88, 133, 141, 157f, 161ff, 176, 178, 187, 192ff, 198, 200, 204, 208, 220f, 337f, 574
 Hedekommission, Wesths planer om en 82
 Hedekreditforening, forslag 396
 Hedelån, 40n. 31, 42
 Hedeopdyrkning 106f, 154, 165, 179, 208, 237, 269, 298, 300, 349f, 369, 381, 405, 554, 579
 Hedeplantager, nedsabling af 421f.
 Hedeplantagesagen 298, 302, 309, 313, 551, 570
 Hederejse 1919 167
 Hedesagen 27, 54, 237, 296, 298, 332, 502
 Hedeselskabet, se nedenfor
 Hedeskovbruget 320, 428, 467f, 484, 517
 »Hedetur«, Staunings 406
 Hedeundersøgelser 460
 Hegnsloven af 1869 429
 Herning-Sdr. Omme, jernbaneprojekt 326
 Hjortsballehøje, jubilæum 63, 296f
 Hjørning, moseundersøgelser 459
 Ho Bugt, tørlægning 373
 Husby Sø, afvanding 374
 Husmandsforeninger, De samvirkende danske 73, 109, 112, 155f, 159, 192, 195, 200, 206, 209, 226, 389, 418, 481, 498, 509
 Husmandsforeninger, De samvirkende jyd- ske 331, 338f, 405
 Hvidbjerg enge, forsøg 363
 Hvilsom kommune, projekt 106
 Hypotekbank, Kongeriget Danmarks, 89, 130
 Højmoserealer 255
 Høllund Søgård plantage, forsøg 304
Hedeselskabet:
 Administrationsudvalg 506, 511
 Bestyrelsen 498, 505f
 Forretningsudvalget 505
 Forsørgelseskassen 120, 148
 Funktionærforeninger 537f
 Medlemmer 497, 499
 Repræsentanterne, tabel 501
 Repræsentantskabet 498, 505, 536, 554
 Valgprocedure, 500ff
Særlige udvalg:
 Grundforbedringsudvalget 506
 Plantningsudvalget 317
Afdelinger og distrikter:
 Afdelingen for undersøgelser og forsøg 359f, 388, 457, 460, 520
 Kulturteknisk afdeling 33, 189, 380, 519

- Mergelafdelingen 239, 356f, 390, 394, 520
- Mose- og engafdelingen 99, 143, 148, 199, 239, 254, 264, 269, 274, 347, 356, 384, 388, 450, 491, 516, 520, 546f.
- Moseindustrielle afdeling, Den 264, 268, 518, 520
- Plantningsafdelingen 393, 470, 480, 484, 487, 514, 519, 546f
- Teknisk afdeling 99, 143, 148, 211, 236, 239, 283, 290, 347, 365, 369, 372, 390, 442, 491, 514, 518, 520, 546
- Tørvekøret 433
- Hovedkontoret (Viborg) 307, 514
- Odensekontoret 61, 81, 452
- Ringkøbingkontoret 374
- Slagelsekontoret 138, 283
- Tønderkontoret 189, 294, 366, 521
- Vejledistriktet 61, 385
- Viborgdistriktet 452
- Århuskontoret 199n. 181, 385
- Inddigningsarbejder 11, 216, 350, 365
- Inddæmningsarbejder 350, 369, 442
- Indenrigsministeriet 259, 262
- Ingeniørforening, Dansk 83, 86, 94, 96, 132, 371, 389, 540
- Ingeniørsammenslutningen 386
- Jordbundsundersøgelser 442, 457
- Jordforbedringsforsøg 458, 464
- Jordlovsforslag 167, 178
- Jordlovsudvalg, Statens 372, 375, 378, 405, 460, 462, 487
- Jyndeved St., forsøgsstation 390, 458, 481
- Kalkning 246, 347
- Kalktrangsundersøgelser 161, 177, 184, 227, 245, 359, 457
- Kanal anlæg 129
- Kanal- og vandstandsregulering 138, 144
- Kanslergade-forliget 352
- Kedel- og Maskinpasserforbund, Dansk 358
- Kjøng Mose, forsøg 270
- Klinter Nor, inddæmning 283ff
- Klitvæsener 66, 320, 402
- Klosterhede plantage, kolonatsforsøg 302
- Klægjordsforsøg 255
- Knudmose, højmosesforsøg 168, 176
- Kolonater, se arbejdskolonier
- Kommission, Den overordentlige 58, 240, 256, 259
- Kommuneplantager 307, 315
- Kongenshus Hede, 461
- Kultivering 174, 424
- Kulturkort 213
- Kulturteknik 94, 272ff, 290, 365f
- Kvorning, dræningsforsøg 361f
- Kystsikringsanlæg 292, 380
- Kystsikringsanlæg, lov om 292
- Lammefjord, stormflod 286
- Landarbejderforbundet 224
- Landboforeninger, De samv. danske 37, 55, 112, 128, 155f, 159, 192, 195, 200, 206, 209, 226, 389, 418, 481, 498, 509
- Landboforeninger, De fynske 43
- Landboforeninger, De jyske 66, 105, 134, 172, 176, 299, 331, 333, 340, 521
- Landboforeninger, De sjællandske 37, 42, 42n. 36, 55, 60, 155
- Landbohøjskolen, Den kgl. Veterinær- og 83n. 15, 86, 156, 159, 267, 309, 322, 389, 394, 458
- Landbokommissionen af 1911 47, 49, 53, 59, 89, 95f, 104, 136, 167, 221
- Landbokommissionen af 1911's betænkning 87, 88
- Landbokomm. oplæg vedr. statslån 150
- Landbokomm. 1. mindretal 88f, 131, 179, 218, 221, 229, 356
- Landbokomm. 2. mindretal 88
- Landbokomm. af 1960 27, 446, 490, 582
- Landbokomm. af 1960, forslag til landvinding af 1966 490
- Landbrugernes sammenslutning 348
- Landbrugsministeriet 77, 83, 89, 95, 97n. 35, 99, 102, 110, 113, 120, 123, 127, 129, 136, 147, 150f, 161, 163, 179, 182f, 192, 194, 197, 200, 209, 214, 219, 223, 230, 231f, 239f, 248, 256, 259, 262, 267, 314, 316, 320f, 334, 353, 357, 363, 366, 370f, 376, 378f, 386, 388, 394, 401f, 405, 422,

- 424, 426, 433, 441f, 448, 457, 459,
467, 476, 487, 505, 510, 524, 527f,
532, 540, 543, 547, 577
- Landbrugsrådet 65, 79, 115, 348, 524
- Landbrugskrisen 348
- Landbrugsudvalg, Det stående 79, 262
- »Landeværnet« 181
- Landhusholdningsselskabet, Det kgl. dan-
ske 28, 42, 54f, 65, 77f, 83, 94, 97n.
35, 100f, 105, 111, 117, 120, 274, 427
- Landinspektører 44, 386
- Landskabspleje 479, 491, 497, 582
- Landvinding 33, 177, 236, 429, 441,
447, 488, 497, 554, 578
- Landvinding, Jydsk A/S 324, 405, 458,
460, 462, 472, 554, 579
- Landvindingsloven af 1940 366, 371,
375, 426, 442
- Landvindingsloven af 1966 490
- Landvindingsudvalg, Statens 372, 375f,
382, 390, 441, 443, 448
- Landvæsenkommission(er) 74f, 91, 116,
129, 136, 214, 248f, 278, 280, 283,
288, 351, 369, 373
- Landvæsens- og Overlandvæsenkomm.
lov om af 1858 131, 185
- Landøkonomisk Selskab, Aarhus Amts 455
- Langå, fredning 405
- Lavmosearealer 254
- Limfjorden, afvandingsprojekt 444, 448
- Limfjorden, dige- og afvandingsforhold,
betænkn. fra Min. for off. arb. 366
- Ligningsdirektoratet 433
- Lumby Strand, afvanding 375
- Lyhne Hede, plantageplaner 408
- Lyng, fængselselskabets tørvfabrik, 430
- Læhegn 158, 418
- Læplantning 46f, 53, 68, 154f, 172, 174,
192, 197, 309, 331, 333, 343, 394,
406, 408f, 411, 412, 418, 420, 424,
428, 429, 479, 482, 488, 570, 578
- Læplantningslaug 379, 418, 479, 481,
488
- Læplantningsudvalg 53, 198, 336, 339f,
482
- Lævirkningsforsøg 331, 340, 412, 429, 481
- Løgumkloster, møder 1920, 185ff, 195
- Lønnings- og pensionsforhold 536f
- Lønningsrådet 528
- Madsen-Mygdal-regeringen 252, 576
- Madum A, regulering 374
- Maksimalpriser 421, 432
- Marginale arealer 87, 457f, 578
- Mark- og vejfredloven 305
- »Meliorationsarbejder« 84, 86
- Mergel, transport af 40, 53f, 240, 262
- Mergelbanekommissionen 240
- Mergelbaner, De danske 240, 248, 249,
357, 359
- Mergelfragt 525
- Mergellejer, undersøgelse af 237, 359
- Mergelselskaber, 40, 218, 236f, 244,
247, 262, 350, 356f, 456, 576
- Mergelskabsloven af 1929 359
- Mergelselskaber, statslån til 229
- Mergelspor 30, 50, 53
- Mergelvirksomhed, HS's 236, 239, 242,
244
- Mergling 28, 30, 47, 49, 52, 68, 89, 110,
129, 170, 174, 192, 237ff, 244, 247,
323, 350, 356ff, 369, 576
- Midtkraft 448
- Mols, plantagearealer 316
- Mosebrugere, Foreningen af danske 432,
459
- Mosedistrikter 35
- Mosedyrkning, Fællesudvalget for 33,
148
- Moseforsøg 198
- Moseindustri 30, 268, 430
- Mosekommissioner 459
- Mosekultivering 30, 33, 36, 38, 138,
157, 211, 254, 268, 270f, 497, 553
- Moseopdyrkning 30, 33, 35, 65, 107,
165, 179, 381, 576
- Moseselskabet 255
- Mosestationer 35, 246, 254, 255
- Moseudvalg 36
- Moseundersøgelser 31, 144, 158, 165f,
194, 255, 264ff, 360, 434, 459
- Moseværn, lov om, forslag 266
- Naturfredningslov, forslag 304f, 426
- Naturfredningsrådet 372
- Neckelmanns plantage 393
- Neergaard-regeringen 230, 517
- Nissum Fjord, afvanding 177, 255, 294,
374

- Nordfyn, inddæmnings- og digearbejder 283, 286
- Nordslesvig, Fælleslandboforeningen for 43, 181ff
- Nybyggerlån 40, 146
- Nr. Nærrå Strand, udtørring 283
- Nødebo, kulturarbejder 126
- Nødhjælpsarbejder 223, 349, 373, 377
- Nørre Sø, afvanding 374
- Nørre Vium Hede, tilplantning 476
- Odense Å, vandløbsregulering 448
- Offentlige arbejder, ministeriet for 366
- Opdyrkningselskaber 82, 106, 233, 300
- Opdyrkningsstilsud 298
- Oplysningsvirksomhed 174, 196
- Ottawa-aftalerne af 1932 348
- Oudrup Hede 306
- Overfredningsnævnet 306
- Overlandvæsenskommission 74, 249, 280
- Overskyldrådet 310f
- Plantageregulering 474f
- Planteavlslaboratorium, Statens 161, 177, 246, 360
- Planteavlsudvalg, Jydske Landboforeningers 48, 177, 336, 365, 418
- Planteavlsudvalg, Statens 33, 54, 65, 67, 105, 114f, 120, 122f, 126, 132, 134ff, 141, 143, 147f, 149f, 154, 161, 267, 272, 336, 389, 458, 557
- Plantekultur, Statens forsøgsvirksomhed i 33, 56, 160f, 179, 298, 465, 481, 491
- Plantningsforeninger, De samvirkende 330, 334, 340, 410, 479, 481
- Plantningssagen 27, 46, 184, 315, 324, 406, 424, 467, 502, 516, 532, 536
- Pligthugst 423, 429
- Polyteknisk Læreanstalt 86, 410, 412
- Pumpelagsloven af 1917 74, 91, 94, 179, 214, 274, 277, 285, 288, 371
- Randbøl Hede, fredning 306
- Randers Fjordenge, afvandingsprojekt 111, 276, 278, 286
- Refusioner 38f, 157, 173, 193, 196, 226, 545
- Rejsbydiget 292
- Renbæk, arbejdslejr 416
- Rens Hedegaard, opkøb 317
- Ribe Amt, havdige 272, 290, 292, 350f
- Ringkøbing Fjord, afvanding 373f
- Ringkøbing Fjord, kulturarbejder 126
- Rudbøl Sø, kanaler 291
- Rødby Fjord, kulturteknik 94
- Rømmø, dæmning 292, 366f
- Rønhøj Plantage 306
- Raabjerg-Elling, mergelselskab 232
- Sandagerbrug 297, 299, 302
- »Sandmosen«, Brovst, undersøgelser 424
- Sevel Plantage, forsøg 322
- Skjern Å, afvanding 373f, 448, 490
- Skovbrugets Forsøgsvirksomhed 305
- Skovejeres Merhugstfond, Danske 469
- Skovejere, Foreningen af jyske 304, 393
- Skovforening, Dansk 305, 310, 320, 322, 324, 393, 401, 421
- Skovloven af 1935 426, 578
- Skovlovkommissionen af 1920 305, 320, 407
- Skovlund Dræningsselskab 175
- Skovnavn 401f
- Skovpolitilov, forslag 305
- Skovtilsyn 401, 548
- Skærbæk Plantage 319, 476
- Småplantning 158, 166, 316, 331, 334, 408, 479, 482f.
- Småskovforeninger 402, 426
- Småskovforeninger, lov om statstilskud til private 321
- Sneværnsplantninger 428
- Socialministeriet, se Arbejds- og Socialmin.
- Sognerådsforeninger, De samvirk. 387
- Sorø Amt, afvandings- og dræningsarbejder 151
- Sparkær Mose, forsøg 270
- Spildevand, rensning af 447, 491
- Stadil Fjord, afvanding 374
- Statsskovbruget. Direktoratet for 320, 401
- Statsskovvæsenet 319
- Statsungdomslejr 376
- Staukjær Enge, afvanding 374
- Stauning-regeringen 231
- Stauning-Munch-regeringen 252, 348, 576
- Stenrøgel Mose, forsøg 270, 360
- Stormflodsudvalget af 1921 286, 288
- Suså, regulering 294

- Sønderjylland, A/S Plantningselskabet
184n. 142, 316
- Sønderjylland, grundforbedring 181, 195
- Sønder Omme, opdyrkning 300
- Sønder Vium Hede, dybdepløjningsforsøg
466
- Teknisk Central 373, 375
- Teknisk Højskole, Danmarks 458
- Teknologisk Institut 328
- Tingheden, opdyrkning 472
- Tolneploven 474
- Trametes-angreb 325, 474
- Troldhede, fabrik 329
- Troldhede, tilplantning 476
- Trundmosen, kulturarbejder 126
- Tønder Amt, afvandingskommission 290
- Tønder Amt, grundforbedr.komm. 190
- Tønder Amt, havdige 292, 350f
- Tørlægningsprojekter 365, 372, 441, 578,
580
- Tørveanalyse 263
- Tørvefabrikation 255, 257, 260, 360, 430f
- Tørvefabrikantforeningen 264, 267, 360,
430, 432
- Tørveindustri 256
- Tørveproducenter, statslån til 435
- Udtynding 324
- Udtørring 283, 349f
- Udvalget af 7.2.1917 vedr. statsskovenes
eng- og mosearealer 113
- Ulstrup, fredning 405
- Undallslund Plantage 393
- Undersøgelser, de systematiske 177, 196,
211, 213, 226f, 246, 359
- Ungdomsarbejdsløsheden 415
- Ungdomsudvalg 417
- Vadehavsudvalget 366
- Valutacentralen 393, 408, 430
- Vandaflødning 28, 38, 47, 118, 226f, 363,
386, 578
- Vandforsyningsanlæg, lov om . . .af 1926
458f
- Vandføringsmålinger 166
- Vanding 34, 52, 54, 73, 84, 96, 458
- Vandløbsloven af 1859 28, 77
- Vandløbsloven af 1880 50, 57, 77, 91, 94,
179, 185, 214, 219
- Vandløbsloven af 1949 454
- Vandløbslovgivning 74, 118, 153, 274,
347, 365f
- Vandløbsregulering 34, 111, 174, 214, 350,
365, 447f, 450, 491, 579
- Vandstandsmålinger 144, 275
- Vandstandsregulering 50, 68, 118, 129,
198, 274
- Vandudvalget 54, 56f, 59, 72f, 83, 87, 91n.
25, 94f, 101f, 108f, 121f, 129f, 178f,
209, 214, 274
- Vandudvalgets underudvalg 58, 59, 72f,
94, 98f, 115f, 121, 131, 136, 178
- Vandudvalg, nedsat af Akademiet for de
Tekniske Videnskaber 454
- Velling-Stauning marsk, afvanding 374
- Ventilationsforsøg 412f
- Venø Bugt, tørlægning 442
- Vester Vedsted, dige 290f.
- Vidå, regulering 290f
- Vildmosekommissionen af 1920 156, 210,
269
- Vildmosesagen 108f, 115, 117, 126, 134,
136, 154, 177, 213, 269, 270, 414
- Vildmoserne, tørveudnyttelse 102f, 111n.
67, 117
- Vilsted Hede, forsøg 301
- Vind Hede, forsøg 405
- Vindmålingsforsøg 413
- Vorbasse Hede, køb af 306
- Væth Enge, afvanding 276f, 294, 519
- Wilckens kæmpeplow 464
- Zahle-regeringen 45, 91, 180, 194
- Ødum, Statens forsøgsstation 481
- Østerheden, opdyrkning 472
- Østerhadsherreds Mergelselskab 249n. 24

